

॥ ओ३म् ॥

॥ ऋग्वेदभाष्यम् ॥

श्रीमद्वयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मितम् ॥

संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्वितम् ॥

सप्तमे मण्डले पञ्चमाष्टकस्य पञ्चमाध्याये तृतीयवर्गस्य
द्वितीयमन्त्रपर्यन्तम्

(नवम भागात्मकम्)

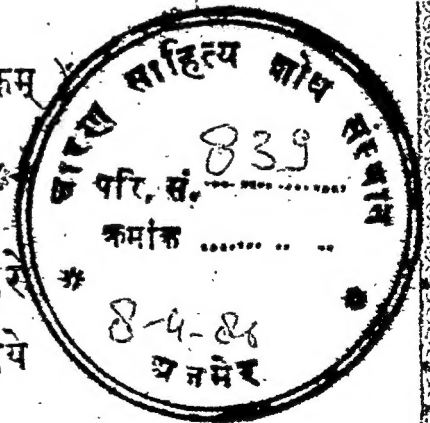
ॐ नमः शिवाय

अजमेर नगरे

वैदिक यन्त्रालये

मुद्रितम्

संवत् १९५६

इस भाष्य की भाषा को पंडितों ने बनाई और संस्कृत को भी उन्होंने शोध है ॥

अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥

अथ पञ्चविंशत्यृचस्य प्रथमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अ-
ग्निदेवता १-१८ एकादशाक्षरपादैः स्त्रिपदा विराड्गा-
यत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । १९-२५ त्रिष्टुप्
छन्दः धैवतः स्वरः ॥

अथ नरैः कथं विद्युदुत्पादनीयेत्याह ॥

अब सातवें मण्डल के प्रथम सूक्त का आरम्भ है इस के पहिले मंत्र में मनुष्यों
को विद्युत् अग्नि कैसे उत्पन्न करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरैः । दीधितिभिः । अरण्योः । हस्तच्युती ।
जनयन्त । प्रशस्तम् । दूरेदृशम् । गृहपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (नरः) (दीधितिभिः) प्रदी-
पिकाभिः क्रियाभिः (अरण्योः) यथा काष्ठविशेषयोः (हस्तच्युती)
हस्तयोः प्रच्युत्या भ्रामणक्रियया (जनयन्त) (प्रशस्तम्) उत्तम-

म् (दूरेदृश्यम्) दूरे द्रष्टुं योग्यम् (गृहपतिम्) स्वामिनम् (अ-
थर्युम्) अहिंसां कामयमानम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे नरो विद्वांसो यथा भवन्तो दीधितिभिर्हस्तच्युती
अरण्योर्दूरेदृशमग्निं जयन्त तथाऽथर्युं गृहपतिं प्रशस्तं कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वज्जना यथा घर्षिताभ्यामरणिभ्यामग्निरुत्प-
द्यते तथा सर्वेः पार्थिवैर्वायव्यैर्वाद्रव्यैर्द्रव्याणां घर्षणेन वा विद्युत्स-
र्षव्याप्ता सत्युत्पद्यते सा दूरदेशस्थसमाचारादिव्यवहारान् साक्षुं श-
क्नोत्येतद्विद्यया गृहस्थानां महानुपकारो भवतीति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (नरः) विद्वान् मनुष्यो जैसे आप (दीधितिभिः) उत्तेजक कि-
याओं से (हस्तच्युती) हाथों से प्रकट होने वाली घुमानारूपक्रिया से (अरण्योः) अर-
णी नामक ऊपर नीचे के दो काष्ठों में (दूरेदृश्यम्) दूरमें देखने योग्य (अग्निम्) अ-
ग्नि को (जनयन्त) प्रकट करें वैसे (अथर्युम्) अहिंसाधर्म को चाहते हुए (गृहपतिम्)
घर के स्वामी को (प्रशस्तम्) प्रशंसायुक्तकरो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् जनों ! जैसे बिसी हुई अरणियों से अग्नि उत्पन्न होता
है वैसे सब पार्थिव द्रव्य वा वायु सम्बन्धी द्रव्यों के घिसने से जो सर्वत्र व्याप्त हुई विद्युत्
उत्पन्न होती है वह दूर देशों में समाचारादि पहुचने रूप व्यवहारों को सिद्ध करसकती
है इस विद्युत् विद्या से गृहस्थों का बड़ा उपकार होता है ॥ १ ॥

पुनस्तं कथं जनयेदित्याह ॥

फिर उस विजुली को कैसे प्रकट करे इस विषय को अगले मंत्र में ॥

**तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रातिचक्षमवसे कु-
तश्चित् । दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥ २ ॥**

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सु-
प्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् । दक्षाय्यः । यः । दमे ।
आस । नित्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—(तम्) (अग्निम्) विद्युदाख्यम् (अस्ते)
गृहे वा प्रक्षेपणे (वसवः) प्राथमकलिपिका विद्वांसः (नि) नि-
तराम् (ऋण्वन्) प्रसाधुवन् (सुप्रतिचक्षम्) सुष्ठु प्रतिचष्टे प-
श्यत्यनेका विद्या येन तम् (अवसे) रक्षणाय बह्वन्नाय वा । अव-
इत्यन्ननाम निध० २ । ७ (कुतः) कस्मात् (चित्) अपि (द-
क्षाय्यः) दक्षश्चतुरो विद्वानिव (यः) (दमे) गृहे दमने वा (आस)
आस्ति (नित्यः) सनातनः ॥ २ ॥

अन्वयः हे विद्वांसो यो दक्षाय्य इव दमे नित्य आस यं
सुप्रतिचक्षं कुतश्चिदवसे वसवो न्यूण्वँस्तमग्निमस्ते भवन्तो जन-
यन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो योऽयं नित्यस्वरूपो विद्युदग्निर्मूर्त्तद्र-
व्याणि गृहाणि कृत्वा नित्यस्वरूपेण प्रतिष्ठितोऽस्ति तं विद्याक्रिया-
भ्यां जनयित्वा कलायन्त्रेषु संप्रयोज्य बह्वन्नधनं रक्षणं च प्राप्तु-
वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों ! (यः) जो (दक्षाय्यः) चतुर विद्वान् के तुल्य (द-
मे) घर वा इन्द्रियादि के दमन में (नित्यः) सनातन उपयोगी (आस) है जि-
स (सुप्रतिचक्षम्) मनुष्य जिस के द्वारा अनेक विद्याओं को अच्छे प्रकार देखता है
(कुतश्चित्) किसी से (अवसे) रक्षा वा अधिक अन्न के लिये (वसवः) प्रथम

कक्षा के विद्वान् (नि, ऋएवन्) निरन्तर प्रसिद्ध करें (तम्) उस (अग्निम्) विद्युत् को (अस्ते) घर में वा फेंकने में आप लोग उत्पन्न करो ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वानों ! जो यह नित्यस्वरूप विद्युत् अग्नि स्थूल द्रव्यों को घर बना के नित्य स्वरूप से स्थित है उस अग्नि को विद्या और क्रियाओं से प्रकट कर तथा कलायंत्रों में संयुक्त कर के बहुत अन्न, धन और रत्ना को प्राप्त होओ ॥ २ ॥

पुनस्तं कथं जनयेदित्याह ॥

फिर उसको कैसे प्रकट करे इस विषय को० ॥

**प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या य-
विष्ठ । त्वां शश्वन्तु उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥**

**प्रऽद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या ।
यविष्ठ । त्वाम् । शश्वन्तम् । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥**

पदार्थः—(प्रेद्धः) प्रकर्षणेद्धः प्रदीप्तः (अग्ने) पावक इव प्रकाशितप्रज्ञ (दीदिहि) प्रदीपय (पुरः) पुरस्तात् (नः) अस्मान् (अजस्रया) निरन्तरया क्रियया (सूर्या) सञ्चिद्रया सूर्या कलया वा (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (त्वाम्) (शश्वन्तः) अनादिभूताः प्रवाहेण नित्याः पृथिव्यादयः (उप) (यन्ति) (वाजाः) प्राप्तव्याः पदार्थाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठाग्ने यः प्रेद्धोऽग्निरजस्रया सूर्या नोऽस्मां स्त्वां च प्राप्तोऽस्ति यं शश्वन्तो वाजा उप यन्ति तं पुरो विद्याक्रियाभ्यां दीदिहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो योऽग्निरनादिभूतेषु प्रकृत्यवयवेषु विद्युद्-

पेण व्याप्तोऽस्ति यस्य विद्यया बहवो व्यवहाराः सिध्यन्ति तं सततं
प्रकाश्य धनधान्यादिकमैश्वर्यं प्राप्नुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त ज्वान (अग्ने) अग्नि के तुल्य प्रकाशि-
त बुद्धि वाले विद्वान् जो (प्रेद्धः) अच्छे प्रकार जलता हुआ अग्नि (अजस्रया)
निरन्तर प्रवृत्त क्रिया से (सूर्या) अच्छे छिद्र सहित शरीरादि मूर्ति वा कला से (नः)
हम को और (त्वाम्) तुम को प्राप्त है जिस को (शश्वन्तः) प्रवाह से नित्य अ-
नादि पृथिव्यादि (वाजाः) प्राप्त होने योग्य पदार्थ (उप, यन्ति) समीप प्राप्त होते
हैं उस को (पुरः) पहिले वा सामने विद्या और क्रिया से (दीदिहि) प्रदीप्त कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जो अग्नि अनादिस्वरूप प्रकृति के अवयवों में वि-
द्युत्तरूप से व्याप्त है, जिस की विद्या से बहुत से व्यवहार सिद्ध होते हैं उस को नि-
रन्तर प्रकाशित कर धनधान्यादि ऐश्वर्य्य को प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

पुनराग्निः कस्माज्जनयितव्य इत्याह ॥

फिर अग्नि किस से प्रकट करना चाहिये इस विषय को० ॥

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त
द्युमन्तः यत्रा नरः समासन्ते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्नयः । अग्निभ्यः । वरम् । निः । सुवीरासः ।
शोशुचन्त । द्युमन्तः । यत्र । नरः । सम् । आसन्ते । सुजा-
ताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्र) (ते) (अग्नयः) विद्युदादयः (अग्नि-
भ्यः) पावकपरमाणुभ्यः (वरम्) उत्तमं व्यवहारम् (निः) नि-
तराम् (सुवीरासः) शोभनाश्च ते वीराश्च (शोशुचन्त) शोधय-
न्ति (द्युमन्तः) द्यौर्बह्वी दीप्तिर्वर्त्तते येषु ते (यत्र) यस्मिन्व्यव-

हारे । अत्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (नरः) पुरुषार्थेनाप्तव्यप्रापकाः
(समासते) सम्यक् प्राप्नुवन्ति (सुजाताः) सुष्ठु प्रसिद्धाः ॥४॥

अन्वयः—ये सुवीरासो नरस्ते यत्नाग्निभ्यः सुजाता धुमन्तो ऽग्न-
यो जायन्ते तत्र नि. शोशुचन्त तेभ्यो वरं प्र समासते तथैतं यूय-
मपि जनयित्वोत्तमं सुखं प्राप्नुथ ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्नेरग्निमुत्पाद्य सिद्धकामा भूत्वाऽनुत्तमं
सुखं प्राप्नुवन्ति ते जगति सुप्रसिद्धा भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (सुवीरासः) सुन्दर वीर (नरः) पुरुषार्थ से प्राप्तव्य को
प्राप्त करने हारे विद्वान् हैं (ते) वे (यत्र) जिस व्यवहार में (अग्निभ्यः) अग्नि
के परमाणुओं से (सुजाताः) अच्छे प्रकार प्रकट हुए (धुमन्तः) बहुत दीप्ति वाले
(अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि उत्पन्न होते हैं उस में (निः, शोशुचन्त) निरन्तर
शुद्धि करते और उन से (वरम्) उत्तम व्यवहार को (प्र, समासते) सम्यक् प्राप्त
होते हैं वैसे इस को प्रकट करके तुम लोग भी उत्तम सुख को प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि से अग्नि को उत्पन्न कर सिद्ध कामना वाले
होके सर्वोत्तम सुख पाते हैं वे जगत् में अच्छे प्रसिद्ध होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं सहस्य
प्रशस्तम् न यं यावा तरति यातुमावान् ॥५॥ २३॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुवीरम् । सुअ-
पत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् । न । यम् । यावा । तरति ।
यातुऽमावान् ॥ ५ ॥ २३ ॥

पदार्थः—(दाः) देहि (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने)
अग्निरिव विद्वन् (धिया) प्रज्ञया कर्मणा वा (रयिम्) धनम्
(सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् (स्वपत्यम्) शोभना-
न्यपत्यानि संन्ताना यस्मात्तम् (सहस्य) सहसि बले साधो (प्र-
शस्तम्) उत्तमम् (न) निषेधे (यम्) (यावा) यो याति
(तरति) उल्लङ्घयति (यातुमावान्) गच्छन्मत्सदृशः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सहस्याग्ने धिया यथाऽग्निर्धिया क्रियया सु-
वीरं स्वपत्यं प्रशस्तं रयिं नोऽस्यभ्यं ददाति । यं यातुमावान् यावा
न तरति तद्विद्याधियाऽस्मभ्यं त्वं दाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो ययाग्निविद्यया सु-
सन्ताना उत्तमशूरवीराः श्रेष्ठं धनं महान्यानवेगश्च प्रजायते तं सु-
विचारेण विविधक्रियया जनयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) बल में श्रेष्ठ (अग्नि) अग्नि के तुल्य तेजस्वी
विद्वान् (धिया) बुद्धि वा कर्म से जैसे अग्नि क्रिया से (सुवीरम्) सुन्दर वीर जन
(स्वपत्यम्) सुन्दरसन्तान जिस से हों उस (प्रशस्तम्) उत्तम (रयिम्) धन को
(नः) हमारे लिये देता है (यम्) जिसको (यातुमावान्) मेरे तुल्यचलता हुआ
(यावा) गमनशील (न) नहीं (तरति) उलङ्घनकराता उस प्रकार की विद्या-
हमारे लिये बुद्धि से आप (दाः) दीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे विद्वानों ! जिस अग्नि विद्या से सुन्दर
सन्तान, उत्तम शूरवीर जन श्रेष्ठ धन और यानों का बड़ा वेग उत्पन्न हो उस विद्या
को उत्तम विचार और अनेक प्रकार की क्रियाओं से प्रकट करो ॥ ५ ॥

पुनरग्निविद्या किंवत्तिकं जनयतीत्याह ॥

फिर अग्नि विद्या किस तुल्य क्या उत्पन्न करती है इस वि० ॥

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषावस्तोर्हविष्म-
ती घृताची । उपस्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवतिः । सुदक्षम् । दोषा । वस्तोः
हविष्मती ॥ घृताची । उप । स्वा । एनम् । अरमतिः ।
वसूयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उप) (यम्) हृद्यं पतिम् (एति) प्राप्नोति
(युवतिः) प्राप्तयौवना कन्या (सुदक्षम्) सुष्ठुबलयुक्तम् (दो-
षा) रात्रिः (वस्तोः) दिनम् (हविष्मती) बहूनि हवींषि आ-
ह्यवस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा (घृताची) रात्रिः घृताचीतिरात्रि-
नाम निधं० १ । ७ । (उप) (स्वा) स्वकीया (एनम्) वि-
षाहितम् (अरमतिः) न विद्यते पूर्वा रमती रमणे गृहस्थाक्रिया
यस्याः सा (वसूयुः) या वसूनि द्रव्याणि कामयति सा ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा युवति दोषावस्तोः सुदक्षं यं पति-
मुपैति यथा हविष्मती घृताची चन्द्रमुपैति यथाऽरमतिर्वसूयुः स्वभा-
व्यैर्नयुवानं प्रियं पतिं प्राप्य सुखमुपैति तथाऽग्निविद्यां प्राप्य यूयं
सततं मोदध्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽहर्निशमुद्यमेन विद्याया बन्धि
विद्या जनयन्ति ते प्रियस्त्रीपुरुषवन्महान्तमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (युवतिः) युवावस्था को प्राप्त कन्या (दोषा, व-
स्तोः) रात्रि दिन (सुदक्षम्) अच्छे बलयुक्त (यम्) जिस पति को (उप, एति)
समीप से प्राप्त होती है जैसे (हविष्मती) ग्रहण करने योग्य बहुत वस्तुओं वाली (मृ-
ताची) रात्रि चन्द्रमा को (उप) प्राप्त होती है तथा जैसे (अरमतिः) जिस के गृहस्थ के
तुल्य रमण क्रिया नहीं वह (वसूयुः) द्रव्यों की कामना करने वाली (स्वा) अपनी
स्त्री (एनम्) इस विवाहित प्रियपति को प्राप्त होके सुख पाती है वैसे अग्निविद्या को
प्राप्त होके तुम लोग निरन्तर आनन्दित होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो दिन रात उद्यम और विद्या के द्वारा
अग्निविद्या को प्रकट करते हैं वे परस्पर प्रीति रखने वाले स्त्री पुरुषों के तुल्य बड़े आ-
नन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनरग्निना कीदृश उपकारो ग्राह्य इत्याह ॥

फिर अग्नि से कैसा उपकार लेना चाहिये इस विषय को० ॥

**विश्वा अग्ने ऽपं दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो
जरूथम् । प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥**

विश्वाः । अग्ने । अपं । दह । अरातीः । येभिः । तपःऽ-
भिः । अदहः । जरूथम् । प्र । निऽस्वरम् । चातयस्व ।
अमीवाम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) समग्राः (अग्ने) अग्निवद्भिद्वन् (अ-
प) (दह) (अरातीः) शत्रुसेनाः (येभिः) यैः (तपोभिः)
प्रतप्तकैरग्निगुणैः (अदहः) दहति (जरूथम्) जरावस्थां
प्राप्तं जीर्णं काष्ठम् (प्र) (निः स्वरम्) निर्मूलम् (चातयस्व)

नाशं प्रापय चतर्तिर्गतिकर्मा निधं० २।१४ (अमीवाम्) रोगम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! येभिस्तपोभिरग्निर्जरूधमदहस्तैर्विश्वा
अरातीरप दहाऽमीवां निः स्वरं प्र चातयस्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यदि भवन्तोऽग्निप्रभावं विदित्वाऽऽग्ने-
याऽस्त्रादीनि निर्माय सङ्ग्रामे प्रवर्तेरस्तर्ह्यनेकाः शत्रुसेनाः सद्यो द-
ह्येयु र्यथा सदैयः स्वकीयं शरीरमरोगं कृत्वाऽन्यानरोगान्करोति तथैव
भवन्तोऽग्निविद्याप्रभावेन रोगभूताऽछत्रान्निवारयन्तु ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् (येभिः) जिन (त-
पोभिः) हाथों को तपाने वाले अग्नि के गुणों से अग्नि (जरूधम्) जीर्ण अवस्था
को प्राप्त हुए पुराने काष्ठ को (अदहः) जलाता है उन गुणों से (विश्वाः) सब
(अरातीः) शत्रुओं की सेनाओं को (अप, दह) जलाइये तथा (अमीवाम्) रोग
को (निःस्वरम्) निर्मूल जैसे हो वैसे (प्र, चातयस्व) नष्ट कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जो आप अग्नि के प्रभाव को जान के आग्नेयास्त्र
आदिकों को बना के संग्राम में प्रवृत्त हों तो अनेक शत्रुओं की सेनाएँ शीघ्र भस्म होवें
जैसे उत्तमवैद्य अपने शरीर को रोग रहित करके अन्यो को रोगरहित करता है वैसे
ही आप लोग अग्निविद्या के प्रभाव से रोगरूप शत्रुओं का निवारण करो ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्भिः केन तेजस्विनी सेना कार्येत्याह ॥

फिर विद्वानों को किस से सेना तेजस्विनी करना चाहिये इसवि० ॥

आ यस्तै अग्न इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीदिवः

पावक । उतो न एभिः स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अग्ने । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शु-

ऋ० दीदिवः । पावक । उतो इति । नः । एभिः । स्तवथैः ।

इह । स्याः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (यः) (ते) तव (अग्ने)
पावक इव (इधते) प्रदीपयति (अनीकम्) सैन्यम् (वसिष्ठ)
अतिशयेन वसो (शुक्र) आशुकारिन्वीर्यवान् (दीदिवः) वि-
जयं कामयमान (पावक) पवित्र (उतो) (नः) अस्माकम्
(एभिः) (स्तवथैः) स्तवनैः (इह) अस्मिन् राज्ये (स्याः)
भवेः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! बन्धिरिव वर्तमान वसिष्ठ शुक्र दीदिवः
पावक राजन् यस्य ते तवाऽनीकं योगिनरा इधते तस्यैभिः स्तवथै-
रिह नो रक्षकः स्या उतो अपि वयं तदग्निबलेनैव ते रक्षकाः
स्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकजु०—ये राजपुरुषा अग्निविद्ययाऽऽनेया-
स्त्रादीनि निर्माय स्वसैन्यं सुप्रकाशितं कृत्वा न्यायेन प्रजापालका-
स्स्युस्ते दीर्घसमयं राज्यं महैश्वर्या जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान (वसिष्ठ) अतिशय कर
पसने और (शुक्र) शक्ति करने वाले पराक्रमी (दीदिवः) विजय की कामना करते हुए
(पावक) पवित्र (ते) आप की (अनीकम्) सेना को (यः) जो अग्नि (आ,
इधते) प्रदीप्त प्रकाशित कराता है उस अग्नि की (एभिः) इन (स्तवथैः) स्तुति-
यों से (इह) इस राज्य में (नः) हमारे रक्षक (स्याः) हूजिये (उतो) और
भी हम लोग उस अग्नि के बल से ही आप के रक्षक होवें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो राजपुरुष अग्निविद्या से आग्ने या-
स्त्रादि को बना के अपनी सेना को अच्छे प्रकार प्रकाशित कर के न्याय से प्रजा के
पालक हों, वे दीर्घ समय तक राज्य को पाके महान् ऐश्वर्य्य वाले होते हैं ॥ ८ ॥

पुनः कीदृशैः सह राजा प्रजाःपालयेदित्याह ॥

फिर कैसे भृत्यों के साथ राजा प्रजा का पालन करे इस वि० ॥

**वि ये ते अग्ने भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पि-
त्र्यासः पुरुत्रा । उतो न एभिः सुमन इह स्याः ॥९॥**

**वि । ये । ते । अग्ने । भेजिरे । अनीकम् । मर्ता । नरः । पि-
त्र्यासः । पुरुत्रा । उतो । इति । नः । एभिः । सुमनाः ।
इह । स्याः ॥ ९ ॥**

पदार्थः— (वि) (ये) विद्वांसः (ते) (अग्ने) तडि-
दिव प्रकाशमान (भेजिरे) सेवन्ते (अनीकम्) सैन्यम् (म-
र्ताः) मनुष्याः (नरः) नायकाः (पित्र्यासः) पितृभ्यो हिताः
(पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु राजसु (उतो) अपि (नः) अस्माकमुपरि
(एभिः) प्रत्यक्षैर्विद्वद्भिः सह (सुमनाः) सुष्ठुशुद्धमनाः (इह)
अस्मिन्नाज्ये (स्याः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ये पित्र्यासो मर्ता नरस्तेऽनीकं वि भेजिरे
उतो एभिस्सह त्वमिह नः सुमनाः स्याः ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे राजन् ? येऽग्निविद्यायां कुशला भवत्सेनाप्र-
काशका वीरपुरुषा धर्मिष्ठा विद्वांसोऽधिकारिणः स्युस्तैस्सह भ-
वाभ्युपायेनाऽस्माकं पालको भूयाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्युत् के तुल्य प्रकाशमान (ये) जो विद्वान् (पित्र्यासः) पितृओं के लिये हितकारी (मर्त्ताः) मनुष्य (नरः) नायक हैं (ते) वे (पुरुत्रा) बहुत राजाओं में (अनीकम्) सेना को (वि, भेजिरे) सेवन करते हैं (उतो) और (एभिः) इन प्रत्यक्षविद्वानों के साथ आप (इह) इस राज्य में (नः) हमपर (सुमनाः) शुद्धचित्त वाले प्रसन्न (स्याः) हूजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो अग्निविद्या में कुशल, आप की सेना के प्रकाशक, वीर पुरुष, धार्मिक, विद्वान् अधिकारी हों उनके साथ आप न्याय से हमारे पालक हूजिये ॥ ६ ॥

राज्ञा कीदृशा अमात्याः कर्त्तव्या इत्याह ॥

राजा को कैसे मंत्री करने चाहियें इस विषय को० ॥

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः । ये मे धियं पनयन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

इमे । नरः । वृत्रहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः । ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

पदार्थः—(इमे) वर्त्तमानाः (नरः) न्याययुक्ताः (वृत्रहत्येषु) सङ्ग्रामेषु (शूराः) (विश्वाः) समग्राः (अदेवीः) अदिव्या अशुद्धाः (अभि) आभिमुख्ये (सन्तु) भवन्तु (मायाः) कपटल्लयुक्ताः प्रज्ञाः (ये) (मे) मम (धियम्) प्रज्ञाम् (पनयन्त) स्तुवन्ति व्यवहरन्ति वा (प्रशस्ताम्) उत्तमाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् य इमे शूरा नरो वृत्रहत्येषु विश्वा अ-

देवीर्माया निवार्य मे प्रशस्तां धियं मभि पनयन्ते ते तत्र कार्य-
कराः सन्तु ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ये शत्रूणां छलैर्वञ्चिता न स्युस्तद्ग्रा-
मेपूत्साहिताः शौर्योपेता युध्येयुः सर्वतो गुणान्गृहीत्वा दोषोत्त्यजेयु-
स्त एव तवाऽमात्याः सन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् (ये) जो (इमे) वर्तमान (शूराः) शूरवीर (नरः)
न्याययुक्तपुरुष (वृत्रहत्येषु) संग्रामों में (विश्वाः) समस्त (अदेवीः) अशुद्ध (मा-
याः) कपटञ्जल युक्त बुद्धियों को निवृत्त करके (मे) मेरी (प्रशस्ताम्) प्रशंसित (धि-
यम्) उत्तम बुद्धि का (अभि, पनयन्त) संमुख स्तुति वा व्यवहार करते हैं वे आप
के कार्य करने वाले (सन्तु) हों ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन्! जो शत्रुओं के छलों से ठगे हुए न हों, संग्रामों में उ-
त्साह को प्राप्त, शूरता युक्त, युद्ध करें, सब ओर से गुणों को ग्रहण कर दोषों को त्यागें
वेही आप के मंत्री हों ॥ १० ॥

पुनरेते राजादयः किं न कुर्युरित्याह ॥

फिर ये राजादि क्या न करें इस विषय को०॥

मा शूनै अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता
परि त्वा । प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूनै । अग्ने । नि । षदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः ।
अवीरता । परि । त्वा । प्रजाऽवतीषु । दुर्यासु । दुर्य्य ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (शूनै) शूः सद्यः करणं विद्यते यस्मिन्-

स्तस्मिन् सैन्ये । अत्र शू इति क्षिप्रनाम निघं० २ । १५ तस्मा-
त्पामादित्वान्मत्वर्थीयो नः प्रत्ययः (अग्ने) पावक इव तेजस्विन्
(नि) नितरांम् (सदाम) सीदेम (नृणाम्) नायकानाम् (मां)(अ-
शेषसः) निःशेषाः (अवीरता) वीरभावरहितता (परि) (त्वा)
त्वाम् (प्रजावतीषु) प्रशस्तप्रजायुक्तासु (दुर्यासु) गृहेषु भवांसु
रीतिषु (दुर्य्य) गृहेषु वर्त्तमान ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने याऽवीरता तथा नृणां मध्ये मा निषदाम
शूने सैन्येऽशेषसोत्वा मा परि नि षदाम । हे दुर्य्य ! यतः प्रजावती-
षु दुर्यासु सुखेन नि षदाम तथा विधेहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे क्षत्रियकुलोद्भवा राजपुरुषा यूयं कातरा मा भवत
विरोधेन परस्परेण सहयुध्वा निःशेषा मा सन्तु सनातन्या राजनी-
त्या प्रजाः पालयित्वा यशश्चिनो भवत ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्विन् जो (अवीरता) वीरों
का अभाव है उस से (नृणाम्) नायकों में (मा, निषदाम) निरन्तर स्थित न हों
(शूने) शीघ्रकारिणी सेना में (अशेषसः) संपूर्ण हम (त्वा) तेरे (मा) न (परि)
सब ओर से निरन्तर स्थित हों । हे (दुर्य्य) घरों में वर्त्तमान जिस कारण (प्रजा-
वतीषु) प्रशस्त सन्तानों से युक्त (दुर्यासु) घरों में हुई रीतियों में सुख पूर्वक नि-
रन्तर स्थित हों वैसा कीजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे क्षत्रिय कुल में हुए राज पुरुषो ! तुमकातर मत होओ । वि-
रोध से परस्पर युद्ध करके निःशेष मत होओ । सनातन राजनीति से प्रजाओं का
पालन कर कीर्ति वाले होओ ॥ १५ ॥

पुनस्तोऽग्निः किं साधनोतीत्याह ॥

फिर वह अग्नि क्या सिद्ध करता है इस विषय को ॥

यमश्वी नित्यं मुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्ष-

यै नः । स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजावन्तम् ।
सुअपत्यम् । क्षयम् । नः । स्वजन्मना । शेषसा । वावृ-
धानम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्वी) बहवो महान्तोऽश्वा वेगादयो
गुणा विद्यन्ते यस्मिन् सोऽग्निः (नित्यम्) (उपयाति) समीपं ग-
च्छति (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यम् (प्रजावन्तम्) बह्वयः प्रजा विद्य-
न्ते यस्मिँस्तम् (स्वपत्यम्) उत्तमैरपत्यैर्युक्तम् (क्षयम्) गृहम्
(नः) अस्माकम् (स्वजन्मना) स्वस्य जन्मना (शेषसा) शेषी-
भूतेन (वावृधानम्) वर्धमानं वर्धयन्तम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योऽश्वीनोऽयं प्रजावन्तं स्वपत्यं यज्ञं क्षयं
स्वजन्मना शेषसा वावृधानं नित्यमुपयाति तं यूयं विजानीत ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽग्निः प्रादुर्भूतेन द्वितीयेन जन्मना
प्रजाः सुसन्तानान्गृह्णन् च प्रापयति तमग्निं प्रसाधुत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों जो (अश्वी) बहुत वेगादिगुणोंवाला अग्नि (नः)
हमारे (यम्) जिस (प्रजावन्तम्) बहुत प्रजावाले (स्वपत्यम्) सुन्दर बालकों से
युक्त (यज्ञम्) संगकरने ठहरने योग्य (क्षयम्) वरको वा (स्वजन्मना) अपने
(शेषसा) शेषरहे भाग से (वावृधानम्) बढ़ते या बढ़ाते हुए के (नित्यम्) नि-
त्य (उपयाति) निकट प्राप्त होता है उस को तुम लोग जानो ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अग्नि प्रकट हुए द्वितीयजन्म से प्रजा, सुन्दर स-
न्तानों और वर को प्राप्त कराता है उस को प्रसिद्ध करो ॥ १२ ॥

केन कस्मात् के रक्षणीया इत्याह ॥

किस करके किस से किसकी रक्षा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररु-
षो अघायोः । त्वा युजा पृतना यूँ अभि स्याम ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः ।
अररुषः । अघायोः । त्वा । युजा । पृतनाऽयून् । अभि ।
स्याम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(पाहि) (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्युदिव
वर्त्तमान राजन् उपदेशक वा (रक्षसः) दुष्टाचाराज्जनात् (अजु-
ष्टात्) धर्ममसेवमानात् (पाहि) (धूर्तेः) धूर्तात् (अररुषः)
भृशं हिंसकात् (अघायोः) आत्मनोऽधमिच्छतः (त्वा) त्व-
या विभक्तिव्यत्ययः (युजा) युक्तेन (पृतनायून्) सेनां काम-
यमानान् (अभि) आभिमुख्ये (स्याम्) भवेयम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं नो रक्षसः पाहि नोऽजुष्टाद्धूर्तेरररुषो
अघायोः पाहि त्वा युजा वर्त्तमानोऽहं पृतनायूनभि स्याम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—स एव राजाऽध्यापक उपदेशकः कर्मकर्ता वा श्रेष्ठो
भवति यः स्वयं धार्मिको भूत्वाऽन्यानपि धार्मिकान्कुर्यात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्युत् अग्नि के तुल्य वर्त्तमान राजन् वा उपदेशक
आप (नः) हम को (रक्षसः) दुष्टाचारी मनुष्यों से (पाहि) बचाइये । हमारी
(अजुष्टात्) धर्म का सेवन न करते हुए अधर्मी (धूर्तेः) धूर्त (अररुषः) शीघ्र

मारने वाले (अघायोः) आत्मा को पाप की इच्छा करते हुए से (पाहि) रक्षा कीजिये (त्वा, युजा) युक्त हुए तुम्हारे साथ वर्तमान में (पृतनायून्) सेनाओं को चाहते हुए ओं के (अभि, प्याम्) संमुख होऊं ॥ १३ ॥

भावार्थः—वही राजा अध्यापक उपदेशक वा कर्म करने हारा श्रेष्ठ होता है जो आप धर्मात्मा होकर अन्यो को भी धार्मिक करे ॥ १३ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

सेदग्निरग्नीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो
वीळुपाणिः । सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्या-
न् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुपाणिः । सहस्रपाथाः । अ-
क्षरा । समुऽएति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(सः) (इत्) एव (अग्निः) पावकः (अ-
ग्नीन् (अति) (अस्तु) (अन्यान्) भिन्नान् (यत्र) (वा-
जी) वेगवलादियुक्तः (तनयः) पुत्रः (वीळुपाणिः) वीळु-
वलं पाणयो यस्य सः (सहस्रपाथाः) सहस्राण्यमितानि पाथा-
स्यन्नादीनि यस्य सः (अक्षरा) उदकानि । अत्राकारादेशः
अक्षराइत्युदकनाम निघं० १ । १२ (समेति) सम्यगेति ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वाजी वीळुपाणिस्तनय इवाग्निर्य-
त्राऽन्यानग्नीन्प्राप्तोऽत्यस्तु स इत्सहस्रपाथा अक्षरा समेति तं यूयं
साध्नुत ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सुपुत्रः पितृ-
प्राप्नोति तथाऽग्निरग्नीन्प्राप्नोति प्रसिद्धो भूत्वा स्वस्वरूपं कारणं
प्राप्य स्थिरो भवति येऽभिव्यातां विद्युतं प्रकटयितुं विजानन्ति तेऽ-
संख्यमैश्वर्यमाप्नुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वाजी) वेगबलादियुक्त (वीरुपाणिः) बलरूप
जिस के हाथ हैं (तनयः) पुत्र के तुल्य (अग्निः) अग्नि (यत्र) जहां (अन्यान्)
अन्य (अग्नीन्) अग्नियों को प्राप्त (अत्यस्तु) अत्यन्त हो (सः, इत्) वही
(सहस्रपाथाः) अतोल अन्नादिपदार्थों वाला (अक्षरा) जलों को (समेति) सम्यक्
प्राप्त होता है वहां उस को तुम लोग सिद्ध करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो! जैसे सुपुत्र पितरों को प्राप्त हो
ता है वैसे अग्नि अग्नियों को प्राप्त होता है तथा प्रसिद्ध हो कर अपने स्वरूपकारण को
प्राप्त होकर स्थिर होता है, जो लोग अभिव्याप्त बिजुली के प्रकट करने को जानते
हैं वे असंख्य ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

**सोऽग्नियों वनुष्यतो निपाति समेद्वारमंहस
उरुष्यात् । सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥ २५ ॥**

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽ-
एद्वारम् । मंहसः । उरुष्यात् । सुऽजातासः । परि । चर-
न्ति । वीराः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सः) (इत्) एष (अग्निः) पावकः (यः)
(वनुष्यतः) याचमानात् (निपाति) नितरां रक्षति (समेद्वार-

रम्) यः सम्यगिन्धयति प्रदीपयति तम् (अंहसः) दुःखदारि-
द्र्याख्यात्पापात् (उरुष्यात्) रक्षेत (सुजातासः) सुष्ठु विद्यासु
प्रसिद्धाः (परि) सर्वतः (चरन्ति) जानन्ति गच्छन्ति वा (वीराः)
प्राप्तविज्ञानाः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! योऽग्निर्वनुष्यतो निपाति समेद्धारमंहसः
उरुष्याद्यं सुजातासो वीराः परिचरन्ति स इदेव युष्माभिः सम्प्रयो-
क्तव्यः ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या सुविद्ययाऽग्निं संसेव्य कार्यसिद्धये स-
म्प्रयुज्यते ते दुःखदारिद्र्यविरहा यशस्विनः सन्तो विजयसुखं सततं
प्राप्नुवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! (यः) जो (अग्निः) अग्नि (वनुष्यत) याचना
करते हुए ओं की (निपाति) निरन्तर रक्षा करता है तथा (समेद्धारम्) सम्यक्
प्रकाशित कराने वाले को (अंहसः) दुःख वा दरिद्रता से (उरुष्यात्) रक्षा करे
जिसको (सुजातासः) विद्याओं में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध और (वीराः) विज्ञान को
प्राप्त हुए वीर पुरुष (परि, चरन्ति) सब ओर से जानते वा प्राप्त होते हैं (सः, इत्)
वही अग्नि तुम लोगों को अच्छे प्रकार उपयोग में लाना चाहिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छी विद्या से अग्नि का सेवन कर कार्य सिद्धि
के लिये संयुक्त करते हैं वे दुःख और दरिद्रता से रहित, कीर्तिवाले हुए विजय के
सुख को निरन्तर प्राप्त होते हैं ॥ १५ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुवा यमीशानः समिदि-

न्धे हविष्मान् । परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आहुतः । पुरुत्रा । यम् ।
ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् । परि । यम् ।
एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सः) (अग्निः) विद्युत् (आ-
हुतः) सम्यक् स्वीकृतः (पुरुत्रा) बहूनि कार्याणि (यम्)
(ईशानः) जगदीश्वरः (सम्) (इत्) एव (इन्धे) प्रका-
शयते (हविष्मान्) बहूनि हवींषि दातव्यानि वस्तूनि विद्यन्ते
यस्य सः (परि) सर्वतः (यम्) (एति) (अध्वरेषु) अहिं-
सायुक्तेषु सङ्ग्रामादिव्यवहारेषु (होता) हवनकर्त्ता ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमीशानः समिन्धे यं हविष्मान् हो-
ता अध्वरेषु पर्येति सोऽयमिदग्नि राहुतः सन् पुरुत्रा कार्याणि
साधोति ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांस ईश्वरेण यदर्थो निर्मितो यदर्थमृत्विग्य-
जमानाः सेवन्ते तदर्थः सोऽग्निर्धुष्माभिर्बहुषु व्यवहारेषु सम्प्रयुक्तः
सन्ननेकेषां कार्याणां साधको भवति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यम्) जिसको (ईशानः) जगदीश्वर (सम्, इन्धे)
सम्यक् प्रकाशित करता है और (यम्) जिसको (हविष्मान्) देने योग्य बहुत व-
स्तुओं सहित (होता) होम करने वाला (अध्वरेषु) हिंसारहित संग्रामादि व्यव-
हारों में (परि, एति) सब ओर से प्राप्त होता है (सः, अयम्, इत्) सो यही (अ-
ग्निः) विद्युत् अग्नि (आहुतः) सम्यक् स्वीकार किया हुआ (पुरुत्रा) बहुत का-
र्यों को सिद्ध करता है ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! ईश्वर ने जिस लिये बनाया है जिस लिये ऋत्विज् और यजमान सेवन करते हैं तदर्थ वह अग्नि तुम लोगों से बहुत व्यवहारों में प्रयुक्त किया हुआ अनेक कार्यों का सिद्ध करने वाला होता है ॥ १६ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवर्त्तिकं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

त्वे अग्नि आहवनानि भूरिशानास आ जुहुयाम
नित्या । उभा कृण्वन्तो वहतु मियेधे ॥ १७ ॥

त्वे । इति । अग्ने । आऽहवनानि । भूरि । ईशानासः ।
आ । जुहुयाम । नित्या । उभा । कृण्वन्तः । वहतु इति ।
मियेधे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वे) अग्नाविव त्वयि (अग्ने) आसविद्वन्
(आहवनानि) समन्तादानानि (भूरि) बहूनि (ईशानासः)
समर्थाः (आ) समन्तात् (जुहुयाम) दद्याम (नित्या) नि-
त्यानि (उभा) उभौ यजमानपुरोहितौ (कृण्वन्तः) कुर्वन्तः
(वहतु) प्रापकौ (मियेधे) परिमाणयुक्ते यज्ञे ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथोभा वहतू यजमानपुरोहितौ मियेधे
नित्याहवनानि जुहुतस्तथा ईशानासौ वयं तौ हौ समर्था कृण्वन्त
स्त्वे स्वामिनि सति तान्याजुहुयाम ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र षाचकलु०—ये यजमानर्त्विग्वत्सर्वान्मनुष्यान्
सुशिक्षयोपकुर्वन्ति तच्छिक्षां सर्वेऽनुतिष्ठन्तु ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सत्यवादी आप्त विद्वन् जैसे (उमा) दोनों (वहतू) प्राप्तिकराने वाले यजमान और पुरोहित (मियेधे) परिमाण युक्त यज्ञ में (नित्या) नित्य (भूरि) बहुत (आहवनानि) अच्छे दानों को देते हैं वैसे (ईशानासः) समर्थ हम लोग उन दोनों यजमान पुरोहितों को समर्थ (कृण्वन्तः) करते हुए (त्वे) अग्नि के तुल्य तेजस्वी आप स्वामी के होते हुए उन दोनों को (आ, जुहुयाम) अच्छे प्रकार देवें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—ओ यजमान और ऋत्विजों के तुल्य सब मनुष्यों का अच्छी शिक्षा से उपकार करते हैं उन की शिक्षा का सब लोग अनुष्ठान करें ॥ १७ ॥

पुनर्मनुष्याः केन किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस से क्या करें इस विषय को० ॥

**इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजस्रो वक्षि देव-
तातिमच्छ । प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥**

**इमो । इति । अग्ने । वीतऽतमानि । हव्या । अजस्रः ।
वक्षि । देव ऽतातिम् । अच्छ । प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि
व्यन्तु ॥ १८ ॥**

पदार्थः—(इमो) इमानि अत्र विभक्तेरोकारादेशः (अग्ने) (वीततमानि) अतिशयेन व्याप्तुं समर्थानि (हव्या) दातुं योग्यानि (अजस्रः) निरंतरः (वक्षि) वहसि (देवतातिम्) दिव्यसुखप्रापकं यज्ञम् (अच्छ) सम्यक् (प्रति) (नः) (ईम्) (सुरभीणि) सुगन्ध्यादिगुणसहितानि (व्यन्तु) प्राप्नुवन्तु ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! येनाऽजस्रो देवताति मच्छ वक्ष्यनेन न इमो सुरभीणि वीततमानि हव्या च नः प्रति ई व्यन्तु ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्या यथाग्रा उत्तमानि हवींषि हुत्वा जलादीनि संशोध्य सर्वोपकारं साधुवन्ति तथैव वर्त्तताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वन् जिससे (अजस्रः) निरन्तर (देव-तातिम्) उत्तम सुख देने वाले यज्ञ को (अच्छ, वान्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त करते हैं इससे (इमो) इन (सुरभीणि) सुगन्धि आदि गुणों के सहित (वीततमानि) अतिशयकर व्याप्त होने को समर्थ (हव्या) देने योग्य वस्तुओं को (नः) हमारे (प्र-ति) प्रति (ईम्, व्यन्तु) सब ओर से प्राप्त करें ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य जैसे अग्नि में उत्तम हविष्यों का होम कर जल आदि को शुद्ध कर के सब के उपकार को सिद्ध करते हैं वैसे वर्त्ताव करना चाहिये ॥ १८ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को०॥

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमृतये
मा नो अस्यै । मा नः जुधेमा रक्षसं ऋतावो मा
नो दमे मा वन आ जुहूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे ।
अमृतये । मा । नः । अस्यै । मा । नः । जुधे । मा । रक्ष-
से । ऋतऽवः । मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुहूर्थाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अग्ने) पावक इव विद्वन् (अवीरते) न विद्यन्ते वीरा यस्मिन् सैन्ये तस्मिन् (परा) (दाः) पराङ्मुखान्कुर्याः (दुर्वाससे) दुष्टवस्त्रधारणाय (अमृतये) मूढत्वाय (मा) (नः) अस्मान् (अस्यै) पिपासायै (मा) (नः) अस्मान् (जुधे) वृभुक्षायै (मा) (रक्षसे)

दुष्टाय जनाय (ऋतावः) सत्यप्रकाशक (मा) (नः) अस्मान्
(दमे) गृहे (मा) (वने) अरण्ये (आ) (जुहूर्थाः) प्रदद्याः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमवीरते नो मा परा दाः । दुर्वाससे
मतये नो मा परा दाः नोऽस्यै मा जुधे मा नियुङ्क्ष्व । हे ऋतावो
रक्षसे दमे नो मा पीड वने नो मा आ जुहूर्थाः ॥ १९ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयमस्माकं कातरतां दारिद्र्यं मूढतां
जुधं तृषां दुष्टसङ्गं गृहे जङ्गले वा पीडां निवार्य सुखिनः सम्पा-
दयत ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी आप (अवीरते) वीरतार-
हित सेना में (नः) हम को (मा, परा, दाः) पराङ्मुखमत कीजिये (दुर्वाससे)
बुरे वस्त्र धारण के लिये तथा (अमतये) मूर्ख पन के लिये (नः) हम को (मा)
मत नियुक्त कीजिये । (नः) हम को (अस्यै) इस प्यास के लिये (मा) मत वा (जुधे) भू-
ख के लिये (मा) मत नियुक्त कीजिये । हे (ऋतावः) सत्य के प्रकाशक (रक्षसे)
दुष्ट जन के लिये (दमे) घर में (नः) हम को (मा) मत पीडा दीजिये (वने)
वन में हम को (मा) मत (आ, जुहूर्थाः) पीडा दीजिये ॥ १९ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! तुम लोग हमारी कातरता, दरिद्रता, मूढता, जुधं,
तृषा, दुष्टों के सङ्ग और घर वा जङ्गल में पीडा का निवारण कर सुखी करो ॥ १९ ॥

पुनर्विद्वान् किं कुर्यादित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करे इस विषय को० ॥

नू मे ब्रह्माण्यश्न उच्छशाधि त्वं देव मधवद्भयः
सुषूदः । रातौ स्यामो भयास आ ते यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥ २६ ॥

नू । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत । शशाधि । त्वम् । देव ।

मघवत्सुभ्यः । सुनुदः । रातौ । स्याम । उभयासः । आ ।
ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २० ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः (मे) मम (ब्रह्माणि) बृहन्ति धना-
नि (अग्ने) दातः (उत्) (शशाधि) शिक्षय (त्वम्) (देव)
विद्वन् (मघवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यो धनाढ्येभ्यः (सुषूदः) नाशय
(रातौ) दाने (स्याम) भवेम (उभयासः) विद्वांसोऽविद्वांसश्च (आ)
(ते) तव (यूयम्) (पात) रक्षत (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने ! त्वं मे मघवद्भ्यो ब्रह्माण्युच्छशाधि दुः-
खानि सुषूदः । येनोभयासो वयं रातौ स्याम यथा ते रक्षां वयं कु-
र्याम तथा यूयं नः स्वस्तिभिः सदानूपात ॥ २० ॥

भावार्थः—राजादिपुरुषैर्धनाढ्येभ्यो दरिद्रा अपि सुशिक्षया
धनाढ्याः कार्याः विद्वांसोऽविद्वांसश्च मेलयित्वाचताः कार्या अ-
न्योऽन्येषान्दुःखनिवारणेन सुखैः संयोजनीयाः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (देव) विद्वन् (अग्ने) दाताजन (त्वम्) आप (मे) मेरे
(मघवद्भ्यः) बहुत धनयुक्त धनाढ्यों से (ब्रह्माणि) बड़े २ धनों की (उत्, शशा-
धि) शिक्षा कीजिये तथा दुःखों को (सुषूदः) नष्ट कीजिये जिससे (उभयासः) दोनों वि-
द्वान् अविद्वान् हम लोग (रातौ) दानदेने में प्रकट (स्याम) हों जैसे (ते) आप की
रक्षा हम करें वैसे (यूयम्) तुम लोग (नः) हमारी (स्वस्तिभिः) सुखों से (सदा)
सब काल में (नू) शीघ्र (आ, पात) अच्छे प्रकार रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः—राजादि पुरुषों को चाहिये कि धनाढ्यों से दरिद्रों को भी अ-
च्छी शिक्षा देके धनाढ्य करें तथा विद्वान् और अविद्वानों का मेल करा के परस्पर
उन्नति करावें और परस्पर दुःख का निवारण कर सुखों से संयुक्त करें ॥ २० ॥

पुनर्विद्वानत्र कथं तैतेत्याह ॥

फिर विद्वान् इस जगत् में कैसे बर्ते इस विषय को० ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसँदक्सुदीती सूनो सहसो दिदीहि । मा त्वे सचा तनये नित्य आ ध
ड्मा वीरो अस्मन्नर्यो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्ने । सुहवः । रण्वसँदक् । सुदीती । सूनो । इति । सहसः । दिदीहि । मा । त्वे । इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धक् । मा । वीरः । अस्मत् । नर्यः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) पावक इव विद्यया प्रकाशमान विद्वन् (सुहवः) सुस्तुतिः (रण्व, सन्दक्) रमणीयं यः सम्यक् पश्यति सः (सुदीती) उत्तमया दीप्त्या (सूनो) तनय (सहसः) बलवतः (दिदीहि) प्रकाशय (मा) (त्वे) त्वयि (सचा) सम्बन्धेन (तनये) सन्ताने (नित्ये) सदा कर्त्तव्ये कर्मणि (आ) (धक्) दहेः (मा) (वीरः) (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (नर्यः) नृषु साधुः (वि) (दासीत्) विगतदानो भवेत् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे सहसः सूनोऽग्ने ? सुहवः रण्वः सन्दक् यथा नर्यो वीरोऽस्मान्मा विदासीन्नित्ये त्वे तनये सचा मा धक् तथा त्वं सुदीती अस्मान्दिदीहि ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु० हे विद्वन् यथाऽस्माकम् बन्धवो

ऽस्माद्दिरोधि नो भवन्ति यथा मातरि तनयस्तनये माता प्रेम्णा सह
वर्त्तते तथैव भवानस्माभिः सह वर्त्तताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् के (सूनो) पुत्र (अग्ने) अग्नि के तु-
ल्य विद्या से प्रकाशमान विद्वन् (सुहवः) सुन्दर स्तुति युक्त (रणवसन्दक्) सम्यक्
रमणीय देखने वाला जैसे (नर्य्यः) मनुष्यों में उत्तम (वीरः) वीर (अस्मत्) ह-
म से (मा) मत (वि, दासीत्) दान से रहित हो वा (नित्ये) सब काल में क-
रने योग्य कर्म में (त्वे) आप (तनये) सन्तान में (सचा) संबन्ध से (मा, आ,
धक्) अच्छे प्रकार मत जलाइये वैसे (त्वम्) आप (सुदीती) उत्तम दीप्ति से ह-
म को (दिदीहि) प्रकाशित कीजिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० हे विद्वानो ? जैसे हमारे बन्धू लोग हमारे
विरोधी नहीं होते जैसे माता में पुत्र, पुत्र के विषय माता, प्रेमके साथ वर्त्तती है वैसे
ही आप भी हमारे साथ वर्त्तिये ॥ २१ ॥

पुनर्मनुष्याः सर्वेभ्यः किं गृह्णीयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य सब से किस को ग्रहण करें इस विषय को० ॥

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्रवो-
चः । मा ते अस्मान्दुर्मतयो भूमाच्चिद्वेवस्य सूनो
सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःऽभृतये । सचा । एषु । देवऽद्वेषु
अग्निषु । प्र । वोचः । मा । ते । अस्मान् । दुःऽदुर्मतयः । भ-
मात् । चित् । देवस्य । सूनो । इति । सहसः । नशन्त ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्व-
न् (दुर्भृतये) दुष्टा भृतिधारिणं पोषणं वा यस्य तस्मै (सचा)

सम्बन्धेन (एषु) (देवेद्धेषु) देवैरिद्धेषु प्रज्वालितेषु (अग्निषु)
 (प्र) (वोचः) (मा) (ते) तव (अस्मान्) (दुर्मतयः)
 (भृमात्) भ्रान्तेः । अत्र वर्णव्यत्ययेन रस्य स्थान ऋकारो वा च्छ-
 न्दसीति सम्प्रसारणं वा (चित्) अपि (देवस्य) विदुषः (सूनो)
 तनय (सहसः) बलिष्ठस्य (नशन्त) व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्या-
 सिकर्मा निध० २ । १८ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं सचैषु देवेद्धेष्वग्निषु दुर्मृतये नो मा प्र वो-
 चः । हे सहसो देवस्य सूनो ! भृमाच्चित्ते दुर्मतयोऽस्मान्मा नशन्त ॥ २२ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेभ्यः शुभगुणाः सुमतिः सुविद्या च
 गृहीतव्या नैव दोषाः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् आप (सचा) सम्बन्ध से (एषु) इन (दे-
 वेद्धेषु) वायु आदि से प्रज्वलित किये हुए (अग्निषु) अग्नियों में (दुर्मृतये) दुष्ट
 दुःख युक्त कठिन धारण वा पोषण जिसका उसके लिये (नः) हमको (मा, प्र, वोचः)
 मत कठोर कहो । हे (सहसः) बलवान् (देवस्य) विद्वान् के (सूनो) पुत्र (भृमात्)
 भ्रान्ति से (चित्) भी (ते) आप के (दुर्मतयः) दुष्टबुद्धि लोग (अस्मान्) हम को (मा)
 मत (नशन्त) प्राप्त होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि सब से शुभगुण सुन्दरबुद्धि और उत्त-
 मविद्या का ग्रहण करें दोषों का कदापि ग्रहण न करें ॥ २२ ॥

पुनर्मनुष्यैः कः सेवनीय इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को किसका सेवन करना चाहिये इस विषयको ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहो-

तिं हव्यम् । स देवतां वसुवनिं दधाति यंसूरिरर्थी
पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । सुऽअनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः ।
आऽजुहोति । हव्यम् । सः । देवता । वसुऽवनिम् । दधाति ।
यम् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सः) (मर्तः) मनुष्यः (अग्ने) विद्याविनयादिभिः
प्रकाशमान (स्वनीक) शोभनमनीकं सैन्यं यस्य तत्सम्बुद्धौ (रे-
वान्) बहुधनवान् (अमर्त्ये) मरणधर्मरहिते वह्नौ परमात्मनि वा
(यः) (आजुहोति) समन्तात्प्रक्षिपति स्थिरीकरोति (हव्यम्)
होतुं दातुमर्हं घृतादिद्रव्यं चित्तं वा (सः) (देवता) दिव्यगु-
णाः (वसुवनिम्) धनानां सङ्भाजनम् (दधाति) (यम्) (सू-
रिः) विद्वान् (अर्थी) प्रशस्तोऽर्थोऽस्याऽस्तीति (पृच्छमानः)
(एति) प्राप्नोति ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे स्वनीकाग्ने ! यो रेवान् सन्नमर्त्ये हव्यमाजुहोति
स देवता वसुवनिं दधाति यमर्थी पृच्छमानः सूरिरेति स मर्तः
सुखयति ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निविद्यां विदित्वाऽस्मिन्सुगन्ध्यादिकं
जूह्वत्यनेन कार्याणि साध्नुवन्ति ये च पृष्ठा सुविचार्य ध्यात्वा पर-
मात्मानं जानन्ति तानग्निर्धनाढ्यान्परमात्मविज्ञानवतश्च करोति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (स्वनीक) सुन्दर सेना वाले (अग्ने) विद्या और विनयादि से
प्रकाशमान जन (यः) जो (रेवान्) बहुत धनवाला होता हुआ (अमर्त्ये) मरण-
धर्म रहित अग्नि वा परमात्मा में (हव्यम्) देने योग्य घृतादि द्रव्य वा चित्त को (आ-

जुहोति) अच्छे प्रकार छोड़ता वा स्थिर करता है (सः, देवता) दिव्यगुणयुक्त वह (वसुनिम्) धनों के सेवन को (दधाति) धारण करता है (यम्) जिसको (अर्थी) प्रशस्त-प्रयोजन वाला (पृच्छमानः) पूछता हुआ (सूरिः) विद्वान् (एति) प्राप्त होता है (सः) वह (मर्तः) मनुष्य सुखी करता है ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निविद्या को जान के इस अग्नि में सुगन्ध्यादि का होम करते और इस से कार्यों को सिद्ध करते हैं और जो पूछ अच्छे प्रकार विचार और ध्यान कर के परमात्मा को जानते हैं उन को अग्नि, धनाढ्य और परमात्मा विज्ञानवान् करता है ॥ २३ ॥

पुनर्मनुष्याविद्वद्भ्यः किं गृह्णीयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य विद्वानों से क्या ग्रहण करें इस विषय को ॥

**महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वानृयि सूरिभ्य
आ वह्ना बृहन्तम् । येन वयं सहसा वन्मदेमावि-
क्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥**

**महः । नः । अग्ने । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् ।
सूरिभ्यः । आ । वह्ना । बृहन्तम् । येन । वयम् । सहसाऽवन् ।
मदेम । अविऽक्षितासः । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥**

पदार्थः—(महः) महतः (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) दा-
तः (सुवितस्य) प्रेरितस्य । (विद्वान्) (रयिम्) धनम् (सू-
रिभ्यः) विद्वद्भ्यः (आ) (वह्ना) समन्तात्प्रापय अत्र द्रव्योत्तिष्ठ
इति दीर्घः (बृहन्तम्) महान्तम् (येन) (वयम्) (सहसा-
वन्) बलेन युक्त (मदेम) आनन्देम (अविक्षितासः) अ-
विक्षिप्ताः क्षयरहिताः (आयुषा) जीवनेन (सुवीराः) शोभनै-
र्वीरै रूपेताः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे सहसावन्त्रे ! विद्वँस्त्वं महः सुवितस्य कर्ता सन्
सूरिभ्यो बृहन्तं रयिं न आ वह येनाविक्षितासः सुवीराः सन्तो व-
यमायुषा मदेम ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वद्भ्यो महतीं विद्यां गृह्णन्ति ते स-
र्वदा वर्धमानाः सन्तः पुष्कलां श्रियं दीर्घमायुश्च प्राप्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (सहसावन्) बल से युक्त (अग्ने) दानशीलपुरुष (विद्वान्)
विद्वान् आप (महः) महान् (सुवितस्य) प्रेरणा किये कर्म के कर्ता होते हुए (सूरिभ्यः)
विद्वानों से (बृहन्तम्) बड़े (रयिम्) धन को (नः) हमारे लिये (आ, वह) अच्छे
प्रकार प्राप्त कीजिये (येन) जिस से (अविक्षितासः) क्षीणतारहित (सुवीराः) सुन्दर वी-
रों से युक्त हुए (वयम्) हम लोग (आयुषा) जीवन के साथ (मदेम) आनन्दित रहें ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों से बड़ी विद्या को ग्रहण करते हैं वे सब काल
में वृद्धि को प्राप्त होते हुए पूर्ण लक्ष्मी और दीर्घ अवस्था को पाते हैं ॥ २४ ॥

पुनर्विद्वान् कीदृशः स्यादित्युच्यते ॥

० फिर विद्वान् कैसा हो इस विषय को० ॥

**नू मे ब्रह्माण्यन्न उच्छंशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः
सुषूदः । रातौ स्यामोभयांस आ ते युयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २७ ॥ २५ ॥ १ ॥**

नू । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत । शशाधि । त्वम् । देव ।
मघवत्सुभ्यः । सुसूदः । रातो । स्याम् । उभयांसः । आ ।
ते । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥ २७ ॥ १ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः । अत्र ऋचि तुनुषेति दीर्घः (मे)

मह्यम् (ब्रह्माणि) अन्नानि (अग्ने) विहन् (उत्) उत्कृष्ट-
म् (शशाधि) शिञ्जय (त्वम्) (देव) धनं कामयमान (म-
घवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (सुषूदः) देहि (रातौ) सुपात्रेभ्यो
दाने (स्याम) भवेम (उभयासः) दातृगृहीतारः (आ) (ते)
तुभ्यम् (यूयम्) (पात) रक्षत (स्वस्तिभिः) सुखैः (स-
दा) (नः) अस्मान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने ! त्वं मघवद्भ्यो ब्रह्माणि म उच्छशाधि
सुषूदो वयं ये तुभ्यमेवं दद्याम येनोभयासो वयं रातौ स्याम यूयं
स्वस्तिभिर्नो नु सदाऽऽपात ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे राजन् भवान्न्यायेन सर्वानस्मान् शिञ्जताम-
स्मत्तो यथाविधि करं गृहाण पक्षपातं विहाय सर्वैस्सह वर्त्तस्व ये-
न राजपुरुषाः प्रजाजनाश्च वयं सदा सुखिनः स्यामेति ॥ २५ ॥
अत्राग्निविहङ्गोऽप्युपदेशकेश्वरराजप्रजाकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसू-
क्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥ अस्मिन्नध्यायेऽश्विद्यावापृथिव्यग्नि
विद्युदुषःसेनायुद्धमित्रावरुणेन्द्रावरुणेन्द्रावैष्णवद्यावापृथिवी-
सवित्रिन्द्रासोमयज्ञसोमारुद्रधनुराद्यग्न्यादिगुणवर्णनादेत-
दर्थस्य पूर्वाध्यायेन सह सङ्गतिरस्तीतिवेद्यम् ॥ इति
श्रीमत् परमविदुषां परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्याणां विरजानन्द सरस्वती स्वामिनां शिष्येण
परमहंस परिव्राजकाचार्येण श्रीमद्भयान-
न्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते सं-
स्कृताऽऽर्यभाषाभ्यां समन्विते

सुप्रमाणयुक्त ऋग्वेदभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽ-

ध्यायः सप्तविंशोऽव-

र्गः सप्तमे मण्ड-

ले प्रथमं सूक्तं

च समा-

सम् ॥

पदार्थः—हे (देव) धन की कामना करने वाले [अग्ने] विद्वन् [त्व-
म्] आप [मघवद्भ्यः] बहुत धन युक्त पुरुषों से [ब्रह्माणि] अश्वों की [मे] मेरे
लिये [उत्, शशाधि] उत् कृष्टता पूर्वक शिक्षा कीजिये और [सुपूदः] दीजिये-
हम लोग [ते] तुम्हारे लिये ही देवें जिस से [उभयासः] देने लेने वाले दोनों हम
लोग [रातौ] सुपात्रों को दान देने के लिये प्रवृत्त [स्याम] हों [यूयम्] तुम
लोग [स्वस्तिभिः] सुखों से [नः] हमारी [नु] शीघ्र [सदा] सब काल में [आ,
पात] अच्छे प्रकार रक्षा करो ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे राज पुरुष ! आप न्याय पूर्वक हम सब लोगों को शिक्षा की-
जिये हम से यथायोग्य कर लिया कीजिये पक्षपात छोड़ के सब के समान बर्तिये जिस
से राज पुरुष और हम प्रजाजन सदासुखी हों ॥ २५ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, श्रोता, उपदेशक, ईश्वर और राजप्रजा के कृत्य का वर्णन
होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इस अध्याय में अश्वि, द्यावापृथिवी, अग्नि, विद्युत्, उपः काल, सेनायुद्ध, मित्रा
वरुण, इन्द्रावरुण, इन्द्रावैष्णव, द्यावापृथिवी, सविता, इन्द्रासोम, यज्ञ, सोम, रुद्र, अनु-
ष् आदि और अग्नि आदि के गुणों का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व
अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह श्रीमत् परमविद्वान् परमहंस परिव्राजकाचार्य विरजानन्द सरस्वती स्वामीजी
के शिष्य परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वयानन्द सरस्वती स्वामि से विरचित संस्कृतार्थ
भाषा से समन्वित सुप्रमाणयुक्त ऋग्वेदभाष्य में पञ्चमाष्टक में प्रथम अध्याय और स-
ताईसवां वर्ग तथा सप्तम मण्डल में प्रथम सूक्त भी समाप्त हुआ ॥

ओ३म्

अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव
यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥

अथैकादशर्चस्य द्वितीयस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । आप्रं देवता

। १ । ९ विराट्त्रिष्टुप् । २ । ४ त्रिष्टुप् । ३ । ६ । ७ ।

८ । १० । ११ निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः धैवतः स्वरः ।

५ । पंक्ति छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं ब्रूवन्ति नित्याह ॥

अब पञ्चमाष्टक के द्वितीयाऽध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में विद्वान् लोग किस के तुल्य बतें इस विषय का उपदेश करते हैं ॥

जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य शोचा बृहद्य-
जतं धूममृएवन् । उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः
संरश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । सम्ऽइधम् । अग्ने । अद्य । शोच । बृ-
हत् । यजतम् । धूमम् । ऋएवन् । उप । स्पृश । दिव्यम् ।
सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिऽभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

पदार्थः—(जुषस्व) सेवस्व (नः) अस्माकम् (समिधम्) काष्ठ-
विशेषम् (अग्ने) अग्निरिव विहन् (अद्य) इदानीम् (शोचा) पवित्रीकुरु

अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (बृहत्) महत् (यजतम्) स-
ङ्गन्तव्यम् (धूमम्) (ऋएवन्) प्रसाधुवन् (उप) (स्पृश)
(दिव्यम्) कमनीयं शुद्धं वा (सानु) सम्भजनीयं धनम् (स्तू-
पैः) सन्तप्तैः (सम्) रश्मिभिः) किरणैः (ततनः) व्या-
मृहि (सूर्यस्य) सवितुः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमग्निः समिधमिव नः प्रजा जुषस्व पा-
वकइवादय बृहद्यजतं शोचा धूममृएवन्नाग्निरिव सत्यानि कार्याण्यु-
पस्पृश सूर्यस्थ स्तूपै रश्मिभिर्वायुवद् दिव्यं सानु संततनः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यथाग्निः समिद्धिः प्र-
दीप्यते तथाऽस्मान् विद्यया प्रदीपयन्तु यथा सूर्यस्य रश्मयस्सर्वानुप-
स्पृशन्ति तथा भवतामुपदेशा अस्मानुपस्पृशन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् आप जैसे अग्नि (स-
मिधम्) समिधा को वैसे (नः) हमारी प्रजा का (जुषस्व) सेवन कीजिये तथा
अग्नि के तुल्य (अद्य) आज (बृहत्) बड़े (यजतम्) संग करने योग्य व्यवहार
को (शोचा) पवित्र कीजिये और (धूमम्) धूम को (ऋएवन्) प्रसिद्ध करते हुए
अग्नि के तुल्य सत्य कामों का (उप, स्पृश) समीप से स्पर्श कीजिये तथा (सूर्य-
स्य) सूर्य के (स्तूपैः) सम्यक् तपे हुए (रश्मिभिः) किरणों से वायु के तुल्य (दि-
व्यम्) कामना के योग्य वा शुद्ध (सानु) सेवने के योग्य धन को (सम्, ततनः)
सम्यक् प्राप्त कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० हे ! विद्वानों ! जैसे अग्नि समिधाओं से प्रदीप्त
होता वैसे हमको विद्या से प्रदीप्त कीजिये । जैसे सूर्य की किरणें सब का स्पर्श करती
हैं वैसे आप लोगों के उपदेश हम को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं सेवनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को किसका सेवन करना चाहिये इस विषय को० ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजत-
स्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियं धाः स्वदन्ति
देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् ।
यजतस्य । यज्ञैः । ये । सुऽक्रतवः । शुचयः । धियम्ऽधाः ।
स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

पदार्थः—(नराशंसस्य) नरैराशंसितस्य (महिमानम्) (ए-
षाम्) (उप) (स्तोषाम्) प्रशंसेम (यजतस्य) सङ्गन्तव्यस्य (य-
ज्ञैः) सङ्गन्तव्यैस्साधनैः (ये) सुक्रतवः (उत्तमप्रज्ञाः) (शुचयः)
पवित्राः (धियन्धाः) उत्तमकर्मधराः (स्वदन्ति) सुस्वादमदन्ति (दे-
वाः) विद्वांसः (उभयानि) शरीरात्मपुष्टिकराणि (हव्या) हव्यान्य-
त्तुमर्हाणि ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धा देवा उभ-
यानि हव्या स्वदन्ति यज्ञैर्यजतस्य नराशंसस्य भोगान्भुञ्जत एषा-
महिमानं वयमुप स्तोषाम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! सदैव विहृदनुकरणशरीरात्मबलव-
र्धकान्यन्नपानानि सेवनीयानि येन युष्माकं महिमा वर्धेत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (सुक्रतवः) उत्तम प्रज्ञा वाले (शुचयः) पवि-

त्र [धियन्धाः] उत्तम कर्मों के धारण करने वाले [देवाः] विद्वान् लोग [उभयानि] शरीर और आत्मा के पुष्टिकारक [हव्या] मोजन के योग्य पदार्थों को [स्वदन्ति] अच्छे स्वाद पूर्वक खाते और [यज्ञः] सज्जति के योग्य साधनों से [यजतस्य] सज्ज करने योग्य (नराशंसस्य) मनुष्यों से प्रशंसा किये हुए तथा अन्न का भोग करने वाले के [एषाम्] इनकी [महिमानम्] महिमा की हम लोग [उप, स्तोषाम्] समीप प्रशंसा करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! तुम को चाहिये कि सदैव विद्वानों के अनुकरण से शरीर और आत्मा के बल को बढ़ाने वाले खानपानों का सेवन किया करो जिस से तुम्हारी महिमा बढ़े ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः कं सत्कुर्वुरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस का सत्कार करें इस विषय को० ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् । मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम् । वः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् । मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । सम् । ईद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ईळेन्यम्) प्रशंसनीयम् (वः) युष्माकम् (असुरम्) मेघमिव वर्त्तमानम् (सुदक्षम्) सुष्ठुबलचातुर्यम् (अन्तः) मध्ये) दूतम्) यो दुनोति तम् (रोदसी) धावापृथिव्यौ (सत्यवाचम्) सत्या वाग्यस्य तम् (मनुष्वत्) मनुष्येण

तुल्यम् (अग्निम्) कार्यसाधकं पावकम् (मनुना) मननशीलेन
विदुषा (समिद्धम्) प्रदीपनीकृतम् (सम्) सम्यक् (अध्वराय)
अहिंसिताय व्यवहाराय (सदम्) सीदन्ति यस्मिँस्तम् (इत्)
एव (महेम) सत्कुर्याम ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वयं वोऽन्तरसुरमिव सुदत्तं रोद-
सी द्रुतमग्निमिव सत्यवाचमीळेऽन्यं मनुष्वन्मनुनाऽध्वराय समिद्धं
सदमग्निमिव विद्वांसमिन्महेम तथा यूयमप्येनं सत्कुरुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये मेघवदुपकारकानग्निवत्प्रकाशितवि-
द्यान् धर्मिष्ठान्निदुषः सत्कुर्वन्ति ते सर्वत्र सत्कृता भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे हम लोग (वः) आप के (अन्तः) बीच में
(असुरम्) मेघके तुल्य वर्तमान (सुदत्तम्) सुन्दर बल और चतुराई से युक्त (रो-
दसी) सूर्य भूमी और (द्रुतम्) उपताप देनेवाले (अग्निम्) कार्य को सिद्ध करने वा-
ले अग्नि जैसे (सत्यवाचम्) सत्यबोलने वाले (ईळेन्यम्) प्रशंसा योग्य (मनुष्वत्)
मनुष्य के तुल्य (मनुना) मननशील विद्वान् के साथ (अध्वराय) हिंसारहित व्यव-
हार के लिये (समिद्धम्) प्रदीप्त किये (सदम्) जिस के निकट बैठें उस अग्नि के
तुल्य विद्वान् को (सम्, इत्, महेम) सम्यक् ही सत्कार करें वैसे तुम लोग भी इस का
सत्कार करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो मेघ के तुल्य उपकारक, अग्नि के तुल्य प्रकाशित
विद्यावाले, धर्मात्मा, विद्वानों का सत्कार करते हैं वे सर्वत्र सत्कार पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को० ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्रवृञ्जते नमसा

ब॒र्हि॒र॒ग्नौ । अ॒जु॒ह्वा॒ना घृ॒त॒पृ॒ष्ठं पृ॒षद॒ध्व॒र्य॒वो
ह॒वि॒षां म॒र्ज॒य॒ध्व॒म् ॥ ४ ॥

स॒प॒र्य॒वः । भ॒र॒मा॒णाः । अ॒भि॒ऽजु॒ । प्र । वृ॒ज्ज॒ते । नम॑सा
व॒र्हिः । अ॒ग्नौ । अ॒ऽजु॒ह्वा॒नाः । घृ॒त॒ऽपृ॒ष्ठम् । पृ॒षत्॒ऽवत् ।
अ॒ध्व॒र्य॒वः । ह॒वि॒षा । म॒र्ज॒य॒ध्व॒म् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सपर्यवः) सत्यं सेवमानाः (भरमाणाः) विद्यां
धरन्तः (अभिजु) विदुषां सन्निधौ कृते अभिमुखे जानुनी यैस्ते
(प्र) (वृज्जते) त्यजन्ति (नमसा) अग्नेन सह (बर्हिः) उ-
त्तमघृताऽऽदिकम् (अग्नौ) पावके (अजुह्वानाः) समन्ताद्धोम-
स्य कर्त्तारः (घृतपृष्ठम्) घृतं पृष्ठमिव यस्य तम् पृषद्वत् से-
चकवत् (अध्वर्यवः) अध्वरमर्हिसां कामयमानाः (हविषा) हो-
मसामग्र्या (मर्जयध्वम्) शोधयत ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽभिजु विद्यार्थिनो विद्वांसो भूत्वा स-
पर्यवो भरमाणा नमसा सह बर्हिरग्नौ प्रवृज्जते तथा घृतपृष्ठमाजु-
ह्वानाः पृषद्वदध्वर्यवो हविषा जनाऽन्तःकरणानि यूयं मर्जयध्वम् ॥४॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०-ये विद्वांसो यजमानवन्मनुष्या-
णामन्तःकरणान्यात्मनश्चाऽध्यापनोपदेशाभ्यां शोधयन्ति ते स्वयं शु-
द्धा भूत्वा सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अभिजु) विद्वानों के समीप पग पीछे कर के स-
मुख घोंटू जिन के हों वे विद्यार्थी विद्वान् होकर (सपर्यवः) सत्य का सेवन करते
और (भरमाणाः) विद्या को धारण करते हुए (नमसा) अन्न के साथ (बर्हिः)

उत्तम घृत आदिको (अग्नौ) अग्नि में (प्र,वृज्जते) छोड़ते हैं वैसे (घृतपृष्ठम्) घृत जिस के पीठ के तुल्य है उस अग्नि को (आजुह्वानाः) अच्छे प्रकार होम युक्त करते हुए (पृषद्वत्) सेवनकर्ता के तुल्य (अध्वर्यवः) अहिंसाधर्म चाहते हुए (हविषा) होम सामग्री से मनुष्यों के अन्तःकरणों को तुम लोग (मर्जयध्वम्) शुद्ध करो ॥४॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्वान् लोग यजमानों के तुल्य मनुष्यों के अन्तःकरण और आत्माओं को अध्यापन और उपदेश से शुद्ध करते हैं वे आप शुद्ध होकर सब के उपकारक होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग कैसे हों इस विषय को० ॥

स्वाध्वो३ वि दुरो देवयन्तोऽशिश्नयू रथयुर्देवताता । पूर्वीं शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रुवो न समनेष्वज्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्नयुः । रथऽयुः । देवऽताता । पूर्वी इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अज्जन् ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाध्यः) सुष्ठु चिन्तयन्तः (वि) (दुरः) दूराणि (देवयन्तः) देवान् विदुषः कामयन्तः (अशिश्नयुः) अयन्ति (रथयुः) रथं कामयमानः (देवताता) देवैरनुष्ठातव्ये सङ्गन्तव्ये व्यवहारे (पूर्वी) पूर्वो (शिशुम्) बालकम् (न) इव (मातरा) मातापितरौ (रिहाणे) स्वादयन्त्यौ (सम्) (अग्रुवः) अग्रं गच्छन्त्यः सेनाः (न) इव (समनेषु) सङ्ग्रामेषु (अज्जन्) गच्छन्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये स्वाध्वो देवयन्तो जना देवताता रथयुरिव रिहा-
णे पूर्वा मातरा शिशुं न समनेष्वश्रुवो न दुरो व्यशिश्रयुरञ्जस्ते
सुखकारकाः स्युः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अनोपमावाचकलु०—ये मनुष्याः सम्यग्विचार-
यन्तो विद्वत्सङ्गप्रियाः यज्ञवत्परोपकारका मातापितृवत्सर्वानुचय-
न्तः संग्रामाञ्जयन्तो न्यायेन प्रजाः पालयन्ति ते सदा सुखिनो
जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (स्वाध्वः) सुन्दर विचार करते (देवयन्तः) विद्वानों को
चाहते हुए जन (देवताता) विद्वानों के अनुष्ठान वा सङ्ग करने योग्य व्यवहार में
(रथयुः) रथ को चाहने वाले के तुल्य (रिहाणे) स्वाद लेते हुए (पूर्वा) अपने
से पूर्व हुए (मातरा) माता पिता (शिशुम्, न) बालक तुल्य (समनेषु) संग्रामों
में (अश्रुवः) आगे चलती हुई सेना (न) जैसे वैसे (दुरः) द्वारों का (वि, अ-
शिश्रयुः) विशेष आश्रय करते हैं और (समञ्जन्) चलते हैं वे सुख करने वाले होंगे ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमावाचकलु०—जो मनुष्य सम्यक् विचार कर
ते हुए, विद्वानों के संग में प्रीति रखने वाले, यज्ञ के तुल्य परोपकारी, माता पिता
के तुल्य सब की उन्नति करते और संग्रामों को जीतते हुए, न्याय से प्रजाओं का
पालन करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विदुष्यः स्त्रियः कीदृश्यो भवेयुरित्याह ॥

फिर विदुषी स्त्रियां कैसी हों इस विषय को० ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानका सु-
दुयैव धेनुः । बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञि-
ये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उ-
पासानक्ता । सुदुघा इव । धेनुः । बर्हिषदा । पुरुहूते इ-
ति । पुरुहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुवि-
ताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (योषणे) विदुष्यौ स्त्रियाविव (दि-
व्ये) शुद्धस्वरूपे (मही) महत्यौ (नः) आत्मभ्यम् (उपा-
सानक्ता) रात्रिप्रातर्वेले (सुदुघेव) सुष्ठु कामप्रपूरिकेव (धेनुः)
गौर्विद्यायुक्ता वाग्वा (बर्हिषदा) ये बर्हिष्यन्तरिक्षे सीदन्ति
(पुरुहूते) बहुभिर्व्याख्याते (मघोनी) बहुधनानिमित्ते (आ)
(यज्ञिये) यज्ञसम्बन्धिनि कर्मणि (सुविताय) ऐश्वर्याय (श्रये-
ताम्) सेवेयाताम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये नो यज्ञिये मघोनी योषणे इव दि-
व्ये मही धेनुः सुदुघेवोत बर्हिषदा पुरुहूते उपासानक्ता न आश्र-
येतां ते सुविताय यथावत्सेवनीये ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे मनुष्या याः स्त्रियो दिव्य-
विद्यागुणाऽन्विता रात्र्युषर्वत्सुखप्रदाः सत्या वागिव प्रियवचनाः
स्युस्ता एव यूयमाश्रयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों जो (नः) हमारे लिये (यज्ञिये) यज्ञसम्बन्धी क-
र्म में (मघोनी) बहुत धन मिलने के निमित्त (योषणे) उत्तम स्त्रियों के तुल्य
(दिव्ये) शुद्धस्वरूप (मही) बड़ी (धेनुः) विद्यायुक्त वाणी वा गौ (सुदुघेव)
सुन्दर प्रकार कामनाओं को पूर्ण करने वाली के तुल्य (उत) और (बर्हिषदा)

अन्तरिक्ष में रहने वाली (पुरुषूते) बहुतों से व्याख्यान की गई (उपासानका)
दिनरातरूप बेला हम को (आ, श्रयेताम्) आश्रय करें वे दिन रात (सुविताय)
ऐश्वर्य के लिये यथावत्सेवने योग्य हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो स्त्रियां उत्तम विद्या और
गुणों से युक्त, रात्रि दिन के तुल्य सुख देने वाली सत्य वाणी के तुल्य प्रिय बोलने
वाली हों उन्हीं का तुम लोग आश्रय करो ॥ ६ ॥

पुनस्तौ दम्पती कीदृशौ भवेतामित्याह

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हों इस विषय को० ॥

विप्रां यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवे-
दसा यजध्वे । ऊर्ध्व नो अध्वरं कृतं हवेषु ता दे-
वेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रां । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् ।
जातवेदसा । यजध्वे । ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् ।
हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(विप्रा) विप्रौ मेधाविनौ स्त्रीपुरुषौ (यज्ञेषु)
सत्सु कर्मसु (मानुषेषु) मनुष्यसम्बन्धिषु (कारू) शिल्पविद्या-
कुशलौ पुरुषार्थिनौ (मन्ये) (वाम्) युवाम् (जातवेदसा)
प्रातःप्रकटविद्यौ (यजध्वे) सङ्गन्तुम् (ऊर्ध्वम्) उत्कृष्टम् (नः)
अस्माकम् (अध्वरम्) अहिंसनीयं गृहश्रमविवाहहारम् (कृ-
तम्) कुरुतम् (हवेषु) गृह्णन्ति येषु पदार्थेषु (ता) तौ (दे-
वेषु) दिव्यगुणेषु विश्वसु वा (वनथः) सविनयः (वार्याणि)
वर्तुमर्हाणि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ! यौ मानुषेषु यज्ञेषु कारू जातवे-
दसा विप्रा युवां नो हवेष्वध्वरमूर्ध्वं कृतं देवेषु वार्याणि वनथस्ता-
वां यजध्या अहं मन्ये तथा युवां मां मन्येथाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा कृतब्रह्मचर्यवि-
द्यौ क्रियाकुशलौ विद्वांसौ स्त्रीपुरुषौ सर्वाणि गृहकृत्यान्यलंकर्तुं
शक्नुतस्तौ सङ्गन्तुं योग्यौ भवतस्तथा यूयमपि भवत ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो! जो (मानुषेषु) मनुष्यसम्बन्धी (यज्ञेषु) सत्क-
र्मों में (कारू) शिल्पविद्या में कुशल वा पुरुषार्थी (जातवेदसा) विद्या को प्रसिद्ध
प्राप्त हुए (विप्रा) बुद्धिमान् तुम दोनों (नः) हमारे (हवेषु) जिन में ग्रहण करते
उन घरों में (अध्वरम्) रक्षा करने योग्य गृहाश्रमादि के व्यवहार को (ऊर्ध्वम्)
उन्नत (कृतम्) करो (देवेषु) दिव्यगुणों वा विद्वानों में (वार्याणि) ग्रहण करने
योग्य पदार्थों को (वनथः) सम्यक् सेवन करो (ता) वे (वाम्) तुम दोनों (यजध्वै)
सङ्ग करने के अर्थ में (मन्ये) मानता वैसे तुम दोनों मुझ को मानो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो! जैसे ब्रह्मचर्यसेवन से विद्या को
प्राप्त हुए क्रिया में कुशल विद्वान् स्त्रीपुरुष सब घर के कामों को शोभित करने को
समर्थ होते हैं और वे संग करने योग्य होते हैं वैसे तुम लोग भी होओ ॥ ७ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे हों इस विषय को० ॥

**आ भारती भारतीभिः सजोषा इळां देवैर्म-
नुष्यैभिरग्निः । सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् त्रि-
स्रो देवीर्वहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥**

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळां । देवैः ।

मनुष्येभिः । अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् ।
तिस्रः । देवीः । वह्निः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (भारती) सद्यः शास्त्राणि
धृत्वा सर्वस्य पालिका वागिव विदुषी (भारतीभिः) तादृशीभि-
विदुषीभिः (सजोपाः) समानप्रीतिसेविका (इळा) स्तो-
तुमर्हा (देवैः) सत्यवादिभिर्विद्वद्भिः (मनुष्येभिः) अनृतवादि-
भिर्जनैः सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः शतप० (अग्निः) पा-
वक इव (सरस्वती) विज्ञानयुक्ता वाक् (सारस्वतेभिः) सर-
स्वत्यां कुशलैः (अर्वाक्) पुनः (तिस्रः) त्रिविधाः (देवीः)
दिव्याः (वह्निः) उत्तमं गृहं शरीरं वा (इदम्) प्रत्यक्षम् (स-
दन्तु) प्राप्नुवन्तु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा भारतीभिर्भारती सजोपा देवैर्म-
नुष्येभिरिळा सारस्वतेभिस्सरस्वत्यर्वागग्निरिव शुद्धास्तिस्रो देवीरि-
वह्निरा सदन्तु तथैव यूयं विद्वद्भिः सहाऽऽगच्छध्वम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यदि यूयं प्रशस्तां
वाणीं प्रज्ञां च प्राप्नुयुस्तर्हि सूर्यवत् सुप्रकाशिता भूत्वाऽस्मिञ्ज-
गति कल्याणकरा भवथ ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों जैसे (भारतीभिः) तुल्य विदुषी स्त्रियों के साथ (भा-
रती) शीघ्र शास्त्रों को धारण कर, वाणी के तुल्य सब की रक्षक विदुषी (सजो-
पाः) तुल्य प्रीति को सेवने वाली (देवैः) सत्यवादी विद्वानों (मनुष्येभिः) और
मिथ्यावादी मनुष्यों से (इळा) स्तुति के योग्य (सारस्वतेभिः) वाणी विद्या में कु-
शलों से (सरस्वती) विज्ञान युक्तवाणी (अर्वाक्) पुनः (अग्निः) अग्नि के तुल्य

शुद्ध (तिस्रः) तीन प्रकार की (देवीः) उत्तम स्त्रियां (इदम्) इस (वहिः) उत्तम घर वा शरीर को (आ, सद्न्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त हों वैसे ही तुम लोग विद्वानों के साथ (आ) आओ ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! यदि तुम भोगप्रशंसित वाणी और बुद्धि को प्राप्त हो तो सूर्य के तुल्य प्रकाशित हो कर इस जगत् में कल्याण करने वाले होओ ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं प्राप्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या प्राप्त करना चाहिये इस विषय को० ॥

**तन्नस्तुरीपमधं पोषयित्नु देव त्वष्टर्विरराणः
स्यस्व । यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा
जायते देवकामः ॥ ९ ॥**

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः ।
वि । रराणः । स्यस्वेति । स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः ।
सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तत्) अध्यापनासनम् (नः) अस्माकम्
(तुरीपम्) क्षिप्रम् (अध) अथ (पोषयित्नु) पोषकम् (देव)
विद्वन् (त्वष्टः) विद्याप्रापक (वि) (रराणः) विद्या ददतु
सन् (स्यस्व) विद्यां पारं गमय (यतः) (वीरः) (कर्मण्यः)
कर्मसु कुशलः (सुदक्षः) सुष्ठु बलोपेतः (युक्तग्रावा) युक्तो
योजितो ग्रावा मेघो येन सः (जायते) (देवकामः) देवानां
विदुषां काम इच्छा यस्य सः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे त्वष्टर्देव ! विरराण स्त्वंनस्तत्पोषयितु तुरीपं
स्यस्वाऽय यतः कर्मण्यः सुदत्तो युक्तग्रावा देवकामो वीरो जायते ॥१॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेभ्यो लाभेभ्यो विद्यालाभमुत्तमं
मत्स्या तत्प्राप्तव्यं सदैव विद्वत्सङ्गमनं कृत्वा सदैव कर्मानुष्ठानी
जायते सः श्रेष्ठात्मबलौ भवति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) विद्या को प्राप्त कराने वाले (देव) विद्वन् (वि-
रराणः) विशेष विद्या देते हुए (नः) हमारे (तत्) पढ़ाने के आसन को (पो-
षयितु) पुष्ट करने वाले (तुरीपम्) शीघ्र (स्यस्व) विद्या को पार कीजिये (अध)
अथ (यतः) जिस से (कर्मण्यः) कर्मों में कुशल (सुदत्तः) सुन्दर बल से युक्त
(युक्तग्रावा) मेघ को युक्त करने और (देवकामः) विद्वानों की कामना करने वाला
(वीरः) वीर पुरुष (जायते) प्रकट होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सब लाभों से विद्या लाभ को उ-
त्तम मान के उस को प्राप्त हों सदैव जो विद्वानों का सङ्ग करके सदा कर्मों का अनु-
ष्ठान करने वाला होता है वह श्रेष्ठ आत्मा के बल वाला होता है ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को० ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता सूद-
याति । सेदुहोता सत्यतरो यजाति यथा देवानां
जनिमा नि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः ।

शमिता । सूदयाति । सः । इत् । ऊं इति । होता । सत्य-
त्तरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेदः ॥ १० ॥

पदार्थः— वनस्पते वनानां किरणानां पालक सूर्य इव
विद्वन् अव सृज (उप) (देवान्) (अग्निः) पावकः
(हविः) हुतं द्रव्यम् (शमिता) शान्तियुक्तः (सूदयाति)
सूदयेत् क्षरयेत् (सः) (इत्) एव (उ) (होता) दाता (स-
त्यतरः) यः सत्येन दुःखं तरति (यजाति) यजेत् (यथा) (दे-
वानाम्) दिव्यानां पृथिव्यादिपदार्थानां विदुषां वा (जनिमानि)
जन्मानि (वेद) जानाति ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वनस्पते शमिता त्वं यथाग्निर्हविः सूदयाति तथा
देवानुपाऽव सृज यथा होता यजाति तथेदु सत्यतरो भव यो देवानां
जनिमानि वेद स पदार्थविद्यां प्राप्तु मर्हति ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—हे विद्वांसो यदि भवन्तःसू-
र्यो वर्षा इव होता यज्ञानिव विद्वान् विद्या इवाऽध्यापनोपदेशाभ्यां
सर्वोपकारं साधुयुस्तर्हि भवादृशाः केऽपि न सन्तीति वयं विजानी-
यामः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (वनस्पते) किरणों के पालक सूर्य के तुल्य तेजस्वि विद्वन्
(शमिता) शान्तियुक्त आप (यथा) जैसे (अग्निः) अग्नि (हविः) हवन कि-
ये द्रव्य को (सूदयाति) मित्र २ करे । वैसे (देवान्) दिव्यगुणों को (उप, अव, सृज)
फैलाइये जैसे (होता) दाता (यजाति) यज्ञ करे वैसे (इत्) ही (उ) तो (स-
त्यतरः) सत्य से दुःख के पार होने वाले हूजिये । जो (देवानाम्) पृथिव्यादि दिव्य

पदार्थों या विद्वानों के (जनिमानि) जन्मों को (वेद) जानता है (सः) वह पदार्थ-विद्या को प्राप्त होने योग्य है ॥ १० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—हे विद्वानों ! यदि आप लोग सूर्य जैसे वर्षा को होता जैसे यज्ञ को और विद्वान् जैसे विद्या को वैसे पढ़ाने और उपदेश से सर्वोपकार को सिद्ध करें तो आप के तुल्य कोई लोग नहीं हों यह हम जानते हैं ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्व्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को० ॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ् इन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः । बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । समऽङ्धानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः । बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २ ॥

पदार्थः— (आ) (याहि) आगच्छ (अग्ने) वाचक इव (समिधानः) शुभगुणैर्देदीप्यमानः (अर्वाङ्) योऽर्वाङ्घ्रोऽर्चा (इन्द्रेण) विद्युता सह सूर्येण वा (देवैः) विद्भिर्दिव्यगुणैः (सरथम्) रथेन सह वर्तमानम् (तुरेभिः) आशुकारिभिः (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (नः) (अस्मभ्यम्) (अदितिः) माता (सुपुत्रा) शोभनाः पुत्रा यस्याः सा (स्वाहा) सत्यक्रियया (देवाः) विद्वांसः (अमृताः) प्राप्तमोक्षाः (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा समिधानोऽग्निस्सूर्यप्रकाश इन्द्रेण सहाऽर्वाङ्गा गच्छति तथाभूतस्त्वं तुरेभिर्देवैस्तह नस्सरथं वहिरा याहि यथा स्वाहा सुपुत्राऽदितिरस्ति तथा भवानत्रास्ताम् यथाऽमृता देवाः सर्वानानन्दयन्ति तथा भवन्तोऽपि सर्वान्मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यथा सूर्यप्रकाशो दिव्यैर्गुणैः सहाऽधःस्थानस्मान्प्राप्नोति यथा च सत्यविद्यया युक्तोत्तमसन्ताना सुखमास्ते तथैवाऽविदुषोऽस्मान् भवन्तः प्राप्य सुशिक्षन्तां सुखयन्त्विति ॥ ११ ॥

अत्राग्निमनुष्यविद्युद्बिद्बद्ध्यापकोपदेशकोत्तमवाक् पुरुषार्थविद्बुद्धपदेशस्यादिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वितीयं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्वन् ! जैसे (समिधानः) शुभ-गुणों से देदीप्यमान अग्नि अर्थात् सूर्य का प्रकाश (इन्द्रेण) विजुली वा सूर्य के साथ (अर्वाङ्) नीचे जाने वाला प्राप्त होता है वैसे होकर आप भी (तुरेभिः) शीघ्र करने वाले (देवैः) विद्वानों वा दिव्य गुणों के साथ (नः) हमारे लिये (सरथम्) रथ के साथ वर्तमान (वाहिः) अन्तरिक्ष को (आ, याहि) आइये और जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सुपुत्रा) सुन्दर पुत्रों से युक्त (अदितिः) माता है वैसे आप भी (आस्ताम्) स्थित होवें और जैसे (अमृताः) मोक्ष को प्राप्त हुए (देवाः) विद्वान् जन सब को आनन्दित करते हैं वैसे आप भी सब को (मादयन्ताम्) आनन्दित कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वानों ! जैसे सूर्य का प्रकाश

दिव्य गुणों के साथ नीचे भी स्थित हम सबों को प्राप्त होता है और जैसे सत्यविद्या से युक्त और उत्तमसन्तान वाली माता सुख पूर्वक स्थित होती है वैसे ही अविद्वान् हम सबों को आप प्राप्त होकर अच्छी शिक्षा दीजिये तथा सुखी कीजिये ॥ ११ ॥

इस सूक्त में अग्नि, मनुष्य, विजुली, विद्वान्, अध्यापक, उपदेशक, उत्तम वाणी, पुरुषार्थ, विद्वानों का उपदेश तथा स्त्री आदि के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह दूसरा सूक्त और दूसरा वर्ग भी समाप्त हुआ ॥

अथ दशर्चस्य तृतीयस्य सूक्तस्य वशिष्ठ ऋषिः अग्निर्देवता ॥ ११९ ॥

१० विराट्त्रिष्टुप् ४ । ६ । ७ । ८ निचृत्त्रिष्टुप् । ५ । त्रि-

ष्टुपछन्दः । धैवतःस्वरः । २ स्वराट् पंक्तिः । ३ भु-

रिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कीदृशी विद्युदस्तीत्याह ॥

अब ७ वें मण्डल के तृतीय सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में विद्युत् कैसी है इस विषय को कहते हैं ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतम-
ध्वरे कृणुध्वम् । यो मर्त्येषु निध्रुविक्रुतावा तपु-
र्मूर्द्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । य-
जिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् । यः । मर्त्येषु । नि-
ध्रुविः क्रुतावा । तपुःमूर्द्धा । घृतान्नः । पावकः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (वः) युष्माकम् (देवम्)
दिव्यगुणकर्मस्वभावम् (अग्निभिः) सूर्यादिभिः (सजोषाः)
समानसेवी (यजिष्ठम्) अतिशयेन संगन्तारम् (दूतम्) दू-
तवत्सद्यः समाचारप्रापकम् (अध्वरे) अहिंसनीये शिल्पव्यवहा-
रे (कृणुध्वम्) (यः) (मर्त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्यादिषु (नि-
ध्रुविः) नितरां ध्रुवः क्रतावा सत्यस्य जलस्य वा विभाजकः तपु-
र्मूर्द्धा तपुस्तापो मूर्द्धेवोत्कृष्टोयस्य घृतान्नः घृतमाज्यं प्रदीपन-
मन्मिव प्रदीपकं यस्य पावकः पवित्रकरः ॥ १ ॥

अर्थः—हे मनुष्या यो वस्सजोषा मर्त्येषु निधुविर्ऋतावा
तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकोऽस्ति तमध्वरेऽग्निभिस्सह यजिष्ठं दूतमग्निं
देवं यूयं कृणुध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो या विद्युत्सर्वत्र स्थिता विभाजिका प्र
दीप्तगुणा साधनजन्या वर्तते तामेव यूयं दूनमिव कृत्वा सङ्ग्रा-
मादीनि कार्याणि साधुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (वः) तुम्हारा (सजोषाः) एक सी
प्रीति को सेवने वाला (मर्त्येषु) मरणधर्म सहित मनुष्यादिकों में (निधुविः)
निरन्तर स्थित (ऋतावा) सत्य वा जल का विभाग करने वाला (तपुर्मूर्धा) शिर
के तुल्य उत्कृष्ट वा उत्तम जिस का ताप है (घृतान्नः) अन्न के तुल्य प्रकाशित जिस
का घृत है (पावकः) जो पवित्र करने वाला है उस (अध्वरे) सूर्य आदि के साथ
(यजिष्ठम्) अत्यन्त संगति करने वाले (दूतम्) दूत के तुल्य तार द्वारा शीघ्र स-
माचार पहुंचाने वाले (अग्निम्, देवम्) उत्तम गुण कर्म और स्वभाव युक्त अग्नि को
तुम लोग (कृणुध्वम्) प्रकट करो ॥

भावार्थः—हे विद्वानों । जो विद्युत् सर्वत्र स्थित, विभाग करने वाली प्रका-
शित गुणों से युक्त साधनों से प्रकट हुई वर्तमान है उसी को तुम लोग दूत के तुल्य
बना कर युद्धादि कार्यों को सिद्ध करो ॥ १ ॥

पुनः सा विद्युत्कीदृशी वर्तत इत्याह ॥

फिर वह विद्युत् कैसी है इस विषय को० ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवर-
णाद्वयस्थात् । आदस्य वातो अनुवाति शोचिरध-
स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः ।
सम्बरणात् । वि । अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अ-
नु । वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् ।
अस्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्रोथत्) शब्दं कुर्वन् (अश्वः) आशुगामी
तुरङ्गः (न) इव (यवसे) घासे (अविष्यन्) रक्षणं करिष्यन्
(यदा) (महः) महतः (संवरणात्) सम्यक् स्वीकरणात्
(वि) विशेषेण (अस्थात्) तिष्ठति (आत्) आनन्तर्ये
(अस्यः) (वातः) वायु (अनुः) (वाति) गच्छति (शोचिः)
प्रदीपनम् (अध) अथ (स्म) एव (ते) तव (व्रजनम्)
गमनम् (कृष्णम्) कर्षणीयम् (अस्ति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यत्ते कृष्णं व्रजनमस्ति तन्महः सं-
वरणाच्छोचिरध स्मास्य वातोऽनु वाति । आत्तदा यवसेऽविष्यन्
प्रोथदश्वो न सद्योऽयमग्निरद्धानं व्यस्थात् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदा मनुष्या अग्नियानेन गमनं
तडिता समाचाराँश्च गृहीयुस्तदेते सद्यः कार्याणि साधुं शक्नुव-
न्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (ते) आप का (कृष्णम्) आकर्षण करने योग्य
(व्रजनम्) गमन (अस्ति) है उस के सम्बन्ध में (महः) महान् (संवरणात्)
सम्यक् स्वीकार से (शोचिः) प्रदापन (अध, स्म) और इस के अनन्तर ही (अस्य)
इस के सम्बन्ध में (वातः) वायु (यदा) जब (अनु, वाति) अनुकूल चलता है

(आत्) अनन्तर तत्र (यवसे) भक्षण के अर्थ (आविष्यन्) रक्षा करता (प्रोथत्)
और शब्द करता हुआ (अश्वः, न) घोड़े के समान शीघ्र यह अग्निमार्ग को (व्य-
स्थात्) व्याप्त होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इम मंत्र में उपमालंकार है जब मनुष्य लोग अग्नियान से गमन
और विद्युत् से समाचारों को ग्रहण करें तब येशीघ्रकार्यों को सिद्ध कर सकते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वान् विद्युता किं कुर्यादित्याह ॥

फिर विद्वान् विजुली से क्या सिद्ध करें इस विषय को० ॥

**उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा
इधानाः । अच्छा द्या मरुषोधूम एति सन्दूतो अ-
ग्न ईयसे हि देवान् ॥ ३ ॥**

उत् । यस्य । ते । नवजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चर-
न्ति । अजराः । इधानाः अच्छ । द्याम् । अरुषः । धूमः ।
एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उत्) (यस्य) (ते) तव (नवजातस्य)
नवीनविदुषः (वृष्णः) विद्यया बलिष्ठस्य (अग्ने) विद्युदिव
गुप्तप्रतापिन् (चरन्ति) गच्छन्ति (अजराः) व्ययरहिताः (इ-
धानाः) देदीप्यमानाः (अच्छा) अत्र संहितायामिति दीर्घः
(द्याम्) प्रकाशम् (अरुषः) गर्भस्थः (धूमः) (एति) ग-
च्छति (सम्) सम्यक् (दूतः) दूत इव समाचारप्रदः (अग्ने)
प्रसिद्धाग्निवत्कार्यसाधक (ईयसे) गच्छसि (हि) यतः (दे-
वान्) विदुषः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यस्य नवजातस्य वृष्णस्ते यथाऽग्न इन्धाना अजरा अग्नय उच्चरन्त्यरुषो द्यां प्राप्य यस्य धूम अच्यैति यो दूत इव देवानीयते यदा तं हि त्वं समीयसे तदा कार्यं कर्तुं शक्नोषि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! यदि भवान् विद्युद्दिद्यां विजानीया-
त्तर्हि किं किं कार्यं साधुं न शक्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्युत् अग्नि के तुल्य गुप्तप्रताप वाले (यस्य) जिस (नवजातस्य) नवीन प्रकट हुए (वृष्णः) विद्या से बलवान् (ते) आप विद्वान् के निकटवर्ती जैसे (अग्ने) प्रसिद्ध अग्नि के तुल्य कार्य साधक (इन्धानाः) प्रकाशमान जलते हुए (अजराः) व्ययरहित अग्नि (उत्, चरन्ति) ऊपर को उठते वा चलते हैं (अरुषः) गर्भस्थ पुरुष (द्याम्) प्रकाश को प्राप्त होकर जिस का (धूमः) धूआं (अच्यैति) अच्य जाता है जो (दूतः) दूत के तुल्य (देवान्) विद्वानों को प्राप्त होता जब उस को (हि) ही आप (समीयसे) प्राप्त होते हो तब करने को समर्थ होते हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! यदि आप विद्युत् की विद्या को जानें तो आप किस २ कार्य को सिद्ध न कर सकें ॥ ३ ॥

पुनः सा विद्युत्कीदृशी कथं प्रकटनीयेत्याह ॥

फिर वह विद्युत् कैसी है और कैसे प्रकट करनी चाहिये इस विषय को० ॥

**वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रैतृषु यदन्ना
समवृक्त जम्भैः । सेनैव सृष्टा प्रसितिष्ठ एति य-
वं न दस्म जुह्वां विवेक्षि ॥ ४ ॥**

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रैत् । तृषु ।

यत् । अन्ना । समुऽअवृक्त । जम्भैः । सेनाऽइव । सृष्टा ।
प्रऽसितिः ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्व । विवेक्षि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(वि) (यस्य) (ते) तस्या विद्युतः । अत्र पुरुषव्यत्ययः
पृथिव्याम् (पाजः) बलम् पाज इति बलनाम निधं० २ । १. (अश्रे-
त्) श्रयति (तृषु) क्षिप्रम् (यत्) (अन्ना) अनानि (समवृक्त) सम्य-
ग्वृद्धक्ते (जम्भैः) गात्रविक्षेपैः (सेनेव) (सृष्टा) सम्प्रयुक्ता (प्रसितिः)
प्रकर्षं बन्धनम् (ते) तव (एति) (यवम्) अन्नविशेषम् (न) इव
(दस्म) दुखोपक्षयितः (जुह्वा) होमसाधनेन (विवेक्षि) व्याप्नोषि ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे दस्म विद्वन् यां जुह्वा यवं न विद्युद्विद्यां विवेक्षि
सा ते सृष्टा प्रसितिः सती सेनेवैति यद्याजम्भैरन्ना समवृक्त यस्य
ते विद्युद्रूपस्याग्नेः पाजः पृथिव्यां तृषु व्यश्रेत्तां त्वं विजानीहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो विद्युद्विद्यां जानन्ति त उत्तमा सेनेव श-
बून् सद्यो जेतुं शक्नुवन्ति यथा घृतादिनाऽग्निः प्रदीप्यते तथा वर्ष-
णादिना विद्युत्प्रदीपनीया ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (दस्म) दुःखों के नाश करने हारे विद्वन् जिस (जुह्व) हो-
मसाधन से (यवम्) यवों को (न) जैसे वैसे विद्युद्विद्या को (विवेक्षि) व्याप्त होते
हो वह (ते) तुम्हारी (सृष्टा) प्रयुक्त क्रिया (प्रसितिः) प्रबल बन्धन (सेनेव)
सेना के तुल्य (एति) प्राप्त होती है और (यत्) जो (जम्भैः) गात्रविक्षेपों से (अ-
न्ना) अन्नों को (समवृक्त) अच्छे प्रकार वर्जित करता अर्थात् शरीर से छुड़ाता है
(यस्य) जिस (ते) उस विद्युत् के (पाजः) बल को (पृथिव्यां) पृथिवी में (तृषु) शीघ्र
(व्यश्रेत्) आश्रय करता है उसको तुम जानो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग विद्युत्विद्या को जानते हैं वे उत्तम सेना के तुल्य शत्रुओं को शीघ्र जीत सकते हैं, जैसे घी आदि से अग्नि प्रज्वलित होता वैसे घ-
र्षण आदि से विद्युत् अग्नि प्रकट करना चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्सा विद्युत्कथमुत्पादनीयां सा च किं करोतीत्याह ॥
फिर वह विद्युत् कैसे उत्पन्न करनी चाहिये और वह क्या करती है इसविषय को ॥

**तमिदोषा तमुषसि यविष्ठ मग्नि मत्यं न मर्ज
यन्त नरः । निशिशाना अतिथि मस्य योनौ दी-
दायं शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥ ३ ॥**

तम् । इत् । दोषा । तम् । उषसि । यविष्ठम् । अ-
ग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः । निऽशिशानाः ।
अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदायं । शोचिः । आऽहुतस्य ।
वृष्णः ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तम्) विद्युदग्निम् (इत्) एव (दोषा) रा-
त्रौ (तम्) (उषसि) प्रभाते (यविष्ठम्) अतिशयेन युवा-
नमिव (अग्निम्) विद्युतम् (अत्यम्) वेगवन्तं वाजिनम् (न)
इव (मर्जयन्त) वर्षणादिना शोधयन्तु (नरः) (निशिशानाः)
तीक्ष्णीकर्तारः (अतिथिम्) अतिथिमिव सेवनीयम् (अस्य)
अग्ने (योनौ) (दीदायं) प्रकाशय (शोचिः) दीप्तिमन्तम्
(आहुतस्य) सर्वतः कृतप्रियस्य (वृष्णः) वर्षकस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे नरो ये निशिशानास्सन्तो भवन्तस्तं दोषा त-

मुषस्य त्यन्न यविष्ठ मग्निं मर्जयन्तोऽस्याहुतस्य वृष्णोऽग्नेर्योनावति-
थिमिव शोचिदीदायेत् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये तीव्रैर्घर्षणादिभिरहर्निशं विद्युत्-
मग्निं प्रकटयन्ति तेऽश्वेनेव सद्यः स्थानान्तरं गन्तुं शक्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (नरः) नायक मनुष्यो ? जो (निशिशानाः) निरन्तर तीक्ष्ण-
ता पूर्वक कार्य करते हुए आप (तम्) उस विद्युत् अग्नि को (दोषा) रात्रि में
(तम्) उस को (उपसि) दिन में (अत्यम्) घोड़े को (न) जैसे वैसे (य-
विष्ठम्) अत्यन्त ज्वान के तुल्य (अग्निम्) विद्युत् अग्नि को (मर्जयन्त) घर्ष-
ण आदि से शुद्ध करो (अस्य) इस (आहुतस्य) अभीष्ट सिद्धि के लिये संग्रह
किये (वृष्णः) वर्षा के हेतु अग्नि के (योनौ) कारण में (अतिथिम्) अति-
थि के तुल्य सेवने योग्य (शोचिः) दीप्तियुक्त विद्युत् को (दीदाय) प्रकाशित
(इत्) ही कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो तीव्र घर्षणादिकों से दिन रात वि-
द्युत् अग्नि को प्रकट करते हैं वे जैसे घोड़े से, वैसे शीघ्र स्थानान्तर के जाने को स-
मर्थ होते हैं ॥ ५ ॥

पुनः सा विद्युत्कीदृशीत्याह ॥

फिर वह विद्युत् अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

**सुस॒न्दक्ते॑ स्व॒नीक् प्रती॑कं॒ वियद्ब्रु॑कमो न रो-
च॑स उ॒पाके॑ । दि॒वो न ते॑ तन्य॒तुरेति॑ शु॒ष्मश्चि॒त्रो
न सूरः॑ प्रति॒चक्षि॑ भानुम् ॥ ६ ॥**

सु॒ऽस॒न्दक् । ते । सु॒ऽअ॒नीक् । प्रती॑कम् । वि । यत् ।
रु॒क्मः । न । रोच॑से । उ॒पाके॑ । दि॒वः । न । ते । तन्य॒तुः । ए-

ति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सुसन्दक्) सुष्ठु पशति यथा सा (ते) तव (स्व-
नीक) शोमनमनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (प्रतीकम्) विजयप्र-
तीतिकरम् (वि) (यत्) (रुक्मः) रोचमानः सूर्यः (न) इ-
व (रोचसे) (उपाके) समीपे (दिवः) सूर्यस्य (न) इव (ते)
तव (तन्यतुः) विद्युत् (एति) गच्छति (शुष्मः) बलयुक्तः
(चित्रः) अद्भुतः (नः) (सूरः) सूर्यः (प्रति) (चक्षि) वदेयम्
(भानुम्) प्रकाशयुक्तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे स्वनीक यस्य ते यत्प्रतीकं रुक्मो नेवास्ति येनु-
पाके वि रोचसे यस्य ते दिवो न सुसन्दक् तन्यतुः प्रतीकमेति त-
स्य शुष्मश्चित्रः सूरौ नेवाहं भानुं त्वा प्रति चक्षि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे राजन् यदि भवान्विद्युद्विद्यां प्रा-
पुयात्तर्हि सूर्यवत्सुसेनादिभिः प्रकाशितः सन् सर्वत्र विजयकीर्तिं
राजसु राजेत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (स्वनीक) सुन्दर सेना वाले सेना पते जिस (ते) आपका (य-
त्) जो (प्रतीकम्) विजय का निश्चय कराने वाले (रुक्मः) प्रकाशमान सूर्य के (न)
तुल्य है जो (उपाके) समीप में (वि, रोचसे) विशेष कर रुचि कारक होते हो । जिस (ते)
तुम्हारा (दिवः, न) सूर्य के तुल्य (सुसन्दक्) अच्छे प्रकार देखने का साधन (तन्यतुः)
विद्युत् विजय प्रतीति कारक नियम को (एति) प्राप्त होता है उस का (शुष्मः) ब-
लयुक्त (चित्रः) आश्चर्य स्वरूप (सूरः) सूर्य (न) जैसे वैसे मैं (भानुम्) प्रकाश
युक्त आप के (प्रति) प्रति (चक्षि) कहूं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे राजन् यदि आप विद्युत् विद्या को जानें तो सूर्य के तुल्य सुन्दरसेनादिकों से प्रकाशित हुए सर्वत्र विजय, कीर्ति और राजाओं में सुशोभित हों ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर मनुष्य परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

यथा वः स्वाहाऽग्नये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिः
अ हव्यैः । तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्भि-
रायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्नये । दाशेम । परि । इळाभिः
घृतवत्भिः । च । हव्यैः । तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । म-
हःभिः । शतम् । पुःभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यथा) (वः) युष्मभ्यम् (स्वाहा) सत्यया क्रि-
यया (अग्नये) पावकाय (दाशेम) दद्याम (परि) सर्वतः (इ-
ळाभिः) अन्नैः (घृतवद्भिः) घृतादियुक्तैः (च) (हव्यैः) होतुमर्हैः
(तेभिः) (नः) अस्मान् (अग्ने) अग्निरिव प्रकाशमान राजन् (अमि-
तैः) असंख्यैः (महोभिः) महद्भिः कर्मभिः पुरुषैर्वा (शतम्) (पूर्भिः)
नगरीभिः (आयसीभिः) अयसा निर्मिताभिः (नि) नितराम् (पाहि)
रक्ष ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे त्रिहांसो यथा वयं वः स्वाहा घृतवद्भिर्हव्यैरिळा-
भिश्चाग्नये शतं परिदाशेम तथाऽमितैर्महोभिस्तेभिरायसीभिः पू-
र्भिश्च सह वर्तमानान्नाऽस्मान्हे अग्ने ! निपाहि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यद्यत्विग्यजमाना घृ-
तादिनाऽग्निं वर्धयन्ति तथैव राजा प्रजाः प्रजा राजानं च न्यायविन-
यादिभिर्वर्धयित्वाऽमितानि सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो (यथा) जैसे हम लोग (वः) तुम्हारे अर्थ
(स्वाहा) सत्यक्रिया से (घृतवाद्भिः) घृतादि से युक्त (हव्यैः) होम के योग्य पदार्थों (च)
और (इच्छाभिः) अन्नों के साथ (अग्नये) अग्नि के लिये (शतम्) सैकड़ों प्रकार
के हविष्यों को (परि, दाशेम) सब ओर से देवें वैसे (अभितैः) असंख्य (महोभिः)
बड़े २ कर्मों वा पुरुषों और (तेभिः) उन (आयसीभिः) लोहे से बनी (पूर्भिः) नगरियों के
साथ वर्तमान (नः) हमलोगों को हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी प्रकाश मा-
न राजन् (नि, पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे ऋत्विक् और यजमान लो-
ग घृतादि से अग्नि को बढ़ाते हैं वैसे ही राजा प्रजाओं को और प्रजा राजा को न्याय
विनयादिसे बढ़ाके अपरिमित सुखों को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

पुनः कैः काभिः काः पालनीया इत्याह ॥

फिर किनसे किनकी रक्षा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अधृष्टा गिरौ वा या-
भिर्नृवतीरुरुष्याः । तामिर्नः सूनो सहसो नि पा-
हि स्मत्सूरीज्जरितृज्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अधृष्टाः । गिरः । वा ।
याभिः । नृवतीः । उरुष्याः । तामिः । नः । सूनो इति । सहसः ।
नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितृन् । जातवेदः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(याः) (वा) (ते) तव (सन्ति) (दाशुषे) (दाते) (अ-
धृष्टाः) अधर्षणीयाः (गिरः) सुशिक्षिता वाचः(वा)(याभिः)(नृवतीः)
नरो विद्यन्ते यासु प्रजासु ताः (उरुष्याः) (रक्षेः) (ताभिः) (नः) अ-
स्मान् (सूनो) अपत्य (सहसः)बालिष्ठस्य (नि) नितराम् (पाहि) र-
क्ष (स्मत्) एव (सूरीन्) विदुषः (जरितृन्) सकलाविद्यास्तावकान्
(जातवेदः) जातप्रज्ञः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सहसस्सूनो जातवेदो यास्तेऽधृष्टा गिरः सन्ति वा
दाशुषे हितकर्यः सन्ति याभिर्वा त्वं नृवतीरुष्यस्ताभिर्नोऽस्मान्
सूरीञ्जरितृन् स्मन्निपाहि ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्या यावद्विद्याशिक्षाविनयान् गृहीत्वाऽन्यान् न
ग्राहयन्ति तावत् प्रजाः पालयितुं न शक्नुवन्ति यावद्भार्मिकाणां वि-
दुषां राज्येऽधिकारा न स्युस्तावद्यथावत्प्रजापालनं दुर्घटम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् के (सूनो) पुत्र (जाववेदः) प्रकट
बुद्धिमान् को प्राप्त हुए (याः) जो (ते) आपकी (अधृष्टाः) न धमकाने योग्य
(गिरः) सुशिक्षित वाणी (सन्ति) हैं (वा) अथवा (दाशुषे) दाता पुरुष के लिये
हितकारिणी हैं (वा) अथवा (याभिः) जिन वाणियों से आप (नृवतीः) उत्तम
मनुष्यों वाली प्रजाओं की (उरुष्याः) रक्षा कीजिये (ताभिः) उन से (नः) हम
(जरितृन्) समस्त विद्याओं की स्तुति प्रशंसा करने वाले (सूरीन्) विद्वानों की (स्म-
त्) ही (नि, पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग जब तक विद्या, शिक्षा, विनयों को ग्रहण कर अ-
न्यों को नहीं ग्रहण कराते तब तक प्रजाओं का पालन करने को नहीं समर्थ होते हैं,
जब तक धर्मात्मा विद्वानों के राज्य में अधिकार न हों तब तक यथावत् प्रजा का
पालन होना दुर्घट है ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्यैः कीदृशो राजा मन्तव्य इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसा राजा मानना चाहिये इस विषयको ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः । शुचिर्गात्स्वया कृपा त-
न्वा । रोचमानः । आ यो मात्रो रुशेन्यो जनिष्ट
देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽइव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् ।
स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः । आ । यः । मात्रोः । रुशे-
न्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(निः) (नितराम्) (यत्) यः (पूतेव) पवि-
त्रेव (स्वधितिः) वज्रः (शुचिः) पवित्रः (गात्) प्राप्नोति (स्व-
या) स्वकीयया (कृपा) कृपया (तन्वा) शरीरेण (रोचमा-
नः) प्रकाशमानः (आ) (यः) (मात्रोः) जननिपालिकयोः
(रुशेन्यः) कमनीयः (जनिष्ट) जायते (देवयज्याय) देवानां
समागमाय (सुक्रतुः) उत्तमप्रज्ञः (पावकः) पावक इव प्र-
काशितयशाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यः पूतेव स्वधितिः शुचिर्नि गायः
स्वया कृपा तन्वा रोचमानो मात्रो रुशेन्यः पावक इव सुक्रतुर्देव-
यज्यायाजनिष्ट स एवात्र प्रशंसनीयो भवेत् ॥ ९ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—हे मनुष्या यं वज्रवदृढं व-

न्हिवत्पवित्रं कृपालुं दर्शनीयशरीरं विद्वांसं धर्मात्मानं विजानीयु-
स्तमेप्सेवां राजानं मन्यन्ताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्) जो (पूतेव) पवित्रता के तुल्य (स्वधितिः)
वज्र (शुचिः) पवित्र पुरुष (नि, गात्) निरन्तर प्राप्त होता है (यः) जो (स्व-
या) अपनी (कृपा) कृपा से (तन्वा) शरीर कर के (रोचमानः) प्रकाशमान
(मात्रोः) जननी और धात्री में (उशेन्यः) कामना के योग्य (पावकः) अग्नि
के तुल्य प्रकाशितयश वाले (सुक्रतुः) उत्तम प्रज्ञा वाले (देवयज्याय) बुद्धिमानों
के समागम के लिये (आ, जनिष्ट) प्रकट होता है वही इस जगत् में प्रशंसा के
योग्य होवे ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमावाचकलु०—हे मनुष्यो ! जिस को वज्र के
समान दृढ़, अग्नि के समान पवित्र, कृपालु, दर्शनीयशरीर, विद्वान्, धर्मात्मा जानो
उसी को इन में से राजा मानो ॥ ९ ॥

राजा च कीदृशो भवेदित्याह ॥

राजा भी कैसा हो इस विषय को० ॥

ए॒ता नो॑ अ॒ग्ने सौ॒भगा॑ दि॒दी॒ह्यपि॑ क॒र्तुं सु॒-
चे॒त॒सं व॒तेम॑ । वि॒श्वा स्तो॒तृभ्यो॑ गृ॒ण॒ते च॑ स॒न्तु
यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ १० ॥ ४ ॥

ए॒ता। नः॑ । अ॒ग्ने । सौ॒भगा॑ । दि॒दी॒हि । अ॒पि । क॒र्तु-
म् । सु॒चे॒त॒सम् । व॒तेम् । वि॒श्वा । स्तो॒तृभ्यः॑ । गृ॒ण॒ते ।
च॑ । स॒न्तु । यू॒यम् । पा॑त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः॑ ।
॥ १० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एता) एतानि (नः) अस्माकम् (अग्ने)

पावकवद्विद्वन् राजन् (सौभगा) उत्तमैश्वर्याणां भावान् (दि-
दीहि) प्रकाशय (अपि) (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (प्रचेतसम्)
प्रकृष्टविद्यायुक्ताम् (वतेम) सम्भजेम अत्र वर्णव्यत्ययेन नस्य
स्थाने तः (विश्वा) सर्वाणि (स्तोतृभ्यः) ऋत्विग्भ्यः (गृण-
ते) स्तावकाय (च) (सन्तु) (यूयम्) (पात) रक्षत (स्वस्तिभिः)
स्वास्थ्यकारिभिः सुखैः कर्मभिर्वा (सदा) (नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं न एता सौभगा दिदीहि येनाऽपि व-
यं सुचेतसं क्रतुं वतेम स्तोतृभ्यो विश्वा गृणते चैतानि सन्तु यूयं
स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवान् सर्वेषां मनुष्याणां सौभाग्यानि
वर्धयित्वा प्रज्ञां प्रापयतु हे प्रजाजना भवन्तो राजानं राज्यं च स-
दैव रक्षन्त्विति ॥ १० ॥

अत्राऽग्निविद्वद्राजप्रजाकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति तृतीयं सूक्तं चतुर्थो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् राजन् आप (नः)
हमारे (एता) इन (सौभगा) उत्तम ऐश्वर्यों के भावों को (दिदीहि) प्रकाशित
कीजिये जिस से (अपि) भी हम लोग (सुचेतसम्) प्रबल विद्या युक्त (क्रतुम्)
बुद्धि का (वतेम) सेवन करें (स्तोतृभ्यः) ऋत्विजों और (विश्वा) सब की (गृ-
णते) स्तुति करने वाले के लिये ये (च) भी सब प्राप्त (सन्तु) हों (यूयम्)
तुम लोग (स्वस्तिभिः) स्वस्थता करने वाले सुखों वा कर्मों से (नः) हमारी (सदा)
सदा (पात) रक्षा करो ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन्! आप सब मनुष्यों के सौभाग्यों को बढ़ा के बुद्धि को प्राप्त करो । हे प्रजा पुरुषो! आप लोग राजा और राज्य की सदैव रक्षा करो ॥ १० ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, राजा और प्रजा के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

॥ यह तृतीय सूक्त और चौथा वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ दशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । १ ।

३ । ४ । ७ भुरिक् पङ्क्तिः । ६ स्वराट् पङ्क्तिः । ८ । ९

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ५ निचृत्विष्टुप् ।

१० विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतःस्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कीदृशैर्भवितव्यमित्याह ॥

अब दश ऋचा वाले चतुर्थ सूक्त का आरम्भ है इसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस विषय को कहते हैं ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चा-
ग्नये सुपूतम् । यो दैव्यानि मानुषा जनुंष्यन्तर्वि-
श्वानि विद्मना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम्
च । अग्नये । सुपूतम् । यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुंषि ।
अन्तः । विश्वानि । विद्मना । जिगाति ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (शुक्राय) शुद्धाय (भानवे)
विद्याप्रकाशाय (भरध्वम्) धरत पालयत वा (हव्यम्) दातुमर्हम् (म-
तिम्) मननशीलां प्रज्ञाम् (च) (अग्नये) पावके होमाय (सुपूतम्)
सुष्ठु पवित्रम् (यः) (दैव्यानि) दैवैः कृतानि कर्माणि (मानुषा)
मनुष्यैर्निर्मितानि (जनुंषि) जन्मानि (अन्तः) मध्ये (विश्वानि)
सर्वाणि (विद्मना) विज्ञातव्यानि (जिगाति) प्रशंसति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वः शुक्राय भानवे अग्नये सुपूतं हव्य
मिव मतिं दैव्यानि मानुषा जनुंषि चाऽन्तर्विश्वानि विद्मना जिगा-
ति तस्मा उत्तमानि सुखानि यूयं प्रभरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यो शुष्मदर्थं मुत्तमानि द्रव्याणि सर्वेषां
हितानि जन्मानि विज्ञानानि चोपदेष्टुं प्रवर्त्तते तं यूयं सततं रक्षत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (वः) तुम्हारे (शुक्राय) शुद्ध (भानवे)
विद्याप्रकाश के लिये तथा (अग्नये) अग्नि में होम करने के लिये (सुपूतम्) सु-
न्दर पवित्र (हव्यम्) होमने योग्य पदार्थ के तुल्य (मतिम्) विचारशील बुद्धि को वा
(दैव्यानि) विद्वानों के किये (मानुषानि) मनुष्यों से सम्पादित (जनूपि) जन्मों
वा कर्मों को (च) और (विश्वानि) सब (अन्तः) अन्तर्गत (विद्यना) जानने योग्य
वस्तुओं को (जिगाति) प्रशंसा करता है उसके लिये तुम लोग उत्तम सुखों का (प्र-
भरध्वम्) पालन वा धारण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वानों ! जो तुम्हारे लिये उत्तम द्रव्यों तथा सब के हितकारी
जन्मों और विज्ञानों का उपदेश करने को प्रवृत्त होता है उस की तुम लोग निरन्तर
रक्षा करो ॥ १ ॥

मनुष्यैर्युवावस्थायामेव विवाहः कार्य इत्याह ॥

मनुष्यों को युवावस्था में ही विवाह करना चाहिये इस विषय को ० ॥

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यविष्ठो
अजनिष्ठ मातुः । सं यो वना युवते शुचिदन्भूरि
चिदन्ना समिदन्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः ।
यविष्ठः । अजनिष्ठ । मातुः । सम् । यः । वना । युवते ।
शुचिदन् । भूरि । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (गृत्सः) मेधावी (अग्निः) पावक इव
तीव्रबुद्धिः (तरुणः) युवा (चित्) अपि (अस्तु) (यतः)

(यविष्ठः) अतिशयेन युवा (अजनिष्ट) जायते (मातुः)
जनन्याः सकाशात् (सम्) (यः) (वना) वनानि किरणान्
सूर्य इव (युवते) युनक्ति (शुचिदन्) पवित्रदन्तः (भूरि)
बहु (चित्) अपि (अन्ना) अन्नानि (सम्) (इत्) (अत्ति)
भक्षयति (सद्यः) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो मातु रजनिष्ट सोऽग्निरिव कुमारः
संस्तरुणाश्चिदस्तु यतः स गृत्सो यविष्ठः स्यात् सद्यश्चिदन्नासमत्ति
शुचिदन्भूरि वना सूर्य इव तेजांसि सं युवते ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा स्वपुत्राः पूर्ण-
युवावस्था ब्रह्मचर्ये संस्थाप्य विद्यायुक्ताबलिष्ठा अभिरूपा भोक्तारो
धार्मिका दीर्घायुषो धीमन्तो भवेयुस्तथाऽनुतिष्ठत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (मातुः) अपनी माता से (अजनिष्ट)
उत्पन्न होता (सः) वह (अग्निः) पावक के तुल्य तेजवाला बालक (तरुणः)
ज्वान (चित्) ही (अस्तु) हो (यतः) जिस से वह (गृत्सः) बुद्धिमान् (इत्)
ही (यविष्ठः) अत्यन्त ज्वान हो (सद्यश्चित्) शीघ्र ही (अन्ना) अन्नो का (स-
मत्ति) सम्यक् भोजन करता है (शुचिदन्) पवित्र दांतों वाला (भूरि) बहुत (वना)
जैसे सूर्य किरणों को संयुक्त करता वैसे वनों को (संयुवते) संयुक्त करे ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे अपने पुत्र पूर्णयुवा-
वस्था वाले, ब्रह्मचर्य में सम्यक् स्थापन कर विद्यायुक्त, अति बलवान्, स्वरूपवान्, सुख
भोगने वाले, धार्मिक, दीर्घ अवस्था वाले, बुद्धिमान् हों, वैसा अनुष्ठान करो ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसं कीदृशं सभ्यमध्यक्षं च कुर्युरित्याह ॥

फिर कैसे विद्वान् को सभासद् और अध्यक्ष करें इस विषय को ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्त्तासः श्येतं ज-
गृध्रे । नि यो गृभं पौरुषेयी मुवोच दुरोकमग्निरा-
यवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम्ऽसदि । अनीके । यम् । मर्त्तासः ।
श्येतम् । जगृध्रे । नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोच ।
दुऽओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अस्य) (देवस्य) विदुषः (संसदि) सभायाम्
(अनीके) सैन्ये (यम्) (मर्त्तासः) मनुष्याः (श्येतम्) श्वेतं
शुभ्रम् (जगृध्रे) गृह्णन्ति (नि) (यः) (गृभम्) गृहीतुम् (पौ-
रुषेयीम्) पौरुषेयस्य रीतिम् (उवोच) वदति (दुरोकम्) श-
त्रुभिर्दुःसेवम् (अग्निः) पावक इव (आयवे) जीवनाय (शु-
शोच) शोचति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः पौरुषेयीं निगृभमुवोचाग्निरिवाऽ-
ऽयवे शुशोच यं श्येतं दुरोकमस्य देवस्य संसद्यनीके च मर्त्तासो
जगृध्रे तमेव सभ्यं सेनापतिं च कुरुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सुपरीक्ष्य विद्वांस एव सभ्या अध्यक्षाश्च
कर्त्तव्याः ये वीर्यवन्तो दीर्घायुषो भवन्ति त एव राज्यं सुभूषयि-
तुमर्हन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (पौरुषेयीम्) पुरुषसम्बन्धी कार्यों की रीति
का (निगृभम्) निरन्तर ग्रहण करने को (उवोच) कहता है (अग्नि) अग्नि के

तुल्य तेजस्वी (आयवे) जीवन के लिये (शुशोच) शोच करता है (यम्) जिस (श्येतम्) श्वेत (दुरोकम्) शत्रुओं से दुःख के साथ सेवने योग्य को (अस्य) इस (देवस्य) विद्वान् की (संसदि) सभा वा (अनीके) सेना में (मर्त्तासः) मनुष्य (जगृध्रे) ग्रहण करते हैं उसी को सभापति सेनापति करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि अच्छे प्रकार परीक्षा कर सभासदों और अध्यक्षों को नियत करें । जो बलवान् और अधिक अवस्था वाले हों वही राज्य को अच्छे प्रकार भूषित कर सकते हैं ॥ ३ ॥

को महान्विश्वसनीयो विद्वान्भवेदित्याह ॥

कौन विद्वान् अधिक कर विश्वास के योग्य हो इस विषय को० ॥

**अयं कविर्कविषु प्रचेता मर्त्तैष्वग्निरमृतो नि
धायि । समानो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे
सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥**

अयम् । कविः । अकविषु । प्रचेताः । मर्त्तैषु । अग्निः । अ-
मृतः । निः । धायि । सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः ।
सदा । त्वे इति । सुमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अयम्) (कविः) क्रान्तप्रज्ञो विद्वान् (अक-
विषु) अक्रान्तप्रज्ञेष्वविद्वत्सु (प्रचेताः) प्रज्ञापयिता (मर्त्तैषु)
मनुष्येषु (अग्निः) विद्युदिव (अमृतः) स्वस्वरूपेण नाशरहि-
तः (नि) (धायि) निधीयते (सः) (मा) निषेधे (नः) अस्मान्
(अत्र) अस्मिन् व्यवहारे (जुहुरः) हिंस्यात् (सहस्वः) प्रश-
स्तबलशुक्त (सदा) (त्वे) त्वयि (सुमनसः) (स्याम) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सहस्वो योऽयं भवताऽकविर्मर्त्तेषु प्रचेता अग्नि
स्वोऽमृतो निधायि स त्वमत्र नो मा जुहुरो यतो वयं त्वे सुमनसः
सदा स्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या योऽयं दीर्घब्रह्मचर्येण
विद्वज्यो विद्या गृह्णाति स एव विद्वान् प्रशस्तधीर्मनुष्येषु महान्क-
ल्याणकारकः स्यात्तं प्रति सर्वे मनुष्याः सुहृद्भावेन यदिवर्त्तंस्तर्ह्य-
विद्वांसोऽपि धीमन्तो भवेयुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सहस्वः) प्रशस्त बलवाले जो (अयम्) प्रत्यक्ष आप (अ-
कविषु) न्यून बुद्धि वाले अविद्वानों में (कविः) तीव्र बुद्धि युक्त विद्वान् (मर्त्तेषु)
मनुष्यों में (प्रचेता) चेत कराने वाले (अग्निः) विद्युत् अग्नि के तुल्य (अमृतः)
अपने स्वरूप से नाश रहित पुरुष को (नि, धायि) धारण करते हैं (सः) सो आप
(अत्र) इस व्यवहार में (नः) हमको (मा, जुहुरः) मत मारिये जिससे हम लोग
(त्वे) आप में (सुमनसः) सुन्दर प्रसन्न चित्त वाले (सदा) सदा (स्याम) होंगे ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो यह दीर्घब्रह्मचर्य के सा-
थ विद्वानों से विद्या को ग्रहण करता है वही विद्वान् प्रशंसित बुद्धिवाला, मनुष्यों में म-
हान् कल्याणकारी हो उसके प्रति सब मनुष्य यदि मित्रता से वर्ते तो अविद्वान् भी बु-
द्धिमान् होंगे ॥ ४ ॥

को विद्वान् किंवत्करोतीत्याह ॥

कौन विद्वान् किस के तुल्य करता है इस विषय को० ॥

**आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्यग्नि-
मृताँ अतारीत् । तमोपधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमि-
श्च विश्वधांसं विभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥**

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । कृत्वा । हि ।
अग्निः । अमृतान् । अतारीत् । तम् । ओषधीः । च । व-
निनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । विभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् (यः) (योनिम्) गृहम् देवकृतम्
विहङ्गिर्विद्याध्ययनाय निर्मितम् (ससाद) निवसेत् (कृत्वा) प्र-
ज्ञया (हि) यतः (अग्निः) पावक इव (अमृतान्) नाशरहिताञ्जी-
वान्पदार्थान् वा (अतारीत्) तारयति (तम्) (ओषधीः) सोमाद्याः
(च) (वनिनः) वनानि बहवो किरणा विद्यन्ते येषु तान् (च)
(गर्भम्) (भूमिः) पृथिवी च (विश्वधायसम्) यो विश्वाः समग्रा
विद्या दधाति तम् (विभर्ति) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽग्निरिव देवकृतं योनिमा ससाद स
हि कृत्वाऽमृतानतारीद्यश्च भूमिरिव तं विश्वधायसं गर्भमोषधीश्च व-
निनश्च विभर्ति स एव पूज्यतमो भवति ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हेमनुष्या यथाग्निः समिद्भिर्हवि-
मिश्च वर्धते तथैव ये विद्यालयं गत्वाऽऽचार्य्यं प्रसाद्य ब्रह्मचर्येण वि-
द्यामभ्यस्यन्ति त ओषधिवदविद्यारोगनिवारकाः सूर्यवद्धर्मप्रकाशका
भूमिवद्विश्वम्भरा भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी (दे-
वकृतम्) विद्वानों ने विद्या पढ़ने के अर्थ बनाये (योनिम्) घर में (आ, ससाद)
अच्छे प्रकार निवास कर वह (हि) ही (कृत्वा) बुद्धि से (अमृतान्) नाश र-
हित जीवों वा पदार्थों को (अतारीत्) तारता है (च) और जो (भूमिः) पृथि-

वी के तुल्य सहनशील पुरुष (तम्) उस (विश्वधायसम्) समस्त विद्याओं के धारण करने वाले (गर्भम्) उपदेशक (च) और (ओषधिः) सोमादि ओषधियों (च) और (वनिनः) बहुत किरणों वाले अग्नियों को (च) भी (विभर्ति) धारण करता है वही अतिपूज्य होता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि समिधा और होम में योग्य पदार्थों से बढ़ता है वैसे ही जो पाठशाला में जा आचार्य को प्रसन्न कर ब्रह्मचर्य से विद्या का अभ्यास करते हैं वे ओषधियों के तुल्य अविद्यारूप रोग के निवारक, सूर्य के तुल्य धर्म के प्रकाशक और पृथिवी के समान सब के धारण वा पोषणकर्त्ता होते हैं ॥ ५ ॥

मनुष्यैः कदाचित्कृतघ्नैर्नभदितव्यमित्यह ॥

मनुष्यों को कभी कृतघ्न नहीं होना चाहिये इस विषय को० ॥

**ईशेह्यग्निरमृतस्य भूरेशीशै रायः सुवीर्यस्य
दातौः । मा त्वा वयं सहसावन्न वीरा माप्सवः
परि पदाम मादुवः ॥ ६ ॥**

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरैः । ईशे । रायः । सु-
वीर्यस्य । दातौः । मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अ-
वीराः । मा । अप्सवः । परि । सदां । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ईशे) ईष्टे ज्ञातुमिच्छति (हि) खलु (अग्निः) पावक इव (अमृतस्य) परमात्मनः । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी (भूरैः) बहुविधस्य (ईशे) (रायः) धनस्य (सुवीर्यस्य) सुष्ठु वीर्य पराक्रमो यस्मात्तस्य (दातौः) दानुम् (मा) (त्वा) त्वाम् (वयम्) (सहसावन्) (वहुव-

लयुक्त) (अवीराः) वीरतारहित (मा) (अप्सवः) कुरूपाः
(परि) (सदाम) प्राप्नुयाम (मा) (अदुवः) अपरिचा-
रकाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सहसावन् विद्वन् योऽग्निरिव भवानमृतस्येशे
भूरेः सुवीर्यस्य रायो दातोरीशे तं हि त्वाऽवीराः सन्तो वयं मा प-
रि षदामाऽप्सवो भूत्वा त्वां मा परि षदामाऽदुवो भूत्वा मा परि-
षदाम ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽमृतविज्ञानं पुष्कलां विविधसुख-
प्रियां श्रियं युष्मभ्यं प्रयच्छति तत्सन्निधौ वीरतां सुरूपतां सेवां च
त्यक्त्वा निष्ठुराः कृतघ्ना मा भवत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सहसावन्) बहुतबलयुक्त विद्वन् पुरुष जो (अग्निः)
अग्नि के समान तेजस्वी आप (अमृतस्य) नाश रहित नित्य परमात्मा को जानने को
(ईशे) समर्थ वा इच्छा करते हो (भूरेः) बहुत प्रकार के (सुवीर्यस्य) सुन्दर परा-
क्रम के निमित्त (रायः) धन के (दातोः) देने को (ईशे) समर्थ हो (तं) उन (हि) ही
(त्वा) आपको (अवीराः) वीरता रहित हुए (वयम्) हम लोग (परि, सदाम) सब
ओर से प्राप्त हों (अप्सवः) कुरूप होकर आपको (मा) मत प्राप्त हों (अदुवः) न सेव-
क होकर (मा) नहीं प्राप्त हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो अमृत रूप ईश्वर का विज्ञान, विविधसुखों से तृप्त
करने वाली परिपूर्ण लक्ष्मी को तुम्हारे लिये देता है उसके समीप वीरता, सुन्दरपन और
सेवा को छोड़ के निष्ठुर कृतघ्न मत होओ ॥ ६ ॥

किं धनं स्वकीयं परकीयञ्चास्तीत्याह ॥

अपना कौन और पराया धन कौन है इस विषय को ० ॥

परिषद्यं हरणस्य रेकणो नित्यस्य रायःपतयः
स्याम । नशेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य
मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः ।
पतयः । स्याम । न । शेषः । अग्ने । अन्यऽजातम् । अस्ति ।
अचेतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

पदार्थः— (परिषद्यम्) परिषदि सभायां भवम् (हि)
(अरणस्य) अविद्यमानो रणः सङ्ग्रामो यस्मिन्स्तस्य (रेकणः)
धनम् रेकण इति धननाम निधं० २ । १० । (नित्यस्य) स्थि-
रस्य (रायः) धनस्य (पतयः) स्वामिनः (स्याम) (न)
(शेषः) (अग्ने) विद्वन् (अन्यजातम्) अन्येनाऽन्यस्माद्वा
समुत्पन्नम् (अस्ति) (अचेतानस्य) चेतनतरहितस्य मूर्ख-
स्य (मा) (पथः) मार्गान् (वि) (दुक्षः) दूषयेः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! त्वमचेतानस्य पथो मा विदुक्षः परिष-
द्यमन्यजातं हि रेकणो शेषो वा स्वकीयो नास्तीति विजानीहि त्व-
त्सङ्गेन सहायेन वयमरणस्य नित्यस्य रायःपतयः स्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यद्धर्मयुक्तेन पुरुषार्थेन धनं प्राप्नुयात्तदेव
स्वकीयं मन्यध्वं नाऽन्यायेनोपार्जितं ज्ञानिनां मार्गं पाखण्डोपदेशेन मा
विदूषयत यथा धर्म्येण पुरुषार्थेन धनं लभ्येत तथैव प्रयतध्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् आप (अचेतानस्य) चेतनता रहित मूर्ख के

(पथः) मार्गों को (मा) मत (विदुक्षः) दूषित कर (परिषद्यम्) सभा में होने वाले (अन्यजातम्) अन्य से उत्पन्न (हि) ही (रेक्णः) धन को इस प्रकार जानो कि इस की (शेषः) विशेषता वा अपने आत्मा की ओर से शुद्धविचार कुछ (न, अस्ति) नहीं है आप के सङ्ग वा सहाय से हम लोग (अरणस्य) संग्रामरहित (नित्यस्य) स्थिर (रायः) धन के (पतयः) स्वामी (स्याम) होंगे ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! धर्मयुक्त पुरुषार्थ से जिस धन को प्राप्त हो उसी को अपना धन मानो किन्तु-अन्याय से उपार्जित धन को अपना मत मानो । ज्ञानियों के मार्ग को पाखण्ड के उपदेश से मत दूषित करो जैसे धर्मयुक्त पुरुषार्थ से धन प्राप्त हो वैसे ही प्रयत्न करो ॥ ७ ॥

कः पुत्रो मन्तुं योग्योऽस्तीत्याह ॥

कौन पुत्र मानने के योग्य है इस विषय को० ॥

**नहि ग्रभाया रणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा
मन्तवा उ । अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो-
वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥**

नहि । ग्रभाय । अरणः । सुशेवः । अन्यऽउदर्यः । मनसा ।
मन्तवै । उं । इति । अध । चित् । ओकः । पुनः । इत् ।
सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (ग्रभाय) ग्रहणाय (अरणः)
अरममाणः (सुशेवः) सुसुखः (अन्योदर्यः) अन्योदरा-
ज्जातः (मनसा) अन्तःकरणेन (मन्तवै) मन्तुं योग्यः (उ)
(अध) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (चित्) अपि
(ओकः) गृहम् (पुनः) (इत्) एव (सः) (एति) (आ)

(नः) अस्मान् (वाजी) विज्ञानवान् (अभीषाट्) योऽभि-
सहते सः (एतु) प्राप्नोतु (नव्यः) नवेषु भवः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य योऽरणः सुशेवोऽन्योदर्यो भवेत्स म-
नसा ग्रभाय नहि मन्तवै चिदु पुनरित् स ओको न होत्यध यो
नव्योऽभिषाट् वाजी नोऽस्माना एतु ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! पुत्रत्वायाऽन्यगोत्रजोऽन्यस्माज्जातो
न गृहीतव्यः स च गृहादिदायभागी न भवेत्किन्तु य अप्रैसोस्व-
गोत्राद्गृहीतो वा भवेत्स एव पुत्रः पुत्रप्रतिनिधिर्वा भवेत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो (अरणः) रमण न करता हुआ (सुशेवः) सु-
न्दर सुख से युक्त (अन्योदर्यः) दूसरे के उदर से उत्पन्न हुआ हो (सः) वह
(मनसा) अन्तःकरण से (ग्रभाय) ग्रहण के लिये (नहि) नहीं (मन्तवै) मा-
नने योग्य है (चित्, उ, पुनः, इत्) और भी फिर ही वह (ओकः) घर को (नहि)
नहीं (एति) प्राप्त होता (अध) इस के अनन्तर जो (नव्यः) नवीन (अभीषाट्) अच्छा
सहनशील (वाजी) विज्ञानवाला (नः) हम को (आ, एतु) प्राप्त हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! अन्यगोत्र में अन्यपुरुष से उत्पन्न हुए बालक को
पुत्र करने के लिये नहीं ग्रहण करना चाहिये क्योंकि वह घर आदि का दायभा-
गी नहीं हो सक्ता किन्तु जो अपने शरीर से उत्पन्न वा अपने गोत्र से लिया हुआ
हो वही पुत्र वा पुत्र का प्रतिनिधि होवे ॥ ८ ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे इस विषय को० ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः ॥ १ ॥
नवद्यात् । सन्त्वाध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः ॥
स्पृह्यायः सहस्री ॥ १ ॥

॥ व-
यिः

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ॐ ।
इति । नः । सहसावन् । अवद्यात् । सम् । त्वा । । ध्व-
स्मन् ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः ।
सहस्री ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव विद्वन् राजन् सज्जन
(वनुष्यतः) याचमानान् (नि) नित्यम् (पाहि) (त्वम्)
(उ) (नः) अस्मान् (सहसावन्) बहुबलेन युक्त (अव-
द्यात्) अधर्माचरणानिन्द्यात् (सम्) (त्वा) त्वाम् (ध्वस्मन्वत्)
ध्वस्तदोषविकारम् (अभि) (एतु) सर्वतः प्राप्नोतु (पाथः)
अन्नम् (रयिः) धनम् (स्पृहयाय्यः) स्पृहणीयः (सहस्री) असंख्यः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे सहसावन् अग्ने ! त्वं वनुष्यतो निपाहि त्वम् अव-
द्यान् नो नि पाहि यतस्त्वा ध्वस्मन्वन्पाथः समभ्येतु सहस्री स्पृह-
याय्यो रयिश्च समभ्येतु ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि त्वं त्वत्तो रक्षणमिच्छतः प्रजाज-
नान् सततं रक्षेस्त्वं च निन्द्यादधर्माचरणात्पृथग्वर्तेत तर्ह्येतुले धन-
धान्ये त्वां प्राप्नुयाताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (सहसावन्) बहुत बल से युक्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य
तेजस्वि विद्वन् (त्वम्) आप (वनुष्यतः) मांगने वालों की (नि, पाहि) निर-
न्तर रक्षा कीजिये (उ) और (त्वम्) आप (अवद्यात्) निन्दित अधर्माचरण
से (नः) हमारी निरन्तर रक्षा कीजिये जिससे (त्वा) आप को (ध्वस्मन्वत्) दोष
और विकार जिस के नष्ट होगये उस (पाथः) अन्न को (समभ्येतु) सब ओर से

प्राप्त हूजिये (सहस्री) असंख्य (स्पृहयाज्यः) चाहने योग्य (रयिः) धन भी (सम्) सम्यक् प्राप्त होवे ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप आप से रक्षा चाहते हुए प्रजाजनों की निरन्तर रक्षा करें और आप स्वयं अधर्माचरण से पृथक् वर्तें तो आप को अतुल्य धन धान्य प्राप्त होंगे ॥ ९ ॥

पुना राज्ञा किं कर्त्तव्यमित्युच्यते ॥

फिर राजा को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचे-
तसं वतेम । विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् ।
सुचेतसम् । वतेम । विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च ।
सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एता) एतानि (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) पा-
वक इव विद्याविनयाभ्यां प्रकाशमान (सौभगा) सुभगस्योत्त-
मैश्वर्यस्य भावो येषु तानि (दिदीहि) सर्वतः प्रकाशय (अ-
पि) (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (सुचेतसम्) सुष्ठु विज्ञानयुक्ताम्
(वतेम) सम्भजेम (विश्वा) सर्वाणि (स्तोतृभ्यः) ऋत्वि-
ग्भ्यः (गृणते) यजमानाय (च) (सन्तु) (यूयम्) राज-
भृत्याः (पात) (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकरणाभिः क्रियाभिः (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमेता सौभगो नो दिदीह्यपि तु सुचे-

तसं क्रतुं दिदीहि स्तोतृभ्यो गृणते च सौभगा सन्तु यतो यूयं
स्वस्तिभिर्नः सदा पात तस्माद्वयं पूर्वोक्तां प्रज्ञां विश्वा धनानि च
वतेम ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् यदि भवान् सर्वेभ्यो ब्रह्मचर्येण विद्या
दानं दापयेद्विजो यजमानं च सर्वदा रक्षेस्तर्हि स्वास्थ्येन पूर्णं
राज्यैश्वर्यं प्राप्नुयादिति ॥ १० ॥

अत्राग्निविद्ब्राजवीरप्रजारक्षणादिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य

पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति चतुर्थं सूक्तं षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि राजन् आप (एता)
इन (सौभगा) उत्तम ऐश्वर्य्य वाले पदार्थों को (नः) हमारे लिये (दिदीहि) प्र-
काशित कीजिये (अपि) और तो (सुचेतसम्) सुन्दर ज्ञान युक्त (क्रतुम्) बुद्धि
को प्रकाशित कीजिये (स्तोतृभ्यः) ऋत्विजों के लिये (च) तथा (गृणते) यज-
मान के लिये उत्तम ऐश्वर्य्य वाले (सन्तु) हों जिस से (यूयम्) तुम लोग (स्व-
स्तिभिः) स्वस्थता करने वाली क्रियाओं से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात)
रक्षा करो इस लिये हम लोग पूर्वोक्त बुद्धि और (विश्वा) धनों का (वतेम) से-
वन करें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप सब मनुष्यों को ब्रह्मचर्य्य के साथ विद्या
दान दिलावें, ऋत्विजों और यजमानों की सर्वदा रक्षा करें तो स्वस्थता से पूर्ण राज्य
के ऐश्वर्य्य को प्राप्त हों ॥ १० ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, राजा, वीर और प्रजा की रक्षा आदि कृत्य-
का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ
के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौथा सूक्त और छठा वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ नवर्चस्य पञ्चमस्य सूक्तस्य वसिष्ठऋषिः । वैश्वानरो देवता ।

१ । ४ । विराट् त्रिष्टुप् । २ । ३ । ८ । ९ निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः

धैवतः स्वरः । ५ । ७ स्वराट् पङ्क्तिः । ६ पङ्क्तिश्छन्दः

न्दः । पञ्चमस्वरः ॥

अथ कस्य प्रशंसोपासने कर्त्तव्ये इत्याह ॥

अब नौऋचावाले पांचवे सूक्त का आरम्भ है इसके प्रथम मंत्र में किस की प्रशंसा औ-

र उपासना करनी चाहिये इस विषय को ॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृ-
थिव्याः । यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो
वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अर-
तये । पृथिव्याः । यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे ।
वैश्वानरः । वावृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (अग्नये) परमात्मने (तवसे) बलिष्ठाय
(भरध्वम्) (गिरम्) योगसंस्कारयुक्तां वाचम् (दिवः) सूर्य-
स्य (अरतये) प्राप्ताय (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये (यः) (विश्वे-
षाम्) सर्वेषाम् (अमृतानाम्) नाशरहितानां जीवानां प्रकृत्या-
दीनां वा (उपस्थे) समीपे (वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु राजमानः (वा-
वृधे) वर्धयति (जागृवद्भिः) अविद्यानिद्रात उत्थातृभिः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वैश्वानरो जगदीश्वरे दिवः पृथिव्याः

विश्वेषाममृतानामुपस्थे वावृधे जागृवद्भिरेव गम्यते तस्मै तवसेऽर-
तयेऽग्नये गिरं प्र भरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—यदि सर्वे मनुष्याः सर्वेषां धर्तारं योगिभिर्गम्यं प-
रमात्मानमुपासीरस्ताहं ते सर्वतो वर्धन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (वैश्वानरः) सम्पूर्ण मनुष्यों में प्रकाश-
मान जगदीश्वर (दिवः) सूर्य वा (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच (विश्वेषाम्) सब
(अमृतानाम्) नाश रहित जीवात्माओं वा प्रकृति आदि के (उपस्थे) समीप में (वा-
वृधे) बढ़ाता है (जागृवद्भिः) अविद्या निद्रा से उठने वाले ही उसको प्राप्त होते उ-
स (तवसे) बलिष्ठ (अरतये) व्याप्त (अग्नये) परमात्मा के लिये (गिरम्)
योगसंस्कार से युक्त वाणी को (प्र, भरध्वम्) धारण करो अर्थात् स्तुति प्रार्थना करो ॥ १ ॥

भावार्थः—यदि सब मनुष्य सब के धर्ता योगियों को प्राप्त होने योग्य प-
रमेश्वर की उपासना करें तो वे सब ओर से वृद्धि को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय को० ॥

पृष्ठो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धू-
नां वृषभः स्तियांनाम् । स मानुषीरभि विशो वि
भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्ठः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता ।
सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियांनाम् । सः । मानुषीः । अभि ।
विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । वावृधानः । वरेण ॥ २ ॥

पदार्थः—(पृष्ठः) प्रष्टव्यः (दिवि) सूर्ये (धायि) ध्रिय-
ते (अग्निः) पावक इव स्वप्रकाश ईश्वरः (पृथिव्याम्) अन्त-
रिक्षे भूमौ वा (नेता) मर्यादायाः स्थापकः (सिन्धूनाम्) नदीनां
समुद्राणां वा (वृषभः) अनन्तबलः (स्तियानाम्) अपां जला-
नाम् । स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनादिति । निरु० ६ । १७
(सः) (मानुषीः) मनुष्यसम्बन्धिनीरिमाः (अभि) (विशः)
प्रजाः (वि) (भाति) प्रकाशते (वैश्वानरः) सर्वेषां नायकः (वा-
वृधानः) सदा वर्धयिता (वरेण) उत्तमस्वभावेन ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योगिभिर्योऽग्निर्दिवि पृथिव्यां धायिसि-
न्धूनां स्तियानां वृषभः सन्नेता वरेण वावृधानो यो वैश्वानरो मानु-
षीर्विशोऽभि वि भाति स पृष्ठोऽस्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः सर्वस्याः प्रजाया नियमव्यवस्थायां
स्थापकस्सूर्यादिप्रजाप्रकाशकः सर्वेषामुपास्यदेवो स प्रष्टव्यः श्रोत-
व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो ज्ञातव्योऽस्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! योगियों से जो (अग्निः) अग्नि के तुल्य स्वयं प्रका-
शस्वरूप ईश्वर (दिवि) सूर्य (पृथिव्याम्) भूमि वा अन्तरिक्ष में (धायि) धारण कि-
या जाता है (सिन्धूनाम्) नदी वा समुद्रों और (स्तियानाम्) जलों के बीच (वृष-
भः) अनन्तबलयुक्त हुआ (नेता) मर्यादा का स्थापक (वरेण) उत्तम स्वभाव के
साथ (वावृधानः) सदा बढ़ाने वाला (वैश्वानरः) सब को अपने २ कामों में नि-
योजक (मानुषीः) मनुष्यसम्बन्धी (विशः) प्रजाओं को (अभि, वि, भाति) प्रका-
शित करता है (सः) वह (पृष्ठः) पूछने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो सब प्रजा को नियम व्यवस्था में स्थापक, सू-

यदि प्रजा का प्रकाशक, सब का उपास्य देव, वह पूछने सुनने, जानने, विचारने, और मानने योग्य है ॥ २ ॥

पुनः स परमेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषय को ॥

त्वद्भिया विशं आयन्नसिक्कीरसमना जहतीर्भो-
जनानि । वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने-
दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिक्कीः । असमनाः ।
जहतीः । भोजनानि । वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः ।
पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वत्) तव सकाशात् (भिया) भयेन (विशः)
प्रजाः (आयन्) मर्यादामायान्तु (असिक्कीः) रात्रीः । असि-
क्कीति रात्रिनाम निघं १ । ७ । (असमनाः) पृथक् पृथक् वर्तमानाः
(जहतीः) पूर्वामवस्थां त्यजन्तीः (भोजनानि) भोक्तव्यानि पाल-
नानि वा (वैश्वानर) सर्वत्र विराजमान (पूरवे) मनुष्याय (शो-
शुचानः) पवित्रं विज्ञानम् (ददन्) (पुरः) पुरस्तात् (यत्) यः
(अग्ने) सूर्य इव स्वप्रकाश (दरयन्) दुःखानि विदारयन् (अ-
दीदेः) प्रकाशयेः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने ! यद्यस्त्वं दुःखानि दरयन्पूरवे शो-
शुचानः पुरोऽदीदेस्तस्मात्त्वद्भियाऽसिक्कीरसमना भोजनानि जहती-
विश आयन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या (भीपास्माद्वातः पवते भीपोदेति सूर्यः ॥ भीपास्मादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमइतिकठवल्ल्युपनिषदि) परमेश्वरस्य सत्यन्यायभयात्सर्वे जीवा अधर्माङ्गीत्वा धर्मं रुचिं कुर्वन्ति यस्य प्रभावात्पृथिवी सूर्यादयो लोकाः स्वस्वपरिधौ नियमेन भ्रमन्ति स्वस्वरूपं धृत्वा जगदुपकुर्वन्ति स एव परमात्मा सर्वमनुष्यैर्ध्येयः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सर्वत्र विराजमान (अग्ने) सूर्य के तुल्य प्रकाश-स्वरूप (यत्) जो आप दुःखों को (दरयन्) विदीर्ण करते हुए (पूरवे) मनुष्य के लिये (शोशुचानः) पवित्रविज्ञान को (पुरः) पहिले (अदीदेः) प्रकाशित करें इससे (त्वत्) आपके (भिया) भय से (असिक्ताः) रात्रियों के प्रति (असमनाः) पृथक् २ वर्त्तमान (भोजनानि) भोगने योग्य वा पालन और (जहतीः) अपनी पूर्वावस्था को त्यागती हुई (विशः) प्रजा (आयन्) मर्यादा को प्राप्त हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस परमेश्वर के भय से वायु आदि पदार्थ अपने २ काम में नियुक्त होते हैं उस के सत्यन्याय के भय से सब जीव अधर्म से भय कर धर्म में रुचि करते हैं । जिस के प्रभाव से पृथिवी सूर्य आदि लोक अपनी २ परिधि में नियम से भ्रमते हैं अपने स्वरूप का धारण कर जगत् का उपकार करते हैं वही परमात्मा सब को ध्यान करने योग्य है ॥ ३ ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय को० ॥

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त । त्वं भासा रोदसी आतन्थाऽजस्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातु । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रत-
म् । अग्ने । सचन्त । त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ ।
ततन्थ । अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तव) जगदीश्वरस्य (त्रिधातु) त्रयस्सत्त्वादयो
गुणा धातवो धारका यस्मिँस्तदव्यक्तं प्रकृत्यात्मकं जगत्कारणम्
(पृथिवी) भूमिः (उत) (द्यौः) सूर्यः (वैश्वानर) विश्वस्य
नायक (व्रतम्) कर्म (अग्ने) सर्वप्रकाशक (सचन्तः) स-
म्बध्नन्ति (त्वम्) (भासा) स्वकीयप्रकाशेन (रोदसी) सूर्यादि
प्रकाशकं पृथिव्याद्यप्रकाशं द्विविधं जगत् (आततन्थ) सर्वतस्त
नोपि (अजस्रेण) निरन्तरेणाऽन्नादिना (शोचिषा) स्वप्रकाशेन
(शोशुचानः) प्रकाशमानः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने ! तव व्रतं त्रिधातु पृथिवी उत द्यौ-
श्च सचन्त यस्त्वमजस्रेण शोचिषा शोशुचानः सन् स्वभासा रोदसी
आततन्थ तमेव त्वं वयं सततं ध्याये ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्याधारे पृथिवी भूमिः सूर्यश्च स्थि-
त्वा स्वकार्यं कुरुतः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यु-
तो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा-
सर्वमिदं विभातीति कठवल्ल्यामिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब के नायक (अग्ने) सब के प्रकाशक ईश्वर
(तव) आप के (व्रतम्) कर्म और (त्रिधातु) धारण करने वाले तीन सत्त्वादि
गुणों वाले प्रकृत्यादिरूप अव्यक्त जगत् के कारण को (पृथिवी) भूमि (उत) और

(द्यौः) सूर्य (सचन्त) सम्बन्ध करते हैं जो (त्वम्) आप (अमत्वेण) निरन्तर अन्नादि (शोचिषा) अपने प्रकाश से (शोशुचानः) प्रकाशमान हुए (भासा) अपने प्रकाश से (रोदसी) सूर्यादिप्रकाशवाले और पृथिव्यादि प्रकाश रहित दो प्रकार के जगत् को (आततन्थ) सब ओर से विस्तृत करते हैं उन्हीं आप का हम लोग निरन्तर ध्यान करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो । जिस के आधार में पृथिवीसूर्य स्थित होके अपना कार्य करते हैं । कठोपनिषत् में लिखा है कि उस परमात्मा को जानने के लिये सूर्य, चन्द्रमा, विजुली वा अग्नि आदि कुछ प्रकाश नहीं कर सके किन्तु उसी प्रकाशित परमेश्वर के प्रकाश से सब प्रकाशित होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः स कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय को० ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः । पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमन्हाम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः । पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अन्हाम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) परमात्मानम् (अग्ने) ज्ञानस्वरूप (हरितः) दिशः । हरित इति दिङ्नाम निधं० ५ । ६ । (वावशानाः) कमनीयाः (गिरः) वाचः (सचन्ते) (धुनयः) वायवः (घृताचीः) रात्रयः । घृताचीति रात्रिनाम निधं० १ । ७ । (पति-

म्) स्वामिनं पालकम् (कृष्टीनाम्) मनुष्याणाम् कृष्टय इति मनुष्यनाम निघं० २।३। (रथ्यम्) रथेभ्यो हितमश्वमिव प्रापकं (रयीणाम्) धनानाम् (वैश्वानरम्) अग्निमिव (उपसाम्) प्रभातवेत्तानाम् (केतुम्) सूर्यमिव (अह्नाम्) दिनानाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने जगदीश्वर ! यं त्वां हरितो वावशाना गि-
रो धुनयो घृताचीश्च सचन्ते तं रयीणां रथ्यमिवोपसां वैश्वानरम-
ह्नां केतुमिव कृष्टीनां पतिं त्वां वयं सततं भजेम ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्मिन् सर्वा दिशो वेदवाचः पवना रा-
ज्यादयः कालावयवाः सम्बद्धाः सन्ति तमेव समग्रैश्वर्यप्रदं सूर्य इ-
व स्वप्रकाशं परमात्मानं नित्यं ध्यायत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ज्ञानस्वरूप जगदीश्वर जिस (त्वाम्) आप को (ह-
रितः) दिशा (वावशानाः) कामना के योग्य (गिरः) वाणी (धुनयः) वायु और
(घृताची) रात्री (सचन्ते) सम्बन्ध करती हैं उस (रयीणाम्) धनों के (रथ्यम्)
पहुंचाने वाले घोड़े के तुल्य रथों के हितकारी (उपसाम्) प्रभात वेला के बीच (वैश्वानरम्)
अग्नि के तुल्य प्रकाशित (अह्नाम्) दिनों के बीच (केतुम्) सूर्य के तुल्य (कृ-
ष्टीनाम्) मनुष्यों के (पतिम्) रक्षक स्वामी आप का हम लोग निरन्तर सेवन करें ॥५॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस में सब दिशा, वेदवाणी, पवन और रात्री
आदि काल के अवयव सम्बद्ध हैं उसी समग्र ऐश्वर्य के देने वाले सूर्य के तुल्य स्व-
यं प्रकाशित परमात्मा का नित्य ध्यान करो ॥५॥

पुनः स कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय को० ॥

त्वे असूर्यं १ वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मि-

त्रमहो जुषन्त । त्वं दस्युं रोकंसो अग्न आज उ-
रुज्योतिर्जनयन्नायाय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् ।
हि । ते । मित्रऽमहः । जुषन्त । त्वम् । दस्यून् । ओकंसः ।
अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आयाय ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि परमात्मनि (असुर्यम्) असुरस्य
मेघस्येदं स्वकीयं स्वरूपम् (वसवः) पृथिव्यादयः (नि) नित्यम्
(ऋण्वन्) प्रसाधुवन्ति (क्रतुम्) क्रियाम् (हि) खलु (ते)
तव (मित्रमहः) यो मित्रेषु महँस्तत्सम्बुद्धौ (जुषन्त) सेवन्ते
(त्वम्) (दस्यून्) दुष्टकर्मकारकान् (ओकंसः) गृहात् (अ-
ग्ने) वह्निवत्सर्वदोषप्रणाशकः (आजः) प्रापयसि (उरु) बहु (ज्यो-
तिः) प्रकाशम् (जनयन्) प्रकटयन् (आयाय) सज्जनाय म-
नुष्याय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मित्रमहोऽग्ने यस्मिँस्त्वे वसवोऽसुर्यं क्रतुं न्यु-
एवञ्जुषन्तो यस्त्वमार्यायोरु ज्योतिर्जनयन्नोकसो दस्यूनाज तस्य
ते हि वयं ध्यायेम ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योगिनः यस्मिन् परमेश्वरे स्थिरा भू-
त्वेष्टं कामं साधुवन्ति तस्यैव ध्यानेन सर्वान्कामान् यूयमपि प्रा-
प्नुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (मित्रमहः) मित्रों में बड़े (अग्ने) अग्नि के तुल्य सब

दोषों के नाशक जिस (त्वे) आप परमात्मा में (वसवः) पृथिवी आदि आठवसु (असुर्यम्) मेघ के सम्बन्धी (क्रतुम्) कर्म को (निऋण्वन्) निरन्तर प्रसिद्ध करते हैं तथा (जुषन्त) सेवते हैं जो (त्वम्) आप (आर्याय) सज्जन मनुष्य के लिये (उरु) अधिक (ज्योतिः) प्रकाश को (जनयन्) प्रकट करते हुए (ओ-कसः) घर से (दस्यून्) दुष्ट कर्म करने वालों को (आजः) प्राप्त करते हैं उन (ते) आप का (हि) ही निरन्तर हम लोग ध्यान करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! योगीजन जिस परमेश्वर में स्थिर होकर इष्ट काम को सिद्ध करते हैं उसी परमात्मा के ध्यान से सब कामनाओं को तुम लोग भी प्राप्त होओ ॥ ६ ॥

पुनः स जगदीश्वरः किं करोतीत्याह ॥

फिर वह जगदीश्वर क्या करता है इस विषय को० ॥

**स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः प-
रि पासि सद्यः । त्वं भुवना जनयन्नमिक्रन्-
पत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥**

सः । जायमानः । परमे । विऽव्योमन् । वायुः । न । पा-
थः । परि । पासि । सद्यः । त्वम् । भुवना । जनयन् । अ-
भि । क्रन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सः) योगी (जायमानः) उत्पद्यमानः (पर-
मे) उत्कृष्टे (व्योमन्) व्योमवद्दयापके (वायुः) पवनः (न)
इव पाथः पृथिव्यादिकम् (परि) (सर्वतः) (पासि) (सद्यः)
(त्वम्) (भुवना) सर्वाल्लोकान् (जनयन्) उत्पादयन् (अ-
भि, क्रन्) पूर्णं कुर्वन् अत्र वाच्छन्दसीति विकरणाभावः (अपत्याय)

सन्तानाय मातेव (जातवेदः) यो जातं सर्वं वेति तत्सम्बुद्धौ
दशस्यन् कामान्प्रयच्छन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ! यः परमे व्योमँस्त्वयि जायमानो ।
योगी वायुर्न पाथः सद्य एति स भवतोन्नीयते हे जातवेदो यस्त्वं
भुवना जनयन्नपत्याय मातेव कामान्दशस्यन् सर्वमभिक्रन् सर्वं
परि पासि तस्मादुपासनीयोऽसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—हे मनुष्या योऽपत्याय मातेव
कृपालुरक्षको योगीव कामप्रदः सकलविश्वकर्ता सर्वरक्षक ई-
श्वरोस्ति तमेव नित्यमुपाध्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर जो (परमे) उत्तम (व्योमन्) आकाश के तुल्य
व्यापक आप में (जायमानः) उत्पन्न होता हुआ योगीजन (वायुः, न) वायु के तु-
ल्य (पाथः) पृथिव्यादि को (सद्यः) शीघ्र (एति) प्राप्त होता है (सः) वह आप-
प स उन्नति को प्राप्त होता है । हे (जातवेदः) उत्पन्न हुए सब को जानने वाले
जो (त्वम्) आप (भुवना) सब लोकों को (जनयन्) उत्पन्न करते हुए (अप-
त्याय) माता जैसे सन्तान के लिये वैसे कामनाओं को (दशस्यन्) पूर्ण करते हुए
सब को (अभि, क्रन्) पूर्ण करते हुए (परि, पासि) सब ओर से रक्षा करते हो
इस से उपासना के योग्य हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतु०—हे मनुष्यो ! जो अपत्य के लिये माता
के तुल्य कृपालु, रक्षक, योगी के तुल्य सब काम देने वाला, सब विश्व का कर्ता, सब
का रक्षक ईश्वर है उसी की नित्य उपासना करो ॥ ७ ॥

पुनः स ईश्वरः कस्मै किं ददातीत्याह ॥

फिर वह ईश्वर किस को क्या देता है इस विषय को० ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जा-

तवेदः। यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथुश्रवो
दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम्। अग्ने। अस्मे इति। इषम्। आ। ईरयस्व। वैश्वानर। द्युमतीम्। जातवेदः। यया। राधः। पिन्वसि। विश्ववार। पृथु। श्रवः। दाशुषे। मर्त्याय ॥ ८ ॥

पदार्थः—(ताम्) (अग्ने) विज्ञापनस्वरूप (अस्मे) अस्मभ्यम् (इषम्) अन्नादिकम् (आ) समन्तात् (ईरयस्व) प्रापय (वैश्वानर) विश्वस्मिन्नराजमान (द्युमतीम्) प्रशस्ता द्यौः कामना विद्यते यस्यास्ताम् (जातवेदः) जातेषु सर्वेषु विद्यमान यया रीत्या (राधः) धनम् (पिन्वसि) ददासि (विश्ववार) विश्वैस्सर्वैर्वरणीयः (पृथु) विस्तीर्णम् (श्रवः) श्रवणम् (दाशुषे) विद्यादाते (मर्त्याय) मनुष्याय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानर जातवेदो विश्ववाराग्ने! त्वं दाशुषे मर्त्याय यथा पृथु राधः श्रवश्च पिन्वसितां द्युमतीमिषमस्मे ईरयस्व ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्योपासनेन विद्वांसः पुष्कलमैश्वर्यं पूर्णा विद्यां चाप्नुवन्ति यश्चोपासितः सन्समग्रमैश्वर्यं प्रयच्छति तमेव नित्यं सेवध्वम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब में प्रकाशमान (जातवेदः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान (विश्ववार) सब से स्वीकार करने योग्य (अग्ने) विज्ञानस्वरूप ईश्वर आप (दाशुषे) विद्यादेने वाले (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (यया) जिस से (पृथु) विस्तारयुक्त (राधः) धन और (श्रवः) श्रवण को (पिन्वसि) देते हो (ताम्)

उस (द्युमतीम्) प्रशस्तकामना वाले (इषम्) अन्नादि को (अस्मे) हमारे लिये (एरयस्व) प्राप्त कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस की उपासना से विद्वान् लोग पूर्ण ऐश्वर्य और पूर्णविद्या को प्राप्त होते हैं । जो उपासना किया हुआ समस्त ऐश्वर्य को देता है उसी की नित्य सेवा करो ॥ ८ ॥

पुनः स ईश्वर किं किं ददातीत्याह ॥

फिर वह ईश्वर क्या २ देता है इस विषय को० ॥

तं नो अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रु-
त्यं युवस्व । वैश्वानर महिनः शर्म यच्छ रुद्रेभि
रग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवद्भ्यः । पुरुक्षुम् । रयिम् । नि ।
वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व । वैश्वानर । महि । नः । शर्म ।
यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तम्) (नः) आत्मभ्यम् (अग्ने) त्रियुदिव वर्त्तमान जगदीश्वर (मघवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यो धनेशेभ्यः (पुरुक्षुम्) वह-
नादिकम् (रयिम्) धनम् (नि) नित्यम् (वाजम्) विज्ञानम् (श्रुत्य-
म्) श्रोतुमर्हम् (युवस्व) संयोजय (वैश्वानर)(महि) महत् (नः) आ-
त्मभ्यम् (शर्म) सुखं गृहं वा (यच्छ) देहि (रुद्रेभिः) प्राणैः (अ-
ग्ने) प्राणस्य प्राण (वसुभिः) पृथिव्यादिभिस्तह (सजोषाः) व्याप्तः
सन् प्रीतः प्रसन्नः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने त्वं मघवद्भ्यो नोऽस्मभ्यं पुरुक्षुं तं-

श्रुत्यं रयिं वाजं नि युवस्व । हे अग्ने रुद्रेभिर्वसुभिः सजोषास्त्वं
नो महि शर्म यच्छ ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो धनैश्वर्यप्रशंसनीयविज्ञानं राज्यं च पु-
रुषार्थिभ्यः प्रयच्छति तमेव प्रीत्या सततमुपाध्वमिति ॥ ९ ॥

अत्रेश्वरकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥
इति पञ्चमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब को अपने २ कार्य में लगाने वाले (अग्ने)
अग्नि के तुल्य प्रकाशित जगदीश्वर आप (मघवद्भ्यः) बहुत धन युक्त हमारे लि-
ये (पुरुक्षुम्) बहुत अन्नादि (तम्) उस (श्रुत्यम् (सुनने योग्य (रयिम्) ध-
न को और (वाजम्) विज्ञान को (नि, युवस्व) नित्य संयुक्त करो । हे (अग्ने)
प्राण के प्राण (वसुभिः) पृथिवी आदि तथा (रुद्रेभिः) प्राणों के साथ (सजोषाः)
व्याप्त और प्रसन्न हुए आप (नः) हमारे लिये (महि) बड़े (शर्म) सुख वा घर
को (यच्छ) दीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो परमात्मा धन ऐश्वर्य और प्रशंसा के योग्य
विज्ञान और राज्य को पुरुषार्थियों के लिये देता है उसी की प्रीतिपूर्वक निरन्तर उ-
पासना किया करो ॥ ९ ॥

इस सूक्त में ईश्वर के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व
सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह पांचवां सूक्त और आठवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य पष्ठस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वा-
 नरो देवता । १ । ४ । ५ निचृत्विष्टुप् । ६ विराट्
 त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । २ निचृत्पङ्क्तिः
 । ३ । ७ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

अथ को राजा वरः स्यादित्याह ॥

अथ सातऋचावाले छठे सूक्त का आरम्भ है इस के पहिले मंत्र में कौन राजा
 श्रेष्ठ हो इस विषय को० ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीना-
 मनु माद्यस्य । इन्द्रस्येव प्र तवसंस्कृतानि वन्दे
 दारुं वन्दमानो विवक्षिम् ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टी-
 नाम् । अनुमाद्यस्य । इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृता-
 नि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्षिम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (सम्राजः) चक्रवर्तिनः (असुरस्य) मे-
 घस्येव वर्त्तमानस्य (प्रशस्तिम्) प्रशंसाम् (पुंसः) पुरुषस्य
 (कृष्टीनाम्) मनुष्याणाम् (अनुमाद्यस्य) अनुहर्षितुंयोग्यस्य
 (इन्द्रस्येव) सूर्यस्येव (प्र) (तवसः) वत्सात् (कृतानि)
 (वन्दे) नमस्करोमि (दारुम्) दुःखविदारकम् (वन्दमानः)
 स्तुवन् सन् (विवक्षिम्) विशेषेण वदामि ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दारुं वन्दमानोऽहं कृष्टीनां मध्ये-
 ऽसुरस्येव इन्द्रस्येवानुमाद्यस्य पुंसः सम्राजः प्रशस्तिं प्र विवक्षिम् त-

वसः कृतानि प्रवन्दे तथैतस्य प्रशंसां कृत्वैतं सदा वन्दध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—हे मनुष्या यः शुभगुणकर्मस्वभावैर्युक्तो वन्दनीयः प्रशंसनीयः स्यात् तस्य चक्रवर्तिनः शुभकर्मजनितां प्रशंसां कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (वारुम्) दुःख के दूर करने वाले ईश्वर की (वन्दमानः) स्तुति करता हुआ मैं (कृष्टीनाम्) मनुष्यों के बीच (असुरस्य) मेघ के तुल्य वर्तमान (इन्द्रस्य) सूर्य के समान (अनुमाद्यस्य) अनुकूल हर्ष करने योग्य (सम्राजः) चक्रवर्ती (पुंसः) पुरुष की (प्रशस्तिम्) प्रशंसा (प्रविवक्षिम्) विशेष कहता हूँ (तवसः) बलसे (कृतानि) किये हुआँ को (प्र, वन्दे) नमस्कार करता हूँ वैसे इस की प्रशंसा कर के इस की सदा वन्दना करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो शुभगुण कर्म और स्वभावों से युक्त वन्दनीय और प्रशंसा के योग्य हो उस चक्रवर्ती राजा की शुभकर्मों से हुई प्रशंसा करो ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषयको० ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः । पुरन्दरस्य गोभिर्वा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्व्या महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः । पुरम् । दरस्य । गोभिः । वा । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्व्या । महानि ॥ २ ॥

पदार्थः—(कविम्) क्रान्तप्रज्ञं विद्वांसम् (केतुम्) मह-

प्राज्ञम् (धासिम्) अन्नमिव पोषकम् (भानुम्) विद्याविनयदी-
प्तिमन्तम् (अद्रेः) मेघस्य (हिन्वन्ति) प्राप्नुवन्ति वर्धयन्ति
वा (शम्) सुखरूपम् (राज्यम्) (रोदस्योः) प्रकाशपृथिव्योः
सम्बन्धि (पुरन्दरस्य) शत्रूणां पुरां विदारकस्य (गीर्भिः) वा-
ग्भिः (आ) समन्तात् (विवासे) सेवे (अग्नेः) पावकस्ये
व वर्त्तमानस्य (वृतानि) कर्माणि (पूर्वा) पूर्वं राजभिः कृ-
तानि (महानि) महान्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन् अग्नेरिव यस्य ते गीर्भिरद्रेरिव वर्त्तमानस्य
पुरन्दरस्य राज्ञो महानि पूर्वा वृतानि कविं केतुं धासिं भानुं रोदस्योः
शं राज्यं हिन्वन्ति तमहं विवासे ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यस्योत्तमानि कर्मा-
णि राज्यं विदुषो वर्धयन्ति राज्यं सुखयुक्तं कुर्वन्ति तस्यैव सत्कारः
सर्वैः कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्नेः) अग्नि के समान जिन आप की (गीर्भिः)
वाणियों से (अद्रेः) मेघ के तुल्य वर्तमान (पुरन्दरस्य) शत्रुओं के नगरों को विदीर्ण
करने वाले राजा के (महानि) बड़े (पूर्वा) पूर्वज राजाओं ने किये (वृतानि) कर्मों
को तथा (कविम्) तीव्र बुद्धि वाले (केतुम्) अतीव बुद्धिमान् विद्वान् को (धासिम्)
अन्न के तुल्य पोषक (भानुम्) विद्या विनय और दीप्ति से युक्त (रोदस्योः) प्रका-
श और पृथिवी के सम्बन्धी (शम्) सुखस्वरूप (राज्यम्) राज्य को (हिन्वन्ति)
प्राप्त करवाते बढ़ाते हैं उन का मैं (आ, विवासे) अच्छे प्रकार सेवन करता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जिस के उत्तम कर्म राज्य
और विद्वानों को बढ़ाते हैं और राज्य को सुखयुक्त करते हैं उसी का सत्कार सब को
करना चाहिये ॥ २ ॥

पुनर्विद्वद्भिः के निरोद्धव्या इत्याह ॥

फिर विद्वानों को कौन रोकने योग्य हैं इस विषय को० ॥

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृधवाचः पुणीरश्रद्धा अवृधौ
अयज्ञान् । प्रप्रतान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारा
परां अयज्युन् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । ग्रथिनः । मृधवाचः । पुणीन् । अश्र-
द्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् । प्रप्र । तान् । दस्युन् ।
अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्युन् ॥३॥

पदार्थः—(नि) (अक्रतून्) निर्वुद्धीन् (ग्रथिनः) अ-
ज्ञानेन बद्धान् (मृधवाचः) मृध्वा हिंसा अनृता वाग्येषान्ते (प-
णीन्) व्यवहारिणः (अश्रद्धान्) श्रद्धारहितान् (अवृधान्)
अवर्धकान् हानिकरान् (अयज्ञान्) सङ्गाद्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानरहि-
तान् (प्रप्र) (तान्) (दस्युन्) दुष्टान् साहसिकौश्वोरान् (अ-
ग्निः) अग्निरिव राजा (विवाय) दूरं गमयति (पूर्वः) आ-
दिमः (चकार) करोति (अपरान्) अन्यान् (अयज्युन्)
विद्वत्सत्कारविरोधिनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजन् अग्निरिव भवान् क्रतून् ग्रथिनो मृधवाचोऽय-
ज्ञानश्रद्धानवृधौस्तान्दस्युन् प्रप्र विवाय पूर्वः सन् अपरान् अयज्युन् पुणी-
निश्चकार ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यूयं सत्योपदेशशिक्षा-
भ्यां सर्वानविदुषो बोधयन्तु यत एतेऽपरानपिविदुषः कुर्व्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजोमय आप (अक्रतून्) निवृद्धि (ग्रथिनः) अज्ञान से बंधे (सृष्ट्वाचः) हिंसक वाणी वाले (अयज्ञान्) स-
 ज्ञादि वा अग्निहोत्रादि के अनुष्ठान से रहित (अश्रद्धान्) श्रद्धारहित (अवृथान्)
 हानि करने हारे (तान्) उन (दस्यून्) दुष्ट साहसी चोरों को (प्रप्र, विवाय) अच्छे प्रकार
 दूर पहुंचाइये (पूर्वः) प्रथम से प्रवृत्त हुए आप (अपरान्) अन्य (अयज्यून्) विद्वानों
 के सत्कार के विरोधियों को (पणीन्) व्यवहार वाले (निश्चकार) निरन्तर करते हैं ॥३॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे विद्वानों! तुम लोग सत्य के उपदेश
 और शिक्षा से सब अविद्वानों को बोधित करो जिससे ये अन्यो को भी विद्वान् करें ॥३॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

**यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृ-
 तमः शचीभिः । तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽ-
 नानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥**

**यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार ।
 नृत्तमः । शचीभिः । तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् ।
 गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(यः) (अपाचीने) योऽधोऽश्वाति (तमसि) अ-
 न्धकारे (मदन्तीः) आनन्दन्तीः (प्राचीः) या प्रागञ्चति
 (चकार) करोति (नृत्तमः) अतिशयेन नृणां मध्य उत्तमः
 (शचीभिः) उत्तमाभिर्वाग्भिः शचीति वाङ्माम निघं० । १ । ११
 (तम्) (ईशानम्) समर्थम् (वस्वः) वसुनो धनस्य (अ-

ग्निम्) (गृणीषे) स्तौषि (अनानतम्) नम्रीभूतम् (दमय-
न्तम्) निवारयन्तम् (पृतन्यून्) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छून् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नृत्तमः शचीभिरपाचीने तमसि मद-
न्तीः प्राचीश्चकार । हे विद्वन् यो वस्वः ईशानमनानतं पृतन्यून्दम-
यन्तमग्निं गृणीषे तं वयं सत्कुर्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो नरोत्तमो राजा प्रजाभिस्सह पितृवहर्त्तते यथा
निद्रायां सुखी भवति तथा सर्वाः प्रजा आनन्दपञ्छन्नूनिवारयति
यो युद्धे भयाच्छत्रुभ्यो नम्रो न भवति धनस्य वर्धको वर्त्तते तमेव
राजानं वयं सदा सत्कुर्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (नृत्तमः) मनुष्यों में उत्तम (शचीभिः)
उत्तम वाणियों से (अपाचीने) बुरा चलना जिस में हो उस (तमसि) अन्धकार में
(मदन्तीः) आनन्द करती हुई (प्राचीः) पूर्व को चलने वाली सेनाओं को (चकार)
करता है । हे विद्वान् जिस (वस्वः) धन के (ईशानम्) स्वामी (अनानतम्) न-
अस्वरूप (पृतन्यून्) अपने को सेना की इच्छा करने वालों को (दमयन्तम्) निवृत्त
करते हुए (अग्निम्) अग्नि के तुल्य प्रकाश स्वरूप ईश्वर की (गृणीषे) स्तुति
करता है (तम्) उसका हम लोग सत्कार करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों में उत्तम राजा प्रजाओं के साथ पिता के तुल्य व-
र्त्तता है, जैसे निद्रा में सुखी होता है वैसे सब प्रजाओं को आनन्द देता हुआ शत्रु-
ओं को निवृत्त करता है । जो युद्ध में भय से शत्रुओं के साथ नम्र नहीं होता और
धन का बढ़ाने वाला है, उसी राजा का हम लोग सदा सत्कार करें ॥ ४ ॥

पुनः कीदृशो राजोत्तमतमो भवतीत्याह ॥

फिर कैसा राजा अत्यन्त उत्तम होता है इस विषय को० ॥

यो देह्योऽनमयद्वधस्नै यो अर्यपत्नी रु-

षसंश्चकार । स निरुध्या नहुषो यव्हो अग्निर्वि-
शश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देह्यः । अनमयत् । वधस्नैः । यः । अर्घ्यप-
त्नीः । उपसः । चकार । सः । निरुध्य । नहुषः । यव्हः । अ-
ग्निः । विशः । चक्रे । बलिहृतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) (देह्यः) उपचेतुं वर्धयितुं योग्यः (अ-
नमयत्) दुष्टानाम्प्रान्कारयेत् (वधस्नैः) वधेन शोधकैर्मृत्यैर्न्या-
याधीशैः (यः) (अर्घ्यपत्नीः) स्वाभिनां भार्या (उपसः) प्रा-
तर्वेला इव सुशोभिताः (चकार) करोति (सः) (निरुध्या)
अत्र संहितायामिति दीर्घः (नहुषः) सत्येवद्धः (यव्हः) महा-
न् (अग्निः) अग्निरिव तेजस्वी (विशः) प्रजाः (चक्रे) कु-
र्यात् (बलिहृतः) या बलिं हरन्ति ताः (सहोभिः) सहनशीलैर्व-
लिष्ठैः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो दह्यो वधस्नैर्दुष्टाननमयद्यः सूर्यं
उपस इवाऽर्घ्यपत्नीश्चकार यो नहुषो यव्होऽग्निरिव सहोभिश्शत्रून्
निरुध्या विशो बलिहृतश्चक्रे स सर्वैः पितृवत्पूज्यः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे प्रजाजना यो विद्वत्तमो दु-
ष्टाचारानन्यायवृत्तिं च निरुध्य जितेन्द्रियो भूत्वा न्यायेन प्रजा-
भ्यो बलिं हरति स सर्वैर्वर्धनीयो भवति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (देह्यः) बढ़ाने योग्य (वधस्नैः) मार-
ने से शुद्ध करने वाले न्यायाधीशों से दुष्टों को (अनमयत्) नम्र करावे (यः)

जो सूर्य जैसे (उपसः) प्रातः काल की वेलाओं को सुशोभित करता है वैसे (अ-
र्यपत्नीः) स्वामी की ब्रियों को शोभित (चकार) करता है और जो (नहुपः)
सत्य में वद्ध (यवः) महान् (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी (सहोमिः) स-
हन शील बलिष्ठों के साथ शत्रुओं को (निरुध्या) रोक के (विशः) प्रजाओं को
(बलिहतः) कर पहुंचाने वाला (चक्रे) करै (सः) वह सब को पिता के तुल्य
पूज्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे प्रजाजनो ! जो अत्यन्त विद्वान्
दुष्टाचारियों और अन्याय के वर्त्ताव को रोक जितेन्द्रिय हो के न्याय पूर्वक प्रजा से
करलेता है वह सब को बढ़ाने योग्य होता है ॥ ५ ॥

पुनः को राजा नित्यं वर्धत इत्याह ॥

फिर कौन राजा नित्य बढ़ता है इस विषय को० ॥

**यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनांस एवैस्तस्थुः सुमतिं
भिक्षमाणाः । वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः सं-
साद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥**

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनांसः । एवैः । तस्थुः ।
सुऽसुमतिम् । भिक्षमाणाः । वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः
आ । अग्निः । ससाद । पित्रोः । उपऽस्थम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यस्य)(शर्मन्) गृहे (उप) (विश्वे) सर्वे (जनांसः)
उत्तमा धार्मिका विद्वांसः (एवैः) विज्ञानादिप्राप्तैः सद्गुणैस्सह
(तस्थुः) तिष्ठन्ति (सुमतिम्) शोभनां प्रज्ञाम् (भिक्षमाणाः) नित्यं
याचमाना उन्नतिशीला (वैश्वानरः) विश्वेषां नराणां मध्ये राज-
मानः (वरम्) उत्तमं जनम् (आ) (रोदस्योः) यावापृथि-

व्योर्मध्ये (आ) (अग्निः) सूर्य इव (ससाद) (सीदति) (पि-
तोः) सुशिक्षाकर्त्रोरध्यापकोपदेशकयोः (उपस्थम्) समीपम् ॥ ६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यस्य शर्मन् सुमतिं भिक्षमाणा एवैः
सह वर्तमाना विश्वे जनास उपतस्थुर्यो वैश्वानरो रोदस्योरग्नि-
रास्थित इव पित्रोरुपस्थं वरमा ससाद स एव साम्राज्यं कर्तुम-
र्हति ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स एव राजा नित्यं वर्धते यस्य
समीपे नित्यं विद्यावर्धका विद्वांसो मन्त्रिणस्स्युर्यो ह्यातोपदेशं नि-
त्यं गृह्णाति स सूर्य इव भूगोले प्रकाशमानो भूत्वा प्रशस्तं राज्यं
प्राप्नोति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्य) जिसके (शर्मन्) घर में (सुमतिम्) उत्तम
बुद्धि की (भिक्षमाणाः) नित्य याचना करते हुए उन्नति शील (एवैः) विज्ञानादि से प्राप्त
हुए श्रेष्ठ गुणों के साथ वर्तमान (विश्वे) सब (जनासः) धर्मात्मा, उत्तम विद्वान् जन
(उप, तस्थुः) उपस्थित होते हैं जो (वैश्वानरः) समस्त मनुष्यों के बीच राजमान (रोदस्योः)
सूर्य पृथिवी के बीच (अग्निः) सूर्य के तुल्य स्थित हुए के समान (पित्रोः) उत्तम शिक्षा करने
वाले अध्यापक उपदेशक के (उपस्थम्) समीप (वरम्) उत्तम जन को (आ, ससाद)
अच्छे प्रकार स्थित करो वही चक्रवर्ती राज्य कर सक्ता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—वही राजा नित्य वदता है जिस के स-
मीप विद्यावर्धक, विद्वान् मंत्री सदा रहें जो सत्य वक्ता के उपदेश को नित्य स्वीकार
करता है वह सूर्य के तुल्य भूगोल में प्रकाशमान होकर प्रशस्त राज्य को प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

को राजा प्रशस्तयशा भवतीत्याह ॥

कौन राजा प्रशंसित यश वाला होता है इस वि० ॥

आ देवो दद्वै बुध्न्याः वसूनि वैश्वानर उदिता-

सूर्यस्य । आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे
दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्न्या । वसूनि । वैश्वानरः । उतऽइ-
ता । सूर्यस्य । आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् ।
आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् (देवः) पूर्णविद्यः सुखप्रदः (द-
दे) ददाति (बुध्न्या) बुध्न्यान्यन्तरिक्षस्थानि (वसूनि) द्रव्याणि
(वैश्वानरः) विश्वेषां नराणामयनायकः (उदिता) उदिताबुद्धये (सू-
र्यस्य) (आ) (समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (अवरात्) अर्वाचीनात् (आ)
(परस्मात्) (आ) (अग्निः) पावक इव वर्त्तमानः (ददे) ददाति
(दिवः) प्रकाशस्य (आ) (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वैश्वानरोऽग्निरिव देवो राजा यथा
सूर्यस्योदिता बुध्न्या वसून्या समन्तात्प्रकाशितानि जायन्ते तथा यो
न्यायविद्याप्रकाशं सर्वेभ्य आददे यथा परस्मादादवरादासमुद्रादिवः पृ-
थिव्याश्च मध्ये सूर्यः प्रकाशं प्रयच्छति तथा सद्गुणानादाय प्रजाभ्यो
हितमाददे स आ समन्तात्सुखेन वर्धते ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि विद्वांसः सत्यभावेन न्यायं सङ्गृह्य प्रजाः
पुत्रवत्पालयेयुस्तर्हि ते प्रजामध्ये सूर्य इव प्रशस्तयशसो भूत्वा स-
र्वेभ्यः सुखं दातुं शक्नुवन्तीति ॥ ७ ॥

अत्र वैश्वानरदृष्टान्तेन राजकर्मवर्णना देतदर्थस्य पूर्वसूक्ता-
र्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति षष्ठं सूक्तं नवमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का नायक (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी (देवः) पूर्णविद्वान् सुखदाता राजा जैसे (सूर्यस्य) सूर्य के (उदिता) उदय में (बुध्न्या) अन्तरिक्षस्थ (वसूनि) द्रव्य (आ) अच्छे प्रकार प्रकाशित होते हैं वैसे जो न्याय और विद्या के प्रकाश को सब से (आददे) लेता है वा जैसे (परस्मात्) पर (अवरात्) तथा इधर हुए (आ, समुद्रात्) अन्तरिक्ष के जल पर्यन्त (दिवः) प्रकाश और (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच सूर्य प्रकाश को देता है वैसे श्रेष्ठ गुणों का ग्रहण कर प्रजा के लिये हित (आददे) ग्रहण करता है वह (आ) अच्छे सुख से बढ़ता है ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि विद्वान् लोग सत्य भाव से न्याय का संग्रह कर प्रजाओं का पुत्र के तुल्य पालन करें तो वे प्रजा में सूर्य के तुल्य प्रकाशित कीर्ति वाले होकर सब के लिये सुख देने को समर्थ होते हैं ॥ ७ ॥

इस सूक्त में वैश्वानर के दृष्टान्त से राजा के कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह छठा सूक्त और नवां वर्ग समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

अथ सप्तर्चस्य सप्तमस्य सूक्तस्य वशिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ । ३ लिष्टुप् । ४ । ५ । ६ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः ।

२ भुरिक् पङ्क्तिः । ७ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कीदृशं राजानं कुर्युरित्याह ॥

अब सात ऋचा वाले सातवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में कैसे पुरुष को राजा करें इस विषय को कहते हैं ॥

प्र वो दिवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हि-
षे नमोभिः । भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना
देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्व-
म् । न । वाजिनम् । हिषे । नमःऽभिः । भव । नः । दूतः ।
अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितऽद्रुः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मान् (देवम्) दातारम् (चि-
त्) अपि (सहसानम्) अग्निम्) विद्यया प्रकाशमानम् (अ-
श्वम्) आशुगामिनमिव (न) इव (वाजिनम्) प्रशस्तवेगवन्तम्
(हिषे) प्रहिणोमि (नमोभिः) अन्नादिभिः (भवा) अत्र इय-
चोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (दूतः) सुशिक्षितो
दूत इव (अध्वरस्य) अहिंसामयस्य न्याय्यव्यवहारस्य (विद्वान्)
(त्मना) आत्मना (देवेषु) विद्वत्सु (विविदे) विज्ञा-
यते (मितद्रुः) यो मितं शास्त्रसंमितं द्रवति प्राप्नोति सः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं वः सहसानं देवमग्निमश्वं न वाजिनं नमोभिः प्र हिपे तथैतं यूयमपि वर्धयत हे राजैस्त्मना यो देवेषु मितदुर्बिहान् विविदे तं प्राप्य नोऽध्वरस्य दूतो भव ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यो हि प्रजाक्षेपं सहतेऽश्व इव सर्वकार्याणि सद्यो व्याप्नोति विद्वत्सु विद्वान्दूत इव प्राप्तसमाचारो भवेत्तमेव राजानं कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (वः) तुम को (सहसानम्) यज्ञ के साधक (देवम्) दानशील (अग्निम्) विद्या से प्रकाशमान (अश्वम्, न) शीघ्र चलने वाले घोड़ों के तुल्य (वाजिनम्) उत्तम वेग वाले (नमोभिः) अन्नादि करके (प्र, हिपे) अच्छी वृद्धि करता हूँ वैसे इस को तुम लोग भी बढ़ाओ । हे राजन् (त्मना) आत्मा से जो (देवेषु) विद्वानों में (मितदुः) शास्त्रानुकूल पदार्थों को प्राप्त होने वाला (विद्वान्) विद्वान् (विविदे) जाना जाता है उस को प्राप्त होके (नः) हमारे (अध्वरस्य) अहिंसा और न्याययुक्तव्यवहार के (दूतः) सुशिक्षित दूत के तुल्य (भव) हूजिये ॥१॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो प्रजा के किये आक्षेप को सहता, घोड़े के तुल्य सब कार्यों को शीघ्र व्याप्त होता, विद्वानों में विद्वान्, दूत के तुल्य समाचार पहुँचाने वाला हो उसी को राजा करो ॥ १ ॥

पुनः कीदृशो राजा श्रेयान्भवतीत्याह ॥

फिर कैसा राजा श्रेष्ठ होता है इस विषय को० ॥

**आ याह्यग्न पथ्या १ अनु स्वा मन्द्रो देवानां
सख्यं जुषाणः । आ सानु शुष्मेनर्नदयन्पृथिव्या
जम्भोभिर्विश्वं मुशधग्वनानि ॥ २ ॥**

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः ।
देवानाम् । सख्यम् । जुषाणः । आ । सानु । शुष्मैः । नद-
यन् । पृथिव्याः । जम्भेभिः । विश्वम् । उशधक् । वना-
नि ॥ २ ॥

पदार्थः—(आ) (याहि) आगच्छ (अग्ने) विद्युदिव
राजविद्याव्याप्त (पथ्याः) या धर्मपन्थान मर्हन्ति (अनु)
अनुकूलाः (स्वाः) स्वकीयाः प्रजाः (मन्द्रः) आनन्दप्रदः
(देवानाम्) विदुषाम् (सख्यम्) मित्रभावम् (जुषाणः) से-
वमानः (आ) (सानु) शिखरमिव विज्ञानम् (शुष्मैः) बलैः
(नदयन्) नादं कुर्वन् (पृथिव्याः) भूमेः (जम्भेभिः) गात्र-
विनामैः (विश्वम्) सर्वं जगत् (उशधक्) कामयमानः (वना-
नि) सूर्यकिरणानीव धनानि ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! देवानां सख्यं जुषाणो मन्द्रः शुष्मैः पृ-
थिव्याः सान्वा नदयन्विद्युदिव जम्भेभि विश्वं वनान्युशधक्सन्
पथ्या स्वा अन्वा याहि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्युदिव पराक्रमी सूर्य इव
प्रतापी स्वानुकूलाः प्रजा न्यायेनानन्दिताः करोति स एवोत्तमो राजा
भवति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विजुली के तुल्य राजविद्या में व्याप्त (देवानाम्) वि-
द्वानों के (सख्यम्) मित्रपन को (जुषाणः) सेवते हुए (मन्द्रः) आनन्ददाता (शुष्मैः)
बलों के साथ (पृथिव्याः) पृथिवी के (सानु) शिखर के तुल्य विज्ञान को (आ, नदयन्)
अच्छे प्रकार नाद करते हुए विद्युत् के तुल्य (जम्भेभिः) गात्रनमाने से (विश्वम्) वनानि

सूर्य की किरणों के तुल्य धनों की (उशवकु) कामना करते हुए (पथ्याः) धर्म मार्ग को प्राप्त होने वाली (स्याः) अपनी प्रजाओं को (अनु, आ, याहि) अनुकूल आइये॥२॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विजुली के तुल्य पराक्रमी, सूर्य के तुल्य प्रतापी, अपनी अनुकूल प्रजाओं को न्याय से आनन्दित करता है वही उत्तम राजा होता है ॥ २ ॥

अत्र के मनुष्या उत्तमाः सन्तीत्याह ॥

इस जगत् में कौन मनुष्य उत्तम हैं इस विषय को० ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता । आ मातरा विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता । आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्ववारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुशेवः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(प्राचीनः) यः प्रागुचति (यज्ञः) सङ्गन्तव्यः (सुधितम्) सुष्ठु हितम् (हि) निश्चये (बर्हिः) उत्तमं प्रवृद्धं हविः (प्रीणीते) कामयते (अग्निः) पावक इव (ईळितः) प्रशंसितगुणः (न) इव (होता) हवनकर्त्ता (आ) (मातरा) जनकौ (विश्ववारे) सर्वसुखवरितारौ (हुवानः) स्तुवन् (यतः) याभ्याम् (यविष्ठ) अतिशयेन यौवनं प्राप्तः (जज्ञिषे) जायसे (सुशेवः) सुसुखः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ ! यतस्त्वं सुशेवो जज्ञिषे तौ विश्ववारे

मातरा हुवान ईळितो होतानाग्निरिव प्राचीनो यज्ञः सुधितं बर्हिः
प्राप्तुं य आ पृणीते स हि योग्यो जायते ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— हे मनुष्या यथा होता वेदविहितं
यज्ञं हवींषि च कामयते तथैव ये पितृन्प्रशंसमानाः सेवन्ते त ए-
वाऽत्र कृतज्ञा जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अतिशय कर युवावस्था को प्राप्त (यतः) जिन-
से आप (सुशेवः) सुन्दर सुखयुक्त (जज्ञिषे) होते हो उन (विश्ववारे) सब सु-
खों के स्वीकार करने वाले दोनों (मातरा) माता पिता की (हुवानः) स्तुति करता
हुआ (ईळितः) प्रशंसित गुणोंवाला (होता) होमकर्ता (न) जैसे वैसे (अग्निः)
अग्नि के तुल्य (प्राचीनः) पूर्वकाल सम्बन्धी (यज्ञः) संग करने योग्य पुरुष (सु-
धितम्) सुन्दर हितकारी (बर्हिः) उत्तम अधिक हविष्य को प्राप्त करने के अर्थ जो
(आ, पृणीते) अच्छे प्रकार कामना करता है (हि) वही योग्य होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो ! जैसे होमकर्ता वेदविहित
यज्ञ और उस की सामग्री की कामना करता है वैसे ही जो पितृजनों की प्रशंसा करते
हुए सेवन करते हैं वे ही इस जगत् में कृतज्ञ होते हैं ॥ ३ ॥

पुनः को मनुष्यो योग्यो राजा भवतीत्याह ॥

फिर कौन मनुष्य योग्य राजा होता है इस विषय को० ॥

सद्यो अ॒ध्व॒रे र॒थि॒रं ज॒न॒न्त॒ मानु॑षा॒सो वि॒चै॒त॒सो
य ए॒षाम् । वि॒शाम॑धा॒यि वि॒श॒पति॑र्दु॒रो॒णे॒ऽग्नि॑र्म॒न्द्रो
मधु॑व॒चा ऋ॒तावा॑ ॥ ४ ॥

स॒द्यः । अ॒ध्व॒रे । र॒थि॒रम् । ज॒न॒न्त॒ । मानु॑षा॒सः । वि॒श-

चैतसः । यः । एषाम् । विशाम् । अधायि । विशपतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतावा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सद्यः) (अध्वरे) अहिंसामये व्यवहारे (रथिरम्) यो रथिपु रमते तम् (जनन्त) जनयन्ति (मानुषासः) मनुष्याः (विचेतसः) विविधप्रज्ञायुक्ताः (यः) (एषाम्) विदुषाम् (विशाम्) प्रजानाम् (अधायि) धीयते (विशपतिः) प्रजापालकः (दुरोणे) गृहे (अग्निः) पावक इव (मन्द्रः) आनन्दप्रदः (मधुवचाः) मधूनि मधुराणि वचांसि यस्य सः (ऋतावा) य ऋतं सत्यमेव वनति सम्भजति सः ॥ ४ ॥

अन्वयः—विचेतसो मानुषासोऽध्वरे यं रथिरं सद्यो जनन्त य एषां मध्ये दुरोणेऽग्निरिव मन्द्रो मधुवचा ऋतावा विशां विशपतिः बिहद्विरधायि स एव राजा भवितुमर्हति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यं सुशिक्षया विद्यां ग्राहयित्वा विपश्चितं विद्वांसो जनयन्ति स योग्यो भूत्वा गृहे दीप इव प्रजासु न्यायप्रकाशको जायते ॥ ४ ॥

पदार्थः—(विचेतसः) विविधप्रकार की बुद्धि से युक्त (मानुषासः) मनुष्य (अध्वरे) अहिंसारूप व्यवहार में जिस (रथिरम्) रथवालों में रमण करने वाले को (सद्यः) शीघ्र (जनन्त) प्रकट करते हैं (यः) जो (एषाम्) विद्वानों के बीच (दुरोणे) घर में (अग्निः) अग्नि के तुल्य (मन्द्रः) आनन्द दाता (मधुवचाः) कोमल वचनों (ऋतावा) और सत्य का सेवन करने वाला (विशाम्) प्रजाओं का (विशपतिः) रक्षक विद्वानों से (अधायि) धारण किया जाता वही राजा होने को योग्य होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—जिस को उत्तम शिक्षा से विद्या ग्रहण कराके विद्वान् लोग

पण्डित करते हैं वह योग्य होकर घर में दीप के तुल्य प्रजाओं में न्याय का प्रकाशक होता है ॥ ४ ॥

पुनरग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

**असादि वृतो वह्निराजगन्वान्निर्ब्रह्मा नृ-
षदने विधर्ता । द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आथं
होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥**

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा ।
नृऽषदने । विऽधर्ता । द्यौः । च । यम् । पृथिवी । वावृधा-
ते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(असादि) आसद्यते (वृतः) स्वीकृतः (व-
ह्नि) बोढा (आजगन्वान्) समन्ताद्गन्ता (अग्निः) पावक
इव (ब्रह्मा) चतुर्बेदवित् (नृषदने) नृणां स्थाने (विधर्ता)
विशेषेण धारकः (द्यौः) सूर्यः (च) (यम्) (पृथिवी)
भूमी (वावृधाते) वर्धयतः (आ) (यम्) (होता) (य-
जति) सङ्गृह्यते (विश्ववारम्) विश्वैः सर्वैर्वरणीयम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा नृषदने ब्रह्मा भवति तथा यो
वृत आजगन्वान्वह्निरग्निर्विधर्ता ऽसादि यं द्यौः पृथिवी च वावृधा-
ते यं विश्ववारं होता आ यजति तं सर्वे विजानन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निर्वथावत्सम्प्रयुक्तः सन्स-

वर्णाणि कार्याणि साधोति तथैव सत्कृत्य स्वीकृतवेदविद्वांसो धर्मार्थकाममोक्षान्पदार्थान्सर्वान्प्रापयन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (नृपदने) मनुष्यों के स्थान में (ब्रह्मा) चार वेद का जानने वाला होता है वैसे जो (वृत्तः) स्वीकार किया (आजगन्वान्) अच्छे प्रकार प्राप्त होने वाला (वह्निः) पहुँचाने वाले (अग्निः) अग्नि के तुल्य (विधर्ता) विशेष कर धारण कर्ता (असादि) अच्छे प्रकार स्थित होता है (यम्) जिस को (द्यौः) सूर्य (च) और (पृथिवी) भूमी (वावृधाते) बढ़ाते हैं (यम्) जिस (विश्ववारम्) सब को स्वीकार करने योग्य को (होता) होम कर्ता (आ, यजति) अच्छे प्रकार सङ्ग करता है उस को सब लोग जानें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि यथावत् सम्प्रयोग किया हुआ सब कार्यों को सिद्ध करता है वैसे ही सत्कार कर स्वीकार किये वेद के विद्वान् लोग धर्मार्थ काम मोक्ष पदार्थों को सब को प्राप्त कराते हैं ॥ ५ ॥

पुनः के वरा विद्वांसो भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन श्रेष्ठ विद्वान् होते हैं इस विषय को० ॥

एते द्युन्नेभिर्विश्वमातिरन्तमन्त्रं ये वारं न-
र्या अतच्छन् । प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ-
ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युन्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये ।
वा । अरम् । नर्याः । अतच्छन् । प्र । ये । विशः । तिरन्त ।
श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीधयन् । नृतस्य ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एते) (द्युन्नेभिः) धनैर्यशोभिर्वा (विश्वम्)

समग्रम् (आ) (अतिरन्त) तरन्ति (मन्त्रम्) विचारम् (ये)
 (वा) (अरम्) अलम् (नर्याः) नृषु साधवः (अतक्षन्) कु-
 र्वन्ति (प्र) (ये) (विशः) प्रजाः (तिरन्त) प्रतरन्ति (श्रो-
 षमाणाः) शृण्वन्तः (आ) (ये) (मे) मम (अस्य) (दी-
 धयन्) प्रदीपयन्ति (ऋतस्य) सत्यस्य विज्ञानस्य ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य एते नर्यां द्युन्नेभिर्विश्वं मन्त्रमा ति-
 रन्त वारमतक्षन् ये श्रोषमाणा विशः प्रतिरन्त ये मेऽस्यर्त्तस्याऽऽदी-
 धयस्तेऽभीष्टं प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सुविचारेण स्वीकर्तव्यान् पदार्थान्
 प्राप्नुवन्ति नित्यं विद्वद्ब्रह्मचर्यां श्रोतारो भूत्वा सत्याऽनृते विविच्य
 सत्यं धृत्वाऽसत्यं विहाय यशस्विनो धनाढ्या जायन्ते तेषां
 सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (एते) ये (नर्याः) मनुष्यों में श्रेष्ठ
 (द्युन्नेभिः) धन वा कीर्ति से (विश्वम्) समस्त (मन्त्रम्) विचार को (आ,
 तिरन्त) अच्छे प्रकार पार होते (वा, अरम्) अथवा पूर्ण कार्य को (अतक्षन्)
 तीक्ष्णता से करते (ये) जो (श्रोषमाणाः) सुनते हुए (विशः) प्रजाजनों को
 (प्र, तिरन्त) अच्छे तरते और (ये) जो (मे) मेरे (अस्य) इस (ऋतस्य)
 सत्य विज्ञान को (आ, दीधयन्) अच्छे प्रकार प्रकाशित करते हैं वे अभीष्ट को
 प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सुदृढ़ विचार के साथ स्वीकार करने योग्य पदार्थों
 को प्राप्त होते और नित्यविद्वानों के वचनों के श्रोता होकर सत्य झूठ का विवेक कर
 और असत्य छोड़ सत्य का ग्रहण कर यशस्वी धनाढ्य होते हैं वही इस जगत् में स-
 त्कर्म के योग्य होते हैं ॥ ६ ॥

पुनः कः सुरक्षो वलिष्ठः प्रशंसितो जायत इत्याह ॥

फिर कौन अच्छा, चतुर, अतिबलवान् तथा प्रशंसित होवा है इस विषय को० ॥

नू त्वामग्ने ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सह-
सो वसूनाम् । इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनज्यु-
यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ १० ॥

नू । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो
इति । सहस्रः । वसूनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । मघवत्स-
भ्यः । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ १० ॥

पदार्थः—(नू) क्षिप्रम् अत्र ऋचि तुनुधेति दीर्घः (त्वाम्)
(अग्ने) विज्ञानस्वरूप (ईमहे) याचामहे (वसिष्ठाः) अतिशयेन
वसवः (ईशानम्) ईषणशीलम् (सूनो) सत्पुत्र (सहस्रः) बलिष्ठ-
स्य (वसूनाम्) पृथिव्यादितत्त्वानां धनानां वा (इषम्) अन्नादिकम्
(स्तोतृभ्यः) सर्वविद्याप्रशंसकेभ्य मघवज्य बहुधनयुक्तेभ्यः (आ-
नट्) व्याप्नोति (यूयम्) (पात) रक्षते (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकारिणी-
भिः क्रियाभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सहस्रः सूनोऽग्ने! वसूनां मध्य ईशानं त्वां वयं
वसिष्ठा ईमहे यूयं स्तोतृभ्यो मघवज्यो नोऽस्मान् सदा पात यो
युष्मान्निवपं चानट् तं यूयं स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—यो विद्वज्यो धनं प्रयच्छति विद्यां च याचते यस्य

रक्षामाप्ता विदधति सर्वदा रक्षितो वर्धमानः सन् सर्वैश्वर्यो जायत
इति ॥ ७ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन राजादिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वैद्या ॥

इति सप्तमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सहसः) अतिबलवान् के (सूनो) सत्पुत्र (अग्ने) विज्ञा-
नस्वरूप (वसूनाम्) पृथिव्यादि तत्त्व साधनों के बीच (ईशानम्) समर्थ बलवान् (त्वा-
म्) आप को (वसिष्ठाः) अत्यन्त वसने वाले हम लोग (ईमहे) याचना करते हैं
(यूयम्) तुम लोग (स्तोतृभ्यः) सब विद्याओं की प्रशंसा करने वाले (सघवद्भ्यः)
बहुत धन युक्त होने के लिये (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो । जो
तुम को और (इषम्) अन्नादि को (नु) शीघ्र (आनट्) व्याप्त हो उसकी तुम (स्व-
स्तिभिः) स्वस्थता कराने वाली क्रियाओं से सदा रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के लिये धन देता है और विद्या की याचना करता
है, जिस की रक्षा प्राप्त करते हैं वह सदा रक्षा को प्राप्त, बढ़ता हुआ सब ऐश्वर्य
से युक्त होता है ॥ ७ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से राजादि के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यहां सातवां सूक्त और दसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्याष्टमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

अग्निर्देवता । १ । ७ स्वराट् पङ्क्तिश्छ-

न्दः । पञ्चमः स्वरः । १ । ५ निचृत्वि-

ष्टुप् । ३ । ४ । ६ त्रिष्टुप्छन्दः

धैवतः स्वरः ॥

अथ स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

अव वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

इन्धे राजा समर्थो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुत
घृतेन । नरो हव्येभिरीळते सबाध आग्निरग्रं उपसाम-
शोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्थः । नमःऽभिः । यस्य । प्रती-
कम् । आऽहुतम् । घृतेन । नरः । हव्येभिः । ईळते । सऽबा-
धः । आ । अग्निः । अग्रं । उपसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

पदार्थः—(इन्धे) प्रदीपयामि (राजा) प्रकाशमानः (समर्थः)
युद्धकुशलः (नमोभिः) अनादिभिस्सत्कारैर्वा (यस्य) (प्रती-
कम्) प्रत्येति येन तत्सैन्यम् (आहुतम्) स्पर्द्धितम् (घृतेन)
प्रदीपनेनोदकेनाज्येन वा (नरः) नेतारो मनुष्याः (हव्येभिः)
होतुं दातुमर्हैः (ईळते) स्तुवन्ति (सबाधः) बाधेन सह वर्त्तमा-
नः (आ) (अग्निः) पावक इव (अग्रं) पुरस्तात् (उपसा-
म्) प्रभातानाम् (अशोचि) प्रकाशयते ॥ १ ॥

अन्वयः—ये नरो हव्येभिर्नमोभिस्सह घृतेन यस्याहुतं प्रतीक-
मीळते स समयो राजाऽहं तानिन्धे । यथोपसामग्रे सबाधोऽग्निराशो-
चि तथाऽहं शत्रूणां संमुखे स्वसेनाप्रकाशक उत्साहकश्च भवेयम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ये यस्य भृत्या उपकारकाः
स्युस्त उपकृतेन सदा सत्करणीयाः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (नरः) नायक मनुष्य (हव्येभिः) दैने योग्य जनों वा (न-
मोभिः) अन्नादि से होने वाले सत्कारों के साथ (घृतेन) प्रदीप्त कारक जल वा घी से
(यस्य) जिसकी (आहुतम्) स्पर्द्धा ईर्ष्या को प्राप्त (प्रतीकम्) सेना की निश्चय
कराने वाली (ईडते) स्तुति करते हैं वह (समयः) युद्ध में कुलश (राजा) प्रकाश-
मान तेजस्वी मैं उनको (इन्धे) प्रदीप्त करता हूँ जैसे (उपसाम्) प्रभात समय होने
से (अग्रे) पहिले (सबाधः) बाध अर्थात् संयोग से बने सब संसार के साथ वर्त्त-
मान (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी जन (आ, अशोचि) प्रकाशित किया जाता
है वैसे मैं शत्रुओं के संमुख अपनी सेना का प्रकाशक और उत्साह देने वाला होऊँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो जिस के भृत्य उपकार
करने वाले हों, वे उपकार को प्राप्त हुए से सदा सत्कार पाने योग्य हैं ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

अयमु ष्य सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनु-
षो यद्गो अग्निः । विभा अकः ससृजानः पृथि-
व्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊं इति । स्थः । सुऽमहान् । अवेदि । होता ।

मन्द्रः । मनुषः । य॒हः । अ॒ग्निः । वि । भाः । अ॒क॒रि॒त्य॒कः ।
 स॒सृ॒जानः । पृ॒थि॒व्याम् । कृ॒ष्णप॑विः । ओष॑धीभिः । व॒व॒क्षे
 ॥ २ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उ) (स्यः) सः (सुमहान्) शुभै-
 गुणकर्मभिः पूजनीयः (अवेदि) विद्यते (होता) दाता (म-
 न्द्रः) आनन्दयिता (मनुषः) मनुष्यः (यहः) महान् (अ-
 ग्निः) पावक इव (वि) (भाः) यो भाति (अकः) करो-
 ति (ससृजानः) स्रष्टा सन् (पृथिव्याम्) भूमौ (कृष्णपविः)
 कृष्णो विलेखः पविः शस्त्रास्त्रसमूहो यस्य (ओषधीभिः) सो-
 मलतादिभिः (ववक्षे) वहति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विभा यहोऽग्निरोषधीभिर्व-
 वक्षे तथा कृष्णपविर्होता मन्द्रः सुमहान् मनुषो विद्वद्भिरवेदि स्यो-
 ऽयमु पृथिव्यां सर्वान् सुखेन ससृजानः सन् सर्वेषा मुन्नतिमकः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—ये सूर्यवदुपकारका भवन्ति त
 एव सुष्ठु पूज्या जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (विभाः) प्रकाश करने वाला (यहः) बड़ा
 (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी (ओषधीभिः) सोमलतादि ओषधियों से (वव-
 क्षे) प्राप्त करता है वैसे (कृष्णपविः) तीक्ष्ण काट करने वाले शस्त्र अस्त्रों से यु-
 क्त (होता) दानशील (मन्द्रः) आनन्द कराने वाला (सुमहान्) शुभगुणकर्मों
 से सत्कार करने योग्य (मनुषः) मनुष्य विद्वानों से (अवेदि) जाना जाता है (स्यः)
 वह (अयम्) यह (उ) ही (पृथिव्याम्) पृथिवी पर सब को सुख से (ससृ-
 जानः) संयुक्त करता हुआ सब की उन्नति (अकः) करता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य उपकारक होते हैं वे ही अच्छे प्रकार सत्कार पाने योग्य होते हैं ॥ २ ॥

धुनस्ते राजप्रजाजनाः कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर वे राजा और प्रजा के जन कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामु स्वधा-
मृणवः शस्यमानः । कदा भवेम पतयः सुदत्र रा-
यो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥**

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुवृक्तिम् । काम् ।
ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः । कदा । भ-
वेम । पतयः । सुदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । सा-
धोः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(कया) रीत्या (नः) अस्मान् (अग्ने) वि-
द्युद्दैश्वर्यप्रद (वि) (वसः) निवासय (सुवृक्तिम्) सुष्ठु
व्रजन्ति यस्यां नीतौ ताम् (काम्) (उ) (स्वधाम्) अन्नम्
(ऋणवः) प्रसाधुयाः (शस्यमानः) स्तूयमानः (कदा) (भ-
वेम) (पतयः) (सुदत्र) सुष्ठु दातः (रायः) धनस्य (व-
न्तारः) सम्भाजकाः (दुष्टरस्य) दुःखेन तरितुं योग्यस्य (साधोः)
सत्पुरुषस्य ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सुदत्राऽग्ने शस्यमानस्त्वं कया नो वि वसः

कामु सुवृत्तिं स्वधामृणवः कदा दुष्टरस्य साधोर्वन्तारो रायः पतयो
वयं भवेम ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवानस्मान् यथावत्पालयित्वा
धनाढ्यान्कुर्यास्तर्हि वयमपि तव सज्जनस्य सततमुन्नतिं कुर्याम ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (सुदत्र) सुन्दर दाता (अग्ने) विद्युत् के समान ऐश्वर्य देने
वाले राजपुरुष (शस्यमानः) प्रशंसा को प्राप्त हुए आप (कया) किस रीति से (नः)
हम को (वि, वसः) प्रवास करते हैं (काम्, उ) किसी (सुवृत्तिम्) सुन्दर प्र-
कार जिस में प्राप्त हों उस नीति और (स्वधाम्) अन्न को (ऋणवः) प्रसिद्ध करो
(कदा) कब (दुष्टरस्य) दुःख से तरने योग्य (साधोः) सत्पुरुष के (वन्तारः)
सेवक (रायः) धन के (पतयः) स्वामी हम लोग (भवेम) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप हमारा यथावत् पालन कर धनाढ्य करें
तो हम भी आप सज्जन की निरन्तर उन्नति करें ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशो राजा सत्कर्त्तव्योऽयं कीदृशान् सत्कुर्यादित्याह ॥

फिर कैसा राजा सत्कार के योग्य होता और यह राजा

कैसों का सत्कार करे इस विषय को० ॥

**प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वेवियत्सूर्यो न रो-
चते बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्यु-
तानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥**

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् ।
सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः । अभि । यः । पूरुम् ।
पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्रप्र) अतिप्रकर्षं (अयम्) (अग्निः)
पावक इव (भरतस्य) धारकस्य पोषकस्य (शृण्वे) (वि)
(यत्) यः (सूर्यः) (न) इव (रोचते) प्रकाशते (बृहत्)
महज्जगद्राज्यं वा (भाः) प्रकाशयति (अभि) (यः) (पूरुम्)
पालकं सेनापतिम् (पृतनासु) सेनासु (तस्थौ) तिष्ठेत् (द्युता-
नः) देदीप्यमानः (दैव्यः) दैवैः कृतो विद्वान् (अतिथिः) अ-
विद्यमाना तिथिर्गमनागमनयोर्यस्य (शुशोच) शोचते प्रकाशते ॥४॥

अन्वयः—हे राजन् ! यद्योऽयं भरतस्याऽग्निरिव सूर्यो न वि-
रोचते यमहम्प्रप्र शृण्वे यो बृहत्पूरुमाभि भा अतिथिरिव दैव्यो द्यु-
तानः पृतनासु तस्थौ स शुशोच तं त्वं सदैव सत्कुर्याः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये राजानः सत्कर्मकर्तृत्वेन
सत्कुर्युर्दुष्टाचारान्दण्डयेयुस्त एवसूर्यवत्प्रकाशमाना अतिथिवत्सत्क-
र्तव्याः सन्तः सर्वदा विजयिनो भूत्वा प्रसिद्धकीर्तयो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष (यत्) जो (अयम्) यह (भरतस्य) धारण वा
पोषण करने वाले के (अग्निः) अग्नि के समान वा (सूर्यः, न) सूर्य के समान (वि,
रोचते) विशेष प्रकाशित होता है वा जिस को मैं (प्रप्र, शृण्वे) अच्छे प्रकार सुनता हूं
(यः) जो (बृहत्) बड़े जगत् वा राज्य को तथा (पूरुम्) पालक सेनापति को (अ-
भि, भाः) सब ओर से प्रकाशित करता है तथा (अतिथिः) जाने आने की तिथि जिस की
नियत न हो उस के तुल्य (दैव्यः) विद्वानों ने किया विद्वान् (द्युतानः) प्रकाशमा-
न (पृतनासु) सेनाओं में (तस्थौ) स्थित हो वह (शुशोच) प्रकाशित होता है उ-
स का आप सदा सत्कार कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जो राजा लोग सत्कर्म करने-

वालों का ही सत्कार करें और दुष्टाचारियों को दण्ड दें वे ही सूर्य के तुल्य प्रकाशमान अतिथियों के समान सत्कार करने योग्य होते हुए सर्वदा विजयी होकर प्रसिद्ध कीर्ति वाले होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

असन्नित्वे आहव्नानि भूरि भुवो विश्वेभिः सु-
मना अनीकैः । स्तुतश्चिदग्ने शृण्वषे गृणानः स्वयं
वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आहव्नानि । भूरि । भुवः ।
विश्वेभिः । सुमनाः । अनीकैः । स्तुतः । चित् । अग्ने ।
शृण्वषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ५ ॥

पदार्थः—(असन्) भवन्ति (इत्) एव (त्वे) त्वयि (आ-
हव्नानि) सत्कारपूर्वकनिमन्त्रणानि (भूरि) (भुवः) प्रा-
ग्विद्याः (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः) शोभनमनाः (अनीकैः) सु-
शिक्षितैस्सैन्यैः (स्तुतः) (चित्) अपि (अग्ने) विद्वन् राजा-
न् (शृण्वषे) (गृणानः) स्तुवन् (स्वयम्) (वर्धस्व) (त-
न्वम्) शरीरम् (सुजात) सुष्ठु प्रसिद्ध ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सुजाताग्ने ! त्वे भुवो भूर्पा हवनान्यसन् वि-
श्वेभिरनीकैः सुमनाः स्तुतो गृणानः सर्वेषां वाक्यानि चित् शृ-
ण्वषे स त्वं स्वयमित्तन्वं वर्धस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवान् प्रशंसितानि धर्म्याणि कार्याण्यकरिष्यत्तर्हि सर्वत्र विजयमानः सन् स्वयं वर्द्धित्वा सर्वाः प्रजा अवर्धयिष्यत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (सुजात) सुन्दर प्रकार प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वन् राजन् (त्वे) आप के निमित्त (भुवः) पृथिवी के सम्बन्ध में (भूरि) बहुत (आहवनानि) सत्कार पूर्वक निमन्त्रण (असन्) होते हैं (विश्वेभिः) सब (अनीकैः) अच्छी शिद्धित सेनाओं के साथ (सुमनाः) प्रसन्न चित्त (स्तुतः) स्तुति को प्राप्त (गृणानः) स्तुति करने वालों के वाक्यों को (चित्) भी (शृण्वेषु) सुनते हैं सो आप (स्वयमित्) स्वयमेव (तन्वम्) शरीर को (वर्धस्व) बढ़ाइये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप प्रशंसित धर्मयुक्त कर्मों को करें तो सर्वत्र विजय को प्राप्त होते हुए आप वृद्धि को प्राप्त होके सब प्रजाओं को बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करै इस विषय को० ॥

इदं वचः शतसाः सं सहस्रमुदग्रये जनिषीष्ट द्विर्होः । शयत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीव चातनं रक्षोहा ॥६॥

इदम् । वचः । शतसाः । सम्सहस्रम् । उत् । अग्रये । जनिषीष्ट । द्विर्होः । शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । द्युमत् । अमीवचातनम् । रक्षः॥६॥

पदार्थः—(इदम्) (वचः) वचनम् (शतसाः) यः

शतानि सनति विभजति (सं,सहस्रम्) सम्यक्सहस्रम् (उत्)
 (अग्नये) पावकायैव (जनिपीष्ट) जनयतु (द्विवर्हाः) द्वा-
 भ्यां विद्याविनयाभ्यां वर्हः वर्धनं यस्य सः (शम्) सुखम् (यत्)
 (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यो विद्वद्भ्यः (आपये) प्रापकायाऽऽप्ताय
 (भवाति) भवेत् (द्युमत्) द्यौः कामना विद्यते यस्य (अ-
 मीवचातनम्) रोगनाशनम् (रक्षोहा) रक्षसां दुष्टानां हन्ता ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजञ्छतसा द्विवर्हा रक्षोहा भवानग्नय इदं सं
 सहस्रं वचो जनिपीष्ट यद् द्युमदमीवचातनं शं स्तोतृभ्यः आपय
 उद्भवाति तदेव सततं साधयतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे प्रजाजना यथा राजा समेशः सर्वेभ्यो मधुरं
 वच उत्तमं सुखं दत्त्वा दुःखं दूरीकरोति तथैव यूयमपि राज्ञेऽसंख्य-
 न्पदार्थान्दत्त्वा प्रमादरोगरहितं संपादयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे राजन् (शतसाः) सौ का विभाग करने (द्विवर्हाः) विद्या और
 विनय से बढ़ने और (रक्षोहा) दुष्ट राक्षसों के हिंसाकरने वाले आप (अग्नये) अ-
 ग्नि के लिये जैसे वैसे (इदम्) इस (सं,सहस्रम्) सम्यक् सहस्र (वचः) वचन को
 (जनिपीष्ट) प्रकट कीजिये (यत्) जिस (द्युमत्) कामना वाले (अमीवचातनम्)
 रोगनाशरूप (शम्) सुख को (स्तोतृभ्यः) स्तुतिकर्ता विद्वानों के लिये वा (आ-
 पये) प्राप्त कराने वाले के लिये (उद्भवाति) प्रसिद्ध करते हैं उसी को निरन्तर
 सिद्ध करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे प्रजाजनो जैसे सभापति राजा सब के लिये मधुर कोमल
 वचन और उत्तम सुख देकर दुःख दूर करता है वैसे ही तुम लोग भी राजा के लिये
 असंख्य पदार्थों को देकर प्रमाद और रोग रहित करके अधिकतर धन देओ ॥ ६ ॥

कीदृशं राजानं प्रजा मन्येरन्नित्याहं ॥

कैसे पुरुष को प्रजा लोग राजा मानें इस विषय को० ॥

नू त्वामग्ने ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहस्रो
वसूनाम् । इषं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्य आनज्युयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सू-
नो इति । सहस्रः । वसूनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । मध-
वद्भ्यः । आनज् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा ।
नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नु) सथः (त्वाम्) (अग्ने) सन्मार्गप्रका-
शक (ईमहे) याचामहे (वसिष्ठाः) अतिशयेन वसुमन्तः (ई-
शानम्) समर्थम् (सूनो) अपत्य (सहस्रः) बलवतः (व-
सूनाम्) वासयितृणाम् (इषम्) विज्ञानं धनं वा (स्तोतृभ्यः)
ऋत्विग्भ्यः (मधवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (आनज्) व्याप्नोषि
(युयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥७॥

अन्वयः—हे सहस्रसूनोऽग्ने ! यतस्त्वं स्तोतृभ्य इषं मधवद्भ्य
इषमानज् तस्माद्वसिष्ठा वयं वसूनामीशानं त्वां न्वीमहे वयं यौश्च यु-
ष्मान् रक्षेम ते यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् भवान् विद्वद्भ्यो वरं वस्तु मधवद्भ्यः

प्रतिष्ठां ददाति त्वं भृत्याश्चास्मान्सत्ततं रक्षन्ति तस्माद्भवतां वयं से-
वकाः स्म इति ॥ ७ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन राजकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टमं सूक्तमेकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् के (सूनो) पुत्र (अग्ने) सत्यमार्ग के प्रकाश-
क राजन् पुरुष जिस से आप (स्तोतृभ्यः) ऋत्विजों के लिये (इपम्) विज्ञान वा धन
को (भयवद्भ्यः) बहुत धन वाले के लिये धन वा विज्ञान को (आनट्) व्याप्त होते हो
इस कारण (वसिष्ठाः) अत्यन्त धन वाले हम लोग (वसूनाम्) वास के हेतु पृथिव्यादि के
(ईशानम्) अध्यक्ष (त्वाम्) आप को (नु, ईमहे) शीघ्र चाहते हैं और हम जिन तुम
लोगों की रक्षा करें वे (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हमारी सदा (पात)
रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन्! आप विद्वानों के लिये श्रेष्ठ वस्तु, धनवानों के लि-
ये प्रतिष्ठा देते हो आप और राजपुरुष हमारी निरन्तर रक्षा करें इस लिये आप के
हम सेवक हों ॥ ७ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से राजा के कर्त्तव्य का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह आठवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ षडृचस्य नवमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ त्रिष्टुप् ४ । ५ निचृच्चिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

। २ । ३ भुरिक् पङ्क्तिः । ६ स्वसट् पङ्क्तिश्छ-

न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः के विद्वांसः सेवनीया इत्याह ॥

अव. छः ऋचा वाले नवमें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में फिर कौन वि-
द्वान् सेवने योग्य है इस विषय को कहते हैं ॥

अबोधि जार उपसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवि-
तमः पावकः । दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या
देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उपसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः ।
कविस्तमः । पावकः । दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः ।
हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्सु ॥ १ ॥

पदार्थः— (अबोधि) बोधयति (जारः) रात्रेर्जरयिता सूर्यः
(उपसाम्) प्रातर्वेलानाम् (उपस्थात्) समीपात् (होता) दा-
ता (मन्द्रः) आनन्दयिता (कवितमः) विद्वत्तमः (पावकः)
पवित्रीकरः (दधाति) (केतुम्) प्रज्ञाम् (उभयस्य) इहाऽमु-
त्त भवस्य (जन्तोः) जीवस्य (हव्या) होतुमर्हाणि वस्तूनि (दे-
वेषु) पृथिव्यादिषु विद्वत्सु वा (द्रविणम्) धनं बलं वा (सुकृ-
त्सु) पुण्याऽऽत्मसु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यधारात्तेर्जारः सूर्य उपसामुपस्थादुभयस्य जन्तोर्हव्या केतुं देवेषु द्रविणञ्च दधाति तथा होता मन्द्रः कवितमः पावको विद्वान् जन्तोर्हव्या सुकृत्सु देवेषु द्रविणं केतुञ्च दधाति स्वयमबोधय हान्बोधयति तमेवाध्यापकं विद्वासं सततं सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्वांसो यथा सूर्यो रात्रिं निवार्य प्रकाशं जनयति तथाऽविद्यां निवार्य विद्यां जनयन्ति ते- यथा धार्मिको न्यायाधीशो राजा पुण्यात्मसु प्रेम दधाति तथा श- मदमादियुक्तेषु श्रोतृषु प्रीतिं विदधुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (जारः) रात्रि का नाश करने वाला सूर्य (उ- पसाम्) प्रातः काल की बेलाओं के (उपस्थात्) समीप से (उभयस्य) इस लोक पर लोक में जाने आने वाले (जन्तोः) जीवात्मा के (हव्या) होमने योग्य वस्तुओं को (केतुम्) बुद्धि को और (द्रविणम्) धन वा बल को (देवेषु) पृथिव्यादि वा वि- द्वानों में (दधाति) धारण करता है तथा (होता) दानशील (मन्द्रः) आनन्ददा- ता (कवितमः) अति प्रवीण (पावकः) पवित्र कर्ता विद्वान् जीव के ग्राह्य वस्तुओं को (सुकृत्सु) पुण्यात्मा विद्वानों में धन और बुद्धि का धारण करता स्वयं अज्ञा- नियों को (अबोधि) बोध कराता उसी अध्यापक विद्वान् की निरन्तर सेवा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्वान् जैसे रात्रि को सूर्य निवा- वारण कर प्रकाश को उत्पन्न करते वैसे अविद्या का निवारण करके विद्या को प्रकट कर- ते हैं, वे जैसे धर्मात्मा न्यायाधीश राजा पुण्यात्माओं में प्रेम धारण करता है वैसे शमद- मादि युक्त श्रोताओं में प्रीति को विधान करें ॥ १ ॥

पुनः क राजकर्मसु वरा भवन्तीत्याह ॥

फिर राज काय्यों में कौन लोग श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

स सुक्रतुर्यो विदुरः पणीनां पुनानो अर्के पु-

रुभोजसं नः । होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्त-
मो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुक्रतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अ-
र्कम् । पुरुभोजसम् । नः । होता । मन्द्रः । विशाम् । दमू-
नाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

पदार्थः--(सः)(सुक्रतुः) सुष्ठुप्रज्ञः (यः)(वि) (दुरः) द्वाराणि
(पणीनाम्) स्तुत्यव्यवहारकर्तृणाम् (पुनानः) पवित्रयन् (अर्कम्)
अन्नं सत्कर्तव्यं जनं वा (पुरुभोजसम्) बहूनां रक्षितारम् (नः) अ-
स्माकम् (होता) दाता (मन्द्रः) आनन्दयिता (विशाम्) प्रजानां म-
ध्ये (दमूनाः) दमनशीलः (तिरः) तिरस्करणे (तमः) अ-
न्धकारम् (ददृशे) दृश्यते (राम्याणाम्) राज्ञीणाम् राभ्येतिरात्रि-
नाम निर्ध० १ । ७ ॥ २ ॥

अन्वयः--हे मनुष्या यः पणीनां दुरः पुनानो राम्याणां तम-
स्तिरस्कृत्य सूर्यो ददृशे तथा सुक्रतुरर्कं पुरुभोजसं वि पुनानो नो
विशां मन्द्रो होता दमूना अविद्यां तिरस्करोति सोऽस्माकं राजा
भवतु ॥ २ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०--ये सभ्या राजानः सूर्यवन्न्याय-
प्रकाशका अविद्यान्धकारनिवारका दुष्टानां दमनशीला धार्मिका-
णां सत्कर्तारः सन्तो धर्ममार्गं पुनन्ति त एव सर्वैस्सत्कर्तव्या भ-
वन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (पणीनाम्) प्रशस्त व्यवहार करने हारों के (दुरः) द्वारों को (पुनानः) पवित्र करता हुआ (राम्याणाम्) रात्रियों के (तमः) अन्धकार का (तिरः) तिरस्कार करके सूर्य (ददृशे) दीखता है तथा (सुकतुः) सुन्दर बुद्धि वाला (अर्कम्) अन्न वा सत्कार योग्य (पुरुभोजसम्) बहुतों के रक्षक मनुष्य को (वि)विशेष कर पवित्र कर्त्ता (नः) हमारी (विशाम्) प्रजाओं में (मन्द्रः) आनन्ददाता (होता) दानशील (दमूनाः) दमनशील अविद्या का तिरस्कार करता है (सः) वह हमारा राजा हो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सम्य राजा लोग सूर्य के तुल्य न्याय के प्रकाशक, अविद्या रूप अन्धकार के निवारक, दुष्टों का दमन और श्रेष्ठ धार्मिकों का सत्कार करने वाले होते हुए धर्म सम्बन्धी मार्ग को पवित्र करते हैं वेही सब को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ २ ॥

पुनः कीदृशो विद्वान्पूजनीयोऽस्तीत्याह ॥

फिर कैसा विद्वान् पूजनीय होता है इस विषय को० ॥

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्सुसंसन् मित्रो अतिथिः शिवो नः । चित्रभानुरुपसां भात्यग्रेऽपां गर्भैः प्रस्वः आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । कविः । अदितिः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः । चित्रऽभानुः । उपसाम् । भाति । अग्रे । अपाम् । गर्भैः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अमूरः) अमूढः अत्र वर्णव्यत्ययेन ढस्य स्थाने रः (कविः) कान्तदर्शनः प्राज्ञः (अदितिः) पितेव वर्त्तमानः (विवस्वान्) सूर्य इव (सुसंसत्) शोभना संसत्सभा यस्य सः (मित्रः)

सुहृत् (अतिथिः) आतो विद्वानिव (शिवः) मङ्ग-
लकारी (नः) अस्माकम् (चित्रभानुः) अद्भुतप्रकाशः (उ-
पसाम्) प्रभातवेलानाम् (भाति) प्रकाशते (अग्रे) पुरस्तात्
(अपाम्) अन्तरिक्षस्य मध्ये (गर्भः) गर्भ इव वर्तते (प्रस्वः)
प्रकृष्टाः स्वे स्वकीयजना यस्य सः (आ) (विवेश) आविशेत ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उपसामग्रे चित्रभानुर्विवस्वानिवापां-
गर्भ इव प्रस्वः सन्भाति सुसंसन्मितोऽमूरः कविरादितिरतिथिरिव नः
शिवः सन्नस्मा आ विवेश स एव विद्वान् सर्वैः सत्कर्त्तव्योऽस्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यो विदुषामग्रगण्यः
सूर्य इव सत्यन्यायप्रकाशकोऽविद्यादिदोषरहितो धर्मात्मा विद्वान्पु-
त्रवत्प्रजाः पालयति स एवाऽतिथिवत्सत्कर्त्तव्यो भवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (उपसाम्) प्रभात वेलाओं के (अग्रे) पहिले (चि-
त्रभानुः) अद्भुत प्रकाश युक्त (विवस्वान्) सूर्य के समान (अपाम्) अन्तरिक्ष के बीच
(गर्भः) गर्भ के तुल्य वर्त्तमान (प्रस्वः) अपने सम्बन्धी उत्तम जनों वाला हुआ (भा-
ति) प्रकाशित होता है (सु, संसत्) सुन्दर सभा वाला (मित्रः) मित्र (अमूरः) मूढता
रहित (कविः) प्रवृत्त बुद्धि वाला परिणत (आदातः) पिता के तुल्य वर्त्तमान (अति-
थिः) प्राप्त हुए विद्वान् के तुल्य (नः) हमारा (शिवः) मङ्गलकारी हुआ (आ, विवे-
श) प्रवेश करता है वही विद्वान् सब को सत्कार करने योग्य होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो विद्वानों में मुखिया, सूर्य के तुल्य सत्य न्याय का प्रकाशक, अविद्यादि दोषों से रहित, धर्मात्मा, विद्वान्, पुत्र के तुल्य प्रजाओं का पालन करता है वही अतिथि के तुल्य सत्कार करने योग्य होता है ॥ ३ ॥

पुनः कः प्रशंसनीयो भवतीत्याह ॥

फिर कौन प्रशंसा योग्य होता है इस विषय को० ॥

ई॒ळे॒न्यो वो म॒नुषो यु॒गेषु स॒मन॒गा अ॒शुच॒ज्जा-
त॒वे॒दाः । सु॒स॒न्द॒शा भानु॒ना यो वि॒भाति॑ प्र॒ति गा-
वः स॒मि॒धानं॑ बु॒धन्त॑ ॥ ४ ॥

ई॒ळे॒न्यः । वः । म॒नुषः । यु॒गेषु । स॒मन॒गाः । अ॒शुच॒त् ।
जा॒तवे॒दाः । सु॒स॒न्द॒शा । भानु॒ना । यः । वि॒भाति॑ । प्र॒ति ।
गावः । स॒मि॒धानम् । बु॒धन्त॑ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ईळेन्यः) स्तोतुमर्हः (वः) युष्मान् (मनुषः)
मननशीलान् (युगेषु) बहुषु वर्षेषु (समनगाः) यः समनं स-
ङ्ग्रामं गच्छति सः (अशुचत्) शोधयति (जातवेदाः)
जातवियः (सुसन्दशा) सुष्ठु सम्यग् दर्शकेन (भानुना)
किरणेन (यः) (विभाति) (प्रति) (गावः) किरणाः (स-
मिधानम्) देदीप्यमानम् (बुधन्त) बोधयन्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ईळेन्यस्समनगा जातवेदा युगेषु वो
मनुषः सुसन्दशा भानुना सूर्य इव विभाति यथा समिधानं प्रति गावो
बुधन्त तथाऽशुचत्स एव नरोत्तमो भवति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवच्छुभाङ्गुणा-
न्याहयित्वा मनुष्यान् प्रकाशयन्ति ते प्रशंसितुं योग्या जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (ईळेन्यः) स्तुति के योग्य (समनगाः) संग्राम

को प्राप्त होने वाला (जातवेदाः) विद्या को प्राप्त हुआ (युगेषु) बहुत वर्षों में (वः) तुम (मनुषः) मनुष्यों को (सुसन्धशा) अच्छे प्रकार दिखाने वाले (भानुना) किरण से सूर्य के समान (विभाति) प्रकाशित करता है और जैसे (समिधानम्) देदीप्यमान के (प्रति) प्रति (गावः) किरण (बुधन्त) बोध के हेतु होते हैं वैसे (अशुचत्) शुद्ध प्रतीति कराता है वही मनुष्यों में उत्तम होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के सदृश शुभगुणों का ग्रहण कराके मनुष्यों को प्रकाशित करते हैं वे प्रशंसा करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः कै विद्वांसः सङ्गन्तव्याः सन्तीत्याह ॥

फिर कौन विद्वान् संगति करने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

**अग्ने याहि दूत्यं१ मा रिषण्यो देवाँ अच्छा
ब्रह्मकृता गुणेन । सरस्वतीं मरुतो अश्विनाऽपो
यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥**

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अ-
च्छे । ब्रह्मऽकृता । गुणेन । सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना ।
अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) वह्निरिव कार्यसाधक (याहि) (दू-
त्यम्) दूतस्य कर्म (मा) निषेधे (रिषण्यः) हिंस्याः (देवान्)
विदुषश्शुभान्गुणान् वा (अच्छे) सम्यक् । अत्र संहितायामिति
दीर्घः (ब्रह्मकृता) येन ब्रह्म धनमन्नं वा करोति तेन (गुणेन)
समूहेन (सरस्वतीम्) विद्यासुशिक्षायुक्तां वाचम् (मरुतः) मनु-
ष्यान् (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (अपः) कर्माणि (यक्षि)

सङ्गच्छसे (देवान्) विदुषः (रत्नधेयाय) रत्नानि धीयन्ते य-
स्मिँस्तस्मै (विश्वान्) समग्रान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वे दूत्यं याहि देवान्मा रिषण्यो ब्रह्म-
कृता गणेन रत्नधेयाय सरस्वतीं मरुतोऽग्निनाऽपो विश्वान्देवान्य-
तोऽच्छा यक्षि तस्मात्सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथाऽग्निना दूतेन विद्वांसो बहूनि का-
र्याणि सान्धुवन्ति तथा कार्यसिद्धिं कृत्वा कञ्चन मा हिंसत पदा-
र्थविद्यया धनेन धान्येन वा कोशान्प्रपूर्य सर्वान् सुखयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) वहि के तुल्य कार्य सिद्ध करने हारे विद्वन् आप
(दूत्यम्) दूत के कर्म को (याहि) प्राप्त हूजिये (देवान्) विद्वानों वा शुभ गुणों
को (मा) मत (रिषण्यः) नष्ट कीजिये (ब्रह्मकृता) जिस से धन वा अन्न को उत्पन्न
करते (गणेन) उस सामग्री के समुदाय से (रत्नधेयाय) रत्नों का जिस्में धारण हो
उस के लिये (सरस्वतीम्) विद्याशिक्षायुक्त वाणी का (मरुतः) मनुष्यों का (अग्निना)
अध्यापक और उपदेशकों (अपः) कर्मों का और (विश्वान्) सब (देवान्) विद्वानों
का जिस कारण (अच्छा, यक्षि) अच्छे प्रकार संग करते हैं इस से सत्कार करने
योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् लोग अग्निरूप दूत से बहुत कार्यों
को सिद्ध करते हैं वैसे कार्य की सिद्धि करके किसी को मत मारो, पदार्थ विद्या, धन वा
धान्य से कोश को पूर्ण कर सब को सुखी करो ॥ ५ ॥

पुनस्ते विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

त्वामग्ने समिधुनो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये

पुरन्धिम् । पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्वाम् । अग्ने । समुद्धानः । वसिष्ठः । जरूथम् । ह-
न् । यक्षि । राये । पुरन्धिम् । पुरुनीथा । जातवेदः ।
जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) विद्वांसम् (अग्ने) वह्निवह्निद्यादिगुणप्र-
काशित (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमानः (वसिष्ठः) अतिश-
येन धनाढ्यः (जरूथम्) जरावस्थया युक्तम् (हन्) हन्ति (य-
क्षि) सङ्गच्छेः (राये) धनाय (पुरन्धिम्) यो बहून् दधाति त-
म् (पुरुणीथा) पुरुजगन्ति येषु तानि धर्म्यकर्माणि (जातवेदः)
जातविज्ञान (जरस्व) प्रशंस (यूयम्) उपदेशकाः (पात) र-
क्षत (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा) सर्वस्मिन्काले (नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने ! यथा समिधानो वसिष्ठो जरूथं
जीर्णं मेघं हस्तथा सुसम्यं पुरन्धिं त्वां रायेऽहं यक्षि यूयं स्वस्ति-
भिर्नः सदा पात पुरुणीथा जरस्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये सराजकाः सभ्याः सूर्यो मेघमिवाऽविद्यां दुष्टा-
चारैश्च मन्ति सर्वान्धर्म्यमार्गं नयन्ति ते सर्वेषां यथावद्रक्षका भ-
वन्ति ॥ ६ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन विहृद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वमूक्तार्थेन स-
ह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति नवमं सूक्तं द्वादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य विद्यादि गुणों से प्रकाशित विद्वन् जैसे (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमान (वसिष्ठः) अत्यन्त धनी (जरूयम्) शिथिलावस्था से युक्त जीर्ण मेघ को (हन्) हनन करता है वैसे सुन्दर समा के योग्य (पुरान्विम्) बहुतों को धारण करने वाले (त्वाम्) आप विद्वान् का (राये) धन प्राप्ति के लिये मैं (यदि) सज्ज करता हूँ (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुख साधनों से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो और (पूरुनीषा) बहुतों को प्राप्त होने वाले धर्मयुक्त कर्मों की (जरस्व) प्रशंसा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो राजा के सहित सभ्य लोग, सूर्य मेघ को जैसे वैसे अविद्या और दुष्टाचारों का नाश करते हैं सब को धर्मयुक्त मार्ग को प्राप्त कराते वे सब के यथावत् रक्षक होते हैं ॥ ६ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह नवां सूक्त और बारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य दशमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ । २ । ३ निचृच्चिष्टुप् । ४ । ५ त्रिष्टुष्टन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वान् किंवर्त्तिक कुर्यादित्याह ॥

अब पांच ऋचा वाले दशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अत्र विद्वान् किस के तुल्य क्या करे इस विषय को कहते हैं ॥

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेदविद्युतदीद्यच्छो-
शुचानः । वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो
हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उषः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् ।
दीद्यत् । शोशुचानः । वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति ।
भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—(उषः) प्रभातवेला (न) इव (जारः) जरयिता
(पृथु) विस्तीर्णम् (पाजः) अनादिकम् (अश्रेत्) श्रयति
(दविद्युतत्) विद्योतयति (दीद्यत्) दीप्यते (शोशुचानः) शुद्धः
संशोधकः (वृषा) दृष्टिकर्त्ता (हरिः) हरणशीलः (शुचिः) पवि-
त्रः (आ) (भाति) प्रकाशयते (भासा) दीप्त्या (धियः) क-
र्माणि प्रज्ञाश्च (हिन्वानः) वर्धयन् (उशतीः) कान्धमानाः (अ-
जीगः) जागारयति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विहन् ! यथा जारो न शोशुचानो वृषा हरिरुशती-
धियोहिन्वानोऽग्निरजीगो भासा सर्वमा भाति पृथु पाजोऽश्रेत्सर्व द-
विद्युतदुषइव शुचिः स्वयं दीद्यत्तथा त्वं विधेहि ॥ १ ॥

भावार्थः—अप्रोपमावाचकलु०—यथा सुशिक्षिता विद्वांसः कार्यणि यथावत्साध्नुवन्ति तथैव विद्युदादयः पदार्थाः सम्प्रयुक्ताः सन्तः सर्वान्व्यवहारान् सम्पादयन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (जारः) जीर्ण करने हारे के (न) तुल्य (शो शुचानः) शुद्ध संशोधक (वृषा) वृष्टि कर्त्ता (हरिः) हरणशील (उशतीः) कामना किये जाते (धियः) कर्मों वा बुद्धियों को (हिन्वानः) बढ़ाता हुआ अग्नि (अजीगः) जगाता है (भासा) दीप्ति से सब को (आ, भाति) प्रकाशित करता है (पृथु) विस्तृत (पाजः) अन्नादिका (अश्रेत्) आश्रय करता है सब को (दविद्युतत्) प्रकट करता है (उपः) प्रभातवेला के तुल्य (शुचिः) पवित्र स्वयं (दीद्यत्) प्रकाशित होता है वैसे आप कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे उत्तम शिक्षा को प्राप्त विद्वान् यथावत् कार्यों को सिद्ध करते वैसे ही विद्युत् आदि पदार्थ सम्प्रयोग में लाये हुए सब व्यवहारों को सिद्ध करते हैं ॥ १ ॥

पुनः स विद्वान् कीदृशः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो क्या करे इस विषय को० ॥

**स्वर्णं वस्तौ रूपसामरोचि यज्ञं तन्वाना उ-
शिजो न मन्म । अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्-
द्रवहूतो देव्यावा वनिष्ठः ॥ २ ॥**

स्वः । न । वस्तौः । उषसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वा-
नाः । उशिजः । नः । मन्म । अग्निः । जन्मानि । देवः । आ ।
वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देव्यावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

पदार्थः—(स्वः) आदित्य इव (न) इव (वस्तौः) दिनस्य

(उषसाम्) प्रभातवेलानाम् (अरोचि) प्रकाशते (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं व्यवहारम् (तन्वानाः) विस्तृणन्तः (उशिजः) कामयमाना ऋत्विजः (न) इव (मन्म) मन्तव्यं विज्ञानम् (अग्निः) पावक इव (जन्मानि) (देवः) देदीप्यमानः कामयमानो वा (आ) (वि) (विद्वान्) (द्रवत्) धावन् (दूतः) समाचारदाता (देवयावा) यो देवान् दिव्यगुणान्याति प्राप्नोति (वनिष्ठः) अतिशयेन संविभाजकः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो विद्युदग्निः स्वर्णवस्तोरुषसां संवन्धेऽरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न देवो विद्वान्मन्म जन्मानि व्याद्रव दूतो वनिष्ठो देवयावाग्निरिव सद् व्यवहारानरोचि तं विपश्चितं सततं सेवध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये जिज्ञासवो विद्वन्मनसि शिदां प्राप्य विधिक्रियाभ्यां वन्ध्यादिभ्यः पदार्थेभ्योऽविशिष्टान्वयवहारान् साधुवन्ति ते सिद्धश्रियो जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (अग्निः) विद्युत् अग्नि (स्वः, न) आदित्य के समान (वस्तोः) दिवस और (उषसाम्) प्रभातवेलाओं के सम्बन्ध में (अरोचि) रुचिकरता है वा प्रकाशित होता (यज्ञम्) संगति योग्य व्यवहार को (तन्वानाः) विस्तृत करते और (उशिजः) कामना करते हुए (न) के तुल्य (देवः) प्रकाशयुक्त कामना करता हुआ (विद्वान्) विद्वान् (मन्म) मानने योग्य विज्ञान और (जन्मानि) जन्मों को (वि, आ, द्रवत्) विशेष कर अच्छा शुद्ध करता हुआ (दूतः) समाचार पहुंचाने वाला (वनिष्ठः) अत्यन्त विभाग कर्ता (देवयावा) दिव्य उत्तम गुणों को प्राप्त होने वाला अग्नि के तुल्य श्रेष्ठव्यवहारों को प्रकाशित करता उस विद्वान् पुरुष की निरन्तर सेवा करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जो जिज्ञासु विद्वानों से शिदा

को प्राप्त होके विधि और क्रिया से अग्नि आदि पदार्थों से समस्त व्यवहारों को सिद्ध करते हैं वे प्रसिद्ध धनवान् होते हैं ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किंवद्भूत्वा कथं स्त्रीकुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्रीपुरुष किस के तुल्य होकर कैसे स्त्रीकार करें इस विषय को ॥

अच्छा गिरों मतयों देवयन्तीरग्निं धन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः । सुसन्दृशं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरः । मतयः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः । सुसन्दृशम् । सुप्रतीकम् । सुअञ्चम् । हव्यवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अच्छा) सम्यक् अतः संहितायामिति दीर्घः (गिरः) विद्यायुक्ता वाचः (मतयः) प्रज्ञा इव वर्तमानाः कन्याः (देवयन्तीः) देवान्विदुषः पतीन् कामयमानाः (अग्निम्) विष्टुहिद्याम् (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (द्रविणम्) धनं यशो वा (भिक्षमाणाः) याचमानाः (सुसन्दृशम्) सुष्ठु सन्दृष्टव्यम् (सुप्रतीकम्) सुष्ठु प्रत्येति येन तम् (स्वञ्चम्) यः, सुष्ठुञ्चति तम् (हव्यवाहम्) यो हव्यानि वहति तम् (अरतिम्) सर्वत्र प्राप्तम् (मानुषाणाम्) मनुष्याणां सकाशात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः कन्या मतय इव गिरोंच्छ देवयन्तीः सुसन्दृशं सुप्रतीकं स्वञ्च मानुषाणां हव्यवाहमरतिं द्रविणं भिक्षमाणा अग्निं यन्ति ता एव वरणीया भवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कन्या दीर्घव्रतचर्येण विदुष्यः सत्योऽग्न्यादिविद्यां प्राप्य पुरुषाणां मध्यादुत्तममुत्तमं पतिं याचमानाः स्वाभीष्टं स्वाभीष्टं स्वामिनं प्राप्नुवन्ति तथैव पुरुषैरपि स्वेष्टा भार्याः प्राप्तव्याः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो कन्या (मतयः) बुद्धि के तुल्य वर्तमान (गिरः) विद्यायुक्त वाणियों और (अच्छा, देवयन्तीः) अच्छे प्रकार विद्वान् पतियों की कामना करती हुई (सुसन्दशम्) अच्छे प्रकार देखने योग्य (सुप्रतीकम्) सुन्दर प्रतीति के साधन (स्वञ्चम्) सुन्दर प्रकार पूजने योग्य (मानुषाणाम्) । मनुष्यों के सम्बन्ध से (हव्यवाहम्) होम ने योग्य पदार्थों को देशान्तर पहुँचाने वाले (अरतिम्) सर्वत्र प्राप्त होने वाले (द्रविणम्) धन वा यश को (भिक्षमाणाः) चाहती हुई (अग्निम्) विद्युत् की विद्या को (यन्ति) प्राप्त होती हैं वेही विवाहने योग्य होती हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इमं मंत्र में वाचकलु०—जैसे कन्या दीर्घव्रतचर्य के साथ विदुषी हों और अग्नि आदि की विद्या को प्राप्त हो के पुरुषों में से उत्तम २ पतियों को चाहती हुई अपने २ अभीष्ट स्वामी को प्राप्त होती हैं वैसे पुरुषों को भी अपने अनुकूल स्त्रियों को प्राप्त होना चाहिये ॥ ३ ॥

को विद्वान् सततं सेवनीय इत्याह ॥

कौन विद्वान् निरन्तर सेवने योग्य है इस विषय को० ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषां रुद्रं रुद्रेभिरा
वहा बृहन्तम् । आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृह-
स्पतिमृक्मभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् ।

रुद्रेभिः । आ । बृह । बृहन्तम् । आदित्येभिः । अदितिम् ।
विश्वज्जन्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्भिः । विश्ववारम् ॥ ४ ॥

पदार्थः— (इन्द्रम्) विद्युतम् (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) पावक इव विद्वन् (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (सजोषाः) समानसेवी (रुद्रम्) जीवात्मानम् (रुद्रेभिः) प्राणैस्सह (आ) (बृहा) समन्तात्प्रापय । अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (बृहन्तम्) महान्तम् (आदित्येभिः) संवत्सरस्य मासैः (अदितिम्) अस्वण्डतां कालविद्याम् (विश्वज्जन्याम्) विश्वं जन्यं यया ताम् (बृहस्पतिम्) बृहत्या ऋग्वेदादिवेदवाचः पालकं परमात्मानम् (ऋक्भिः) ऋग्वेदादिभिः (विश्ववारम्) सर्वैर्वरणीयम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! सजोपास्त्वं नो वसुभिः सहेन्द्रं रुद्रेभिर्वृहन्तं रुद्रमादित्येभिर्विश्वज्जन्यामदिति मृक्भिर्विश्ववारं बृहस्पतिमा वह ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो हि पृथिव्यादिविद्यया सह विद्युद्विद्यां प्राणविद्यया सह जीवविद्यां कालविद्यया सह प्रकृतिविज्ञानं वेदविद्यया परमात्मानं ज्ञापयितुं शक्नोति तमेव सर्वे विद्यार्थमाश्रयन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् (सजोषाः) तुल्य सेवन कर्ता आप (नः) हमारे लिये (वसुभिः) पृथिव्यादि के साथ (इन्द्रम्) विद्युत् अग्निको (रुद्रेभिः) प्राणों के साथ (बृहन्तम्) बड़े (रुद्रम्) जीवात्मा को (आदित्येभिः) बारह महीनों से (विश्वज्जन्याम्) संसारोत्पत्ति की हेतु (अदितिम्) अस्वण्डित कालविद्या को और (ऋक्भिः) ऋग्वेदादि से (विश्ववारम्) सब के स्वीकार करने योग्य

(बृहस्पतिम्) बड़ी ऋग्वेदादिवेद वाणी के रत्नक परमात्मा को (आ, वह) अच्छे-प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो ही पृथिव्यादि विद्या के साथ विजुली की विद्या को, प्राणविद्या के साथ जीवविद्या को, कालविद्या के साथ प्रकृति के विज्ञान को और वेदविद्या से परमात्मा के विज्ञान कराने को समर्थ होता है उसी का सब लोग विद्या प्राप्ति के लिये आश्रय करें ॥ ४ ॥

मनुष्याः कस्यान्वेषणं प्रत्यहं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य प्रतिदिन किस का खोज करें इस विषय को० ॥

**मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विशं ईळते
अध्वरेषु । स हि क्षपावाँ अभवदूयीणामतन्द्रो दूतो
यजथाय देवान् ॥ ५ ॥**

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । वि-
शः । ईळते । अध्वरेषु । सः । हि । क्षपाऽवान् । अभवत् ।
रूयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मन्द्रम्) आनन्दकरम् (होतारम्) दातारम्
(उशिजः) कामयमानाः (यविष्ठम्) अतिशयेन युवानमिव (अ-
ग्निम्) पावकम् (विशः) प्रजाः (ईळते) स्तुवन्त्यन्विच्छन्ति वा
(अध्वरेषु) अग्निहोत्रादिक्रियामयव्यवहारेषु (सः) (हि) एव (क्ष-
पावान्) बहुयः क्षपा रातयो विद्यन्ते यस्मिन् सः (अभवत्) भ-
वति (रूयीणाम्) द्रव्याणाम् (अतन्द्रः) अनलसः (दूतः) दू-
त इव (यजथाय) सङ्गमनाय (देवान्) दिव्यगुणान् ॥ ५ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यमध्वरेषु मन्द्रं होतारं यविष्ठमिवाम्नि-
मुशिजो विश ईळते स हि क्षपावानतन्द्रो दूत इव रथीणां यजथा-
य देवान्प्रापायतुं समर्थोऽभवत् ॥ ५ ॥

भावार्थः— योऽग्निर्दूतवत्सर्वासां विद्यानां सङ्गमयिता वर्त्तते
तं सर्वे मनुष्या अन्विच्छन्तु यतस्सर्वशुभगुणलाभः स्यादिति ॥ ५ ॥

अत्राऽग्निविद्ब्रह्मिदुषीकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति दशमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जिस को (अध्वरेषु) अग्निहोत्रादिक्रियारूप व्यव-
हारों में (मन्द्रम्) आनन्दकारी (होतारम्) दाता (यविष्ठम्) अतिज्वान के तु-
ल्य (अग्निम्) अग्नि की (उशिजः) कामना करते हुए (विशः) प्रजाजन (ईळ-
तं) स्तुति वा खोज करते हैं (स, हि) वही (क्षपावान्) बहुत रात्रियों वाला (अ-
तन्द्रः) आलस्य रहित (दूतः) दूत के समान (रथीणाम्) द्रव्यों की (यजथाय)
प्राप्ति के लिये (देवान्) दिव्यगुणों के प्राप्त करनेको समर्थ (अभवत्) होता है ॥ ५ ॥

भावार्थः— जो अग्नि, दूत के तुल्य सब विद्याओं का संग करने वाला हो-
ता है उस का सब मनुष्य खोज करें जिस से सब गुणों की प्राप्ति हो ॥ ५ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान् और विदुषी के कर्त्तव्य का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह दशवां सूक्त और तेरहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्यैकादशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

अग्निर्देवता । १ स्वराट् पङ्क्तिः । २ । ४ भुरिक्

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ३ विराट् त्रि-

ष्टुप् । ५ निचृच्चिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

महाँ अस्य ध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता
मादयन्ते । आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्नग्ने
होता प्रथमः सदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रकेतः । न । ऋते । त्व-
त् । अमृताः । मादयन्ते । आ । विश्वेभिः । सरथम् । या-
हि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद । इह ॥ १ ॥

पदार्थः—(महान्) (असि) (अध्वरस्य) सर्वव्यवहा-
रस्य (प्रकेतः) प्रकृष्टप्रज्ञावान् प्रज्ञापकः (न) निषेधे (ऋ-
ते) (त्वत्) (अमृताः) नाशरहिता जीवाः (मादयन्ते) आ-
नन्दयन्ति (आ) (विश्वेभिः) सर्वैः (सरथम्) रमणीयं
स्वरूपेण सह वर्त्तमानम् (याहि) समन्तात्प्राप्नुहि (देवैः) वि-
हङ्गिः सह (नि) (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (हो-
ता) विद्यादिशुभगुणदाता (प्रथमः) आदिमः (सद) सीद
(इह) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमिह विश्वेभिर्देवैः सह प्रथमो होता-

ऽस्मान् सरथं न्यायाहि यतस्त्वद्वतेऽमृता न मादयन्ते तस्मात्त्वं सद-
त्वमध्वरस्य महान्प्रकेतोऽसि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन विना न विद्या न सुखं लभ्यते यो-
विद्वत्सङ्गयोगाभ्यासधर्माचरणैः प्राप्योऽस्तितमेव जगदीश्वरं सदो-
पाध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर आप (इह) इस जगत्
में (विश्वेभिः) सब (देवैः) विद्वानों के साथ (प्रथमः) पहिले (होता) विद्यादि
शुभगुणों के दाता हम को (सरथम्) रथ सहित (नि, आ, याहि) निरन्तर प्राप्त
हूजिये जिस कारण (त्वत्) आप से (ऋते) भिन्न (अमृताः) नाशरहित जीव
(न) नहीं (मादयन्ते) आनन्द करते हैं इस से आप (सद) स्थिर हूजिये आप
(अध्वरस्य) सब व्यवहार के (महान्) बड़े (प्रकेतः) उत्तमबुद्धि के प्रकाशक
(असि) हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस के विना न विद्या, न सुख प्राप्त होता है जो
विद्वानों का सङ्ग, योगाभ्यास और धर्माचरण से प्राप्त होने योग्य है उसी जगदीश्वर
की सदा उपासना करो ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

त्वामीळते अजिरं दृत्याय हविष्मन्तुः सद्मि-
न्मानुषासः । यस्य देवैरासदो बर्हिर्गन्तेऽहान्यस्मै
सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दृत्याय । हविष्मन्तः ।

सदम् । इत् । मानुषासः । यस्य । देवैः । आ । सदः । ब॒-
र्हिः । अ॒ग्ने । अ॒हानि । अ॒स्मै । सु॒दिना । भ॒वन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (ईळते) स्तुवन्ति (अजिरम्) प्र-
क्षेप्तारम् (दूत्याय) दूतकर्मणे (हविष्मन्तः) प्रशस्तसामग्रीयु-
क्ताः (सदम्) यः सीदति तम् (इत्) एव (मानुषासः) म-
नुष्याः (यस्य) (देवैः) विद्वाद्भिः (आ) (सदः) प्राप्तव्यम्
(बर्हिः) उत्तमं वर्धकं विज्ञानम् (अग्ने) पावक इव स्वप्रका-
शेश्वर (अहानि) दिनानि (अस्मै) विदुषे (सुदिना) शो-
भनानि दिनानि येषु तानि (भवन्ति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यस्य ते देवै रासदो बर्हिः प्राप्यते अ-
स्मै तेऽहानि सुदिना भवन्ति यथा हविष्मन्तो मानुषासो दूत्याय
सदमिदजिरमग्नि मीळते तथैते त्वामित्सततं स्तुवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सामग्रीमन्तो-
ऽग्निविद्यां प्राप्य सततमानन्दिता भवन्ति तथैवेश्वरं प्राप्य सततं
श्रीमन्तो जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य स्वयंप्रकाशस्वरूप ईश्वर (यस्य)
जिस आप के (देवैः) विद्वानों से (आ, सदः) प्राप्त होने योग्य (बर्हिः) सुख-
वर्द्धक विज्ञान प्राप्त होता है (अस्मै) इस विद्वान् के लिये आप के (अहानि) दिन
(सुदिना) सुदिन (भवन्ति) होते हैं जैसे (हविष्मन्तः) प्रशस्त सामग्री वाले (मा-
नुषासः) मनुष्य (दूत्याय) दूतकर्म के लिये (सदम्, इत्) स्थिर होने वाले (अ-
जिरम्) फेंकने हारे अग्नि की (ईळते) स्तुति करते हैं वैसे ये लोग (त्वाम्) आप
की निरन्तर स्तुति करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे सामग्री वाले अग्निवि-
द्या को प्राप्त होके निरन्तर आनन्दित होते हैं वैसे ही ईश्वर को प्राप्त होके निरन्तर
ध्रीमान् होते हैं ॥ २ ॥

कस्मिन् सति मनुष्या दिव्यान् गुणान्प्राप्नुवन्तीत्याह ॥

किस के होने पर मनुष्य उत्तम गुण को प्राप्त होते हैं इस विषय को० ॥

**त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे
मर्त्याय । मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो
दूतो अभिशस्तिपावा ॥ ३ ॥**

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इ-
ति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय । मनुष्वत् । अग्ने । इह ।
यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशस्तिपावा ॥३॥

पदार्थः—(त्रिः) त्रिवारम् (चित्) अपि (अक्तोः) रा-
त्रेः (प्र) (चिकितुः) विजानन्ति (वसूनि) द्रव्याणि (त्वे)
त्वयि (अन्तः) मध्ये (दाशुषे) दात्रे (मर्त्याय) मनुष्याय (म-
नुष्वत्) मनुष्यैस्तुल्यम् (अग्ने) विहन् (इह) (यक्षि) यज-
सि (देवान्) विदुषः (भव) (नः) अस्माकम् (दूतः) दूत
इव (अभिशस्तिपावा) प्रशंसितानां पालकः पवित्रकरः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वेऽन्तर्दाशुषे मर्त्याय वसून्प्राप्तोऽत्रि-
चिः विद्वांसः प्रचिकितु स्त्वमिह मनुष्वदेवान्यसि त्वं नोदूतइवा-
भिशस्तिपावा भव ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य सङ्गेन मनुष्यान् दिव्या गुणाः पुष्कलानि धनानि च प्राप्तुवन्ति तमेवेह स्तुत्वा यो दूतवत्परोपकारी भवति स सर्वा-
निह सत्यं प्रज्ञापयितुं शक्नोति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (त्वे) आप के (अन्तः) बीच (दाशुषे)
दानशील (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (वसूनि) द्रव्यों को (अक्तोः) रात्रि के सं-
बन्ध में (चित्) भी (त्रिः) तीन बार विद्वान् (प्र, चिकितुः) जानते हैं आप (इ-
ह) इस जगत् में (मनुष्वत्) मनुष्यों के तुल्य (देवान्) विद्वानों का (यक्षि) स-
त्कार कीजिये (नः) हमारे (दूतः) दूत के समान (अभिशस्तिपावा) प्रशंसितों के
रक्षक प्रवित्रकारी (भव) हूजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस के सङ्ग से मनुष्यों को दिव्य गुण और पुष्कल धन प्रा-
प्त होते हैं इस जगत् में उसी की स्तुति कर जो दूत के तुल्य परोपकारी होता है व-
ह सब को सत्य जताने को समर्थ होता है ॥ ३ ॥

कस्य विद्ययाऽभीष्टं प्राप्तव्यमित्याह ॥

किस की विद्या से अभीष्ट प्राप्त करना चाहिये इस विषय को ॥

**अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य ह-
विषः कृतस्य । क्रतुं ह्यस्य वसवो जुषताथा देवा
दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥**

**अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य ।
हविषः । कृतस्य । क्रतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्तः ।
अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(अग्निः) विद्युत् (ईशे) ईष्टे (बृहतः) महतः

(अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य व्यवहारस्य (अग्निः) (विश्वस्य) समग्रस्य (हविषः) सङ्गन्तुमर्हस्य (कृतस्य) शुद्धस्य (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (हि) खलु (अस्य) (वसवः) (जुषन्त) सेवन्ते (अथा) अनन्तरम् । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (देवाः) विहांसः (दधिरे) दधति । (हव्यवाहम्) यो हव्यान्यादानुमर्हाणि वइति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अन्वयः—अग्निर्वृहतोऽध्वरस्येशो योऽग्निः कृतस्य विश्वस्य हविष ईशोऽस्य हि सङ्गेन ये वसवो देवाः क्रतुं हि जुषन्ताऽथा हव्यवाहं दधिरे ते हि जगत्पूज्या जायन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या या विद्युन्महान्ति कार्याणि साधोति यस्य सकाशाद्योगाभ्यासेन प्रज्ञां प्राप्नोति तमेवाग्निं सर्वे युक्त्या परिचरन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) विद्युत् अग्नि (वृहतः) बड़े (अध्वरस्य) रक्षा योग्य व्यवहार के करने को (ईशे) समर्थ है (अग्निः) अग्नि (कृतस्य) शुद्ध (विश्वस्य) सब (हविषः) संग करने योग्य व्यवहार के लिये समर्थ है (अस्य) इस अग्नि के संग से जो (वसवः) चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने वाले प्रथम कक्षा के (देवाः) विद्वान् जन (क्रतुम्) बुद्धि का (हि) ही (जुषन्त) सेवन करते हैं (अथा) इस के अनन्तर (हव्यवाहम्) ग्रहण करने योग्य वस्तुओं को प्राप्त करने वाले अग्नि को (दधिरे) धारण करते हैं वेही जगत् में पूज्य होते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो विद्युत् बड़े २ कार्यों को सिद्ध करती जिस के सम्बन्ध से योगाभ्यास कर के मनुष्य बुद्धि को प्राप्त होता उसी अग्नि का सब लोग युक्ति से सेवन करें ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषय माह ॥

फिर उसी विषय को ॥

आग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह
मादयन्ताम् । इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आ॥ अग्ने । वह । हविः । अद्याय । देवान् । इन्द्रज्येष्ठासः
इह । मादयन्ताम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धे-
हि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (अग्ने) वह्निरिव विद्वन्
(वह) सर्वतः प्रापय (हविः) अत्तुमर्हम् (अद्याय) अत्तु यो-
ग्याय (देवान्) विदुषः (इन्द्रज्येष्ठासः) इन्द्रो राजा ज्येष्ठो
येषान्ते (इह) अस्मिन्समये (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु
(इमम्) वर्त्तमानम् (यज्ञम्) धर्म्यं व्यवहारम् (दिवि) द्योतना
त्मके परमात्मनि (देवेषु) विद्वत्सु (धेहि) यूयम् (पात) (स्व-
स्तिभिः) सुखैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमद्याय देवान्हविरावह तेनेहेन्द्रज्येष्ठासो
जना मादयन्तां त्वमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि हे विद्वांसो यूयं स्वस्ति-
भिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यथाग्निः सूर्यादिरूपेण सर्वानानन्दय-
ति तथाऽत्र यूयं सर्वान् रक्षय कर्त्तव्यं कारयित्वेष्टान् भोगान्प्रापय-
तेति ॥ ५ ॥

अत्राग्निविद्वत्कृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्येकादशं सूक्तं चतुर्दशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् आप (अद्याय) भोगने योग्य वस्तु के लिये (देवान्) विद्वानों (हविः) भोजन योग्य अन्न को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये उस से (इह) इस समय (इन्द्रज्येष्ठासः) जिन में राजा श्रेष्ठ है वे मनुष्य (मादयन्ताम्) आनन्दित करें आप (इमम्) इस (यज्ञम्) धर्मयुक्त व्यवहार को (दिवि) द्योतनस्वरूप परमात्मा और (देवेषु) विद्वानों में (धेहि) धारण करो, हे विद्वानों (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जैसे अग्नि सूर्यादिरूप से सब को आनन्दित करता है वैसे इस जगत् में तुम लोगों को सब की रक्षा कर और कर्तव्य को कराके अभीष्टभोगों को प्राप्त कराओ ॥ ५ ॥

इस सूक्त में अग्नि और विद्वानों का कृत्य वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह ग्यारहवां सूक्त और चौदहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ अर्चस्य द्वादशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ विराट्त्रिष्टुप् । २ त्रिष्टुप्छन्दः । वैवतः स्वरः । ३ प-

ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ पुनरग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब त्तरहवें सूक्त का आरम्भ है इसके प्रथम मन्त्र में अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समि-
द्धः स्वे दुरोणे । चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वा-
हुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । स-
मिद्धः । स्वे । दुरोणे । चित्रभानुम् । रोदसी इति । अ-
न्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अगन्म) प्राप्नुयाम (महा) महान्तम् (नम-
सा) सत्कारेणान्नादिना वा (यविष्ठम्) आतिशयेन विभाजकम्
(यः) (दीदाय) दीपयति (समिद्धः) प्रदीप्तः (स्वे) स्वकीये
(दुरोणे) गृहे (चित्रभानुम्) अद्भुतकिरणम् (रोदसी) द्यावा-
पृथिव्योः (अन्तः) मध्ये (उर्वी) महत्योः (स्वाहुतम्) सुऽआहुतम्
(विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्) यः प्रत्यञ्चति तम् ॥ १ ॥

अन्यथः—हे मनुष्या यस्स्वे दुरोणे समिद्धः स दीदाय तमुर्वी
रोदसी अन्तर्वर्त्तमानं चित्रभानुं स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चं यविष्ठं म-
हाऽग्निं नमसा यथा वय मगन्म तथैतं यूयमपि प्राप्नुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिः सर्व एवमुपदेष्टव्या य-
था वयं सर्वान्तःस्थां विद्युतं विजानीयाम तथा यूयमपि विजानीत ॥१॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (स्वे) अपने (दुरोणे) घर में (स-
मिद्धः) प्रकाशित है वह (दीदाय) सब को प्रकाशित करता है उस को (उर्वी)
बड़ी (रोदसी) सूर्य पृथिवी के (अन्तः) भीतर वर्तमान (चित्रमानुम्) अद्भुत
किरणों वाले (स्वाहुतम्) सुन्दर प्रकार ग्रहण किये (विश्वतः) सब ओर से (प्र-
त्यग्गन्तम्) पक्षि चलने और (यविष्ठम्) अतिशय विभाग करने वाले (महा) बड़े
अग्नि को (नमसा) सत्कार वा अन्नादि से जैसे हम लोग (अगन्म) प्राप्त हों वै-
से इस को तुम लोग भी प्राप्त हो ओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वानों को उचित है कि सब को ऐसा
उपदेश करें कि जैसे हम लोग सब के अन्तः स्थितविद्युत् अग्नि को जानते हैं वैसे
तुम लोग भी जानो ॥ १ ॥

पुनः प्रेम्णोपासित ईश्वरः किं करोतीत्याह ॥

फिर प्रेम से उपासना किया ईश्वर क्या करता है इस विषय को० ॥

स मह्ना विश्वां दुरितानि साह्वानग्निः पृ-
वे दम् आ जातवेदाः । स नो रक्षिषदुरितादवद्या-
दस्मान् गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । मह्ना । विश्वां । दुःइतानि । साह्वान् । अग्निः ।
स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः । सः । नः । रक्षिषत् । दुःइ-
तात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥२॥

पदार्थः—(सः) (मह्ना) महत्त्वेन (विश्वा) सर्वाणि

(दुरितानि) दुराचरणानि (साह्वान्) सोढा (अग्निः) पावक इव ज-
गदीश्वरः (स्तवे) स्तवने (दमे) गृहे (आ) (जातवेदाः) यो
जातेषु पदार्थेष्वभिध्याप्य विद्यते सः (सः) (नः) अस्मान् (र-
क्षिषत्) रक्षेत् (दुरितात्) दुष्टाचारात् (अवद्यात्) निन्दनीया-
त् (अस्मान्) (गृणतः) शुचिं कुर्वतः (उत) अपि (नः)
अस्मान् (मघोनः) बहुधनयुक्तान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या जगदीश्वरो दमेऽग्निरिव जातवेदाः
स्तवे मद्वा साह्वान् विश्वा दुरितानि दूरीकरोति सोऽवद्या दुरितान् आ
रक्षिषत् । गृणतोऽस्मान् न्यायाचरणा द्रक्षतु उताऽपि मघोनो नोऽस्मान्
स रक्षिषत् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा गृहे प्रज्वालित-
तोऽग्निरन्धकारं शीतं च निवर्त्तयति तथैवोपासितः परमेश्वरोऽज्ञा-
नमधर्माचरणं च दूरीकृत्य धर्मे विद्याग्रहणे च प्रवर्त्तयित्वा सम्य-
ग्रक्षति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जगदीश्वर (दमे) घर में (अग्निः) अग्नि के तुल्य (जात-
वेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में व्याप्त होकर विद्यमान (स्तवे) स्तुति में (मद्वा) महत्त्व
से (साह्वान्) सहनशील (विश्वा) सब (दुरितानि) दुराचरणों को दूर करता
है (सः) वह (अवद्यात्) निन्दनीय (दुरितात्) दुष्टाचार से (नः) हमारी (आ,
रक्षिषत्) रक्षा करे (गृणतः) शुद्धि करते हुए हम लोगों की रक्षा करे (उत)
और (मघोनः) बहुत धन वाले (नः) हमारी (सः) वह रक्षा करे ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे घर में प्रज्वलित किया
अग्नि अन्धकार और शीत की निवृत्ति करता है वैसे ही उपासना किया परमेश्वर

अज्ञान और अधर्माचरण को दूर कर धर्म और विद्या ग्रहण में प्रवृत्ति करा के सम्यक् रक्षा करता है ॥ २ ॥

पुनः स उपासितः किं करोतीत्याह ॥

फिर वह उपासना किया ईश्वर क्या करता है इस विषय को० ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभि-
र्वसिष्ठाः । त्वे वसुं सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्व-
स्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १५ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति ।
मतिभिः । वसिष्ठाः । त्वे इति । वसु । सुषणनानि । सन्तु ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (वरुणः) वरः श्रेष्ठः (उत) अपि
(मित्रः) सुहृत् (अग्ने) अग्निरिव स्वप्रकाशेश्वर (त्वाम्) (वर्धन्ति)
वर्धयन्ति (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (वसिष्ठाः) सकलविद्यास्वाति-
शयेन वासकर्तारः (त्वे) त्वयि (वसु) द्रव्यम् (सुषणनानि)
सुष्ठु विभाजितानि (सन्तु) (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः)
स्वास्थ्यक्रियाभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! ये वसिष्ठा मतिभिस्त्वां वर्धन्ति तेषां त्वे
प्रीतिमतां वसु सुषणनानि सन्तु । यस्त्वं वरुण उत मित्रोऽसि सो-
ऽस्मान्सदा पातु हे विद्वांसो यूयं जगदीश्वरवन्द्योऽस्मान् स्वस्तिभिस्स-
दा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वद्भिः संवर्धितोऽग्निर्द्रारिष्टं विनाशयति तथैवोपासितः परमेश्वरोऽज्ञानं निवर्तयति यथाऽऽप्ताः सर्वान् सदा रक्षन्ति तथैव परमात्मा सकलं विश्वं पातीति ॥ ३ ॥

अत्राग्नीश्वरविद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वादशं सूक्तं पञ्चदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य स्वयं प्रकाशस्वरूप ईश्वर जो (वसिष्ठाः) सब विद्याओं में अतिशय कर निवास करने वाले (मतिभिः) बुद्धियों से (त्वाम्) तुमको (वर्द्धन्ति) बढ़ाते हैं उन (त्वे) आप में प्रीति वालों के (सुपणनानि) सुन्दर विभाग किये (वसु) द्रव्य (सन्तु) हों जो (त्वम्) आप (वरुणः श्रेष्ठ (उत) और (मित्रः) मित्र है सो आप हमारी (सदा) सदा रक्षा करो और हे विद्वानों (यूयम्) तुम लोग ईश्वर के तुल्य (नः) हमारी (स्वास्तिभिः) स्वस्थता सम्पादक क्रियाओं से (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वानों से सम्यक् बढ़ाया हुआ अग्नि दरिद्रता का विनाश करता है वैसे ही उपासना किया परमेश्वर अज्ञान को निवृत्त करता है । जैसे आप लोग सब की सदा रक्षा करते हैं वैसे परमात्मा सब संसार की रक्षा करता है ॥ ३ ॥

इस सूक्त में अग्नि, ईश्वर और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्वसूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बारहवां सूक्त और पन्द्रहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ त्र्यर्चस्य त्रयोदशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वानरो
देवता । १ । २ स्वराट्पङ्क्तिः । ३ भुरिक्पङ्क्ति-
श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ संन्यासिनः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

अब तीन ऋचा वाले तेरहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में संन्यासी
कैसे होते हैं इस विषय को० ॥

प्राग्नये विश्वशुचे धियन्धेऽसुरघ्ने मन्मधीति
भरध्वम् । भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय
यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । विश्वशुचे । धियम्ऽधे । असुरघ्ने । म-
न्म । धीतिम् । भरध्वम् । भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणा-
नः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (अग्नये) अग्निरिव विद्यादिशुभगुणैः
प्रकाशमानाय (विश्वशुचे) यो विश्वं सर्वं जगच्छोधयति तस्मै
(धियन्धे) यो धियं दधाति तस्मै (असुरघ्ने) योऽसुरान्दुष्ट
कर्मकारिणो हन्ति तिरस्करोति तस्मै (मन्म) विज्ञानम् (धीति-
म्) धर्मस्य धारणाम् (भरध्वम्) धरध्वं पोषयत वा (भरे)
सङ्ग्रामे (हविः) दातव्यमत्तव्यमन्नादिकम् (न) इव (बर्हि-
षि) सभायाम् (प्रीणानः) प्रसन्नः (वैश्वानराय) विश्वेषां न-
राणां नायकाय (यतये) यतमानाय संन्यासिने (मतीनाम्)
मनुष्याणां मध्ये ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मतीनां मध्ये वैश्वानराय विश्वशुचे धियन्धेऽसुरघ्नेऽग्नये यतये वहिषि प्रीणानो राजा भरे हविर्न मन्म धीतिञ्च यूयं प्र भरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—हे गृहस्था येऽग्निवहिद्या-सत्यधर्मप्रकाशका अधर्मखण्डनेन धर्ममण्डनेन सर्वेषां शुद्धिकराः प्राज्ञाः प्रमाप्रदा अविद्वत्ताविनाशका मनुष्याणां विज्ञानं धर्मधारणं च कारयन्तो यतयः संन्यासिनो भवेयुस्तत्सङ्गेन सर्वे यूयं प्रज्ञां धृत्वा निःसंशया भवत यथा राजा युद्धस्य सामग्रीमलङ्करोति तथैव यतिवराः सुखस्य सामग्री मलंकुर्वन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मतीनाम्) मनुष्यों के बीच (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के नायक (विश्वशुचे) सब को शुद्ध करने वाले (धियन्धे) बुद्धि को धारण करने वाले (असुरघ्ने) दुष्टकर्म कारियों को मारने वा तिरस्कार करने वाले (अग्नये) अग्नि के तुल्य विद्यादि शुभ गुणों से प्रकाशमान (यतये) यत्न करने वाले सन्यासी के लिये (वहिषि) सभा में (प्रीणानः) प्रसन्न हुआ राजा (भरे) संग्राम में (हविः) भोगने वा देने योग्य अन्न को जैसे (न) वैसे (मन्म) विज्ञान और (धीतिम्) धर्म की धारणा को तुम लोग (प्र, भरध्वम्) धारण वा पोषण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे गृहस्थो! जो अग्नि के तुल्य विद्या और सत्य धर्म के प्रकाशक, अधर्म के खण्डन और धर्म के मण्डन से सब के शुद्धिकर्त्ता, बुद्धिमान्, निश्चित ज्ञान देने वाले, अविद्वत्ता के विनाशक, मनुष्यों को विज्ञान और धर्म का धारण कराते हुए सन्यासी हों उन के सङ्ग से सब तुम लोग बुद्धि को धारण कर निःसन्देह होओ । जैसे राजा युद्ध की सामग्री को शोभित करता है वैसे उत्तम सन्यासी जन सुख की सामग्री को शोभित करते हैं ॥ १ ॥

पुनस्ते सन्न्यासिनः किंवत् किं कुर्वन्तीत्याह ॥

फिर वे सन्न्यासी किस के तुल्य क्या करते हैं इस विषय को० ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृ-
णा जायमानः । त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वा-
नर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी
इति । अपृणाः । जायमानः । त्वम् । देवान् । अभिशस्तेः
अमुञ्चः । वैश्वानर । जातवेदः । महित्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव वर्त्तमान सन्न्यासिन्
(शोचिषा) प्रकाशेन (शोशुचानः) शोधयन् (आ) (रोद-
सी) द्यावापृथिव्यौ (अपृणाः) पूरय (जायमानः) उत्पद्यमानः
(त्वम्) (देवान्) विदुषः (अभिशस्तेः) आभिमुख्येन स्व-
प्रशंसां कुर्वतो दम्भिनः (अमुञ्चः) मोचय (वैश्वानर) वि-
श्वेषु नरेषु राजमान (जातवेदः) जातविद्य (महित्वा) महिमन्ता ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं यथाग्निः शोशुचानो जायमानः शो-
चिषा रोदसी आपृणाति तथाऽस्मैस्त्वमापृणाः । हे वैश्वानर जा-
तवेदस्त्वं महित्वाऽस्मान्देवानभिश्चस्तेरमुञ्चः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे मनुष्या यथाग्निः स्वयं शुद्धः
सर्वाङ्गोपधयति तथैव सन्न्यासिनः स्वयं पवित्राचरणाः सन्तः सर्वा-
न्पवित्रयन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान तेजस्विन् सन्न्यासिन् आप जैसे अग्नि (शुशोचानः) शुद्ध करता और (जायमानः) उत्पन्न होता हुआ (शोचिषा) प्रकाश से (रोदसी) सूर्य भूमिको अच्छे प्रकार पूरित करता वैसे हम लोगों को (त्वम्) आप (आ, अपृणाः) अच्छे प्रकार पूर्ण कीजिये हे (वैश्वानर) सब मनुष्यों के नायक (जातवेदः) विद्या को प्राप्त विद्वन् (त्वम्) आप (महित्वा) अपनी महिमा से (देवान्) हम विद्वानों को (अभिशस्तेः) सम्मुख प्रशंसा करने वाले दम्भी से (अमुञ्चः) छुड़ाइये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे अग्नि आप शुद्ध हुआ सब को शुद्ध करता है वैसे सन्न्यासी लोग स्वयं पवित्र हुए सब को पवित्र करते हैं ॥२॥

पुनस्ते यतयः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे सन्न्यासी कैसे हों इस विषय को० ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्विभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । व्यख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिज्मा । वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(जातः) उत्पन्नः (यत्) यः (अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (भुवना) लोकलोकान्तरान् (वि) विशेषेण (व्यख्यः) प्रकाशयति (पशून्) गवादीन् (न) इव (गोपाः) गोपालाः पशुरक्षकाः (इर्यः) सत्यमार्गे प्रेरकः (परिज्मा) परितः सर्वतोऽ-

जति गच्छति (वैश्वानर) विश्वेषु नरेषु प्रकाशक (ब्रह्मणे) परमेश्वराय वेदाय वाऽथवा चतुर्वेदविदे (विन्द) प्राप्नुहि (गातुम्) प्रशंसितां भूमिम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकारिणीभिः क्रियाभिः (सदा) सर्वदा (नः) अस्मान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने यते यथा जातोऽग्निर्भुवना व्यख्यस्तथा दद्यस्त्वं विद्यासु प्रसिद्धजनानामात्मनः प्रकाशय पशून् गोपा नैर्यः परिज्मा भव स त्वं ब्रह्मणे गातुं विन्द यूयं सन्न्यासिनः सर्वे स्वस्तिभिः सत्योपदेशनैर्नः सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये सूर्यवत्प्रख्यातपरोपकारविद्योपदेशा वत्सान् गाव इव विद्यादानेन सर्वेषां रक्षकाः सर्वदा भ्रमन्तो वेदेश्वरविज्ञानाय राज्यरक्षणाय नृप इव न्यायशालिा भूत्वा सर्वानज्ञान् बोधयन्ति ते सदैव सर्वैः सत्कर्त्तव्या भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन सन्न्यासिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति त्रयोदशं सूक्तं षोडशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब मनुष्यों में प्रकाशकरने वाले (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् सन्न्यासिन् जैसे (जातः) उत्पन्न हुआ अग्नि (भुवना) लोकलोकान्तरो को (वि, व्यख्यः) विशेष कर प्रकाशित करता है वैसे (यत्) जो आप विद्याओं में प्रसिद्ध मनुष्यों के आत्माओं को प्रकाशित कीजिये तथा (पशून्) गौ आदि को (गोपाः) पशु रक्षकों के (न) तुल्य (इर्यः) सत्य मार्ग में प्रेरक और (परिज्मा) सब ओर से प्राप्त होने वाले हूजिये वह आप (ब्रह्मणे) परमेश्वर, वेद वा चार वेदों के ज्ञाता के लिये (गातुम्) प्रशस्तभूमि को (विन्द) प्राप्त हूजिये (यूयम्)

तुम सन्न्यासी लोग सब (स्वस्तिभिः) स्वस्थता के हेतु क्रियाओं और सत्य उपदेशों से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य, परोपकार, विद्या और उपदेश जिन के प्रसिद्ध हैं वे जैसे गौएँ बछड़ों की रक्षा करतीं वैसे विद्यादान से सब की रक्षा करने वाले सर्वदा घूमते हुए वेद, ईश्वर को जानने के लिये राज्यरक्षणार्थ राजा के तुल्य न्यायशील होकर सब मूर्खों को बोध कराते वे सदा सब को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से सन्न्यासियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह तेरहवां सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ अर्चस्य चतुर्दशस्य सूक्तस्य वसिष्ठऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । २ निचृद्विष्टुप् । ३

विराट् विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ यतिः किं वत्सेवनीय इत्याह ॥

अत्र तीन ऋचा वाले चौदहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में सन्यासी की सेवा कैसे करनी चाहिये इस विषय को० ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः । हवि-
भिः शुक्र शोचिपे नमस्विनो वयं दाशेमाग्नये ॥१॥

समूऽद्धा । जातवेदसे । देवाय । देवहूतिभिः । हविः-
भिः । शुक्रशोचिपे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नये ॥१॥

पदार्थः—(समिधा) प्रदीपनसाधनेन (जातवेदसे) जातेषु
विद्यमानाय (देवाय) विष्टुपे (देवहूतिभिः) देवैः प्रशंसिताभिर्वा-
ग्भिः (हविभिः) होमसाधनैः (शुक्रशोचिपे) शुक्रेण वीर्येण शो-
चिर्दीप्तिर्गस्य तस्मै (नमस्विनः) नमोऽन्नं सत्कारो वा विद्यते ये-
षां ते (वयम्) (दाशेम) (अग्नये) पावकाय ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथर्त्विग्यजमानाः समिधाहविर्भिरग्नये
प्रयतन्ते तथा नमस्विनो वयं जातवेदसे शुक्रशोचिपे देवाय यत-
येऽन्नादिकं दाशेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दीक्षिता अग्निहोत्रादौ य-
ज्ञे घृताहुतिभिर्हुतेनाग्निना जगद्धितं कुर्वन्ति तथैव वयमतिथीनां स-
न्यासिनां सेवनेन मनुष्यकल्याणं कुर्याम ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे ऋत्विज् पुरुष और यजमान लोग (समिधा) दी-
प्ति के हेतु काष्ठ और (हविर्भिः) होम के साधनों और (देवहूतिभिः) विद्वानों ने
प्रशंसित की हुई वाणियों के साथ (अग्नये) अग्नि के लिये प्रयत्न करते हैं वैसे (नम-
स्विनः) अन्न और सत्कारवाले (वयम्) हम लोग (जातवेदसे) उत्पन्न पदार्थों में
विद्यमान (शुक्रशोचिषे) वीर्य और पराक्रम से दीप्तिमान् तेजस्वी (देवाय) वि-
द्वान् सन्न्यासी के लिये अन्नादि पदार्थ (दाशेम) देवें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे—दीक्षित लोग अग्निहोत्रादि यज्ञ में
घृत की आहुतियों से होम किये अग्नि से जगत् का हित करते हैं वैसे ही हम अ-
नियत तिथि वाले सन्न्यासियों की सेवा से मनुष्यों का कल्याण करें ॥ १ ॥

पुनस्ते यतयः किं कुर्युरित्याह ॥

किं वे सन्न्यासी क्या करें इस विषय को० ॥

**वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टु-
ती यजत्र । वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा
भद्रशोचे ॥ २ ॥**

**वयम् । ते । अग्ने । समुऽद्धा । विधेम । वयम् । दा-
शेम । सुऽस्तुती । यजत्र । वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । हो-
तः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥**

पदार्थः—(वयम्) (ते) तुभ्यमतिथये (अग्ने) बन्धिरि-
व विहन् (समिधा) इन्धनेन (विधेम) कुर्याम (वयम्)
(दाशेम) दद्याम (सुष्टुती) श्रेष्ठया प्रशंसया (यजत्र) सङ्गन्त-
व्यं (वयम्) (घृतेन) आज्येन (अध्वरस्य) यज्ञस्य मध्ये

(होतः) हवनकर्त्तः (वयम्) (देव) दिव्यगुण (हविषा)
होतव्येन द्रव्येण (भद्रशोचे) कल्याणदीपक ॥ २ ॥

अन्वयः—हे यजत होतर्भद्रशोचे देवाग्ने! यथा वयं समिधाग्नौ
होमं विधेम तथा सुष्टुती ते तुभ्यमन्नादिकं वयं दाशेम । यथर्त्वि-
ग्यजमाना अध्वरस्य मध्ये घृतेन हविषा जगद्धितं कुर्वन्ति तथा
वयं तव हितं कुर्याम यथा वयं त्वां सेवेमहि तथा त्वमस्मान् स-
त्यमुपदिश ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा गृहस्थाः प्रीत्या यतीनां
सेवां कुर्युस्तथैव प्रेम्णा यतय एषां कल्याणाय सत्यमुपदिशेयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (यजत्र) सङ्ग करने योग्य (होतः) होम करने वाले (भद्र-
शोचे) कल्याण के प्रकाशक (देव) दिव्यगुण युक्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य ते-
जस्विन् जैसे (वयम्) हम लोग (समिधा) ईंधन से अग्नि में होम (विधेम) करें
वैसे (सुष्टुती) श्रेष्ठ प्रशंसा से (ते) तुम अतिथि के लिये (वयम्) हम अन्नादिक
(दाशेम) देंगे जैसे ऋत्विज् और यजमान लोग (अध्वरस्य) यज्ञ के बीच (घृते-
न) घी तथा (हविषा) होम ने योग्य द्रव्य से जगत् का हित करते हैं वैसे (वयम्)
हम लोग आप का हित करें । जैसे (वयम्) हम आपकी सेवा करें वैसे आप हम को
सत्य उपदेश करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे—गृहस्थ लोग प्रीति से सन्न्यासि-
यों की सेवा करें वैसे ही प्रीति से सन्न्यासी भी इन के कल्याण के अर्थ सत्य का उ-
पदेश करें ॥ २ ॥

पुनर्गृहस्थयतयः परस्परस्मिन्कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

किर गृहस्थ और यति लोग परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को० ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्क-

तिं जुषाणः । तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पा-
त स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १७ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवहूतिम् । अग्ने । याहि ।
वषट्कृतिम् । जुषाणः । तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्मानस्माकं वा (दे-
वेभिः) विद्मद्भिस्सह (उप) समीपे (देवहूतिम्) देवैराहूताम्
(अग्ने) पावक इव दोषदाहक (याहि) प्राप्नुहि (वषट्कृति-
म्) सत्यक्रियाम् (जुषाणः) सेवमानः (तुभ्यम्) (देवाय)
विदुषे (दाशतः) सेवमानाः (स्याम) भवेम (यूयम्) यतयः
(पात) (स्वस्तिभिः) सुखक्रियाभिः (सदा) (नः) अ-
स्मान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं देवेभिः सह नो देवहूतिं वषट्कृतिं
जुषाणोऽस्मानुपा याहि वयं देवाय तुभ्यं दाशतः स्याम यूयं स्व-
स्तिभिर्नः सदाः पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैस्सदैव पूर्णविद्यानां यतीनां निमन्त्रणैरभ्य-
र्थना कार्य्या यनस्ते समीपमागताः सन्तस्तेषां रक्षां सत्योपदेशं च
सततं कुर्युरिति ॥ ३ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन यतिगृहस्थयोः कृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्व
भूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति चतुर्दशं सूक्तं सप्तदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य दोषों के जलाने वाले आप (देवे-
भिः) विद्वानों के साथ (नः) हमारे (देवहूतिम्) विद्वानों से स्वीकार की हुई (व-
पट्कृतिम्) सत्य क्रिया को (जुषाणः) सेवन करते हुए हम को (उप, आ, या-
हि) समीप प्राप्त हूजिये हम लोग (त्वभ्यम्) तुम (देवाय) विद्वान् के लिये (दाश-
तः) सेवन करने वाले (स्याम) होवें (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुख क्रियाओं से
(नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि सदैव पूर्ण विद्या वाले सन्न्यासियों की
निमन्त्रण द्वारा प्रार्थना वा सत्कार करें जिस से वे समीप आये हुए उन की रक्षा और
निरन्तर उपदेश करें ॥ ३ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से यति और गृहस्थ के कृत्य का वर्णन होने से
इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौदहवां सूक्त और सत्रहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चदशर्चस्य पञ्चदशतमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ
ऋषिः । अग्निर्देवता । १ । ३ । ७ । १० । १२ ।

१४ विराङ्गायत्री । २ । ४ । ५ । ६ । ९ ।

१३ गायत्री । ८ निचृङ्गायत्रीछन्दः । ष-

ड्जः स्वरः । ११ । १५ आर्च्युष्णिक् छ-

न्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथाऽतिथिः कीदृशो भवतीत्याह ॥

अब पन्द्रहवें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में अतिथि कैसा हो इस वि-
षय को ॥

उपसद्याय मीहलुष आस्ये जुहुता हविः । यो
नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीहलुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः ।
नः । नेदिष्ठम् । आप्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपसद्याय) समीपे स्थापयितुं योग्याय (मीह-
लुषे) वारिणेव सत्योपदेशैस्सेचकाय (आस्ये) मुखे (जुहु-
ता) दत्त । अत्र संहितायामिति दीर्घः (हविः) होतुं दातुमर्हम-
नादिकम् (यः) (नः) अस्माकम् (नेदिष्ठम्) अतिनिकटम्
(आप्यम्) प्राप्तुं योग्यम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नो नेदिष्ठमाप्यं प्राप्नोति तस्मै मी-
हलुष उपसद्यायाऽऽस्ये हविर्जुहुत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो यतिरन्तिकं प्राप्नुयात्तं सर्वे सत्कुरुता-
ऽन्नादिकञ्च भोजयत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (नः) हमारे (नेदिष्ठम्) अति निकट (आ-
प्यम्) प्राप्त होने योग्य को प्राप्त होता है उस (उपसवाय) समीप में स्थापन करने यो-
ग्य (मीहृक्षे) जल से जैसे वैसे सत्य उपदेशों से सींचने वाले के लिये (आस्ये) मुख
में (हविः) देने योग्य वस्तु को (जुहुत) देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो यति, समीप प्राप्त हो उस का तुम सब लोग स-
त्कार करो और अन्नादि का भोजन कराओ ॥ १ ॥

पुनस्तौ यतिगृहस्थौ परस्परं कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर वे सन्यासी और गृहस्थ परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद दमे दमे । कवि-
गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥**

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निऽससाद । दमेऽदमे ।

कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (पञ्च) (चर्षणीः) मनुष्यान् (अ-
भि) आभिमुख्ये (निषसाद) निषादेत् (दमेदमे) गृहेगृहे
(कविः) जानप्रज्ञः (गृहपतिः) गृहस्थ पालकः (युवा) पू-
र्णेन ब्रह्मचर्येण युवावस्थां प्राप्य कृतविवाहः ॥ २ ॥

अन्वयः—यः कविरतिथिर्दमेदमे पञ्च चर्षणीरभिनिषसाद
तं युवा गृहपतिः सततं सत्कुर्यात् ॥ २ ॥

भावार्थः—यतिः सदा सर्वत्र भ्रमणं कुर्याद्गृहस्थश्चैतं सदैव सत्कुर्यादत उपदेशाञ्छृणुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कविः) उत्तम ज्ञान को प्राप्त हुआ सन्यासी (दमे-दमे) घर में (पञ्च) (चर्षणीः) मनुष्यों वा प्राणों को (अभि, निषसाद) स्थिर करे उस का (युवा) पूर्ण ब्रह्मचर्य के साथ वर्तमान (गृहपतिः) घर का रक्षक युवा पुरुष निरन्तर सत्कार करे ॥ २ ॥

भावार्थः—सन्यासी जन सदा सब जगह भ्रमण करे और गृहस्थ इस विरक्त को सदैव सत्कार करे और इससे उपदेश सुने ॥ २ ॥

पुनस्तौ परस्परं किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर वे दोनों परस्पर क्या करें इस विषय को ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उता-
स्मान्पातंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः ।
उत । अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) यतिः (नः) अस्मान्गृहस्थान् (वेदः) धनम् । वेदइति धननाम निघं० २ । १० (अमात्यम्) अमात्येषु साधुं (अग्निः) पावक इव (रक्षतु) (विश्वतः) सर्वतः (उत) अस्मान् (पातु) (अंहसः) दुष्टाचरणादपराधाद्वा ॥ ३ ॥

अन्वयः—सोऽग्निरिव नोऽमात्यं वेदो विश्वतो रक्षतूताप्य-
स्मानंहसः पातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्था एवमिच्छेयुर्यतिरस्मानेवमुपदिशेद्यतो वयं
धनरक्षकाः सन्तोऽधर्माचरणात्पृथग्वसेम ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) वह सन्यासी (अग्निः) अग्नि के तुल्य (नः) हम
गृहस्थों की वा (अमात्यम्) उत्तम मंत्री की और (वेदः) धन की (विश्वतः)
सब ओर से (रक्षतु) रक्षा करे (उत) और (अस्मान्) हमारी (अहसः) दु-
ष्टाचरण वा अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोग ऐसी इच्छा करें कि सन्यासी जन हम को ऐसा उ-
पदेश करें कि जिस से हम लोग धन के रक्षक हुए अधर्म के आचरण से पृथक् रहें ॥ ३ ॥

पुनस्तेऽतिथयः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर वे सन्यासी लोग कैसे हों इस विषय को० ॥

**नवं नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् ।
वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥**

नवंम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय । जी-
जनम् । वस्वः । कुवित् । वनाति । नः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नवम्) नवीनम् (नु) क्षिप्रम् (स्तोमम्) प्र-
शंसाम् (अग्नये) पावकवत्पवित्राय (दिवः) कामनायाः (श्ये-
नाय) श्येन इव पाखण्डिहिसकाय (जीजनम्) जनयेयम् (वस्वः)
धनस्य (कुवित्) महत् (वनाति) सम्भजेत् (नः) अस्मा-
कम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो नो वस्वः कुविद्वनाति तस्मै श्येनायेवाग्नये दिवो
नवं स्तोममहं नु जीजनम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽतिथयः श्येनवच्छीघ्रगन्तारः
पाखण्डहिंसका द्रव्यविधोपदेशका यतयः स्युस्तान्गृहस्थाः स-
त्कुर्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (नः) हमारे (वस्वः) धन के (कुवित्) बड़े भाग को
(वनाति) सेवन करे उस (श्येनाय) श्येन के तुल्य पाखण्डियों के विनाश करने
वाले (अग्नेये) अग्नि के समान पवित्र के लिये (दिवः) कामना की (नवम्)
नवीन (स्तोमम्) प्रशंसा को मैं (नु, जीजनम्) शीघ्र प्रकट करूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो अतिथि लोग श्येन पक्षी के तुल्य
शीघ्र चलने वाले, पाखण्ड के नाशक द्रव्य और विद्या के उपदेशक सन्यासधर्म युक्त
हों उनका गृहस्थ सत्कार करें ॥ ४ ॥

कस्य धनं प्रशंसनीयं भवेदित्याह ॥

किस का धन प्रशंसनीय होता है इस विषय को० ॥

स्पर्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा ।

अग्रे यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥ १८ ॥

स्पर्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरवतः । यथा ।

अग्रे । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(स्पर्हाः) स्पृहणीयाः (यस्य) (श्रियः)
(दृशे) द्रष्टुम् (रयिः) धनम् (वीरवतः) वीरा विद्यन्ते यस्य त-
स्य (यथा) (अग्रे) (यज्ञस्य) सङ्गन्तव्यस्य व्यवहारस्य
(शोचतः) पवित्रस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य वीरवतस्स्पर्हाः श्रियो दृशे यो-

ग्या सः यथाऽग्रे शोचतो यज्ञस्य साधको रयिरस्ति तथा सत्क्रिया-
सिद्धिकरः स्यात् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—तस्यैव धनं सफलं येन न्यायेनो-
पार्जितं धर्म्ये व्यवहारे व्ययितं स्यात् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्य) जिस (वीरवतः) वीरों वाले के (स्पर्हाः)
चाहना करने योग्य (श्रियः) लक्ष्मी शोभाएँ (दृशे) देखने को योग्य हों वह
(यथा) जैसे (अग्रे) पहिले (शोचतः) पवित्र (यज्ञस्य) सङ्ग के योग्य व्यवहा-
र का साधक (रयिः) धन है वैसे सत्क्रिया का सिद्ध करने वाला हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—उसी का धन सफल है जिस ने न्याय
से उपार्जन किया धन, धर्म युक्त व्यवहार में व्यय किया होवे ॥ ५ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निजुषत नो गिरः यजि-
ष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वषट्कृतिम् । अग्निः । जुषत ।
नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (इमाम्) (वेतु) प्राप्नोतु (वषट्कृतिम्)
सात्क्रियाम् (अग्निः) पावकः (जुषत) सेवध्वम् (नः) अस्मा-
कम् (गिरः) वाचः (यजिष्ठः) अतिशयेन यष्टा (हव्यवाहनः)
यो हव्यानि दातुमर्हाणि वहति प्राप्नोति सः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! स यजिष्ठो हव्यवाहनोऽग्निर्न इमां व-
षट्कृतिं गिरश्च वेतु तं यूयं जुषत ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽग्निः सम्प्रयोजितः सन्नस्माकं क्रियाः
सेवते स युष्माभिस्सेवनीयः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (सः) वह (यजिष्ठः) अत्यन्तयज्ञकर्त्ता (हव्यवा-
हनः) देने योग्य पदार्थों को प्राप्त होने वाला (अग्निः) पावक अग्नि (नः) हमारी (इ-
माम्) इस (वषट्कृतिम्) शुद्ध क्रिया को और (गिरः) वाणियों को (वेतु) प्राप्त हो
उस को तुम लोग (जुषत) सेवन करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अग्नि सम्यक् प्रयुक्त किया हुआ हमारी क्रि-
याओं का सेवन करता वह तुम लोगों को सेवने योग्य है ॥ ६ ॥

पुनः स राजा प्रजाजनाश्च परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को० ॥

**नि त्वां नक्ष्य विशपते द्युमन्तं देव धीमहि । सु-
वीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥**

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युऽमन्तम् । देव । धीमहि ।

सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (त्वा) त्वाम् (नक्ष्य) नक्ष्येषु
व्याप्तेषु साधो (विशपते) प्रजापालक (द्युमन्तम्) दीप्तिमन्तम् (दे-
व) विद्मन् (धीमहि) दधीमहि (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मा
त्तम् (अग्ने) पावक इव विद्मन् (आहुत) बहुभिः सत्कृत ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे नक्षत्राहुत विशपते देवाऽग्ने ! यं द्युमन्तं सुवीरमग्निं त्वा यथा निधीमहि तथा त्वमस्मानानन्दे निधेहि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वयं भवन्तं न्यायेन राज्यपालनाख्ये व्यवहारे सदा प्रतिष्ठापयेम तथा त्वमस्मान्सदा धर्म्ये व्यवहारे प्रतिष्ठापय ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (नक्षत्र) व्याप्त वस्तुओं को उत्तम प्रकार जानने वाले (आहुत) बहुतों से सत्कार को प्राप्त (विशपते) प्रजा रक्षक (देव, अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् जिस (द्युमन्तम्) प्रकाश वाले (सुवीरम्) उत्तम वीर हों जिस से उस अग्नि के तुल्य शुद्ध (त्वा) आप को जैसे (नि, धीमहि) निरन्तर ध्यान करें वैसे आप हम को निरन्तर आनन्द में स्थिर कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे हम लोग आप को न्याय से राज्यपालन रूप व्यवहार में सदा स्थित करें वैसे आप हम को धर्म युक्त व्यवहार में प्रतिष्ठित कीजिये ॥ ७ ॥

पुना राजप्रजाजनाः कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन कैसे वर्त्ते इस विषय को० ॥

क्षप उ॒स्रश्च दी॒दिहि स्व॒ग्नय॒ स्त्वया॑ व॒यम् ।

सु॒वीर॒स्त्वम॒स्मयुः ॥ ८ ॥

क्षपः । उ॒स्रः । च॒ । दी॒दिहि॒ । सु॒ऽअ॒ग्नयः॑ । त्वया॑ । व॒यम् । सु॒वीरः॑ । त्वम् । अ॒स्म॒ऽयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रीः (उ॒स्रः) किरणयुक्तानि दिनानि । उ॒स्रा इति राशिमनाम निधं० । १ । ५ । (च) (दी॒दिहि)

प्रकाशय (स्वग्नयः) शोभना अग्नयो येषान्ते (त्वया) रत्नकेण
राज्ञा (वयम्) (सुवीरः) शोभना वीरा यस्य सः (त्वम्) (अ-
स्मयुः) अस्मान्कामयमानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजन् अस्मयुः सुवीरस्त्वं क्षप उस्त्रश्चास्मान्दीदि-
हि त्वया सह स्वग्नयो वयं त्वामहर्निशं प्रकाशेम ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजराजजना यथाऽहर्निशं सूर्यः प्रकाशते तथा
यूयं प्रकाशिता भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अस्मयुः) हम को चाहने वाले (सुवीरः) सुन्दर
वीर पुरुषों से युक्त (त्वम्) आप (क्षपः) रात्रियों (च) और (उस्त्रः) किरण
युक्त दिनों में (अस्मान्) हम को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये (त्वया) आप
के साथ (स्वग्नयः) सुन्दर अग्नियों वाले (वयम्) हम लोग प्रतिदिन प्रकाशित हों ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजा और राजपुरुषो ! जैसे प्रतिदिन सूर्य प्रकाशित होता है
वैसे तुम लोग सदा प्रकाशित होओ ॥ ८ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्वन्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करते हैं इस विषय को० ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीति-
भिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीति-
भिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उप) (त्वा) त्वाम् (सातये) संविभागाय

(नरः) मनुष्याः (विप्रासः) मेधाविनः (यन्ति) प्राप्नुवन्ति
 (धीतिभिः) अङ्गुलिभिः । (उप) (अक्षरा) अक्षराण्यकारा-
 दीनि (सहस्रिणी) सहस्राण्यसंख्याता विद्याविषया विद्यन्ते य-
 स्यां सा ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिनि ! यथा विप्रासो नरो धीतिभिरक्षरा-
 ण्युप यन्ति ते या सहस्रिणी वर्तते ताऽजानन्तु तथा त्वा सातये
 विप्रासो नर उप यन्ति ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽङ्गुष्ठाऽङ्गुलीभिरक्षरा-
 णि विज्ञाय विद्वान् भवति तथैव विद्वांसः शोधनेन विद्यारहस्यानि
 प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थिनि ! जैसे (विप्रासः) बुद्धिमान् (नरः) मनुष्य
 (धीतिभिः) अङ्गुलियों से (अक्षरा) अकारादि अक्षरों को (उप, यन्ति) उपाय
 से प्राप्त करते वे जो कन्या (सहस्रिणी) असंख्य विद्या विषयों को जानने वाली है
 उसको जानें वैसे (त्वा) आप के (सातये) सम्यक् विभाग के लिये बुद्धिमान् मनुष्य
 (उप) समीप प्राप्त हों ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र वाचकलु०—जैसे अंगूठा और अंगुलियों से अक्षरों को
 जान कर विद्वान् होता है वैसे ही विद्वान् लोग शोधन कर विद्या के रहस्यों को प्रा-
 प्त हों ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

**अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशौचिरमर्त्यः । शु-
 चिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥ १९ ॥**

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रशोचिः । अमर्त्यः । शु-
चिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥ १९ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव राजा सेनेशों वा (रक्षां-
सि) रक्षयितव्यानि (सेधति) साधयति (शुक्रशोचिः) शुद्ध-
तेजस्कः (अमर्त्यः) मर्त्यधर्मरहितः (शुचिः) पवित्रः (पावकः)
शोधकः पवित्रकर्ता (ईड्यः) स्तोतुमन्वेष्टुं वा योग्यः ॥ १० ॥

अन्वयः—यः शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः पावक ईड्योऽग्निरिव
रक्षांसि सेधति स कीर्त्तिमान्भवति ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा राजाऽन्यायं निवार्य न्यायं प्रकाशयति तथैव
विद्युद्द्वारिद्र्यं विनाश्य लक्ष्मीं जनयति ॥ १० ॥

पदार्थः—जो (शुक्रशोचिः) शुद्ध तेजस्वी (अमर्त्यः) साधारण मनुष्य पनसे रहित
(शुचिः) पवित्र (पावकः) शुद्ध पवित्र करने वाला (ईड्यः) स्तुतिकरने वा खोजने चाहने
योग्य (अग्निः) अग्नि के तुल्य राजा वा सेनाधीश (रक्षांसि) रक्षा करने योग्य
कार्यों को (सेधति) सिद्ध करे वह कीर्त्ति वाला होता है ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे—राजा अन्यायका निवारण कर न्याय का प्रकाशकरता है वै-
से विद्युत् दरिद्रता का विनाश कर लक्ष्मी को प्रकट करता है ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

स नो राधांस्या भ्रेशानः सहसो यहो । भर्ग-

श्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भर । ईशानः । सहसः । य-
हो इति । भगः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्मभ्यम् (राधांसि) समृद्धि-
कराणि धनानि (आ) (भर) (ईशानः) ईषणशीलः समर्थः
(सहसः) बलिष्ठस्य (यहो) अपत्य (भगः) ऐश्वर्यवानैश्व-
र्यं वा (च) (दातु) ददातु (वार्यम्) वरणीयम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सहसो यहो राजन्गिरिवेशानो भगो यस्त्वं नो
राधांस्याभर । वार्यं भगश्च स भवान्दातु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽग्निविद्यया धनधान्यैश्व-
र्यं मनुष्याः प्राप्नुवन्ति तथैवोत्तमराजप्रबन्धेन जना धनाढ्याः सु-
खिनश्च जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) अति बलवान् के (यहो) पुत्र राजन् अग्नि के
तुल्य तेजस्वी (ईशानः) समर्थ (भगः) ऐश्वर्यवान् जो आप (नः) हमारे लिये
(राधांसि) सुख बढ़ाने वाले धनों को (आ, भर) अच्छे प्रकार धारण वा पोषण
करें तथा (वार्यम्) स्वीकार करने योग्य ऐश्वर्य को (च) भी (सः) सो आप
(दातु) दीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि विद्या से धनधान्य सम्बन्धी
ऐश्वर्य को मनुष्य प्राप्त होते हैं वैसे ही उत्तम राज्य प्रबन्ध से मनुष्य धनाढ्य और
सुखी होते हैं ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

त्वमग्ने वीरव्यशो देवश्च संविता भगः । दि-
तिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरऽवत् । यशः । देवः । च । सविता ।

भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव राजन् (वीरवत्) प्रशस्ता वीरा विद्यन्ते यस्मिंस्तत् (यशः) धनं कीर्ति च (देवः) दाता देदीप्यमानः (सविता) प्रेरकः सूर्यो वा (भगः) धनैश्वर्यम् (दितिः) दुःखनाशिका नीतिः (च) (दाति) ददाति (वार्यम्) वरणीयम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने राजन् ! यथा देवः सविता दितिश्च वार्यं वीरवद्यशो भगश्च दाति तदेतत्त्वं देहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—यो राजा सुसम्प्रयुक्ताऽग्न्यादिवत्प्रजास्वैश्वर्यमुद्योगेन सुनीत्या च कारयित्वा दुःखं खण्डयति स एव यशस्वी भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि राजन् जैसे (देवः) दानशील वा प्रकाशमान (सविता) प्रेरणा करने वाला वा सूर्य और (दितिः) दुःखनाशक नीति (च) भी (वार्यम्) स्वीकार के योग्य (वीरवत्) जिस से उत्तम वीर पुरुष हों (यशः) उस धन वा कीर्ति (च) और (भगः) ऐश्वर्य को (दाति) देती है । इस को (त्वम्) आप दीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो राजा अच्छे प्रकार सम्प्रयुक्त अग्नि आदि के तुल्य प्रजाओं में उद्योग से और अच्छी नीति से ऐश्वर्य करा के दुःख को खण्डित करता है वही यशस्वी होता है ॥ १२ ॥

पुनः स राजा किंवात्किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किस के समान क्या करे इस विषय को० ॥

अग्ने रक्षाणो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः ।

तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रीषतः ।

तपिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावक इव (रक्षा) अत युचोऽतस्ति-
ङ इति दीर्घः (नः) अस्मान् (अंहसः) पापाचरणात् (प्रति)
(स्म) एव (देव) दिव्यगुणकर्मस्वभावयुक्त (रीषतः) हिं-
सकात् (तपिष्ठैः) अतिशयेन प्रतापकैः (अजरः) जरारहितः (द-
ह) भस्मसात्कुरु ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने राजन् ! यथाऽग्निस्तपिष्ठैः काष्ठा-
दिकं दहति तथैवाऽजरः सैस्त्वं रीषतो नो रक्ष । अंहसः स्म प्रति
रक्ष दुष्टाचाराँस्तपिष्ठैर्दह ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—यथाऽग्निः शीतादन्यकाराच्च र-
क्षति तथा राजादयो विद्वांसो हिंसादिपापाचरणात्सर्वान्पृथग्र-
क्षन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (देव) उत्तम गुण कर्म स्वभाव युक्त (अग्ने) अग्निवत् तेज-
स्वी राजन् जैसे अग्नि (तपिष्ठैः) अत्यन्त तपाने वाले तेजों से काष्ठादि को जलाता है
वैसे (अजरः) वृद्धपन वा शिथिलता रहित हुए आप (रीषतः) हिंसक से (नः)

हमारी (रक्ष) रक्षा कीजिये और (अहंसः) पापाचरण से (स्म) ही (प्रति) प्रतीति के साथ रक्षा कीजिये और दुष्टाचारियों को तेजों से (दह) जलाइये ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि शीत और अन्धकार से रक्षा करता है वैसे राजा आदि विद्वान् हिंसादि पापरूप आचरण से सब को पृथक् रखते हैं ॥ १३ ॥

पुना राजानौ प्रजाः प्रति किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर राजा और राणी प्रजा के प्रति क्या करें इस विषय को ॥

**अथा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्भ-
वा शतभुजिः ॥ १४ ॥**

**अथ । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृपीतये ।
पूः । भव । शतभुजि ॥ १४ ॥**

पदार्थः—(अथा) अथ अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (मही) महती वागेव राज्ञी (नः) अस्मान्स्त्रीजनान् (आयसी) अयोमयी दृढा (अनाधृष्टः) केनाऽप्याधर्षयितुमयोग्या (नृपीतये) नृणां पालनाय (पूः) नगरीष्व रक्षिका (भवा) अत्र द्युचो तस्तिष्ठ इति दीर्घः (शतभुजिः) शतमसंख्याता भुजयः पालनानि यस्याः सा ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राज्ञी ! यथा तवाऽनाधृष्टः पती राजा न्यायेन नृन्पालयति तथाऽथाऽऽयसी पूरिव मही शतभुजिस्त्वं नृपीतये नो रक्षिका भव ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यत्र शुभगुणकर्मस्वभावो

राजा नृणां तादृशी राज्ञी च स्त्रीणां न्यायपालने कुर्यातां तत्र सर्व-
दा विद्यानन्दायुरैश्वर्याणि वर्धेरन् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राणी! जैसे तुम्हारा (अनाधृष्टः) किसी से न धमकाने योग्य पति
राजा न्याय से मनुष्यों का पालन करता है वैसे (अध) अध (आयसी) लोहे
से बनी दृढ (पूः) नगरी के समान रत्नक (मही) महती वाणी के तुल्य (शतभुजिः)
असंख्यातजीवों का पालन करने वाली आप (नृपीतये) मनुष्यों के पालन के लिये
(नः) हम स्त्री जनों की रक्षा करने वाली (भव) हूजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जहां शुभ गुण कर्मस्वभावयुक्त राजा पु-
रुषों और वैसे गुणों वाली राणी स्त्रियों का न्याय और पालन करें वहां सब काल में
विद्या, आनन्द, अवस्था और ऐश्वर्य बढ़ें ॥ १४ ॥

पुना राजानो प्रजाः प्रति कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर राणी, राजा, प्रजा जनों के प्रति कैसे वर्ते इस विषय को ॥

**त्वं नः पाह्यंहंसो दोषावस्तरघायतः । दिवा
नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥ २० ॥**

त्वम् । नः । पाहि । अंहंसः । दोषाऽवस्तः । अधऽयतः ।
दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥ १५ ॥ २० ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्मान् (पाहि) (अंहंसः)
अपराधात् (दोषावस्तः) अहर्निशम् (अधायतः) आत्मनो-
ऽघमिच्छतः सद्भात् (दिवा) दिनम् (नक्तम्) रात्रिम् (अदा-
भ्य) अहिंसनीय ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अदाभ्य राजन् ! त्वं दोषावस्तरघायतो दि-
वानक्तमंहसश्च नः पाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यथा राजा पुरुषान् सततं रक्षे तथा राज्ञी प्रजा-
स्थनारिर्नित्यं पालयेदिति ॥ १५ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन राजराज्ञिकृत्यवर्णनादेतद्वर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति पञ्चदशं सूक्तं विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अदाभ्य) रक्षा करने योग्य राजन् (त्वम्) आप (दोषा-
वस्तः) दिन रात (अवायतः) अपने को पाप चाहते हुए दुष्ट के संग से और
(दिवानक्तम्) रात्रि दिन सब समय में (अंहसः) अपराध से (नः) हम को
आप (पाहि) रक्षित कीजिये वचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जैसे राजा पुरुषों की निरन्तर रक्षा करे वैसे राणी प्रजा की स्त्रि-
यों की नित्य रक्षा करे ॥ १५ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से राजा और रानी के कृत्यों का वर्णन करने
से इस सूक्त की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये

यह पन्द्रहवां सूक्त और बीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्य षोडशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अ-

ग्निर्देवता । १ स्वराडनुष्टुप् । ५ निचृदनुष्टुप् । ७

अनुष्टुप् । ११ भुरिगनुष्टुब्जन्दः । गान्धारः स्वरः ।

२ भुरिगृहती । ३ निचृद्गृहती । ४ । ९ ।

१० गृहतीब्जन्दः । मध्यमः स्वरः । ६ । ८ ।

१२ निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजा प्रजासुखाय किं किं कुर्यादित्याह ॥

अब राजा प्रजा के सुख के लिये क्या करे इस विषय को ॥

ए॒ना वो॑ अ॒ग्निं नम॑सो॒र्जो नपा॑त॒मा हु॒वे । प्रि॒-
यं चेति॑ष्ठम॒रतिं॑ स्व॒ध्वरं॑ वि॒श्वस्य॑ दू॒तम॑मृ॒तम् ॥ १ ॥

ए॒ना । वः । अ॒ग्निम् । नम॑सा । ऊ॒र्जः । नपा॑तम् । आ ।
हु॒वे । प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒रतिम् । सु॒ऽअ॒ध्वरम् । वि॒श्वस्य॑ ।
दू॒तम् । अ॒मृ॒तम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन (वः) युष्मान् (अग्निम्) (नम-
सा) अग्नेन सत्कारादिना वा (ऊर्जः) पराक्रमस्य (नपातम्)
अविनाशम् (आ) (हुवे) अदायि (प्रियम्) कमनीयं प्रीत-
म् (चेतिष्ठम्) अतिशयेन संज्ञापकम् (अरतिम्) सुखप्रापक-
म् (स्वध्वरम्) शोभना अध्वरा अहिंसादयो व्यवहारा यस्य तम्
(विश्वस्य) संसारस्य (दूतम्) बहुकार्यसाधकम् (अमृतम्)
स्वस्वरूपेण नाशरहितम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथाऽहं राजा व एना नमसोर्जी न-
पातं प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरममृतं विश्वस्य दूतमग्निमिवोपदेशक-
माहुवे तथा यूयमप्येतमाह्वयत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा राजा सत्योपदेशकान्प्र-
चारयेत्तथोपदेष्टारः । स्वकृत्यं प्रीत्या यथावत्कुर्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे प्रजा जनो ! जैसे मैं राजा (वः) तुम को (एना) इस (न-
मसा) अन्न वा सत्कारादि से (ऊर्जः) पराक्रम के (नपातम्) विनाश को प्राप्त न
होने वाले (प्रियम्) चाहने योग्य प्रिय (चेतिष्ठम्) अतिशय कर सम्यक् ज्ञापक (अ-
रतिम्) सुख प्रापक (स्वध्वरम्) सुन्दर अहिंसादि व्यवहार वाले (अमृतम्) अपने स्व-
रूप से नाश रहित (विश्वस्य) संसार के (दूतम्) बहुत कार्यों के साधक (अग्निम्)
अग्नि के तुल्य तेजस्वी उपदेशक को (आहुवे) स्वीकार करता वैसे तुम भी उस को
स्वीकार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे राजा सत्योपदेश कों का प्रचार क-
रे वैसे उपदेशक अपने कर्त्तव्य को प्रीति से यथावत् पूरा करें ॥ १ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**स योजते अरुषा विश्वभोजसा सदुद्रवत्स्वा-
हुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधोज-
नानाम् ॥ २ ॥**

**सः । योजते । अरुषा । विश्वऽभोजसा । सः । दुद्रवत् ।
सुऽआहुतः । सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । दे-
वम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥**

पदार्थः—(सः) (योजते) (अरुषा) अश्वविज-
लाऽग्नी (विश्वऽभोजसा) विश्वस्य पालकौ (सः) (दुद्रवत्)
भृशं गच्छेत् (स्वाहुतः) सुष्ठु कृताह्वानः (सुब्रह्मा) शोभनानि
ब्रह्माणि धनाऽज्ञानि यस्य यद्वा सुष्ठु चतुर्वेदवित् (यज्ञः) पूजनी-
यः (सुशमी) शोभनकर्मा (वसूनाम्) धनानाम् (देवम्)
दिव्यस्वरूपम् (राधः) धनम् (जनानाम्) मनुष्याणाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदि स्वाहुतः स सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी
वसूनां राधो जनानां देवं विश्वभोजसा अरुषा योजयन्दुद्रवत् स-
न्योजते स सिद्धेच्छो जायते ॥ २ ॥

भावार्थः—यो राजा प्रजापालनाय सदा सुस्थिरस्तं ये दुः-
खनिवारणायाहुयेयुस्तान्सद्यः प्राप्य सुखिनः करोत्युत्तमाचरणो वि-
द्वान् सन्प्रजाहितं प्रतिक्षणं चिकीर्षति स एव सर्वैः पूजनीयो भ-
वति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो यदि (सः) वह (स्वाहुतः) सुन्दर प्रकार आह्वान
किया हुआ (सः) वह (सुब्रह्मा) सुन्दरमन्त्र वा धनों से युक्त वा अच्छे प्रकार
चारोंवेद का ज्ञाता (यज्ञः) सत्कार के योग्य (सुशमी) सुन्दर कर्मों वाला (वसूना-
म्) धनों का (राधः) धन (जनानाम्) मनुष्यों के बीच (देवम्) उत्तम (विश्व-
भोजसा) विश्व के रक्षक (अरुषा) घोड़ों के तुल्य जल अग्नि को युक्त करता और
(दुद्रवत्) शीघ्र प्राप्त होता हुआ (योजते) युक्त करता है वह इच्छासिद्धि वाला
होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राजा प्रजापालन के अर्थ सदा सुस्थिर है उस को जो दुःख
निवारण के लिये बुलावें उन को शीघ्र प्राप्त हो कर सुखी करता है उत्तम आचरणों

वाला विद्वान् होता हुआ प्रतिक्षण प्रजा के हित की इच्छा करता है वही सबको पूजनीय होता है ॥ २ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को० ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीह्लुषः ।

उद्धूमासो अरुधासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते

नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीह्लुषः । उत् । धूमासः । अरुधासः । दिविऽस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उत्) (अस्य) अग्नेः (शोचिः) दीप्तिः (अस्थात्) उत्तिष्ठते (आजुह्वानस्य) समन्तात्प्राप्तहुतद्रव्यस्य (मीह्लुषः) सेचकस्य (उत्) (धूमासः) (अरुधासः) ज्वालाः (दिविस्पृशः) ये दिवि स्पृशन्ति (सम्) (अग्निम्) (इन्धते) (नरः) मनुष्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये नरो यस्याऽऽजुह्वानस्य मीह्लुषोऽस्याग्नेः शोचिरुदस्थादिविस्पृशो धूमासोऽरुधास उत्तिष्ठन्ते तमग्निं समिन्धते त उन्नतिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमूर्ध्वगामिनं धूमध्वजं तेजोमयं

वृष्ट्यादिना प्रजापालक मग्निं सम्प्रयुङ्गध्वं येन युष्माकं कामसिद्धिः स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (नरः) मनुष्य जिस (आजुह्वानस्य) अच्छे प्रकार होम कि-
ये द्रव्य को प्राप्त (भीहृक्षः) सेचक (अस्य) इस अग्नि का (शोचिः) दीप्ति
(उदस्थात्) उठती है (दिविस्पृशः) प्रकाश में स्पर्श करने वाले (धूमासः) धू-
म और (अरुपासः) अरुणवर्ण लपटें (उत्) उठती हैं उस (अग्निम्) अग्नि को
(समिन्वते) सम्यक् प्रकाशित करते हैं वे उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग ऊर्ध्वगामी धूमध्वज वाले तेजोमय वृष्टि
आदि से प्रजा के रक्षक अग्नि को सम्यक् प्रयुक्त करो जिस से तुम्हारे कार्यों की
सिद्धि होवे ॥ ३ ॥

पुना राजादयो मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजादि मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

तं त्वां दूतं कृणमहे यशस्तमं देवाँ आवीतये
वह । विश्वां सूनोँ सहसो मर्त्तभोजना रास्व त-
द्यत्वेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृणमहे । यशःस्तमम् । देवान् ।
आ । वीतये । वह । विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्त्त-
भोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तम्) (त्वा) त्वाम् (दूतम्) (कृणमहे)
(यशस्तमम्) अतिशयेन कीर्तिकारकम् (देवान्) दिव्यगुणा-
न् पदार्थान् वा(आ) (वीतये) विज्ञानादिप्राप्तये (वह) प्राप्नुहि

प्रापय वा (विश्वा) सर्वाणि (सूनो) अपत्य (सहसः) बल-
वतः (मर्त्तभोजना) मर्त्तानां मनुष्याणां भोजनानि पालनानि
(रास्व) देहि (तत्) तम् (यत्) यम् (त्वा) त्वाम् (ईमहे)
याचामहे ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सहस स्सूनो विद्वन् ! यथा वयं यशस्तमं तम-
ग्निं दूतं कृणमहे तथा त्वा मुख्यं कृणमहे त्वं वीतये देवाना वह
विश्वा मर्त्तभोजना रास्व यथा यद्यमग्निं कार्यसिद्धये प्रयुञ्जमहे तथा
तत्तं त्वेमहे ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सर्वकार्यसाधकं विद्युदग्निं दू-
तं राजकार्यसाधकं विद्याविनयान्वितं पुरुषं राजानं च कुर्वन्ति ते
समग्रमैश्वर्यं पालनं च लभन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् के (सूनो) पुत्र विद्वन् जैसे हम लोग
(यशस्तमम्) अतिशय कीर्ति करने वाले (तम्) उस अग्नि को (दूतम्) दूत
(कृणमहे) करते वैसे (त्वा) आप को मुख्य करते हैं । आप (वीतये) विज्ञा-
नादि को प्राप्त करने के लिये (देवान्) दिव्यगुणों वा पदार्थों को (भा, वह) अ-
च्छे प्रकार प्राप्त हूजिये वा कीजिये (विश्वा) सब (मर्त्तभोजना) मनुष्यों के भोजनों
वा पालनों को (रास्व) दीजिये जैसे (यत्) जिस अग्नि को कार्य सिद्धि के लिये
प्रयुक्त करते वैसे (तत्) उस को और (त्वा) आप को (ईमहे) याचना करते
हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सब कार्यों के साधक विद्युत् अग्नि
को दूत और राज कार्यों के साधक विद्या वा विनय से युक्त पुरुष को राजा करते हैं
वे सब ऐश्वर्य और पालन को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्यः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसा हो इस विषय को ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे । त्वं
पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेपि च वार्यम् ॥५॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।
त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेपि । च । वा
र्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) बन्हिरिव प्रकाशमान (गृह-
पतिः) गृहस्य पालकः (त्वम्) (होता) दाता (नः) अस्मा-
कम् (अध्वरे) अहिंसादिलक्षणो धर्माचरणे (त्वम्) (पोता)
पवित्रकर्त्ता (विश्ववार) सर्वैर्वरणीय (प्रचेताः) प्रकर्षेण प्रज्ञा-
पकः (यक्षि) यजसि सङ्गच्छसे (वेपि) व्याप्नोषि (च)
(वार्यम्) वरणीयं धर्म्यं व्यवहारम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विश्ववाराग्ने ! यो बन्हिरिव गृहपतिस्त्वं नोऽध्वरे
होतः त्वं पोता त्वं प्रचेता वार्यं यक्षि वेपि च तं त्वां वयमीमहे ॥५॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वस्मान्मन्त्रात् (ईमहे) इति-
पदमनुवर्त्तते । यथाऽग्निगृहपालकः सुखदाताऽध्वरे पवित्रकर्त्ता श-
रीरे चेतयिता सर्वं विश्वं सङ्गच्छते व्याप्नोति च तथैव मनुष्या
भवन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (विश्ववार) सब को स्वीकार करने योग्य (अग्ने) अग्नि

के तुल्य प्रकाशमान (गृहपतिः) घर के रक्षक (त्वम्) आप (नः) हमारे (अध्वरे)
अहिंसादि लक्षण युक्त धर्म के आचरण में (होता) दाता (त्वम्) आप (पोता)
पवित्रकर्ता (त्वम्) आप (प्रचेताः) अच्छे प्रकार जताने वाले आप (वार्य्यम्) स्वी-
कार योग्य धर्म युक्त व्यवहार को (यन्ति) सज्जत करते (च) और (वेपि) व्याप्त
होते हैं उन आप की हम लोग याचना करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—पूर्व मन्त्र से यहां (ईमहे) पद की अ-
नुवृत्ति आती है। जैसे अग्नि घर का पालक, सुखदाता, यज्ञ में पवित्र कर्त्ता, शरीर में चे-
तनता कराने वाला, सब विश्व का सज्ज करता और व्याप्त होता है वैसे ही मनुष्य होवें ॥ ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुकृतो त्वं हि रत्न-
धा असि । आ नः ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं
सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥ २१ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुकृतो इति सुकृतो । त्व-
म् । हि । रत्नधाः । असि । आ । नः । ऋते । शिशीहि ।
विश्वम् । ऋत्विजम् । सुशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(कृधि) कुरु (रत्नम्) रमणीयं धनम् (यज-
मानाय) परोपकारार्थं यज्ञं कुर्वते (सुकृतो) उत्तमप्रज्ञ धर्म्यक-
र्मकर्त्तः (त्वम्) (हि) यतः (रत्नधाः) यो रत्नानि धनानि
दधाति सः (असि) (आ) (नः) अस्मान् (ऋते) सत्य-
भाषणादिरूपे सङ्गन्तव्ये व्यवहारे (शिशीहि) तीव्रोद्योगिनः कुरु

(विश्वम्) समग्रम् (ऋत्विजम्) य ऋतूनर्हति तम् (सुशंसः)
सुष्ठुप्रशंसः (यः) (च) (दक्षते) वर्धते ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सुकृतो ! यः सुशंसो दक्षते तं विश्वमृत्विजं नोऽ-
स्मांश्चर्ते त्वमा शिशीहि । हि यतस्त्वम्रत्नधा असि तस्माद्यजमा-
नाय रत्नं कृधि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे यो धनाढ्यः स्यात्स प्रीत्या नि-
र्धनानुद्योगं कारयित्वा सततं पालयेत् । ये सत्क्रियायां वर्धन्ते ता-
न्धन्यवादेन धनादिदानेन च प्रोत्साहयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सुकृतो) उत्तम बुद्धि वा धर्म युक्त कर्म करने वाले पुरुष (यः)
जो (सुशंसः) सुन्दर प्रशंसायुक्त जन (दक्षते) वृद्धि को प्राप्त होता उस (वि-
श्वम्) सब (ऋत्विजम्) ऋतुओं के योग्य काम करने वाले को (च) और (नः)
हम को (ऋते) सत्यभाषणादि रूप संगत करने योग्य व्यवहार में (त्वम्) आप (आ,
शिशीहि) तीव्र उद्योगी कीजिये (हि) जिस कारण आप (रत्नधाः) उत्तम धनों के
धारण कर्त्ता (असि) हैं इस कारण (यजमानाय) परोपकारार्थ यज्ञ करते हुए के
लिये (रत्नम्) रमणीय धन को प्रकट (कृधि) कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः - इस संसार में जो पुरुष धनाढ्य हो वह निर्धनों को उद्योग क-
रा के निरन्तर पालन करे । जो सत् श्रेष्ठ कर्मों में बढ़ते उन्नत होते हैं उन को धन्य-
वाद और धनादि पदार्थों के दान से उत्साह युक्त करे ॥ ६ ॥

पुनः स राजा कान् सत्कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किन का सत्कार करे इसविषय को० ॥

**त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः । य-
न्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्तु गोनाम् ॥ ७ ॥**

त्वेइति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।
यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त ।
गोनाम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वायि (अग्ने) विद्याविनयप्रकाशक (स्वा-
हुत) सुष्ठु सत्कृत (प्रियासः) प्रीतिमन्तः (सन्तु) (सूरयः) धा-
र्मिका विद्वांसः (यन्तारः) ये यान्ति प्राप्नुवन्ति ते (ये) (म-
घवानः) बहुधनयुक्ताः (जनानाम्) मनुष्याणां मध्ये (ऊर्वान्)
आच्छादकान् पालकान् (दयन्त) दयन्ते (गोनाम्) गवा-
दिपशूनाम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्वाहुताग्ने अग्निवद्वर्त्तमान राजन् ये जनानां म-
ध्ये गोनामूर्वान् दयन्त यन्तारो मघवानः सूरयस्त्वे प्रियासः सन्तु तौ-
स्त्वं नित्यं सत्कुर्याः ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—हे मनुष्या यथा राजा सर्वेषु द-
यां विधाय विदुषः सत्कृत्य धनाढ्यान् स्वराज्ये वासयेत्तथा प्रजा-
जना राजहितैषिणः स्युः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (स्वाहुत) सुन्दर प्रकार सत्कार को प्राप्त (अग्ने) विद्या विनय के प्र-
काशक अग्नि के तुल्य तेजस्वि राजन् (ये) जो (जनानाम्) मनुष्यों के बीच (गो-
नाम्) गौ आदि पशुओं के (ऊर्वान्) रक्तकों को (दयन्त) दया करते वा सुर-
क्षित रखते और (यन्तारः) शुभ कर्मों को प्राप्त होने वाले (मघवानः) बहुत प्र-
कार के धनों से युक्त (सूरयः) धर्मात्मा विद्वान् (त्वे) आप में (प्रियासः) प्रीति
करने वाले (सन्तु) हों उन का आप नित्य सत्कार कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो! जैसे राजा सब में दया का विधान कर और विद्वानों का सत्कार कर के अपने राज्य में धनाढ्यों को बसावे वैसे प्रजाजन भी राजा के हितैषी हों ॥ ७ ॥

राज्ञा के पालनीया दण्डनीयाश्च सन्तीत्याह ॥

राजा को किन का पालन वा किन को दण्ड देना चाहिये इस विषय को ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आ अपि प्राता
निषीदति । तां त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो य-
च्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषाम् । इळा । घृतहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्रा-
ता । निःसीदति । तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः ।
यच्छ । नः । शर्म । दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(येषाम्) (इळा) प्रशंसनीया वाक् (घृतहस्ता)
घृतं हस्ते गृह्यते यथा सा (दुरोणे) गृहे (आ) (अपि)
(प्राता) व्यापिका (निषीदति) (तान्) त्रायस्व) (सह-
स्य) सहसा बलेन युक्त (द्रुहः) द्रोघीन् (निदः) निन्दका-
न् (यच्छा) निगृह्णीहि । अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः)
अस्माकम् (शर्म) गृहम् (दीर्घश्रुत्) यो दीर्घ कालं शृणो-
ति ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सहस्य ! येषां दुरोणे घृतहस्ता प्रातेळा आ निषी-
दति तांस्त्वं त्रायस्व दीर्घश्रुत्वं नः शर्म यच्छ ये द्रुहो निदः सन्ति
तानप्यायच्छ ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन्! यत्सत्यवाचो वेदविदः स्युस्तेभ्यो नित्यं सुखं प्रयच्छ ये च द्रोहादिदोषयुक्ता आप्तनिन्दकाः स्युस्तान्भृशं दण्डय ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) बल से युक्त राजन् (येषाम्) जिन के (दुरो-
णे) घर में (घृतहस्ता) हाथ में घी लेने वाली के तुल्य (प्राता) व्यापक (इ-
ळा) प्रशंसा योग्य वाणी (आ, निषीदति) अच्छे प्रकार निरन्तर स्थिर होती (ता-
न्) उन की आप (त्रायस्व) रक्षा कीजिये (दीर्घश्रुत्) दीर्घ काल तक सुनने
वाले आप (नः) हमारे (शर्म) घर को (यच्छ) ग्रहण कीजिये जो (द्रुहः)
द्रोही (निदः) निन्दक हैं उन को (अपि) भी अच्छे प्रकार ग्रहण कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो सत्यवाणी वाले, वेद ज्ञाता हों उनको नित्य
सुख दीजिये और जो द्रोहादि दोष युक्त आप्तों के निन्दक हैं उनको शीघ्र दण्ड दी-
जिये ॥ ८ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे इस विषय को० ॥

स मन्द्रयां च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।
अग्ने रयिं मधवद्भ्यो न आ वह हव्यदातिं च
सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रयां । च । जिह्वयां । वह्निः । आसा । विदुः-
ऽऽतरः । अग्ने । रयिम् । मधवत्भ्यः । नः । आ । वह ।
हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सः) (मन्द्रया) प्रशंसितयाऽऽनन्दप्रदया (च)
(जिह्वया) सत्यभाषणयुक्तया वाचा (वह्निः) बोढा विद्यासुख-

प्रापकः (आसा) मुखेन (विदुष्टरः) अतिशयेन विद्वान् (अग्ने) अग्निरिव न्यायेन प्रकाशित राजन् (रयिम्) धनम् (मधवद्भ्यः) प्रशंसितधनेभ्यः (नः) अस्मभ्यम् (आ) (वह) समन्तात्प्रापय (हव्यदातिम्) होतुं दातुं गृहीतुं वा योग्यानां खण्डनम् (च) (सूदय) विनाशय ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यो वह्निरिव वर्तमानो वोढा विदुष्टरस्स त्वं मन्द्रया जिह्वयाऽऽसा च मधवद्भ्यो नो रयिमा वह हव्यदातिं च सूदय ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽग्निः सर्वेभ्यः पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वेभ्यो हीरकादीनि परिपाच्य प्रयच्छति तथा राजा धनाढ्यानां सकाशान्निर्धनं श्रीमन्तं कारयित्वा सुखं प्रापयेत् सत्यया मधुरया वाचासर्वाञ्छिजेत यत एतेऽयुक्ते व्यवहारे धनहानिं न कुर्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य न्याय से प्रकाशित राजन् जो (वह्निः) अग्नि के तुल्य वर्तमान (वोढा) विद्या और सुखप्राप्त करने वाले (विदुष्टरः) अत्यन्त विद्वान् हैं (सः) सो आप (मन्द्रया) प्रशंसित आनन्द देने वाली (जिह्वया) सत्य भाषणयुक्त वाणी से (च) और (आसा) मुख से (मधवद्भ्यः) प्रशंसित धन वाले (नः) हम लोगों के लिये (रयिम्) धन को (आ, वह) प्राप्त कीजिये (च) और (हव्यदातिम्) होम के वा ग्रहण करने के योग्य वस्तुओं के खण्डन को (सूदय) नष्ट कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि सब पृथिव्यादि तत्वों से हीरा आदिरत्नों को सब ओर से पका के देता है वैसे राजा, धनाढ्यों के सम्बन्ध से निर्धन को धनवान् कराके सुख प्राप्त करे, सत्य मधुर वाणी से प्रजाजनों को शिक्षा करे जिस से ये अयुक्त व्यवहार में धनहानि न करें ॥ ९ ॥

पुनः स राजा प्रजाजनान्प्रति कथं वर्तेत इत्याह ॥

फिर वह राजा प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

य राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः।
तां अंहसः पिष्टहि पृत्तिभिः शतं पूर्भि र्यविष्ठय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्र-
वसः । महः । तान् । अंहसः । पिष्टहि । पृत्तिभिः । त्वम् । शतम् ।
पूःभिः । यविष्ठय ॥ १० ॥

पदार्थः—(ये) (राधांसि) धनानि (ददति) (अश्व्या)
महत्सु भवानि (मघा) पूजनीयानि (कामेन) इच्छया (श्र-
वसः) अन्नस्य (महः) महतः (तान्) (अंहसः) दुष्टाचा-
रात् (पिष्टहि) पालय (पृत्तिभिः) पालकैः (त्वम्) (शत-
म्) असंख्यम् (पूर्भिः) नगरीभिः (यविष्ठय) येऽतिशयेन
युवानस्तेषु साधो ॥ १० ॥

अन्वयः—हे यविष्ठय राजन् ! ये महः श्रवसः कामेन श-
तं मघाऽश्व्या राधांसि सर्वेभ्यो ददति तान्पृत्तिभिः पूर्भिस्त्व महसः
पिष्टहि ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये धर्मात्मभ्य उद्योगिभ्यः श्रमं का-
रयित्वा धनाऽन्नानि प्रयच्छन्ति तान्नगरीभिः पालकैस्सह वर्त्त-
मानानधर्माचरणात्पृथग्रक्षयत एते धर्मेणोद्योगेन पुष्कलं धना-
ऽन्नं प्राप्य जगद्धिताय सततं दानं कुर्युः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठच) अतिशय कर जानों में श्रेष्ठ राजन् (ये) जो (महः) बड़े (श्रवसः) अन्न की (कामेन) कामना से (शतम्) सैकड़ों (मघा) स्वीकार करने योग्य (अश्वा) महत् लोगों में प्रकट होने वाले (राधांसि) धनों को सब को (ददति) देते हैं (तान्) उन को (पत्तृभिः) रक्षक (पूर्भिः) नगरियों के साथ (त्वम्) आप (अंहसः) दुष्टाचरण से (पिष्टहि) रक्षा कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन्! जो धर्मात्मा उद्योगी जनों को उन से श्रम करा के धन और अन्न देते हैं उन नगरी और पालकों के साथ वर्त्तमानों को अधर्माचरण से पृथक् रखो जिस से धर्मपूर्वक उद्योग से पुष्कल धन और अन्न पाकर जगत् के हितार्थ निरन्तर दान करें ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्ट्या सिचम् ।
उत्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिहो देव ओ-
हते ॥ ११ ॥**

**देवः । वः । द्रविणः । दाः । पूर्णम् । विवष्टि । आसिचम् ।
उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् ।
वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥**

पदार्थः—(देवः) विद्वान् (वः) युष्मान् (द्रविणोदाः) धनप्रदः (पूर्णम्) (विवष्टि) विशेषेण कामयते (आसिचम्) समन्तात्सिक्ताम् (उत्) (वा) (सिञ्चध्वम्) (उप) (वा) (पृणध्वम्) पूरयत (आत्) अनन्तरम् (इत्) एवं (वः) युष्मान् (देवः) दिव्यगुणः (ओहते) वितर्कयति ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो द्रविणोदा देवो वः पूर्णामासिचं विवष्टि वा यो देवो वो युष्मानोहते तमुत्सिञ्चध्वं वाऽऽदिदुपृ-
णध्वम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो मनुष्याणां पूर्णां कामनां कुर्वन्ति ता-
न्सर्वे सुखयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (द्रविणोदाः) धनदाता (देवः) विद्वान् (वः)
तुम को (पूर्णाम्) पूरी (आसिचम्) अच्छे प्रकार सेचन की कान्ति को (विवष्टि)
विशेष कर कामना करता है (वा) अथवा जो (देवः) दिव्यगुणधारी विद्वान् (वः)
तुम को (ओहते) वितर्कित करता उस को (उत्, सिञ्चध्वम्) ही सींचो (वा)
अथवा (आत, इत्) इस के अनन्तर ही (उप, पृणध्वम्) समीप में तृप्त करो ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग मनुष्यों की कामना पूर्ण करते हैं उन को सब
सुखी करें ॥ ११ ॥

पुनरध्यापका अध्येतारः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर अध्यापक और अध्येता क्या करें इस विषय को० ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृ-
ण्वत । दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमग्निर्जनाय
दाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वह्निम् ।
देवा । अकृण्वत । दधाति । रत्नम् । विधत्ते । सुवीर्यम् ।
अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(तम्) (होतारम्) विद्याया आदातारम् (अध्वरस्य) अहिंसामयस्य यज्ञस्य (प्रचेतसम्) प्रकर्षेण ज्ञापयितारम् (वह्निम्) वोढारम् (देवाः) विद्वांसः (अकृणवत्) कुर्वन्तु (दधाति) (रत्नम्) रमणीयं धनम् (विधते) विधानं कुर्वते (सुवीर्यम्) सुष्ठु पराक्रमम् (अग्निः) वह्निरिव वर्त्तमानः (जनाय) परोपकारे प्रसिद्धाय (दाशुषे) दात्रे ॥ १२ ॥

अन्वयः—योऽग्निरिव विधते दाशुषे जनाय सुवीर्यं रत्नं दधाति यं देवा अध्वरस्य होतारं वह्निं प्रचेतसमकृणवत् तं सर्वे सुशिक्षयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ये जितेन्द्रियास्तीव्रप्रज्ञा विद्याग्रहणाय प्रवृत्ता विद्यार्थिनस्स्युस्तानहिंस्रान्प्राज्ञान्विद्याधर्मधरान्कुरुतेति ॥ १२ ॥

अत्राग्निविद्द्राजयजमानपुरोहितोपदेशकविद्यार्थिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति षोडशं सूक्तं द्वाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (अग्निः) अग्नि के तुल्य वर्त्तमान विद्वान् (विधते) विधान करते हुए (दाशुषे) दाता (जनाय) जन के लिये (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम युक्त (रत्नम्) रमणीय धन को (दधाति) धारण करता जिस को (देवाः) विद्वान् लोग (अध्वरस्य) अहिंसारूप यज्ञ के कर्त्ता वा (होतारम्) विद्या के गृहीता (वह्निम्) कार्य्यों के चलाने और (प्रचेतसम्) अच्छे प्रकार जताने वाले जन को (अकृणवत्) करें (तम्) उस को सब सुशिक्षित करावें ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे विद्वानों जो जितेन्द्रिय, तीव्रबुद्धि वाले, विद्या ग्रहण के अर्थ प्रवृत्त विद्यार्थी हों उनको अहिंसाशील, बुद्धिमान्, विद्या और धर्म के धारक करो ॥ १२ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, राजा, यजमान, पुरोहित, उपदेशक और विद्यार्थी के कृत्य का वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्वसूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह सोलहवां सूक्त और बाईशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य सप्तदशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

अग्निर्देवता । १ । ३ । ४ । ६ । ७ आ-

चर्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ।

२ साम्नी त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ५ सा-

म्नी पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ।

अथ विद्यार्थिनः किंवत्कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

अत्र विद्यार्थी किस के तुल्य कैसे हों इस विषय को० ॥

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध । उत बहिरुर्विया
वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । समऽइद्धः । उत । बहिः । उ-
र्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (भव) (सुषमिधा)
शोभनया समिधेव धर्म्यक्रियया (समिद्धः) प्रदीप्तः (उत) अ-
पि (बहिः) प्रवृद्धमुदकम् बहिरित्युदकनाम निधं० १ । १२ (उ-
र्विया) पृथिव्या सह (वि) (स्तृणीताम्) तनोतु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने! यथा सुषमिधा समिद्धोऽग्निर्भवति तथा भ-
व उत यथा बहिरुर्विया बहिर्वि स्तृणाति तथाविधो भवान् वि-
स्तृणीताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेन्द्रनैरग्निः प्रदीप्यते वर्षोद-
केन भूमिमाच्छदयति तथैव ब्रह्मचर्यसुशीलतापुरुषार्थैर्विद्यार्थिनः सु-
प्रकाशिता भूत्वा जिज्ञासुहृदयेषु विद्यां विस्तारयन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् जैसे (सुषमिधा) स-
मिधा के तुल्य शोभायुक्त धर्मानुकूल क्रिया से (समिद्धः) प्रदीप्त अग्नि होता है वै-
से (भव) हूजिये (उत) और जैसे अग्नि (उर्वियां) पृथिवी के साथ (वहिः) ब-
ढ़े हुए जल का विस्तार करता है वैसे प्रकार होकर आप (विस्तृणीताम्) विस्तार
कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे इन्धनों से अग्नि प्रदीप्त होता, व-
र्षा जल से पृथिवी को आच्छादित करता है वैसे ही ब्रह्मचर्य सुशीलता और पुरुषार्थ
से विद्यार्थी जन सुप्रकाशित होकर जिज्ञासुओं के हृदयों में विद्या का विस्तार करते हैं ॥ १ ॥

पुनरध्यापकविद्यार्थिनः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर अध्यापक और विद्यार्थी परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को ॥

**उत द्वारं उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ
वहेह ॥ २ ॥**

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवा-
न् । उशतः । आ । वह । इह ॥ २ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (द्वारः) द्वाराणि (उशतीः) का-
मयमानाः (वि) (श्रयन्ताम्) सेवन्ताम् (उत) (देवान्) दिव्य
गुणकर्मस्वभावान् (उशतः) कामयमानान् पतीन् (आ) (वह)
(इह) अस्मिन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन! यथा द्वार उशतीर्हृद्याः पत्नीर्बिहांस उत वोशतो देवान् स्त्रियो वि श्रयन्तां यथाऽग्निरिह सर्वं वहत्युत वा दिव्यान्गुणान्प्रापयति तथैव त्वमा वह ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्यार्थिनो विद्याकामनया प्राप्तानध्यापकान् सेवन्ते यानुत्तमान्विद्यार्थिनोऽध्यापका इच्छन्ति ते परस्परं कामयमाना विद्यामुन्नेतुं शक्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी जैसे (द्वारः) द्वार (उशतीः) कामना वाली हृदय को प्यारी पत्नियों को विद्वान् (उत) और (उशतः) कामना करते हुए (देवान्) उत्तम गुण कर्म स्वभाव युक्त विद्वान् पतियों को स्त्रियां (वि, श्रयन्ताम्) विशेष कर सेवन करें वा जैसे अग्नि (इह) इस जगत् में सब को प्राप्त होता (उत) और दिव्य गुणों को प्राप्त कराता है वैसे ही आप (आ, वह) प्राप्त करिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्यार्थी विद्या की कामना से प्राप्त अध्यापकों का सेवन करते जिन उत्तम विद्यार्थियों को अध्यापक चाहते वे परस्पर कामना करते हुए विद्या की उन्नति कर सके हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

**अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्त्स्वध्वरा कृ-
णुहि जातवेदः ॥ ३ ॥**

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा ।
कृणुहि । जातवेदः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) वह्निरिव तीव्रप्रज्ञ (वीहि) व्याप्नुहि (हविषा) आदत्तेन पुरुषार्थेन (याज्ञि) यज सङ्गच्छस्व (देवान्) विदुषोऽध्यापकान् (स्वध्वरा) शोभनोऽध्वरोऽहिंसामयो व्यवहारो येषां तान् (कृणुहि) (जातवेदः) जातविद्य ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने ! विद्यार्थिस्त्वं विद्युदिव हविषा विद्या वीहि देवान्यज्ञि स्वध्वरा कृणुहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्यार्थिनो यथा विद्युदध्वानं सधो व्याप्नोति तथा पुरुषार्थेन शीघ्रं विद्याः प्राप्नुवन्त्वध्यापकाश्च ताँस्तूर्णं विदुषः कुर्वन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विद्या को प्राप्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य तीव्र-बुद्धि वाले विद्यार्थिन् तू विद्युत् के तुल्य (हविषा) ग्रहण किये पुरुषार्थ से विद्याओं को (वीहि) प्राप्त हो (देवान्) विद्वान् अध्यापकों का (याज्ञि) सङ्ग कर और (स्वध्वरा) सुन्दर अहिंसारूप व्यवहार वाले कामों को (कृणुहि) करा ॥ ३ ॥

भावार्थः इस मंत्र में वाचकलु०—विद्यार्थीजन जैसे विद्युत् मार्ग को शीघ्र व्याप्त होती वैसे पुरुषार्थ से शीघ्र विद्याओं को प्राप्त हों और अध्यापक पुरुष उनको शीघ्र विद्वान् करें ॥ ३ ॥

केऽध्यापका वराः सन्तीत्याह ॥

कौन अध्यापक श्रेष्ठ हैं इस विषय को० ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यज्ञदेवाँ अमृतान्पि-

प्रयञ्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् ।
अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

पदार्थः—(स्वध्वरा) सुष्ठुहिंसस्वभावयुक्तान् (करति)
कुर्यात् (जातवेदाः) प्रसिद्धविद्यः (यक्षत्) सङ्गच्छेत (देवान्)
विदुषः (अमृतान्) स्वस्वरूपेण मृत्युरहितान् (पिप्रयत्)
प्रीणीयात् (च) ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो जातवेदा अध्यापको विद्यार्थिनो देवान्स्वध्वरा
करत्यमृतान्यक्षदेतान्पिप्रयच्च स विद्यार्थिभिः सेवनीयोऽस्ति ॥४॥

भावार्थः—येषामध्यापकानां विद्यार्थिनः सद्यो विद्वांसः सुशी-
ला धार्मिका जायन्ते त एवाऽध्यापकाः प्रशंसनीयाः सन्ति ॥४॥

पदार्थः—जो (जातवेदाः) विद्या में प्रसिद्ध अध्यापक विद्यार्थियों को
(देवान्) विद्वान् और (स्वध्वरा) अच्छे प्रकार अहिंसा स्वभाव वाले (करति)
करे (अमृतान्) अपने स्वरूप से मृत्यु रहितों को (यक्षत्) संगत करे (च) और
इन को (पिप्रयत्) तृप्त करे वह विद्यार्थियों को सेवने योग्य है ॥ ४ ॥

भावार्थः—जिन अध्यापकों के विद्यार्थी शीघ्र विद्वान्, सुशील, धार्मिक होते
हैं वेही अध्यापक प्रशंसनीय होते हैं ॥ ४ ॥

पुनरध्यापकं प्रति विद्यार्थिनः किं पृच्छेयुरित्याह ॥

फिर अध्यापक से विद्यार्थी जन क्या पूछें इस विषय को० ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्या-
शिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेतइतिप्रचेतः । सत्याः ।
भवन्तु । आशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वंस्व) संभज (विश्वा) सर्वाणि (वार्याणि)
वरणीयानि प्रज्ञानानि (प्रचेतः) प्रकर्षेण प्रज्ञया युक्त (सत्याः)
सत्सु साध्व्यः (भवन्तु) (आशिषः) इच्छाः (नः) अस्माकम्
(अद्य) अस्मिन् अहनि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे प्रचेतस्त्वं विश्वा वार्याणि वंस्व यतो नोऽद्या-
ऽशिषः सत्या भवन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक ! त्वं विवेकेन सत्यानि शास्त्राण्यध्यापय
सुशिक्षां कुरु येन वेयं सत्यकामा भवेम ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (प्रचेतः) उत्तम बुद्धि से युक्त पुरुष आप (विश्वा) सब (वा-
र्याणि) ग्रहण करने योग्य विज्ञानों का (वंस्व) सेवन कीजिये जिस से (अद्य) आ-
ज (नः) हमारी (आशिषः) इच्छा (सत्याः) सत्य (भवन्तु) हों ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक ! आप विवेक से सत्य शास्त्रों को पढ़ाइये और सु-
शिक्षा करिये जिससे हम लोग सत्य कामना वाले हों ॥ ५ ॥

पुनर्विद्यार्थिनः कमिव कं सेवेरन्नित्याह ॥

फिर विद्यार्थी किस के तुल्य किसका सेवन करें इस विषय को० ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्न ऊ-
र्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ । इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवासः ।
अग्ने । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (उ) (ते) (दधिरे) दधनु (हव्य-
वाहम्) यो हव्यानि हुतानि द्रव्याणि वहति तद्ददत्तमानम् (दे-
वासः) दिव्यस्वभावा विद्यार्थिनः (अग्ने) सकलविद्यया प्रकाशित
(ऊर्जः) पराक्रमयुक्ताः (आ) (नपातम्) न विद्यते पातो य-
स्य तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त ऊर्जो देवासो नपातं हव्यवाहमिव
त्वाम् आ दधिरे ॥ ६ ॥

भावार्थः—यथाऽग्निविद्या जना ऋत्विजोऽग्निं परिचरन्ति त-
थैव विद्यार्थिनोऽध्यापकं सेवेरन् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) समस्त विद्या से प्रकाशित (ते) आप के (ऊर्जः)
पराक्रम युक्त (देवासः) उत्तम स्वभाव वाले विद्यार्थी जन (नपातम्) जिसका गिर-
ना नहीं विद्यमान उस (हव्यवाहम्) होमे हुए पदार्थों को पहुचाने वाले अग्नि के
के समान (त्वाम्) (उ) तुम्हे ही (आदधिरे) अच्छे प्रकार धारण करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—जैसे अग्निविद्या जानने वाले ऋत्विज् अग्नि की सेवा करते हैं
वैसे ही विद्यार्थी जन अध्यापक की सेवा करें ॥ ६ ॥

पुनस्ते परस्परं किं किं प्रदद्युरित्याह ॥

फिर वे परस्पर क्या २ देंगे इस विषय को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

**ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि
दध इयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥ १ ॥**

**ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना ।
वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥ १ ॥**

पदार्थः—(ते) (ते) तुभ्यम् (देवाय) विदुषेऽध्यापकाय
(दाशतः) दातारः (स्याम) (महः) महान्ति (नः) अस्मभ्य-
म् (रत्ना) विद्यादिर्मणीयप्रज्ञाधनानि (वि) (दधः) विदधाति
(इयानः) प्राप्नुवेन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अध्यापक ! यो भवान् न इयानो महो रत्ना
वि दधस्तस्मै ते देवाय ते वयं दाशतः स्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथाऽध्यापकाः प्रीत्या विद्याः प्रदद्युस्तथा विद्यार्थि-
नो बाहुमनःशरीरधनैरध्यापकान्प्रीणीयुरिति ॥ ७ ॥

अत्राध्यापकविद्यार्थिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यृग्वेदे सप्तममण्डले प्रथमोऽनुवाकः सप्तदशं सूक्तं पञ्चमे-
ऽष्टके द्वितीयाध्याये त्रयोविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे अध्यापक जो आप (नः) हमारे लिये (इयानः) प्राप्त हो-
ते हुए (महः) बड़े २ (रत्ना) रत्नों को (वि, दधः) विधान करते हो (ते)
उन (देवाय) विद्वान् अध्यापक आप के लिये (ते) वे हम लोग (दाशतः) दे-
ने वाले (स्याम) हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे अध्यापक जन प्रीति के साथ विद्यार्थे देवें वैसे विद्यार्थी जन
वाणी, मन, शरीर और धनों से अध्यापकों को तृप्त करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में अध्यापक और विद्यार्थियों के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद के सप्तममण्डल में पहिला अनुवाक और सत्रहवां सूक्त तथा पांच-
वें अष्टक के द्वितीयाध्याय में तेईशवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ पञ्चविंशत्यृचस्याऽष्टादशतमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ

ऋषिः । १-२१ इन्द्रः । २२-२५ सुदासः पैज-

वनस्य दानस्तुतिर्देवता । १ । १७ । २१ प-

ङ्क्तिः । २ । ४ । १२ । २२ । भुरिक् प-

ङ्क्तिः । ८ । १३ । १४ स्वराट्प-

ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ३ ।

७ विराट्त्रिष्टुप् । ५ । ९ । ११ ।

१६ । १९ । २० निचृत्त्रिष्टुप्

६ । १० । १५ । १८ । २३ ।

२४ । २५ । त्रिष्टु-

प्छन्दः । धैव-

तः स्वरः ॥

अथ राजा कीदृशो वरो भवतीत्याह ॥

अब पञ्चीश ऋचा वाले अठारहवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मंत्र में राजा

कैसा श्रेष्ठ होता है इस विषय को० ॥

त्वे ह यत्पितरंश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरि-
तारो असन्वन् । त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं-
वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वेइति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । वि-
श्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् । त्वे इति । गावः ।

सुदुघा । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवयते ।
वनिष्ठः ॥ १ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (ह) खलु (यत्) ये (पितरः)
ऋतव इव पालयितारः (चित्) अपि (नः) अस्माकम् (इ-
न्द्र) (विश्वा) सर्वाणि (वामा) प्रशस्यानि (जरितारः) स्ता-
वकः (असन्वन्) याचन्ते (त्वे) त्वयि (गावः) धेनवः (सु-
दुघा) सुष्ठु कामप्रपूरिकाः (त्वे) त्वयि (हि) (अश्वाः)
महान्तस्तुरङ्गाः (त्वम्) (वसु) द्रव्यम् (देवयते) कामयमा-
नाय (वनिष्ठः) अतिशयेन वनिता सम्भाजकः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र राजँस्त्वे सति यद्ये नः पितरश्चिज्जरितारो
विश्वा वामा असन्वँस्त्वे ह सुदुघा गावोऽसन्वँस्त्वे ह्यश्वा असन्व-
न्यस्त्वं देवयते वनिष्ठः सन्वसु ददासि स त्वं सर्वैः सेवनीयः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि राजा सूर्यवह्निद्यान्यायप्र-
काशको भवेत्तर्हि सर्वं राष्ट्रं कामेनालंकृतं भूत्वा राजानमलंकामं
कुर्याद्धारमिका धर्ममाचरेयुरधार्मिकाश्च पापाचारं त्यक्त्वा धर्मिष्ठा
भवेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) राजन् (त्वे) आप के होते (यत्) जो (नः)
हमारे (पितरः) ऋतुओं के समान पालना करने वाले (चित्) और (जरितारः)
स्तुति कर्ता जन (विश्वा) समस्त (वामा) प्रशंसा करने योग्य पदार्थों की (अस-
न्वन्) याचना करते हैं (त्वे, ह) आप के होते (सुदुघाः) सुन्दर काम पूरने वाली
(गावः) गौएँ हैं उन को मांगते हैं (त्वे, हि) आप ही के होते (अश्वाः) जो बड़े-
घोड़े हैं उन को मांगते हैं जो आप (देवयते) कामना करने वाले के लिये (वनिष्ठः)

अतीव पदार्थों को अलग करने वाले होते हुए (वसु) धन देते हैं सो (त्वम्) आप सब को सेवा करने योग्य हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यदि राजा सूर्य के समान विद्या और न्याय का प्रकाशक हो तो सम्पूर्ण राज्य कामना से अलङ्कृत होकर राजा को पूर्ण कामना वाला करे तथा धार्मिक जन धर्म का आचरण करें और अधार्मिक जन भी पापाचरण को छोड़ धर्मात्मा होवें ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् । पिशा गिरौ मघवन् गोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अव । द्यु-
ऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् । पिशा । गिरः । मघऽवन् ।
गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(राजेव) यथा राजा तथा (हि) (जनिभिः)
प्रादुर्भूताभिः प्रजाभिः (क्षेपि) निवससि (एव) (अव)
(द्युभिः) दिनैः (अभि) (विदुः) विद्वान् (कविः) का-
व्यादिनिर्माणे चतुरः (सन्) (पिशा) रूपेण (गिरः) वाचः
(मघवन्) (गोभिः) धेनुभिः (अश्वैः) तुरङ्गैः (त्वायतः)
त्वां कामयमानान् (शिशीहि) तीक्ष्णप्रज्ञान् (कुरु) (राये)
धनाय (अस्मान्) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मधवन् ! विद्वन्वस्त्वं जनिभी राजेव गोभिर-
श्वै राये त्वायतोऽस्माञ्छिशीहि विदुः कविः सन् पिशा गिरः शि-
शीहि द्युभिर्ह्यभ्यव क्षेपि तमेव वयं सततं प्रोत्साहयेम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं— यथा सूर्यः सर्वैः पदार्थैस्सह प्र-
काशते तथा राजा प्रकाशमानो भवेद्यो नृपः सत्यं कामयमानान-
स्मान्प्रीणाति सोऽपि सदा प्रसन्नः स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मधवन्) ऐश्वर्यवान् विद्वान् जो आप (जनिभिः) उत्प-
न्न हुई प्रजाओं से (राजेव) जैसे राजा वैसे (गोभिः) धेनु और (अश्वैः) घो-
ड़ों से (राये) धन के लिये (त्वायतः) तुम्हारी कामना करते हुए (अस्मान्)
हम लोगों को (शिशीहि) तेजबुद्धि वाले करो । जो (विदुः) विद्वान् (कविः)
कविताई करने में चतुर (सन्) होते हुए (पिशा) रूप से (गिरः) वाणियों को
तीक्ष्ण करो (द्युभिः) दिनों से (हि) ही (अभि, अब, क्षेपि) सब ओर से नि-
रन्तर निवास करते हो (एव) उन्हीं आपको हम लोग निरन्तर उत्साहित करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जैसे सूर्य सब पदार्थों के साथ प्र-
काशित होता है वैसे जो राजा प्रकाशमान हो और जो हम लोगों को सत्य के चाहने वालों
को प्रसन्न करता है वह भी सदा प्रसन्न हो ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को ० ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरौ
देवयन्तीरुप स्थुः । अर्वाचीं ते पथ्या राय एतु
स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इ॒माः । ऊं इति । त्वा । प॒स्प॒धा॒नासः । अत्र । म॒न्द्राः ।
 गिरः । दे॒व॒ऽय॒न्तीः । उप । स्थुः । अ॒र्वा॒ची । ते । प॒थ्या ।
 रा॒यः । ए॒तु । स्या॒म । ते । सु॒ऽम॒तौ । इन्द्र । शर्म॑न् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(इमाः) प्रजाः (उ) (त्वा) त्वाम् (पस्पृधानासः) स्पर्धमानाः (अत्र) (मन्द्राः) आनन्दप्रदाः (गिरः) वाचः (देवयन्तीः) देवान्विदुषः कामयमानाः (उप) (स्थुः) उपतिष्ठन्तु (अर्वाची) नवीना (ते) तव (पथ्या) पथिषु साध्या (रायः) धनानि (एतु) प्राप्नोतु (स्याम) (ते) तव (सुमतौ) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजन् (शर्मन्) गृहे ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यं त्वा पस्पृधानास इमा देवयन्ती मन्द्रा गिर उपस्थुस्तेऽर्वाची पथ्या राय एतु तस्य तेऽत्र सुमतौ शर्मन् वयं संमताः स्याम ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् यदि भवान् सर्वविद्यायुक्ता सुशिक्षिता मधुरा श्लक्षणाः सत्याः वाचो दध्यात्तर्हि तव नीतिः सर्वेषां पथ्या-स्यात् सर्वाः प्रजा अनुरक्ता भवेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजन् जिन (त्वा) आप को (पस्पृधानासः) स्पर्धा करते अर्थात् अति चाहना से चाहते हुए (इमाः) यह प्रजाजन और (देवयन्तीः) विद्वानों की कामना करती हुई (मन्द्राः) आनन्द देने वाली (गिरः) वाणियां (उप, स्थुः) उपस्थित हों और (ते) आप की (अर्वाची) नवीन (पथ्या) मार्ग में उत्तम नीति (रायः) धनों को (एतु) प्राप्त हो उन (ते) आप के (अत्र) इस (सुमतौ) श्रेष्ठमति और (शर्मन्) घर में (उ) भी हम लोग सम्मत (स्याम) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप सर्वविद्यायुक्त, सुशिक्षित, मधुर, श्लक्ष्ण सत्य, वाणियों को धारण करो तो तुम्हारी नीति सब को पथ्य हो सब प्रजाजन अनुराग युक्त हों ॥ ३ ॥

राजा सर्वसम्मत्या राजशासनं कुर्यादित्याह ॥

राजा सर्वसम्मति से राजशासन करे इस विषय को० ॥

धेनुं न त्वां सूयवसे दुदुक्षन्नुप ब्रह्माणि ससृ-
जे वसिष्ठः । त्वा मिन्मे गोपतिं विश्वं आहा न
इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सूयवसे । दुधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि ।
ससृजे । वसिष्ठः । त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः ।
आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(धेनुम्) दुग्धदात्री गौः (न) इव (त्वा) त्वाम्
(सूयवसे) शोभने भक्षणीये घासे । अत्रान्वेषामपीत्याद्यचो दीर्घः
(दुदुक्षन्) कामान्प्रपूरयन् (उप) (ब्रह्माणि) महान्त्यनानि ध-
नानि वा (ससृजे) सृजति (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुः (त्वा-
म्) (इत्) (मे) मम (गोपतिम्) गवां पालकम् (विश्वः)
सर्वो जनः (आह) ब्रूयात् (आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः)
परमैश्वर्ययुक्तो राजा (सुमतिम्) शोभनां प्रज्ञाम् (गन्तु) गच्छ-
तु प्राप्नोतु (अच्छ) सम्यक् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यो वसिष्ठः सूयवसे धेनुं न त्वा दुदुक्षन्

ब्रह्माण्युप ससृजे मे गोपतिं त्वां विश्वो जनो यदाहताभिन्नः सुम-
ति मिन्द्रो भवानच्छा गन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे राजन् ! यदि भवानस्माकं विदु-
षां सम्मतौ वर्तित्वा राज्यशासनं कुर्याद्यः कश्चित्प्रजाजनः स्वकीयं सु-
खदुःखप्रकाशकं वचः श्रावयेत्तत्सर्वं श्रुत्वा यथावत्समादध्यात्त-
र्हि भवन्तं सर्वे वयं गौर्दुग्धेनेव राज्यैश्वर्येणोन्नतं कुर्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो (वसिष्ठः) अतीव धन (सूपवसे) सुन्दर
भक्षण करने योग्य घास के निमित्त (धेनुम्) गौ को (न) जैसे वैसे (त्वा) तुम्हें
(दुदुक्षन्) कामों से परिपूर्ण करता हुआ (ब्रह्माणि) बहुत अन्न वा धनों को (उ-
प, ससृजे) सिद्ध करता है (मे) मेरी (गोपतिम्) इन्द्रियों की पालना करने वाले
(त्वाम्) तुम्हें (विश्वः) सब जन जो (आह) कहे (इत्) उसी (नः) हमारी
(सुमतिम्) सुन्दर मति को (इन्द्रः) परमैश्वर्य युक्त राजा आप (अच्छ, आ, गन्तु)
अच्छे प्रकार प्राप्त हूजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—यदि आप हम लोगों विद्वानों की
संमति में वर्तकर राज्यशासन करें वा जो कोई प्रजा जन स्वकीय सुख दुःख प्रकाश
करने वाले वचन को सुनावे उस सब को सुन कर यथावत् समाधान दें तो आप को
सब हम लोग गौ दूध से जैसे वैसे राज्यैश्वर्य से उन्नत करें ॥ ४ ॥

पुनः राजा किंवत् किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा किस के तुल्य क्या करे इस विषय को० ॥

अर्णोसि चित्प्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यं
कृणोत्सुपारा । शर्धन्तं शिष्यमुचथस्य नव्यः शापं
सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णोसि । चित् । प्रथाना । सुदासे । इन्द्रः । गाधानि ।

अकृणोत् । सुपारा । शर्धन्तम् । शिष्यम् । उचथस्य । न-
व्यः । शापम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अणीसि) उदकानि (चित्) इव (पप्रथाना)
विस्तीर्णानि (सुदासे) सुष्ठु दातव्ये व्यवहारे (इन्द्रः) सूर्यो वि-
द्युद्वा (गाधानि) परिमितानि (अकृणोत्) करोति (सुपारा) सु-
खेन पारं गन्तुं योग्यानि (शर्धन्तम्) बलं कुर्वन्तम् (शिष्यम्)
आत्मनः शिमि कर्म कामयमानम् शिमीतिकर्मनाम निघं० २ ।
१ । (उचथस्य) वक्तुं योग्यस्य (नव्यः) नवेषु भवः (शापम्)
शपन्त्याक्रुश्यन्ति येन तम् (सिन्धूनाम्) नदीनाम् (अकृणोत्)
करोति (अशस्तीः) अप्रशंसिता निरुदकाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन् नव्य स्त्वमिन्द्र श्वित्सुदासे पप्रथाना अ-
णीसि गाधानि सुपाराऽकृणोत् सिन्धूनामशस्तीरकृणोत्तथोचथस्य श-
र्धन्तं शिष्यं प्रति शापं कुर्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे राजन् यथा सूर्यो विद्युद्वा समुद्र-
स्थान्यपि जलानि सुखेन पारं गन्तुं योग्यानि करोति तथैव व्यवहारा-
न्परिमितान् सुगमान् कृत्वा दुष्टनाशनं श्रेष्ठसन्मानं विधाय दुष्टा-
नामधर्म्याः क्रिया निन्दितास्त्वं सदा कुर्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजा (नव्यः) नवीनों में प्रसिद्ध आप (इन्द्रः) सूर्य वा
बिजुली (चित्) के समान (सुदासे) सुन्दर देने योग्य व्यवहार में (पप्रथाना)
विस्तीर्ण (अणीसि) जल जो (गाधानि) परिमित हैं उन को (सुपारा) सुन्दर-
ता से पार जाने योग्य (अकृणोत्) करते हैं (सिन्धूनाम्) नदियों की (अशस्तीः)
अप्रशंसित जलरहित (अकृणोत्) करते हैं वैसे (उचथस्य) कहने योग्य (शर्धन्तम्)

बल करते हुए (शिष्यम्) अपने को कर्म की कामना करने वाले प्रति (शापम्) शाप अर्थात् जिससे दण्ड देते हैं ऐसे काम को करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लुप्तोपमालंकार है— हे राजा ! जैसे सूर्य वा विजुली समुद्रस्थ जलों को सुख से पार जाने योग्य करता है वैसे ही व्यवहारों को भी परिमाण युक्त और सुगम कर दृष्टों का नाश और श्रेष्ठों का सन्मान कर दुष्टों की अधर्मक्रियाओं को निन्दित आप सदा करें ॥ ५ ॥

पुना राजा कान् सत्कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा किन का सत्कार करे इस विषय को० ॥

**पुरोळा इत्तुर्वशो यज्जुरासीद्राये मत्स्यासो नि-
शिता अपीव । श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा-
सखाय मतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥**

**पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यज्जुः । आसीत् । राये ।
मत्स्यासः । निऽशिताः । अपिऽइव । श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृग-
वः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥**

पदार्थः—(पुरोळाः) पुरःसरः (इत्) एव (तुर्वशः)
सद्यो वशाङ्करः (यज्जुः) सङ्गन्ता (आसीत्) अस्ति (राये)
धनाय (मत्स्यासः) समुद्रस्था मत्स्या इव (निशिताः) नितरां
तीक्ष्णगतिस्वभावाः (अपीव) (श्रुष्टिम्) शीघ्रम् (चक्रुः)
कुर्वन्ति (भृगवः) परिपक्वज्ञानाः (द्रुह्यवः) दुष्टानां निन्द-
काः (च) (सखा) (सखायम्) सखायम् (अतरत्) त-
रति (विषूचोः) व्यासविद्याधर्मसुशीलयोर्द्वयोः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजन्नाये यस्तुर्वशः पुरोडा यक्षुरिदासीद् ये म-
त्स्यासोऽपीव निशिता भृगवो दुह्यवश्च श्रुष्टिं चक्रुर्धः सखा विषूचोः
सखायमतरत्तानि त्वं सदा सत्कुर्याः ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे राजन् ! सर्वेषु शुभकर्मस्वप्नसं-
राधनोन्नतिकारका महामत्स्या इव गम्भीराशयस्थाः शीघ्रं कर्तारः
परस्परस्मिन्सुलब्धः स्युस्तानतीवप्रज्ञान्सत्कृत्य राज्यकार्येषु नियो-
जय ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे राजा (राये) धन के लिये जो (तुर्वशः) शीघ्र वश करने और
(पुरोडाः) आगे जाने (यत्तुः) दूसरों से मिलने वाला (इत्) ही (आसीत्)
है वा (च) और जो (मत्स्यासः) समुद्रों में स्थिर मछलियों के समान (अपीव)
अतीव (निशिताः) निरन्तर तीक्ष्णस्वभावयुक्त (भृगवः) परिपक्व ज्ञान वाले (दु-
ह्यवः) दुष्टों की निन्दा करने वाले (च) भी (श्रुष्टिम्) शीघ्रता (चक्रुः) करते हैं जो
(सखा) मित्र (विषूचोः) विद्या और धर्म का सुन्दर शील जिन में विद्यमान उन
के (सखायम्) मित्र को (अतरत्) तरता है उन सर्वों का आप सदा सत्कार
करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है०—हे राजन् ! जो सब शुभ कर्मों में
आगे अच्छे प्रकार सिद्धि की उन्नति करने वाले बड़े मगरमच्छों के समान गम्भीर
आशयवाले, शीघ्रकारी एक दूसरे में मित्रता रखने वाले हों उन अतीव बुद्धिमानों का
सत्कार कर राज्यकार्यों में नियुक्त करो ॥ ६ ॥

पुना राजजनाः कीदृशा वराः स्युरित्याह ॥

फिर राजजन कैसे श्रेष्ठ हों इस विषय को अगले० ॥

आ पृथ्वासो भलानसो भनन्ता लिनासो
विप्राणिनः शिवासः । आयोऽनयत्सधमा आर्यस्य
गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अलिनासः ।
 विषाणिनः । शिवासः । आ । यः । अनयत् । सधमाः ।
 आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (पक्थासः) पाकविद्याकुशलाः
 परिपक्वज्ञाना वा (भलानसः) भला परिभाषणीया नासिका ये-
 पान्ते (भनन्त) भनन्तूपदिशन्तु (आ) (अलिनासः) अ-
 लिनाः सुभूषिता नासिका येषान्ते (विषाणिनः) विषाणमिव
 तीक्ष्णा हस्तेनत्वा येषान्ते (शिवासः) मङ्गलकारिणः (आ)
 (यः) (अनयत्) नयति (सधमाः) समानस्थाने मन्यमानः
 (आर्यस्य) उत्तमजनस्य (गव्या) गव्यानि सुवाचि भवानि
 (तृत्सुभ्यः) हिंसकेभ्यः (अजगन्) गच्छन्तु (युधा) युद्धेन
 (नृन्) मनुष्यान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! ये पक्थासो भलानसोऽलिनासो विषा-
 णिनः शिवासो भवन्तं प्रत्याभनन्त तृत्सुभ्यो युधा नृनाजगन्भ्यः स-
 धमा आर्यस्य गव्याऽऽनयत्तान् सर्वान् सुरक्ष ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये तपस्विनः पुरुषार्थिनो वक्तारः सु-
 रूपा मङ्गलाचारा युद्धविद्याकुशला आर्या जना भवन्तं यद्यदु-
 पदिशेयुस्तत्तदप्रमत्तः सन् सदाऽनुतिष्ठ ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा जो (पक्थासः) पाकविद्या में कुशल (भलानसः) सब
 ओर से कहने योग्य (अलिनासः) जिन की सुभूषित नासिका (विषाणिनः) जिन
 के सींग के समान तीक्ष्ण नख विद्यमान (शिवासः) और जो मङ्गलकारी आप को
 (आ, भनन्त) अच्छे प्रकार उपदेश करें (तृत्सुभ्यः) हिंसकों से (युधा) युद्ध

से (नृन्) मनुष्यों को (आ, अजगन्) प्राप्त हों (यः) जो (सधमाः) समान स्थान में मानते हुए (आर्यस्य) उत्तम जन के (गव्या) उत्तम बाणी में प्रसिद्ध हुआओं को (आनयत्) अच्छे प्रकार पहुँचाता है उन सत्र की आप उत्तमता से रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा जो तपस्वी पुरुषार्थी वक्ता जन उत्तमरूपवाले मङ्गल जिनके आचरण युद्धविद्या में कुशल आर्य जन आप को जिस जिस का उपदेश दें उस २ को अप्रमत्त होते हुए सदा ठानो अर्थात् सर्वदैव उस का आचरण करो ॥ ७ ॥

केऽत्र भाग्यहीनाः सन्तीत्याह ॥

कौन इस लोक में भाग्यहीन होते हैं इस विषय को० ॥

दुराध्योऽत्र अदितिं स्त्रेवयन्तोऽचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् । महाविष्यक् पृथिवीं पत्यमानः पशुष्क- विरशयन्नायमानः ॥ ८ ॥

दुःऽआध्यः । अदितिम् । स्त्रेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् । महा । अविष्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चायमानः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(दुराध्यः) दुष्टाचारा दुष्टधियः (अदितिम्) ज- नित्वं कामम् (स्त्रेवयन्तः) (अचेतसः) निर्वुद्धयः (हि) (जगृभ्रे) गृह्णन्ति (परुष्णीम्) पालिकाम् (महा) महत्वेन (अविष्यक्) व्याजीकरोति (पृथिवीम्) भूमिम् (पत्यमानः) पतिरिवाचरन् (पशुः) गवादिः (कविः) क्रान्तप्रज्ञः (अशयत्) शेते (चा- यमानः) वर्धमानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—यथा महा पत्यमानश्चायमानः कविः पशुरशयत्प-

परुष्णीं पृथिवीम् विव्यक् तथा येऽचेतसो दुराधोऽदितिं स्वेवयन्तो
विजगृभ्रे ते वर्तन्त इति वेद्यम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या त एवाऽत्र पशुवत्पा-
मराः सन्ति ये स्यासक्ता भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (महा) वड़प्पन से (प्रत्यमानः) पति के समान आच-
रण करता (चायमानः) वृद्धि को प्राप्त होता हुआ (कविः) प्रत्येक काम में आ-
क्रमण करने वाली बुद्धि जिस की वह (पशुः) गो आदि पशु (अशयत्) सोता है
(परुष्णीम्) पालने वाली (पृथिवीम्) भूमि को (अविव्यक्) विविध प्रकार से आ-
क्रमण करता है वैसे जो (अचेतसः) निर्बुद्धि (दुराध्यः) दुष्टबुद्धिपुरुष (अदि-
तिम्) उत्पत्ति काम को (स्वेवयन्तः) सेवते हुए (विजगृभ्रे) विशेषता से लेते हैं वे
वर्तमान हैं ऐसा जानो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है— हे मनुष्यो ! वे ही इस
संसार में पशु के तुल्य पामरजन हैं जो स्त्री में आसक्त हैं ॥ ८ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

ईयुरथं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगा-
म । सुदाम इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मनुषे
वध्निवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । च-
न । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम । सुऽदासः । इन्द्रः । सु-
ऽतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्निऽवाचः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ईयुः) प्राप्नुयुः (अर्थम्) द्रव्यम् (न) इव (न्यर्थम्)

निश्चितोऽर्थो यस्मिँस्तम् (परुष्णीम्) पालिकां नीतिम् (आशुः)
सद्यः (चन) अपि (इत्) एव (अभिपित्वम्) प्राप्यम् (ज-
गाम) (सुदासः) शोभनानि दानानि यस्य सः (इन्द्रः) परमैश्वर्य-
वान् (सुतुकान्) शोभनानि तुकान्यपत्यानि येषां तान् (अमि-
त्तान् मित्रतारहितान् (अरन्धयत्) हिंस्यात् (मानुषे) मनुष्याणाम-
स्मिन्सङ्ग्रामे (वध्निवाचः) वधूयो वर्धिका वाचो येषां ते ॥ ९ ॥

अन्वयः—यथा सुदास इन्द्रोऽर्थं न न्यर्थं आशुः संपरुष्णीं
चनाऽभिपित्वं जगामाऽमितानरन्धयन्मानुषे वध्निवाचःसुतुकान्क्षन्ति
तथेतरेऽपि मनुष्यास्तदिदीयुः ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजजना यथा न्यायाधीशो
राजा न्यायेन प्राप्तं गृह्णात्यन्यायजन्यं त्यजति श्रेष्ठान् संरक्ष्य दुष्टा-
न्दण्डयति स एवोत्तमो भवति ॥ ९ ॥

पदार्थः—जैसे (सुदासः) सुन्दर दान जिस के विद्यमान वह (इन्द्रः)
परमैश्वर्यवान् (अर्थम्) द्रव्य के (न) समान (न्यर्थम्) निश्चित अर्थ वाले को
(आशुः) शीघ्रकारी होता हुआ (परुष्णीम्) पालना करने वाली नीति को (चन)
भी (अभिपित्वम्) और प्राप्त होने योग्य पदार्थ को (जगाम) प्राप्त होता है (अ-
मितान्) मित्रता रहित अर्थात् शत्रुओं को (अरन्धयत्) नष्ट करे और (मानुषे)
मनुष्यों के इस संग्राम में (वध्निवाचः) जिन की वृद्धि देने वाली वाणी वे (सुतुकान्)
सुन्दर जिन के सन्तान हैं उन की रक्षा करते हैं वैसे और भी मनुष्य (इत्) उस
को (ईयुः) प्राप्त हों ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राजजनों! जैसे न्याया-
धीश राजा न्याय से प्राप्त पदार्थ को लेता और अन्याय से उत्पन्न हुए पदार्थ को
छोड़ता तथा श्रेष्ठों की सम्यक् रक्षा कर दुष्टों को दण्ड देता है वही उत्तम होता है ॥ ९ ॥

पुनर्जीवा स्वं स्वकृतं कर्मफलं प्राप्नुवन्त्येवेत्याह ॥

फिर जीव अपने २ किये हुए कर्म के फल को प्राप्त होते ही हैं इस विषय को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं
चितासः । पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं च-
क्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥ २५ ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् ।
अभि । मित्रम् । चितासः । पृश्निऽगावः । पृश्निऽनिप्रेषितासः ।
श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥ १० ॥ २५ ॥

पदार्थः—(ईयुः) प्राप्नुयुर्गच्छेयुर्वा (गावः) धेनवः (न)
इव (यवसात्) भक्षणीयाद् घासाद्यात् (अगोपाः) अविद्य-
मानो गोपो यासां ताः (यथाकृतम्) येन प्रकारेणाऽनुष्ठितम्
(अभिमित्रम्) अभिमुखं सखायमिव (चितासः) सञ्चययु-
क्ताः (पृश्निगावः) पृश्निवदन्तरिक्षवद्गावो येषान्ते (पृश्निनिप्रेषि-
तासः) पृश्नावन्तरिक्षे नितरां प्रेषिता यैस्ते (श्रुष्टिम्) क्षिप्रम्
(चक्रुः) कुर्वन्ति (नियुतः) निश्चितगतयो वायवः (रन्तयः)
येषु रमन्ते ते (च) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यवसादगोपा गावो नाऽभिमित्रमिव
चितासो जीवा यथाकृतं कर्मफलमीयुर्यथा पृश्निगावोऽन्तरिक्ष-
किरणयुक्ताः पृश्निनिप्रेषितासो नियुतो रन्तयश्च वायवः श्रुष्टिं चक्रु-
स्तथैव ये कर्माणि कुर्वन्ति ते तादृशमेव लभन्ते ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या यथा गोपालरहिता गा-
वः स्ववत्सान् वायवोऽन्तरिक्षस्थान् किरणान् सखा सखायं च
प्राप्नोति तथैव स्वकृतानि शुभाऽशुभानि कर्माणि जीवा ईश्वर-
व्यवस्थया प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यवसात्) भक्षण करने योग्य घासआदि से (अ-
गोपाः) जिन की रक्षा विद्यमान नहीं वे (गावः) गौयें (न) जैसे वा जैसे (अ-
भिमित्रम्) सन्मुख मित्र वैसे (चितासः) संचय अर्थात् संचित पदार्थों से युक्त जीव
(यथारुतम्) जैसे किया कर्म वैसे उसके फल को (ईयुः) प्राप्त हों वा पहुँचें वा
जैसे (पृश्निगावः) अन्तरिक्ष के तुल्य किरणों से युक्त (पृश्निनिप्रेषितासः) अन्त-
रिक्ष में निरन्तर प्रेषित किये हुये (नियुतः) निश्चितगति वाले वायु और (रन्तयः)
जिन में रमते हैं वे वायु (च) (श्रुष्टिम्) शीघ्रता (चक्रुः) करते हैं वे वैसा ही
फल पाते हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है०—हे मनुष्यो ! जैसे चरवाहों से रहि-
त गौयें अपने बछड़ों को और वायु अन्तरिक्षस्थ किरणों को और मित्रमित्र को प्राप्त
होता है वैसे ही अपने किये हुए शुभ अशुभ कर्मों को जीव ईश्वरव्यवस्था से प्राप्त
होते हैं ॥ १० ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले ० ॥

**एकं च योः विंशतिं च श्रवस्या वैकुर्णयोर्जना-
त्राजा न्यस्तः । दस्मो न सन्नन्निशिशति बर्हिः
शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥**

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकुर्णयोः ।

जनान् । राजा । नि । अस्तुरित्यस्तः । दस्मः । न । स-
 अन् । नि । शिशाति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् ।
 इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(एकम्) (च) (यः) (विंशतिम्) एतत्सं-
 ख्याताम् (च) (श्रवस्या) श्रवस्यन्ने साधूनि (वैकर्णयोः)
 विविधेषु कर्णेषु श्रोत्रेषु भवयोर्व्यवहारयोः (जनान्) मनुष्यान्
 (राजा) राजमानः (नि) (अस्तः) योऽस्यति सः (दस्मः)
 दुःखोपक्षयिता (न) इव (सन्नन्) सीदन्ति यस्मिन्
 तस्मिन् गृहे (नि) नितराम् (शिशाति) तीक्ष्णीकरोति (ब-
 र्हिः) प्रवृद्धम् (शूरः) निर्भयः (सर्गम्) उदकम् सर्ग इत्यु-
 दकनाम निध० १ । १२ (अकृणोत्) करोति (इन्द्रः) सूर्यः
 (एषाम्) वीराणां मनुष्याणां मध्ये ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो दस्मो न वैकर्णयोर्न्यस्तो राजा ज-
 नान्सन्नानि शिशाति विंशतिं चैकं च श्रवस्या कृणोत्स एषामिन्द्रोव-
 र्हिः सर्गमिव शूरश्शत्रून् विजयते ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यो राजा मनुष्यान् पुत्र-
 वत्पालयत्यर्हिसक इव सर्वानानन्दयते सूर्यवत् न्यायविद्याबलानि
 प्रकाश्य शत्रून् विजयते स एव सर्वं सुखमाप्नोति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (दस्मः) दुःख के विनाश करने वाले
 के (न) समान (वैकर्णयोः) विविध प्रकार के कानों में उत्पन्न हुए व्यवहारों का
 (नि, अस्तः) निरन्तर प्रक्षेपण करने अर्थात् श्रोत्रों के कानों में डालने वाला (राजा)

विराजमान (जनान्) मनुष्यों को (सन्नन्) जिस में बैठते हैं उस घर में (निशि-
शाति) निरन्तर तीक्ष्ण करता है और (विंशतिम्, च, एकम्, च) बींश और एक
भी अर्थात् इक्कीश (श्रवस्या) अन्न में उत्तम गुण देने वालों को (अकृषोत्)
सिद्ध करता है वह (एषाम्) इन वीर मनुष्यों के बीच (इन्द्रः) सूर्य (वहिः)
अच्छे प्रकार बड़े हुए (सर्गम्) जल को जैसे वैसे (शूरः) निर्भय शत्रुओं को
जीतता है ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जो राजा
मनुष्यों को पुत्र के समान पालता अहिंसक के समान सब को आनन्दित कराता और
सूर्य के समान न्याय विद्या और बलों को प्रकाशित कर शत्रुओं को जीतता है वही
सब सुखों को प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

पुनः राजामात्याः प्रजापुरुषाश्च परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा अमात्य और प्रजा पुरुष परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को ॥

अधं श्रुतं कवपं वृद्धमप्स्वनुं द्रुह्यं नि वृणग्-
ज्जबाहुः । वृणाना अत्र सख्यायं सख्यं त्वायन्तो-
ये अमदन्नन् त्वा ॥ १२ ॥

अधं । श्रुतम् । कवपम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुह्यम् ।
नि । वृणक् । वज्रबाहुः । वृणानाः । अत्र । सख्यायं । स-
ख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अध) अथ (श्रुतम्) (कवपम्) उपदेश-
कम् (वृद्धम्) वयोविदयाभ्यामधिकम् (अप्सु) जलेषु (अ-
नु) (द्रुह्यम्) यो द्रोहि तम् (नि) (वृणक्) वृणक्ति (व-

ज्ववाहुः) शस्त्रपाणिः (वृणानाः) स्वीकुर्वाणाः (अत्र) (सख्याय) मित्रत्वाय (सख्यम्) मित्रभावम् (त्वायन्तः) त्वां कामयमानाः (ये) (अमदन्) मदन्ति हर्षन्ति (अनु) (त्वा) त्वाम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! येऽत्र सख्याय सख्यं वृणाना स्त्वायन्तो धार्मिका विद्वांसस्त्वान्वमदनध तैः यच्छ्रुतं तेषां मध्ये कवषं वृद्धं द्रुह्यं यो वज्रवाहुः नि वृणक् अप्स्वनुवृणक् तां स्तं च सर्वे सत्कुर्वन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये तवानुकूला वर्तन्ते येषां चानुकूलो भवान् वर्तते ते सर्वे सखायो भूत्वा न्यायेन पुत्रवत् प्रजासम्पाल्यानन्दं भुञ्जीरन् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजन् (ये) जो (अत्र) यहां (सख्याय) मित्रता के लिये (सख्यम्) मित्रपन को (वृणानाः) स्वीकार करते और (त्वायन्तः) तुम्हारी चाह करते हुए धार्मिक विद्वान् पुरुष (त्वा) तुमको (अनु, अमदन्) आनन्दित करते हैं (अथ) इसके अनन्तर उन से जिस कारण (श्रुतम्) सुना इस कारण उन में से (कवषम्) उपदेश करने वाले (वृद्धम्) अवस्था और विद्या से अधिक को और (द्रुह्यम्) दुष्टों से द्रोह करने वाले को जो (वज्रवाहुः) शस्त्रों को हाथों में रखने वाला (निवृणक्) निरन्तर विवेक से स्वीकार करता और (अप्सु) जलों में (अनु) अनुकूलता से स्वीकार करता है उन सब को वा उसको सब सत्कार करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो आप के अनुकूल वर्तमान हैं जिनके अनुकूल आप हैं वे सब मित्र हो कर न्याय से पुत्र के समान पालन कर आनन्द भोगें ॥ १२ ॥

पुनस्ते राजादयः कीदृशं वलं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजा आदि कैसा बल करें इस विषय को अगले० ॥

वि सद्यो विश्वां दृंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सह-

सा सप्त दर्दः । व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्मं
पूरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दृंहितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः ।
सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः । वि । आनवस्य । तृत्सवे । ग-
यम् । भाक् । जेष्मं । पूरुम् । विदथे । मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वि) विशेषेण (सद्यः) शीघ्रम् (विश्वा)
सर्वाणि (दृंहितानि) वृद्धानि सैन्यानि (एषाम्) शत्रूणाम् (इ-
न्द्रः) परमैश्वर्यवान् (पुरः) शत्रूणां पुराणि (सहसा) बलेन
(सप्त) षतत्संख्याकाम् (दर्दः) विदृणाति (वि) (आनव-
स्य) समन्तान्नवीनस्य (तृत्सवे) हिंसकाय (गयम्) प्रजाम्
गृहं वा (भाक्) भजति (जेष्मं) जयेम (पूरुम्) पूर्णप्रज्ञं
मनुष्यम् (विदथे) सङ्ग्रामे (मृध्रवाचम्) मृध्रा हिंसिका वाक्
यस्य तम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—यथेन्द्रो राजा सहसैषां सप्त पुरो वि दर्द आनव-
स्य गयं विभाक् पूरुं विदथे मृध्रवाचं च तृत्सवे वर्तमानं वयं जेष्म
यतोऽस्माकं सद्यो विश्वा दृंहितानि स्युः ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये धार्मिकास्सप्रधाना वा राजकार्यशूरवीराः स्वे-
भ्यः सप्तगुणानधिकानपि दुष्टान् शत्रूञ्जेतुं शक्नुवन्ति ते प्रजाः पा-
लयितुमर्हन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—जैसे (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (सहसा) बल से (एषाम्)

इन शत्रुओं के (सप्त) सातों (पुरः) पुरों को (वि, ददः) विशेषता से छिन्न भिन्न करता वा (आनवस्य) सब ओर से नवीन के (गयम्) प्रजा वा घर को (विमा-
कु) विशेषता से सेवता है तथा (पूरुम्) पूरण बुद्धि वाले मनुष्यों को और (वि-
दधे) संग्राम में (मृध्वाचम्) हिंसा करनेवाली जिसकी वाणी और (तृत्सवे)
दूसरे हिंसक के लिये सन्मुख विद्यमान है उसको हम लोग (जेष्म) जीते जिस से हमारा
(सघः) (विश्वा, दंहितानि) समस्त सेना के जन शीघ्र वृद्धि उन्नति को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो धार्मिक अपने प्रधानों से सहित वा राज्यकार्यों में शूरवीर
पुरुष अपने से सतगुने अधिक भी दुष्ट शत्रुओं को जीत सक्ते हैं वे प्रजा पालने को
योग्य होते हैं ॥ १३ ॥

राजादिमनुष्यैः कियद्बलं वर्धयितव्यमित्याह ॥

राजादि मनुष्यों से कितना बल बढ़वाना चाहिये इस विषय को० ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः
षट्सहस्रा । षष्टिर्वीरासो अधिषट् दुवोयु विश्वेदि-
न्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता ।
सुषुपुः । षट् । सहस्रा । षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् ।
दुवोयु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (गव्यवः) आत्मनो गां भूमि-
मिच्छवः (अनवः) मनुष्याः अनव इति मनुष्यनाम निघं० २ ।
३ । (द्रुह्यवः) ये दुष्टानधार्मिकान् द्रुह्यन्ति जिघांसन्ति (च)
(षष्टिः) (शता) शतानि (सुषुपुः) स्वपेयुः (षट्) (स-
हस्रा) सहस्राणि (षष्टिः) एतत्संख्याकाः (वीरासः) शरीरात्म

बलशौर्योपेताः (अधि) (षट्) (दुवोयु) यो दुवः परिचरणं
कामयते तस्मै (विश्वा) सर्वाणि (इत्) एव (इन्द्रस्य) परमै-
श्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (वीर्या) वीर्याणि (कृतानि) निष्पादितानि ॥ १४ ॥

अन्वयः—यैरिन्द्रस्य विश्वेद् वीर्या कृतानि ते गव्यवो द्रुह्य-
वो नवोषष्टिर्वीरासः षट्सहस्रा शत्रूनधिविजयन्ते ते च षट्षष्टिः श-
ता शत्रवः दुवोयु निसुषुषुः ॥ १४ ॥

भावार्थः—यत्र राजा प्रजासेनयोः प्रजासेने च विद्युदिव पूर-
णबलां पराक्रमयुक्तां सेनां वर्द्धयन्ति तत्रषष्टिरपि योद्धारो षट्
सहस्राण्यपि शत्रून् विजेतुं शक्नुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य युक्त राजा के (विश्वा) सम-
स्त (इत्) ही (वीर्या) पराक्रम (कृतानि) उत्पन्न किये वे (गव्यवः) अप-
ने को भूमि चाहते (द्रुह्यवः) और दुष्ट अधर्मी जनों को मारने की इच्छा करते
हुए (अनवः, षष्टिः, वीरासः) साठ वीर अर्थात् शरीर और आत्मा के बल और
शूरता से युक्त मनुष्य (षट् सहस्रा) छः सहस्र शत्रुओं को (अधि) अधिकता
से जीतते हैं वे (च) भी (षट्षष्टिः, शता) छः सठ सैकड़े शत्रु (दुवोयु) जो से-
वन की कामना करता है उसके लिये (निसुषुषुः) निरंतर सोते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—जहां राजा और प्रजा सेनाओं में प्रजा और सेना विजुली के
समान पूरण बल और पराक्रम युक्त सेना को बढ़ावाते हैं वहां साठियोंद्धा छः हजार
शत्रुओं को भी जीत सके हैं ॥ १४ ॥

केन सह के किं कुर्युरित्याह ॥

किस के साथ कौन क्या करें इस विषय को० ॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा

अध्वन्त नीचीः । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा
जहुर्विश्वा नि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न ।
सृष्टाः । अध्वन्त । नीचीः । दुःमित्रासः । प्रकलवित् ।
मिमाणाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुदासे ॥ १५ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रेण) परमैश्वर्येण युक्तेन राज्ञा सह (एते)
पूर्वोक्ता वीराः (तृत्सवः) शत्रूणां हिंसकाः (वेविषाणाः) श-
त्रुवलानि व्याप्नुवन्तः (आपः) जलानि (न) इव (सृ-
ष्टाः) शत्रूणामुपरि नियताः कृताः (अध्वन्तः) धुन्वन्ति (नी-
चीः) अधोगताः (दुर्मित्रासः) दुष्टा मित्राः सखायो येषां ते
(प्रकलवित्) यः प्रकृष्टं कलनं संख्यां वेत्ति सः (मिमाणाः)
उत्पादयन्तः (जहुः) जहति (विश्वानि) सर्वाणि (भोजना)
भोजनानि पालनानि भोक्तव्यानि (सुदासे) सुष्ठु दातरि ॥ १५ ॥

अन्वयः—य एत इन्द्रेण सहितास्तृत्सवो वेविषाणा आपो
न सृष्टा विश्वानि भोजना मिमाणास्तन्तो ये दुर्मित्रासः स्युस्तेषां
याः सेनाः ता नीची रध्वन्त तेषामुपरि शस्त्रास्त्राणि जहुर्यश्चेन्द्रः
सुदासे प्रकलविदस्ति ते सर्वे विजयभाजो भवन्ति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालु०—येषां समुद्रतरङ्गा इव उत्साहिता
वलिष्ठा सेनाः स्युस्ते शत्रुसेनास्तद्योऽधो निपात्य जेतुं शक्नुव-
न्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—नो (एते) ये (इन्द्रेण) परमैश्वर्ययुक्त राजा के साथ (तृत्सवः)

शत्रुओं के मारने वाले (वेविपाणाः) शत्रुओं के बलों को व्याप्त होते हुए (आ-
पः) जलों के (न) समान (सृष्टाः) शत्रुओं पर नियम से रखे और (विश्वानि)
समस्त (भोजना) भोजनों को (मिमानाः) उत्पन्न करते हुए जो (दुर्मित्रासः) दु-
ष्ट मित्रों वाले हों उन की जो सेना हैं वे (नीचीः) नीचे जाती और (अधवन्त)
कम्पती हैं उन पर जो शस्त्र अस्त्रों को (जहुः) छोड़ते हैं और जो परमैश्वर्ययुक्त-
राजा (सुदासे) श्रेष्ठ देने वाले के निमित्त (प्रकलवित्) अच्छे प्रकार संख्या का
जानने वाला है वे सब विजय मागी होते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जिन की समुद्र की तरंगों के समान,
उत्साह युक्त, बलिष्ठ, सेना हों वे शत्रुओं की सेनाओं को नीचे गिरा शीघ्र उन्हें जी-
त सक्ते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्त राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**अर्द्धं वीरस्य शृतपामलिन्द्रं परा शर्थन्तं नुनु-
दे अभिक्षाम् । इन्द्रो मन्युं मन्युभ्यो मिमाय भेजे
पथो वर्तनिं पत्यमान ॥ १६ ॥**

**अर्द्धम् । वीरस्य । शृतपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्थन्त-
म् । नुनुदे । अभि । क्षाम् । इन्द्रः । मन्युम् । मन्युभ्यः ।
मिमाय । भेजे । पथः । वर्तनिम् । पत्यमानः ॥ १६ ॥**

पदार्थः—(अर्द्धम्) वर्द्धकम् (वीरस्य) व्याप्तशुभगुण-
स्य (शृतपाम्) यः शृतं परिपक्वं पयसं पिबति तम् (अनिन्द्र-
म्) अनैश्वर्यम् (परा) दूरे (शर्थन्तम्) वलयन्तम् (नुनुदे)

नुदति (अभि) आभिमुख्ये (क्षाम्) भूमिम् क्षेतिभूमिनाम नि-
घं० १ । १ । (इन्द्रः) ऐश्वर्ययुक्तः शत्रूणां विदारकः (मन्युम्)
क्रोधम् (मन्युम्यः) यो मन्युं मिनोति सः (मिमाय) मिमीते
(भेजे) भजति (पथः) मार्गान् (वर्तनिम्) वर्तन्ते यस्मिन्
न्यायमार्गम् (पत्यमानः) पतिरिवाचरन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—यः क्षां पत्यमान इन्द्रो वीरस्य श्रुतपामर्धं शर्ध-
न्तं सेनेशं प्राप्यानिन्द्रम्पराणुनुदे यो मन्युम्यः शत्रूणामुपरि मन्यु-
मभिमिमाय पथो वर्तनिं च भेजे स एव राजवरो राजराजेश्वरो
भवति ॥ १६ ॥

भावार्थः—यो राजा वीराणां बलवृद्धिं कृत्वा दुष्टानामुपरि क्रो-
धकृद् धार्मिकाणामुपर्यानन्ददृष्टिः न्याय्यं पन्थानमनु वर्त्तमानः स-
नैश्वर्यं जनयति स एव सर्वदा वर्धते ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (क्षाम्) भूमि को (पत्यमानः) पति के समान आचरण क-
रता हुआ (इन्द्रः) ऐश्वर्य युक्त शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला (वीरस्य) शुभ गु-
णों में व्याप्त राजा (श्रुतपाम्) पके हुए दूध को पीने वा (अर्द्धम्) वर्धने वा (श-
र्द्धन्तम्) बल करने वाले सेनापति को पाकर (अनिन्द्रम्) अनैश्वर्य को (पराणुनुदे)
दूर करता है वा जो (मन्युम्यः) क्रोध को नष्ट करने वाला शत्रुओं पर (मन्युम्)
क्रोध को (अभि) सम्मुख से (मिमाय) मानता (पथः) वा मार्गों को और (व-
र्त्तनिम्) जिस में वर्त्तमान होते हैं उस न्याय मार्ग को (भेजे) सेवता है वही राज-
जनों में श्रेष्ठ और राजराजेश्वर होता है ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो राजा वीर जनों की बल वृद्धि करके दुष्टों पर क्रोध कर्ता
और धार्मिकों पर आनन्द दृष्टि हो तथा न्याययुक्त मार्ग का अनुगामी होता हुआ
ऐश्वर्य को पैदा करता है वही सर्वदा वृद्धि को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

के शत्रून् विजेतुमर्हन्तीत्याह ॥

कौन शत्रुओं के जीतने में योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेनाजघा-
न । अव स्रक्तीर्वेश्याऽवृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा
भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊङ्गति । एकम् । चकार । सिंहम् ।
चित् । पेत्वेन । जघान । अव । स्रक्तीः । वेश्या । अवृश्चत् । इ-
न्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा । भोजना । सुदासे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आध्रेण) समन्तात् धृतेन (चित्) अपि
(तत्) (ऊ) वितर्के (एकम्) (चकार) करोति (सिं-
हम्) सिंहेषु भवं बलमिव (चित्) इव (पेत्वेन) प्राप-
णेन अत्र संहितायामिति दीर्घः (जघान) हन्ति (अव) (स्र-
क्तीः) सृज्यमानाः सेनाः (वेश्या) वेशी प्रवेशयित्री सूची तथा
(अवृश्चत्) वृश्चति छिनत्ति (इन्द्रः) दुष्टदलविदारकः (प्र)
(अयच्छत्) प्रयच्छति ददाति (विश्वा) सर्वाणि (भोजना)
भोजनानि अन्नादीनि (सुदासे) सुष्ठु दातरि सति ॥ १७ ॥

अन्वयः—य इन्द्रो स्रक्तीर्वेश्यावृश्चत् आध्रेण चित्तदेकमु च-
कार सिंहं चित्पेत्वेनाव जघान विश्वा भोजना प्रायच्छत्तस्मिन्सु-
दासे सति वीरा कथं न शत्रून् विजयेरन् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—ये वीराः सिंहवत् पराक्रम्य शत्रून्

मन्त्यखाण्डितमेकं राज्यं भूगोले कर्तुं प्रयतन्ते ते समग्रं बलं वि-
धाय वीरान्सत्कृत्य धीमद्भिः राज्यं शासितुं प्रवर्तेरन् ॥ १७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) दुष्टों के समूह को विदारने वाला (सक्तीः)
रची हुई सेनाओं को (वेश्या) सूचना से (अवृश्चत्) छिन्न भिन्न करता (आधे-
ण) सब ओर से धारण किये विषय से (चित्) ही (तत्) उस (एकम्, उ)
एक को (चकार) सिद्ध करता (सिंक्षम्) सिंहीं में उत्पन्न हुए बल के समान (चि-
त्) ही (पेत्येन) पहुंचाने से (अव, जवान) शत्रुओं को मारता और (विश्वा)
समस्त (भोजना) अन्नादि पदार्थों को (प्रायच्छत्) देता है उस (सुदासे) उस
अच्छे देने वाले के होते वीरजन कैसे नहीं शत्रुओं को जीते ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो वीर जन सिंह के समान पराक्रम
कर शत्रुओं को मारते हैं और भूगोल में एक अखंडित राज्य करने को अच्छा य
त्र करते हैं वे समग्र बल को विधान कर और वीरों का सत्कार कर बुद्धिमानों से
राज्य की शिक्षा दिलाने को प्रवृत्त हों ॥ १७ ॥

मनुष्यैस्सदा शत्रुभावप्रयुक्ता वारणीया इत्याह ॥

मनुष्यों को सदा शत्रुपन से युक्त निवारने योग्य हैं इस विषय को० ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो शरधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो
विन्दरन्धिम् । मर्ती एनःस्तुवतो यः कृणोति तिग्मं
तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्रम् ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । शरधुः । ते । भेदस्य । चित् ।
शर्धतः । विन्द । रन्धिम् । मर्तीन् । एनः । स्तुवतः । यः ।
कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् ।
इन्द्रम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(शश्वन्तः) निरन्तरः (हि) यतः (शत्रवः)
(रारधुः) हिंसन्ति (ते) (भेदस्य) विदारणस्य द्वैधीभावस्य
(चित्) अपि (शर्धतः) बलवतः (विन्द) लभेरन् (रन्धि-
म्) वशीकरम् (मर्त्तान्) मनुष्यान् (एनः) प्रापकः (स्तुव-
तः) स्तावकान् (यः) (कृणोति) तिग्मम्) तीव्रगुणकर्म-
स्वभावम् (तस्मिन्) सङ्ग्रामे (नि) (जहि) त्यज (व-
ज्रम्) शस्त्रास्त्रम् (इन्द्र) शत्रुविदारक ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ये हि शश्वन्तः शत्रवस्ते स्तुवतो मर्त्तान्
रारधुः ये भेदस्य शर्धतो रन्धिञ्चिद्विन्द य एनः हिंसां कृणोति त-
स्मिन् तेषु च तिग्मं वज्रं निजहि निपातय ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजादयो धार्मिका जना ये सर्वदा शत्रुभाव-
युक्ता धार्मिकान् हिंसन्तस्सन्ति तान् सद्यो हत येन सर्वत्र सर्वे-
षामभयसुरवे वर्द्धयाताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाले ! जो (हि) निश्चय
से (शश्वन्तः) निरन्तर (शत्रवः) शत्रु जन हैं (ते) वे (स्तुवतः) स्तुति करते
हुए (मर्त्तान्) मनुष्यों को (रारधुः) मारते हैं जो (भेदस्य, शर्धतः) बलवान्
भेद के (रन्धिम्) वश करने को (चित्) ही (विन्द) प्राप्त हों (यः) जो
(एनः) पहुंचाने वाला हिंसा (कृणोति) करता है (तस्मिन्) उसके और उन
पिछलों के निमित्त भी (तिग्मम्) तीव्र गुण कर्म स्वभाव वाले (वज्रम्) शस्त्र
और अस्त्रों को (नि, जहि) निरंतर छोड़ो ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि धार्मिक जनों ! जो सर्वदा शत्रुभावयुक्त और
धार्मिक जनों को नष्ट करते हुए विद्यमान हैं उनको शीघ्र मारो जिस से सब जगह
सब को अभय और सुख बढ़े ॥ १८ ॥

ये मनुष्याः परस्परेषां रक्षणं विधाय न्यायेन राज्यं
पालयन्ति त एव शिरोवदुत्तमा भवन्ति ॥

जो मनुष्य परस्पर की रक्षा कर न्याय से राज्य को पालते हैं
वेही शिर के समान उत्तम होते हैं ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्रं भेदं सर्व-
ताता मुषायत् । अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च ब-
लिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र ।
भेदम् । सर्वताता । मुषायत् । अजासः । च । शिग्रवः ।
यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्व्यानि ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आवत्) रक्षेत् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम्
(यमुना) नियन्तारः (तृत्सवः) हिंसाः (च) (प्र) (अत्र)
अस्मिन् (भेदम्) विदारणं भेदभावं या (सर्वताता) राजपा-
लनाख्ये यज्ञे (मुषायत्) मुष्णानि (अजासः) शस्त्रास्त्रप्रक्षे-
पकाः (च) (शिग्रवः) अल्पकृतशब्दकर्तारः अत्र शिजिधातो-
रौणादिको रुक् प्रत्ययः (यक्षवः) सङ्गन्तारः (च) (बलिम्)
भोग्यं पदार्थम् (शीर्षाणि) शिरांसि (जभ्रुः) विभ्रति (अश्व्या-
नि) अश्वानां महतामिमानी ॥ १९ ॥

अन्वयः—ये अजासः शिग्रवः यक्षवश्च यमुना तृत्सवश्चात्र
सर्वताता बलिमश्व्यानि शीर्षाणि जभ्रुः यश्च भेदं प्रमुषायादिन्द्र-
मावत् ते सर्वे वरास्सन्ति ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये राजादयः सार्वजनिकाभयदक्षिणे राज्यपालना-
ख्ये यज्ञे भेदबुद्धिं विहाय महतां धार्मिकाणामुत्तमान्यैकमत्यादीनि
कर्माणि स्वीकृत्य शत्रूणां विजयाय प्रवर्तन्ते त एव परमैश्वर्यं
प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो (अजासः) शस्त्र और अस्त्रों के छोड़ने (शिग्रवः) सां-
केतिक बोली बोलने (यक्षवश्च) और संग करने वा (यगुना) नियम करने (तृ-
त्सवश्च) और मारनेवाले जन (अत्र) इस (सर्वताता) राज्यपालनरूपी यज्ञ
में (बलिम्) योगने योग्य पदार्थ को और (अश्वानि) बड़ों के इन (शीर्षाणि)
शिरो को (जभ्रुः) धारण करते हैं (च) और जो (भेदम्) विदीर्ण करने वा
एक-एक से तोड़ फोड़ करने को (प्र, मुषायत्) चुराता छिपाता है वा जो (इन्द्रम्)
परमैश्वर्यवान् की (आवत्) रक्षा करे वे सब श्रेष्ठ हैं ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो राजा आदि जन, सब मनुष्यों को अमयरूपी दक्षिणाजिस
के बीच विद्यमान है ऐसे राज्यपालनरूपी यज्ञ में भेद बुद्धि को छोड़, महान् धार्मिक
उत्तम जनों के एकमति आदि उत्तम कामों को स्वीकार कर शत्रुओं के जीतने को
प्रवृत्त होते हैं वेही परमैश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १९ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**न त इन्द्र सुम॒तयो न रा॒यः संच॑त्ते पूर्वा॑ उ॒-
षसो॑ न नू॒त्नाः । दे॒वकं॑ चिन्मा॒न्यमा॑नं ज॒घन्था॑
व॒त्मना॑ बृ॒हतः॑ श॒म्बरं॑ भेत् ॥ २० ॥ २७ ॥**

न । ते । इन्द्र । सु॒म॒तयः । न । रा॒यः । स॒म॒च॒त्ते । पूर्वाः ।
उ॒ष॒सः । न । नू॒त्नाः । दे॒व॒कम् । चि॒त् । मा॒न्य॒मा॒नम् । ज॒घ॒न्य ।
अ॒व । त्म॒ना । बृ॒हतः । श॒म्बरम् । भेत् ॥ २० ॥ २७ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) सुखप्रद राजन् (सुमतयः) शोभनाः प्रज्ञा येषु ते (न) इव (रायः) धनानि (संचक्षे) सम्यक् प्रख्यातुम् (पूर्वाः) (उपसः) (न) इव (नूतनाः) नवीनाः (देवकम्) देवमिव वर्त्तमानम् (चित्) इव (मान्यमानम्) मान्यानां मानं सत्कारो यस्मात् तम् (जघन्थ) हंसि (अत्र) विरोधे (त्मना) आत्मना (बृ-
हतः) (शम्बरम्) मेघम् (भेत्) विभेत्ति ॥ २० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ते पूर्वा नूतना उपसो न सुमतयो न रायः संचक्षे कोऽपि न जघन्थ कोऽपि न हन्ति यथा सूर्यो बृहतः शम्बरं भेत्तथा यं त्मना त्वमव जघन्थ चिदिवमान्यमानं देवकं सत्कुर्यास्तदा प्रजाः सर्वतो वर्धेरन् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे राजन् ! यथा पूर्वा नूतना भविष्यन्त्यश्च प्रभातवेलाः सर्वथा मङ्गलकारिण्यः सन्ति तथा यदि न्यायोपार्जितेन धार्मिकान् प्राज्ञान् सत्कृत्यैते राजकार्याणि साधयेस्तत्र मेघं सूर्य इव दुष्टान्हत्वा श्रेष्ठान्प्रसन्नान्क्षेप्ताहिं तव सर्वतो वृद्धिः स्यात् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख देने वाले (ते) आप के (पूर्वाः) पहिली और (नूतनाः) नवीन (उपसः) उषा वेलाओं के (न) समान वा (सुमतयः) उत्तम बुद्धिमानों के (न) समान (रायः) धनों को (संचक्षे) अच्छे प्रकार कहने को कोई भी (न) न (जघन्थ) नहीं मारता है वा जैसे सूर्य (बृहतः) बड़े से बड़े (शम्बरम्) मेघ दल को (भेत्) विदीर्ण करता वैसे जिसे (त्मना) अपने से आप (अत्र) नष्ट करते हैं (चित्) उसके समान (मान्यमानम्) मान्यों का

सत्कार जिसमें है उस (देवकम्) देव समान वर्त्तमान का सत्कार करें तो प्रजा सत्र ओर से बढ़ें ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे राजन् ! जैसे पिछली और नई होने वाली प्रभात बेला सर्वथा मंगलकरने वाली हैं वैसे यदि न्याय से इकट्ठे किये हुए धन से धार्मिक और उत्तम बुद्धिवाले जनों का सत्कार कर उन उक्त मनुष्यों की रक्षा कर इनसे राज्य के कार्यों को साधिये और वहां मेघ को सूर्य के समान दुष्टों को मार श्रेष्ठों को प्रसन्न रखिये तो आपकी सब ओर से वृद्धि हो ॥ २० ॥

पुना राजसहायेन प्रजाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजा के सहाय से प्रजा जन क्या करें इस विषय को अ० ॥

**प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातु-
वसिष्ठः । न ते भोजस्यं सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः
सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥**

प्र । ये । गृहात् । अममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । श-
तऽयातुः । वसिष्ठः । न । ते । भोजस्यं । सख्यम् । मृष-
न्त । अध । सूरिभ्यः । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(प्र) (ये) (गृहात्) (अममदुः) हर्षन्ति
(त्वाया) तव नीत्या (पराशरः) दुष्टानां हिंसकः (शतयातुः)
यः शतैः सह याति (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुः (न) निषेधे
(ते) (भोजस्य) पालनस्य भोजनस्य वा (सख्यम्) मि-
त्रत्वम् (मृषन्त) सहन्ते (अध) आनन्तर्ये अतः निपातस्य
चेति दीर्घः (सूरिभ्यः) विद्वद्भ्यः (सुदिना) सुखयुक्तानि दि-
नानि (वि) (उच्छान्) निवसेयुः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! ये त्वाया गृहादममदुःशतयातुर्वसिष्ठः पराशर आनन्देत्ते भोजस्य सख्यं न प्र मृषन्ताऽध ये सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छास्ते त्वया सत्कर्त्तव्याः सन्ति ॥ २१ ॥

भावार्थः—यस्य विद्याविनयसुशीलताभिः सर्वे गृहस्थादयो मनुष्या आनन्देयुर्येचान्योत्कर्षं दृष्ट्वा परितपन्ति ये हि विद्वद्भ्यः सदा सुशिक्षां गृह्णन्ति ते सर्वाणि सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे राजन् (ये) जो (त्वाया) तुम्हारी नीति के साथ (गृहात्) घर से (अममदुः) आनन्दित होते हैं वा (शतयातुः) जो सैकड़ों के साथ जाता है जो (वसिष्ठः) अतीव बसने वाला और जो (पराशरः) दुष्टों का हिंसक आनन्दित होता है (ते) वे (भोजस्य) भोगने और पालन करने की (सख्यम्) मित्रता को (न) नहीं (प्र, मृषन्त) सहते हैं (अध) इस के अनन्तर जो (सूरिभ्यः) विद्वानों से (सुदिना) सुखयुक्त दिनों में (व्युच्छान्) निरन्तर बसें वे तुम को सदा सत्कार करने योग्य हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—जिस की विद्या विनय और सुशीलता से सब गृहस्थ आदि मनुष्य आनन्दित हों और जो औरों का उत्कर्ष देखकर पीडित होते हैं और जो विद्वानों से सर्वदैव सुन्दर शिक्षा लेते हैं वे सब सुख पाते हैं ॥ २१ ॥

पुनस्स राजा किंवत्किं कुर्व्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किस के तुल्य क्या करे इस विषय को० ॥

**द्वे नमृर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमता सुदासः
अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानं होतैव सन्न पर्यमि
रेभन् ॥ २२ ॥**

हे इति । नमृः । देवऽवतः । शते इति । गोः । द्वाः । रथाः ।

बधूऽमन्ता । सुऽदासः । अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्य । दानम् ।
होताऽइव । सन्न । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(द्वे) (नसुः) पौत्रस्य (देवव्रतः) प्रशस्तगु-
णाविद्युक्तस्य (शते) (गोः) धेनोर्भूमेर्वा (द्वा) द्वौ (रथा)
जलस्थलान्तरिक्षेषु गमयितारौ (बधूमन्ता) प्रशस्ते बध्वौ विद्येते
यथोस्तौ (सुदासः) उत्तमदानः (अर्हन्) सत्कुर्वन् (अग्ने)
विद्वन् (पैजवनस्य) वेगयुक्तस्य (दानम्) यद्दीयते तत् (हो-
तेव) दातेव (सन्न) स्थानम् (परि) सर्वतः (एमि) प्रा-
प्नोमि (रेभन्) स्तुवन्ति ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाहन् सुदासोऽहं दानं होतेव सन्न
पैजवनस्य नसुः सन्न पर्येमि देवव्रतोर्गोर्द्वे शते बधूमन्ता द्वा रथा
पर्येमि यथा विद्वांसो रेभन्स्तान्पठ्येमि तथा त्वं भव ॥ २२ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—हे मनुष्या यथा दातार उ-
त्तमानि दानानि ददति पौत्रपर्यन्तं धनधान्यपशवादीन् समर्धयन्ति
तथा सर्वैर्वर्तितव्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जैसे (अर्हन्) सत्कार करता हुआ (सु-
दासः) उत्तम दान शील मैं (दानम्) दान (होतेव) देनेवाले के समान (सन्न)
घर को वा (पैजवनस्य) वेगवान् (नसुः) पौत्र के (सन्न) स्थान को (पर्येमि) सब ओर
से जाता हूं और (देवव्रतः) प्रशंसितगुण वाले विद्वानों से युक्त की (गोः) धेनु वा
भूमि संवन्धी (द्वे) दो (शते) सौ (बधूमन्ता) प्रशंसा युक्त बधू वाले (द्वा) दो (रथा)
जल स्थल में जानेवाले रथों को सब ओर से प्राप्त होता हूं वा जैसे विद्वान् जन (रेभन्)
स्तुति करते हैं उन को सब ओर से जाता हूं वैसे आप हूजिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो जैसे देने वाले उत्तम दान देते और पौत्र पर्यन्त धन धान्य और पशु आदि की समृद्धि करते हैं वैसे सब को वर्तना चाहिये ॥ २२ ॥

पुनस्ते राजादयः किमनुतिष्ठेयुरित्याह ॥

फिर वे राजा आदि क्या अनुष्ठान करें इस विषय को० ॥

**चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मदिष्टयः कृश-
निनो निरेके । ऋजासो मा पृथिविष्ठाः सुदास-
स्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥**

**चत्वारः । मा । पैजवनस्य । दानाः । स्मत्दिष्टयः ।
कृशनिनः । निरेके । ऋजासः । मा । पृथिविस्थाः । सु-
दासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥**

पदार्थः—(चत्वारः) ऋत्विजः (मा) माम् (पैजवनस्य) क्षमाशीलस्य पुत्रस्य (दानाः) दातारः (स्मदिष्टयः) निश्चिता दिष्टयो दर्शनानि येषान्ते (कृशनिनः) कृशानं बहुहिरण्यं विद्यते येषान्ते । कृशानमिति हिरण्यनाम निर्घ० १ । २ । (निरेके) निःशङ्के राजव्यवहारे (ऋजासः) सरलस्वभावाः (मा) माम् (पृथिविष्ठाः) ये पृथिव्यां तिष्ठन्ति (सुदासः) शोभनदानः (तोकम्) अपत्यम् (तोकाय) अपत्याय (श्रवसे) विद्या-श्रवणाय (वहन्ति) प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे राजन् पैजवनस्य ते यथा चत्वारो दानाः स्म-

द्विष्टयः कृशनिन ऋज्जासः पृथिविष्ठा विद्वांसो निरेके मा नि दधति
श्रवसे तोकाय च तोकंवहन्ति तथा तान्प्रति भवान्सुदासो
भवेत् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा वेदविद ऋत्विजो
राजसहायेन यज्ञानुष्ठानात्सर्वेषां निश्चितं सुखं वर्धयन्ति यथा च
ब्रह्मचारिणः सन्तानाय ब्रह्मचर्येण पूर्वं विद्याध्ययनाय च विवाहं
विधायाऽपत्यमुत्पादयन्ति तथैव राजा राजपुरुषाश्च सर्वेषां हिताय
सर्वान् सन्तानान्ब्रह्मचर्येण विद्या ग्राहयित्वा सर्वेषां सुखमुन्नेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे राजा (पैजवनस्य) क्षमाशील रखने वाले के पुत्र आप के जैसे
(चत्वारः) चार ऋत्विज् (दानाः) देने वाले (स्मद्विष्टयः) जिन के निश्चित
दर्शन (कृशनिनः) वा बहुत हिरण्य विद्यमान (ऋज्जासः) जो सरल स्वभाव
(पृथिविष्ठाः) पृथिवी पर स्थित रहते हैं वे विद्वान् जन (निरेके) निःशङ्क राज्यव्यव-
हार में (मा) मुझे विधान करते हैं स्थिर करते हैं (श्रवसे) विद्या सुनने के लिये
(तोकाय) सन्तान के अर्थ (तोक्म, मा) मुझ संतान को (वहन्ति) पहुंचाते हैं
वैसे उन के प्रति आप (सुदासः) सुन्दर दान शील हूँजिये ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो! वेदवेत्ता ऋ-
त्विज् ब्राह्मण राजसहाय से यज्ञानुष्ठान से सब का निश्चित सुख बढ़ाते हैं और जैसे
ब्रह्मचारी सन्तान के लिये ब्रह्मचर्य से पहले विद्या पढ़ने के लिये विवाह कर सन्तान
उत्पन्न करते हैं वैसे राजा जन और राजपुरुष सब के हित के लिये ब्रह्मचर्य से
विद्या ग्रहण कराकर सब के सुख की उन्नति करें ॥ २३ ॥

पुनस्ते राजादयः किंवत् किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजा आदि किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णे शीर्ष्णे

विवभाजां विभक्ता । सप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि
युध्यामधिमाशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शी-
र्ष्णीशीर्ष्णी । विऽवभाज । विऽभक्ता । सप्त । इत् । इन्द्रम् । न ।
स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशात् । अभीके ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यस्य) मनुष्यस्य (श्रवः) अन्नं श्रवणं वा
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अन्तः) मध्ये (उर्वी) बहुकलादियुक्ते
(शीर्ष्णीशीर्ष्णी) शिरोवदुत्तमायोत्तमाय सुखाय (विवभाज) विशेषेण
भजेत सेवेत (विभक्ता) विभक्ते भिन्ने (सप्त) सप्तविधे (इत्)
एव (इन्द्रम्) वियुतम् (न) इव (स्रवतः) प्रापयतः (गृ-
णन्ति) स्तुवन्ति (नि) (युध्यामधिम्) यो युधि सङ्ग्राम आ-
मं रोगं दधाति तं शत्रुम् (अशिशात्) छेदयेत् (अभीके)
समीपे ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य श्रव उर्वी रोदसी शीर्ष्णीशीर्ष्णी-
न्तविवभाज इन्द्रं न सप्त विभक्ता सत्यौ सुखानीत्स्रवतो ये सर्वे
गृणन्ति तयोर्विद्यया यो राजाऽभीके युध्यामधि न्यशिशात्स एव राज्यं
शासितुमर्हेत् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यदि राजादयो धर्म्ये न्याये
वर्त्तित्वा राज्यं प्रशासयेयुस्तर्हि सूर्यवत्प्रजासूतमानि सुखान्युन्नेतुं श-
क्नुवन्ति शत्रून्निवार्य भद्रान्समीपस्थाञ्जनान् सत्कर्तुं जानन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! (यस्य) जिस का (श्रवः) श्रवण (उ-
र्वी) बहुफलादि पदार्थों से युक्त (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (शीर्ष्णे शीर्ष्णे)
शिर के तुल्य उत्तम सुख के लिये (अन्तः) बीच में (विवभाज) विशेषता से
मजता है जिन (इन्द्रम्) इन्द्र के (न) समान (सप्त) सप्त प्रकार से (विभक्ता)
विभाग को प्राप्त हुए आकाश और पृथिवी, सुखों को (इत्) ही (स्वतः) पहुंचाते
हैं जिन की सब विद्वान् जन (गृणन्ति) प्रशंसा करते हैं उनकी विद्या से जो
राजा (अभीके) समीप में (युध्यामधिम्) युद्धरूपी रोग को धारण करते शत्रु
को (नि, आशिशात्) निरंतर छेदे वही राज्य शिक्षा देने के योग्य हो ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—यदि राजादि
पुरुष धर्म युक्त न्याय में वर्त कर राज्य को उत्तम शिक्षा दिलावे तो सूर्य के समान प्रजा-
ओं में उत्तम सुखों की उन्नति कर सकते हैं और शत्रुओं को निवारण कर सुख देने
वाले समीपस्थजनों का सत्कार करना जानते हैं ॥ २४ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं राजानं समाश्रयेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे राजा का अच्छे प्रकार आश्रय करें इस विषय को० ॥

इमं नरो मरुतः सश्चतानु दिवोदासं न
पितरंसुदासः । अविष्टना पैजवनस्य केतं दुणाशं
क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥ २८ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । अनु । दिवः । दासम् ।
न । पितरम् । सुदासः । अविष्टनं । पैजवनस्य । केतम् ।
दुः । नशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः । यु ॥ २५ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (नरः) नायकाः (मरुतः) मनुष्याः
(सश्चत) समवयन्तु (अनु) (दिवोदासम्) विद्याप्रकाशदा-

तारम् (न) इव (पितरम्) पालकम् (सुदासः) उत्तमविद्या-
दानः (अविष्टन) व्याप्नुत अत्र संहितायामिति दीर्घः (पैजव-
नस्य) क्षमाशीलाज्जातस्य पुत्रस्य (केतम्) प्रज्ञाम् (दूणासम्)
दुःखेन नाशयितुं योग्यं दुर्लभविनाशं वा (क्षत्रम्) राज्यं धनं वा
(अजरम्) नाशरहितम् (दुवोयु) परिचरणाय कर्तव्यम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे नरो मरुतो यः सुदासो भवेत्तमिमं दिवोदासं
पितरं न यूयं सञ्चत पैजवनस्य दूणासं केतमजरं दुवोयु क्षत्रं चा-
न्वविष्टन ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—यदि मनुष्या विद्यादिशुभगुणदातारं
पितरमिव पालकं राजानमाश्रयेयुस्तर्हि पूर्णं प्रज्ञामविनाशि सेव-
नीयमैश्वर्यं राज्यं च स्थिरं कर्तुं शक्नुयुरिति ॥ २५ ॥

अत्रेन्द्रराजप्रजामित्रधार्मिकाऽमात्यशत्रुनिवारणधार्मिकसत्कर-
णार्थप्रतिपादनादस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तार्थेन सहसङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टादशं सूक्तमष्टाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (नरः) नायक (मरुतः) मनुष्यो जो (सुदासः) उत्तम
दान देने वाला हो (इमम्) उस (दिवोदासम्) विद्याप्रकाश देने वाले को (पित-
रम्) पालने वाले पिता के (न) समान तुम लोग (सञ्चत) मिलो सम्बन्ध करो
और (पैजवनस्य) क्षमाशील है जिस का उस से उत्पन्न हुए पुत्र के (दूणासम्)
दुःख से नाश करने योग्य पदार्थ वा दुर्लभविनाश (केतम्) उत्तम बुद्धि और (अ-
जरम्) विनाश रहित (दुवोयु) सेवन करने के लिये मनोहर (क्षत्रम्) राज्य वा
धन को (अनु, अविष्टन) व्याप्त होओ ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—यदि मनुष्य विद्यादि शुभ गुणों

के देने वाले, पिता के समान पालक राजा का आश्रय करें तो पूर्ण प्रज्ञा अविनाशि सेवने योग्य ऐश्वर्य और राज्य को स्थिर कर सकें ॥ २५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राज, प्रजा, मित्र, धार्मिक, अमात्य, शत्रुनिवारण, तथा धार्मिक, सत्कार के अर्थ का प्रतिपादन करने से इस सूक्त के अर्थ

की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह अठारहवां सूक्त और अट्ठाईशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथैकादशर्चस्यैकोनविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ

ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ५ । त्रिष्टुप् । ३ । ६

निचृत्रिष्टुप् । ७ । ९ । १० विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ निचृत्पङ्क्तिः । ४ पङ्क्तिः

। ८ । ११ भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथकीदृशो राजा राजोत्तमो भवतीत्याह ॥

अब ग्यारह ऋचा वाले उन्नीसवें सूक्त का प्रारम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में
कैसा राजा उत्तम राजा होता है इस विषय को० ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टी-
श्च्यावयन्ति प्र विश्वाः । यः शश्वतो अदाशुषो
गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृ-
ष्टीः । च्यावयन्ति । प्र । विश्वाः । यः । शश्वतः । अदाशुषः ।
गयस्य । प्रयन्ता । असि । सुष्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

पदार्थः—(यः) (तिग्मशृङ्गः) तिग्मानि तेजस्वीनि शृ-
ङ्गानि किरणा यस्य सूर्यस्य सः (वृषभः) दृष्टिकरः (न)
इव (भीमः) भयङ्करः (एकः) असहायः (कृष्टीः) मनुष्याः
(च्यावयन्ति) चालयन्ति (प्र) (विश्वाः) समग्राः प्रजाः (यः)
(शश्वतः) अनादिभूतस्य (अदाशुषः) अदातुः (गयस्य)
अपत्यस्य (प्रयन्ता) प्रकर्षेण नियन्ता (असि) (सुष्वितराय)

सुष्ठुतिशयितमैश्वर्यं यः सुनोति तस्मै (वेदः) विज्ञानं धनं वा वेदः
इति धननाम निधं० २ । १० ॥ १ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यो भद्रो जनस्तिग्मशृङ्गो वृषभो भीमो
नैको विश्वा कृष्टीः प्र च्यावयति यः शश्वतोऽदाशुषो गयस्य
सुष्वितराय वेदः करोति तस्य यतस्त्वं प्रयन्तासि तस्मादधिकमा-
ननीयोऽसि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या यथा सूर्यो विद्युद्वा वृष्टि
करणेन सुखप्रदा तीव्रतापेन निपातेन वा भयङ्करा वर्त्तते तथा यो
राजा विद्याध्ययनायाऽपत्यानि ये न समर्पयन्ति तेभ्यो दण्डदाता वा
ब्रह्मचर्येण सर्वेषां विद्यावर्धको यो राजा भवेत्तमेव सर्वे स्वीकुर्वन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे राजन् (यः) जो कल्याण करने वाला जन (तिग्मशृङ्गः)
तीक्ष्ण किरणों से युक्त (वृषः) वर्षा (भीमः) भय करने वाले सूर्य के (न)
समान (एकः) अकेला (विश्वाः) समग्र प्रजा (कृष्टीः) मनुष्यों को (प्र, च्या-
वयति) अच्छे प्रकार चलाता है और (यः) जो (शश्वतः) निरन्तर (अदाशु-
षः) न देनेवाले के (गयस्य) संतान के (सुष्वितराय) सुन्दर अतीव ऐश्वर्य को
मिकाल देने वाले के लिये (वेदः) विज्ञान वा धन को करता है उस के जिस से तुम (प्र-
यन्ता) उत्तमता से नियम करने वाले (असि) हो इस से अधिक मानने योग्य हो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य वा बिजुली
वर्षा करने से सुख देने वाली और तीव्रताप से वापड़जाने से भयंकर है वैसे जो राजा
विद्याध्ययन के लिये सन्तानों को नहीं देते उन के लिये दण्ड देने वाला वा ब्रह्मच-
र्य से सब की विद्या बढ़ाने वाला राजा हो उसी को सब स्वीकार करें ॥ १ ॥

पुनः राजविषयमाह ॥

फिर राजविषय को अगले मन्त्र में ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा
समर्ये । दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्ध्रय
आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः ।
तन्वा । समर्ये । दासम् । यत् । शुष्णम् । कुयवम् । नि ।
अस्मै । अरन्ध्रयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (ह) खलु (त्यत्) (इन्द्र) सूर्य
इव प्रतापयुक्त (कुत्सम्) विद्युतमिव वज्रम् (आवः) रक्षेः (शु-
श्रूषमाणः) श्रोतुमिच्छमानो विद्याश्रवणाय सेवां कुर्वाणः (तन्वा)
शरीरेण (समर्ये) सङ्ग्रामे (दासम्) दातारं सेवकं वा (यत्)
यम् (शुष्णम्) शोषकं बलवन्तम् (कुयवम्) कुत्सिता यवा अ-
न्नादि यस्य तम् (नि) (अस्मै) (अरन्ध्रयः) हिंसयेः (आ-
र्जुनेयाय) अर्जुन्याः सुरूपवत्या विदुष्याः पुत्राय (शिक्षन्) वि-
द्योपार्जनं कारयन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे-इन्द्र राजस्त्वं सूर्य इव त्यत्कुत्सं दुष्टानामुपरि
प्रहृत्य भद्रिकाः प्रजा आवः शुश्रूषमाणस्त्वं तन्वा समर्ये होत्तमा
सेना आवो यद्यं शुष्णं कुयवं दासं न्यरन्ध्रयोऽस्मा आर्जुनेयायाशि-
क्षन्विद्यां हिंसाः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—ये मनुष्या विद्याप्राप्तय आता-
नध्यापकान् सुश्रूषन्ते शरीरात्मवत्तं विधाय सङ्ग्रामे दुष्टान्

विजयन्ते विद्याध्ययनविरहोस्तिरस्कृत्य विद्याभ्यासकान् सत्कुर्वन्ति
ते स्थिरं राज्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान प्रतापयुक्त राजा (त्वम्) आप
सूर्य के समान (स्यत्) उस (कुत्सम्) विजुली के तुल्य वज्र को दुष्टों पर प्रहार
कर कल्याण करने वाली प्रजा की (आवः) पालना कीजिये (शुश्रूषमाणः) सुन
ने की इच्छा करने वाले आप (तन्वा) शरीर से (समर्थे) संग्राम में (ह) ही
उत्तम सेना की रक्षा कीजिये (यत्) और जिस (शुष्णम्) शुष्क करने वा
(कुयवम्) कुत्सितयव आदि अन्न रखने वाले (दासम्) दाता वा सेवक को (नि,
अरन्धयः) नहीं मारते (अस्मै) इस (आर्जुनेयाय) सुन्दर रूपवती विदुषी के
निमित्त (शिञ्जन्) विद्या इकट्ठी कराते हुए अविद्या को हनो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र वाचकलुप्तोप०— जो मनुष्य विद्याप्राप्ति के लिये आ-
प्त, श्रेष्ठ, विद्वान् अध्यापकों की शुश्रूषा करते शरीर और आत्मा के बल को विधान
कर संग्राम में दुष्टों को जीतते और विद्याध्ययन से जनों का तिरस्कार करते विद्या-
भ्यास करने वालों का सत्कार करते हैं वे स्थिर राज्यैश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को०

त्वं धृष्णो धृषता वीतहंव्यं प्रावो विश्वाभिरू-
तिभिः सुदासम् । प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः
क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहंव्यम् । प्र । आवः ।
विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । सुऽदासम् । प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रस-
दस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(-त्वम्) (धृष्णो) दृढ (धृषता) प्रगल्भेन पुरुषेण सह (वीतहव्यम्) प्राप्तप्राप्तव्यम् (प्र) (आरवः) प्रकर्षेण रक्ष (विश्वाभिः) समग्राभिः (ऊतिभिः) रक्षाभिः (सुदासम्) शोभना दासा दातारः सेवका वा यस्य तम् (प्र) (पौरुकुत्तिम्) पुरवो वहवः कुत्साः शस्त्राऽस्त्रविद्यायोगा यस्य तस्यापत्यम् (त्रसदस्युम्) त्रसा भयभीता दस्यवो भवन्ति यस्मात्तम् (आरवः) कामयस्व (क्षेत्रसाता) क्षेत्राणां विभागे (वृत्रहत्येषु) शत्रुहनेषु सङ्ग्रामेषु (पूरुम्) पालकं धारकं वा ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे धृष्णो ! त्वं धृषता विश्वाभिरूतिभिर्वीतहव्यं सुदासं पौरुकुत्तिं त्रसदस्युं सततं प्रावः । क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुं प्रावः ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये राजानो धार्मिकान्दस्युप्रहारकाऽऽस्त्रास्त्रप्रक्षेपकुशलान् विद्यादिशुभगुणदातृन् सत्कुर्वन्ति ते सदा सुखिनो जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (धृष्णो) दृढ पुरुष (त्वम्) आप (धृषता) प्रगल्भ पुरुष के साथ (विश्वाभिः) समग्र (ऊतिभिः) रक्षाओं के साथ (वीतहव्यम्) पाये हुए और पाने योग्य पदार्थ वा (सुदासम्) अच्छे जिस के दास जो (पौरुकुत्तिम्) बहुत शस्त्रास्त्रविद्याओं के योग रखने वाले पुत्र (त्रसदस्युम्) जिस से भय भीत दस्यु होते हैं उस जन की निरन्तर (प्रावः) कामना करो और (क्षेत्रसाता) क्षेत्रों के विभाग में (वृत्रहत्येषु) शत्रुओं के मारने रूप सङ्ग्रामों में (पूरुम्) पालना वा धारणा करने वाले की (प्रावः) कामना करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो राजजन धार्मिक, दस्युओं को मारने, शस्त्र अस्त्रों के फेंकने में

कुशल और विद्यादि शुभगुणों के देने वाले सज्जनों का सत्कार करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्व
हंसि । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो
दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः देववीतौ । भूरीणि । वृत्रा ।
हरिऽअश्व । हंसि । त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् ।
च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नृभिः) न्यायनेतृभिः सज्जनैः सह
(नृमणः) नृषु न्यायाधीशेषु मनो यस्य तत्सम्बुद्धौ (देववीतौ)
देवानां वीतिः प्राप्तिर्यस्मिन्व्यवहारे तस्मिन् (भूरीणि) वहूनि (वृत्रा)
वृत्राणि शत्रुसैन्यानि धनानि वा (हर्यश्व) कमनीयाश्च (हंसि)
नाशयसि प्राप्नोसि वा (त्वम्) (नि) (दस्युम्) दुष्टाचारं सा-
हसिकम् (चुमुरिम्) चोरम् (धुनिम्) श्रेष्ठानां कम्पयितारम्
(च) (अस्वापयः) हत्वा शापय (दभीतये) हिंसनाय (सु-
हन्तु) शोभनेन प्रकारेण नाशयतु ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्व नृमणो राजस्त्वं नृभिः सह देववीतौ भू-
रीणि वृत्रा हंसि त्वं धुनिं चुमुरिं दस्युं न्यस्वापयो दभीतये च दुष्टान्
भवान् सुहन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवान् सदैव सत्पुरुषसङ्गन्यायेन राज्यं पालयित्वा धनेच्छां दुष्टान्दस्यूनिवार्य्य प्रजापालनं सततं कुरु ॥४॥

पदार्थः—हे (हर्यस्व) मनोहर घोड़ा से युक्त (नृमणः) और न्यायाधी-
शों में मन रखने वाले राजा (त्वम्) आप (नृभिः) न्यायप्राप्ति कराने वाले विद्वानों के साथ
(देववीतौ) विद्वानों की प्राप्ति जिस व्यवहार में होती उस में (भूरीणि) बहुत (वृत्रा)
शत्रुसैन्यजन वा धनों को (हंसि) नाशते वा प्राप्त होते हैं (त्वम्) आप (धुनिम्)
श्रेष्ठों के पाने वाले (जुमुरिम्) चोर और (दस्युम्) दुष्ट आचरण करने वाले सा-
हसी जन को (न्यस्वापय) मार कर सुलाओ तथा (दभीतये) हिंसा के लिये (च)
भी दुष्टों को आप (सुहन्तु) अच्छे प्रकार नाशो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सदैव सत्पुरुषों का संग न्याय से राज्य को पाल के
धन की इच्छा और दुष्टों और डाकुओं को निवार के प्रजापालना निरन्तर करो ॥४॥

पुना राज्ञः सैन्यानि कीदृशानि भवेयुरित्याह ॥

फिर राजा के सेना जन कैसे हों इस विषय को० ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो
नवतिं च सद्यः । निवेशने शततमा ऽविवेपीरहन्
च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥ २९ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः ।
नवतिम् । च । सद्यः । निवेशने । शततमा । अविवेपीः ।
अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥ २९ ॥

पदार्थः—(तव) (च्यौत्नानि) च्यवन्ति शत्रुवो येभ्यस्तानि
वल्लानि च्यौत्नमिति वल्लनाम निघं० २ । ९ (वज्रहस्त) (तानि)

(नव) (यत्) याः (पुरः) शत्रूणां नगर्यः (नवतिम्) स-
तत्संख्याताः (च) (सद्यः) (निवेशने) निविशन्ति यस्मिंस्तस्मिन्
(शततमा) अतिशयेन शतानि (अविवेषीः) व्याप्नुयाः (अहन्) हन्ति
(च) (वृत्रम्) आवरकं मेघम् (नमुचिम्) यः स्वस्वरूपं
न मुञ्चति तम् (उत्) अपि (अहन्) हन्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वज्रहस्त ! यथा तव तानि च्यौत्नानि सूर्यो य-
नवनवतिं पुरः सद्योऽहंश्च निवेशने शततमा असंख्यान्युतापि
नमुचिं वृत्रं चाऽहंस्तथा त्वमाविवेषीः सैन्यानि प्राप्य शत्रुबलान्या-
विवेषीः ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यथा सूर्योऽसंख्यानि मेघस्य नगराणी-
वाब्दलानि घनाकाराणि हन्ति तथा तवोत्तमानि सैन्यानि भूत्वा
सर्वान्दुष्टाञ्छत्रून् ध्वन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (वज्रहस्त) हाथ में वज्र रखनेवाले जैसे (तव) आप के
(तानि) वे (च्यौत्नानि) बल हैं अर्थात् सूर्य (यत्) जो (नवनवतिम्) निन्या-
नवे (पुरः) मेघरूपी शत्रुओं की नगरी उन को (सद्यः) शीघ्र (अहन्) हन्ता
(च) और (निवेशने) जिस में निवास करते हैं उस स्थान में (शततमा) अतीव
सैकड़ों को (उत्) और (नमुचिम्) जो अपनेरूप को नहीं छोड़ता उस (वृत्रम्) आ-
च्छादन करने वाले मेघ को (च) भी (अहन्) मारता वैसे आप (अविवेषीः)
व्याप्त हूजिये अर्थात् सेना जनों को प्राप्त होकर शत्रु बलों को प्राप्त हूजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जैसे सूर्य असंख्य मेघ की नगरियों के समान सघन घन
घटाधूम बादलों को हनता है वैसे तुम्हारे सेना जन उत्तम हो कर समस्त शत्रुओं
को मारें ॥ ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दा-
शुपे सुदासे । वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्म व्यन्तु
ब्रह्माणि पुरुशाकवाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दा-
शुपे । सुऽदासे । वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्म ।
व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सना) सनातनानि विभजनीयानि वा (ता) ता-
नि (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद राजन् (भोजनानि) भो-
क्तव्यानि पालनानि वा (रातहव्याय) दत्तदातव्याय (दाशुपे)
दात्रे (सुदासे) सुदानाय (वृष्णे) सुखवर्षकाय (ते) तव
(हरी) अश्वौ (वृषणा) वलयुक्तौ (युनज्म) संयोजयामि
(व्यन्तु) प्राप्नुवन्तु (ब्रह्माणि) धनानि (पुरुशाक) बहुश-
क्तिमान् (वाजम्) वेगम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे पुरुशाकेन्द्र यानि ते तव रातहव्याय सुदासे वृ-
ष्णे दाशुपे सना भोजनानि सन्ति तान्यहं युनज्म यौ ते वृषणा ह-
री तावहं युनज्म यतः प्रजाजना वाजं ब्रह्माणि च व्यन्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजजना यदि भवन्तः करदातृणां पालनं न्या-
येन कुर्युः शरीरेण धनेन मनसा प्रजा उन्नयेयुस्तर्हि किमप्यैश्वर्यमल-
भ्यं न स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (पुरुषाक) ब्रह्म शक्तियुक्त (इन्द्र) परम ऐश्वर्य के देने वाले राजा जो (ते) आप के (रातहव्याय) दिई है देने योग्य वस्तु जिसने उस (सु-दासे) सुन्दर दान शील (वृष्णे) सुख वृष्टि करने (दाशुपे) देने वाले के लिये (स-ना) सनातन वा विभाग करने योग्य (भोजनानि) भोजन है (ता) उन को मैं (युन-जिम) संयुक्त करता हूं तथा जो (ते) आप के (वृषणा) बल युक्त अश्व (हरी) हरण शील हैं उन को संयुक्त करता हूं जिस से प्रजा जन (वाजम्) वेग और (ब्र-ह्माणि) धनों को (व्यन्तु) प्राप्त हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजजनों ! यदि आप लोग कर देने वालों की पालना न्याय से करें और शरीर से, धन से और मन से प्रजाजनों की उन्नति करें तो कुछ भी ऐश्वर्य अलभ्य न हो ॥ ६ ॥

पुना राजप्रजाजना अन्योऽन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को० ॥

**मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावघायं भूम ह-
रिवः परादै । त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रि-
यासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥**

**मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्ठौ । अघायं । भूम ।
हरिऽवः । पराऽदै । त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव ।
प्रियासः । सूरिषु । स्याम् ॥ ७ ॥**

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (अस्याम्) प्रजायाम् (सहसावन्) बहुबलियुक्त (परिष्ठौ) परितः सङ्गन्तव्यायाम् (अघायं) पापाय (भूम) भवैम (हरिवः) प्रशस्तमनुष्ययुक्त (परादै) परादानाय त्यागाय त्यक्तव्याय (त्रायस्व) (नः)

अस्मान् (अवृकेभिः) अचोरैः (वरूथैः) वरैः (तव) (प्रिया-
सः) प्रीताः (सूरिषु) विद्वत्सु (स्याम) भवेम ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे हरिवः ! सहसावनाजनस्यां परिष्टौ ते परादा अ-
घाय वयं मा भूमाऽवृकेभिर्वरूथैर्नस्त्रायस्व यतो वयं तव सूरिषु प्रि-
यासः स्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यथा वयं तवोन्नतौ प्रयतेमहि तथा
त्वमपि प्रयतस्व विद्याप्रचारेण सर्वान् विदुषः कारय येन विरोधो
न स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) प्रशंसितमनुष्य और (सहसावन्) बहुत बल से
युक्त राजा (अस्याम्) इस (परिष्टौ) सब ओर से संग करने योग्य वेल में (ते)
आप के (परादै) त्याग करने योग्य (अघाय) पाप के लिये हम लोग (मा,भूम)
मत होवें (अवृकेभिः) और जो चोर नहीं उन (वरूथैः) श्रेष्ठों के साथ (नः)
हम लोगों की (त्रायस्व) रक्षा कीजिये जिस से हम लोग (तव) तुम्हारे (सूरिषु)
विद्वानों में (प्रियासः) प्रसन्न (स्याम) हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जैसे हम लोग तुम्हारी उन्नति के निमित्त प्रयत्न करें वैसे
आप भी प्रयत्न कीजिये विद्या के प्रचार से सब को विद्वान् कराइये जिस से विरोध न हो ॥ ७ ॥

पुनर्मनुष्याः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर मनुष्य परस्पर कैसे वर्ते इसविषय को० ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे
सखायः । नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय
शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम ।
शरणे । सखायः । नि । तुर्वशम् । नि । याहम् । शिशीहि ।
अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रियासः) प्रीतिमन्तः प्रीता वा (इत्) एव(ते)
तव (मघवन्) बहुधनप्रद (अभिष्टौ) अभिप्रियायां सङ्गतौ
(नरः) नायकाः (मदेम) आनन्देम (शरणे) शरणागतपा-
लने कर्मणि (सखायः) मित्राः सन्तः (नि) (तुर्वशम्) नि-
कटस्थं जनम् । तुर्वशइति अन्तिकनामनिघं० २ । १६ (नि)
(याहम्) ये यान्ति तान् यो याति तम् (शिशीहि) तीक्ष्णी-
कुरु (अतिथिग्वाय) अतिथीनां गमनाय (शंस्यम्) प्रशंस-
नीयम् (करिष्यन्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! सखायः प्रियासो नरो वयं तेऽभिष्टौ-
शरणे मदेम त्वं तुर्वशं नि शिशीहि याहं नि शिशीह्यतिथिग्वाय
शंस्यमित्करिष्यन्ति शिशीहि ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये शुभगुणकर्मस्वभावाचरणेन युक्तास्त्व-
यि प्रीतिमन्तः स्युस्तान्धार्मिकान्प्रशंसितान्कुरु यथाऽतिथीनामा-
गमनं स्यात्तथा विधेहि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मघवन्) बहुत धन देने वाले (सखायः) मित्र होते हुए
(प्रियासः) प्रीतिमान् वा प्रसन्न हुए (नरः) नायक मनुष्य हम लोग (ते) आप
के (अभिष्टौ) सब ओर से प्रिय संगति अर्थात् मेल मिलाप में (शरणे) शरणागत
की पालना करने कर्म में (मदेम) आनन्दित हों । आप (तुर्वशम्) निकटस्थ म-
नुष्य को (नि, शिशीहि) निरन्तरतीक्ष्ण कीजिये और (याहम्) जो जाते हैं उन

पर जो जाता है उस को (नि) निरन्तर तीक्ष्ण कीजिये और (अतिथिम्वाय) अतिथियों के गमन के लिये (शंस्यम्) प्रशंसनीय को (इत्) ही (करिष्यन्) करते हुए तीक्ष्ण कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः— हे राजा ! जो शुभ गुणों के आचरण से युक्त तुम में प्रीतिमान हों उन धार्मिक जनों को प्रशंसित कीजिये जैसे अतिथियों का आगमन हो वैसा विधान कीजिये ॥ ८ ॥

पुनः पाठकादयः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर पढ़ने और पढ़ाने वाले परस्पर कैसे वर्ताव वर्ते इस विषय को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

**सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरं शंसन्त्युक्थशासं
उक्था । ये ते हवेभिर्विपणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व-
युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥**

सद्यः । चित् । नु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शं-
सन्ति । उक्थशासं । उक्था । ये । ते । हवेभिः । वि । प-
णीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सद्यः) (चित्) अपि (नु) इव (ते) तव (मघवन्) पूजनीयविद्याऽध्यापक (अभिष्टौ) अभिप्रियायाम् (नीतौ) (नरः) (शंसन्ति) (उक्थशासः) य उक्थानां प्रशंसनीयानां मन्त्राणामर्थाऽब्धासन्ति ते (उक्था) उक्थानि प्रशंसनीयानि वचनानि (ये) (ते) (हवेभिः) हवनैः (वि) (पणीन्) व्यवहर्तृन् (अदाशन्) ददति (अस्मान्) (वृणीष्व) स्वीकुर्याः (युज्याय) योक्तुं योग्याय व्यवहाराय (तस्मै) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मघवन्! य उक्थशासो नरस्तेऽभिष्टौ सद्यश्चि-
दुक्था शंसन्ति ये च हवेभिस्ते विपणीषु च दाशस्तानस्मांश्च त-
स्मै युज्याय वृणीष्व ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे विद्वन् अध्यापक! यूयमस्मान्वेदार्थं
सद्यो ग्राहयत येन वयमप्यध्यापनं कुर्याम ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) प्रशंसनीय विद्या के अध्यापक जो (उक्थशासः)
प्रशंसा करने योग्य मन्त्रों के अर्थों की शिक्षा देने वाले (नरः) विद्वान् जन (ते)
तुम्हारी (अभिष्टौ) सब ओर से प्रिय वेला में (सद्यः) शीघ्र (चित्) ही (उक्था)
प्रशंसित वचनों को (शंसन्ति) प्रबन्ध से कहते हैं और (ये) जो (हवेभिः) ह-
वनों के साथ (ते) आप के (विपणीन्) व्यवहारों को (नु, अदाशन्) ही देते
हैं उन्हें और (अस्मान्) हम लोगों को (तस्मै) उस (युज्याय) युक्त करने योग्य
व्यवहार के लिये (वृणीष्व) स्वीकार कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे विद्वान् अध्यापक ! तुम हम
लोगों को वेदार्थ शीघ्र ग्रहण करावो जिस से हम लोग भी अध्यापन करावें ॥ ९ ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे इस विषय को० ॥

एते स्तोमां नरां नृतम तुभ्यमस्मद्भूञ्चोददंतो
मृगानि । तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च
शूरौऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम । तुभ्यम् । अस्मद्भूञ्चः ।
ददंतः । मृगानि । तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्ये । शिवः । भूः ।
सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(एते) (स्तोमाः) प्रशंसनीया विद्वांसोऽध्येता-
 रश्च (नराम्) नायकानाम् नृमध्ये (नृतम) अतिशयेन नायक
 (तुभ्यम्) (अस्मद्यञ्चः) येऽस्मानञ्चन्ति प्राप्नुवन्ति ते (ददतः)
 (मघानि) विद्याधनादीनि (तेषाम्) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त
 राजन् (वृत्रहत्ये) मेघहनन इव सङ्ग्रामे (शिवः) मङ्गलकारी
 (भूः) भव अत्ताडभावः । (सखा) सुहृत् (च) (शूरः)
 शत्रूणां हन्ता (अविता) रक्षकः (च) (नृणाम्) मनुष्या-
 णाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे नरां नृतमेन्द्र ! य एत अस्मद्यञ्चस्तोमास्तुभ्यं
 मघानि ददतस्तेषां नृणां वृत्रहत्ये सूर्ये इवाऽविता शिवः सखा च
 शूरश्च त्वं भूः ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवान्विदुषां रक्षां कृत्वा तेभ्य उ-
 पकारं गृहणीयात्तर्हि का कोनतिर्न स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (नराम्) नायक मनुष्यों के बीच (नृतम) अतीव नायक
 (इन्द्र) परमपेश्वर्ययुक्त राजा जो (एते) ये (अस्मद्यञ्चः) हम लोगों को
 प्राप्त होते हुए (स्तोमाः) प्रशंसनीय विद्वान् और पढ़ने वाले (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये
 (मघानि) विद्याधनों को (ददतः) देते हैं (तेषाम्) उन (नृणाम्) मनुष्यों के
 (वृत्रहत्ये) मेघों के हनन करने के समान संग्राम में सूर्य के समान (अविता) के रक्षा
 करने वाले (शिवः) मंगलकारी (सखा, च) और मित्र (शूरः) शत्रुओं के मारने
 वाले (च) भी आप (भूः) हूजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो आप विद्वानों की रक्षा करके उन से उपकार
 लें तो कौन कौन उन्नति न हो ॥ १० ॥

पुना राजविषयमाह ॥

फिर राज विषय को० ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा
वावृधस्व । उप नो वाजान् मिमीह्युपस्तीन्युयं पा-
त स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजुतः । त-
न्वा । ववृधस्व । उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप ।
स्तीन् । यूयम्पातास्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥ ३० ॥ २ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः अत्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (इन्द्रः)
शत्रूणां विदारक (शूर) निर्भय सेनेश (स्तवमानः) सर्वान्यो-
धुन्वीरसयुक्तव्याख्यानेनोत्साहयन् (ऊती) सम्यग्रक्षया (ब्रह्म-
जुतः) ब्रह्मणा धनेनानेन युक्तः (तन्वा) शरीरेण (वावृधस्व)
भृशं वर्धस्व (उप) (नः) अस्मान् (वाजान्) बलवेगादि-
युक्तान् (मिमीहि) मान्यं कुरु (उप) (स्तीन्) संहतान्मि-
लितान् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र त्वं स्तवमानो ब्रह्मजुत ऊती तन्वा वा-
वृधस्व स्तीन्वाजान् उपमिमीहि नु सद्यः शत्रुबलमुपमिमीहि हे भृत्या
यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे सेनेश ! त्वं यथा स्वशरीरबलं वर्धयसि तथैव स-
र्वेषां योद्धृणां शरीरबलं वर्धय यथा भृत्यास्त्वां रक्षेयुस्तथा त्वम-
प्येतान् सततं रक्षेति ॥ ११ ॥

अत्रेन्द्रदृष्टान्तेन राजसभासेनेशाऽध्यापकाऽध्येतृराजप्रजाभृत्य-
कृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

अस्मिन्ध्यायेऽग्निवाग्विद्वद्राजप्रजाऽध्यापकाऽध्येतृपृथि-
व्यादिमेधावि विद्युत्सूर्यमेघयज्ञहोतृयजमानसेना
सेनापतिगुणकृत्यवर्णनादेतदध्यायार्थस्य पूर्वाऽ-
ध्यायार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यृग्वेदे पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायस्त्रिंशोवर्गः सप्तमे
मण्डले एकोनविंशं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय सेनापति (इन्द्र) शत्रुओं के विदीर्ण करने वा
आप (स्तवमानः) सब युद्ध करने वालों को वीर रस व्याख्यान से उत्साहित कर
हुए और (ब्रह्मजतः) धन वा अन्न से युक्त (उती) सम्यक् रक्षा से (तन्वा
शरीरसे (वावृधस्व) निरन्तर बढ़ो (स्तीन्) और मिले हुए (वाजान्) बल वेग
युक्त (नः) हम लोगों का (उपमिषाहि) समीप में मान करो तथा (नु) शत्रु
बल को (उप) उपमान करो हे भृत्य जनो ! (यूयम्) तुम लोग (स्वास्तिभिः)
सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे सेनापति ! तुम जैसे अपने शरीर और बल को बढ़ाओ वैसे
ही समस्त योद्धाओं के शरीर बल को बढ़ाओ जैसे भृत्यजन तुम्हारी रक्षा करें वैसे तुम
भी इन की निरन्तर रक्षा करो ॥ ११ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, के दृष्टान्त से राजसभा, सेनापति, अध्यापक, अध्येता,
राजा, प्रजा, और भृत्यजनों के काम का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद के पञ्चम अष्टक में दूसरा अध्याय और तीसवां वर्ग, सातवां मण्डल
और ऊत्तीशवां सूक्त पूरा हुआ ॥

अथ पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव
यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

प्रथमः दशर्चस्य विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

१ स्वराट्पङ्क्तिः । ७ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

२ । ४ । १० निचृत्त्रिष्टुप् । ३ । ५ विराट्त्रिष्टुप् ।

६ । ८ । ९ त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कीदृशो राजा श्रेष्ठः स्यादित्याह ॥

अब पञ्चमाष्टक के तीसरे अध्याय तथा दश ऋचावाले वीशवें सूक्त का आरम्भ है

जिस के पहले मंत्र में कैसा राजा श्रेष्ठ हो इस विषय को कह ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्चक्रिरपो नर्यो यत्क
रिष्यन् । जग्मिर्युवां नृषदंनमवोभिस्राता न इन्द्र
एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः ।
नर्यः । यत् । करिष्यन् । जग्मिः । युवां । नृऽसदंनम् । अवः-
ऽभिः । स्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उग्रः) तेजस्वी (जज्ञे) जायेत (वीर्याय) परा-

क्रमाय (स्वधावान्) बहुधनधान्ययुक्तः (चक्रिः) कर्ता (अपः)
जलानि (नर्यः) नृषु साधुः (यत्) यः (करिष्यन्) (ज-
ग्मिः) गन्ता (युवा) प्राप्तयौवनः (नृषदनम्) नृणां स्थानम् (अ-
वोभिः) रक्षादिभिः (आता) रक्षकः (नः) अस्मानस्माकं वा
(इन्द्रः) सूर्य इव राजा (एनसः) पापाचरणात् (महः) महतः
(चित्) इव ॥ १ ॥

अन्वयः—यद्यो नर्यः स्वधावाञ्चक्रिरुग्रो युवा नृषदनं जग्मि-
रवोभिः पालनं करिष्येन्नाता सूर्योऽपश्चिदिवेन्द्रो वीर्याय जज्ञे मह
एनसो नोऽस्मान्पृथग्रक्षति स एव राजा भवितुं योग्यः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो मनुष्याणां हितकारी पितृ-
वत्पालक उपदेशकवत्पापाचरणात्पृथक्कर्ता सभायां स्थित्वा न्या-
यकर्ता धनैश्वर्यपराक्रमांश्च सततं वर्धयति तमेव सर्वे मनुष्या राजानं
मन्यन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(यत्) जो (नर्यः) मनुष्यों में साधु उत्तम जन (स्वधावान्)
बहुत धन धान्य से युक्त (चक्रिः) करने वाला (उग्रः) तेजस्वी (युवा) जवान
मनुष्य (नृषदनम्) मनुष्यों के स्थान को (जग्मिः) जाने वाला (अवोभिः) रक्षा
आदि से पालना (करिष्यन्) करता हुआ (आता) रक्षा करने वाला सूर्य जैसे
(अपः) जलों को (चित्) वैसे (इन्द्रः) राजा (वीर्याय) पराक्रम के लिये (जज्ञे)
उत्पन्न हो और (महः) महान् (एनसः) पापाचरण से (नः) हम लोगों को अलग
रखता है वही राजा होने के योग्य है ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जो मनुष्यों का हितकारी
पिता के समान पालने और उपदेश करने वाले के समान पापाचरण से अलग रखने
वाला, सभा में स्थित हो कर न्यायकर्ता तथा धन ऐश्वर्य और पराक्रम को निरन्तर ब-
ढ़ाता है उसी को सब मनुष्य राजा मानें ॥ १ ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो इस विषय को० ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शूशुवानः प्रावीन्नु वीरो ज-
रितारं मूती । कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दा-
ता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शूशुवानः । प्र । आवीत् । नु ।
वीरः । जरितारम् । ऊती । कर्ता । सु॒दा॒से । अ॒ह । वै ।
ऊ॒इति । लो॒कम् । दा॒ता । वसु॑ । मुहुः॑ । आ । दा॒शु॒षे ।
भूत् ॥ २ ॥

पदार्थः—(हन्ता) शत्रूणां घातकः (वृत्रम्) मेघमिव (इन्द्रः)
सूर्य इव राजा (शूशुवानः) भृशं वर्धमानः (प्र) (आवीत्)
प्रकर्षेण रक्षेत् (नु) शीघ्रम् (वीरः) शुभगुणकर्मस्वभावव्या-
पकः (जरितारम्) गुणानां प्रशंसकम् (ऊती) रक्षया (कर्ता)
(सुदासे) सुष्ठु दात्रे (अह) विनिग्रहे (वै) निश्चये (उ)
अद्भुते (लोकम्) दर्शनं द्रष्टव्यं जन्मान्तरे लोकान्तरं वा (दाता)
(वसु) द्रव्यम् (मुहुः) वारंवारम् (आ) (दाशुषे) दान-
शीलाय (भूत्) भवेत् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या इन्द्रो वृत्रमिव यः शत्रूणां मह नु हन्ता
शूशुवानो वीरः कर्ता वसु दाता सुदासेऽहोती जरितारम् लोकं मु-
हुः प्रावीदाशुषे मुहुरा भूत् स वै राज्यकरणाय श्रेष्ठः स्यात् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—य आशुकारी सूर्यवाहिद्याविनय-
प्रकाशेन दुष्टनिवारकः शूरवीरः सन्सुपात्रेभ्यो यथायोग्यं ददद्बहु
सुखं प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (इन्द्रः) सूर्य जैसे (वृत्रम्) मेघ को वैसे जो श-
त्रुओं का (अह) निग्रह कर अर्थात् पकड़ २ (नु) शीघ्र (हन्ता) घात करने
वाला राजा (शूशुवानः) निरन्तर बढ़ते हुए (वीरः) शुभगुण कर्म स्वभावों में व्याप्त
(कर्त्ता) दृढ़ कार्य करने वाले और (वसु, दाता) धन के देने वाले (सुदासे)
सुन्दरदान शील के लिये ही (उक्ती) रक्षा से (जरितारम्) गुणों की प्रशंसा करने
वाले (उ) अद्भुत (लोकम्) अन्य जन्म में देखने योग्य वा अन्य लोक को (मुहुः)
बार बार (प्रावीत्) उत्तम रक्षा करे (दाशुपे) दान शील के लिये बार २ (आ, भूत्)
प्रसिद्ध हो (वै) वहीं राज्य करने के लिये श्रेष्ठ हो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो शीघ्र कारी, सूर्य के
समानविद्या और विनय के प्रकाशसेदुष्टों का निवारण करने वाला शूरवीर होता हुआ
अच्छे सुपात्रों के लिये यथायोग्य पदार्थ देता हुआ बहुत सुख को प्राप्त हो ॥ २ ॥

पुनः स कीदृशो भूत्वा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा होकर क्या करे इस विषय को० ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्वा शूरः सत्रापाट् ।
जनुपेमापाह्लः । व्यास इन्द्रः पृतनाः स्वोजा
अधा विश्वं शत्रूयन्तं जवान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजकृत् । समत्स्वा । शूरः । सत्रा-
पाट् । जनुपा । ईम् । अपाह्लः । वि । आसे । इन्द्रः । पृत-
नाः । सुःओजाः । अथ । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जवान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युध्मः) योद्धा (अनर्वा) अविद्यमाना अश्वा यस्य सः (खजकृत्) यः खजं सङ्ग्रामं करोति सः । खज इति सङ्ग्रामनाम निधं० १ । १७ (समद्वा) यो मदेन सह वर्तमानान्वनति सम्भजति सः (शूरः) शत्रूणां हिंसकः (सत्राषाट्) यः सत्राणि बहून् यज्ञान् कर्तुं सहते (जनुषा) जन्मना (ईम्) सर्वतः (अपाह्लः) यः शत्रुभिः सोढुमशक्यः (वि) (आसे) मुखे (इन्द्रः) विद्युदिव (पृतनाः) सेनामनुष्यान्वा (स्वोजाः) शोभनमोजः पराक्रमोऽनं वा यस्य सः (अध) अथ (विश्वम्) सर्वम् (शत्रूयन्तम्) शत्रून्कामयमानम् (जघान) हन्यात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो राजेन्द्रो जनुषा स्वोजा युध्मो नर्वाऽपाह्लः खजकृत्समद्वा शूरः सत्राषाडषाटः पृतनाः स्वसेनाः पालयेदध व्यासे विश्वं शत्रूयन्तमीजघान स एव शत्रून्वि जेतुं शक्नुयात् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यो वरराजगुणसहितो दीर्घेण ब्रह्मचर्येण द्वितीयजन्मनः कर्ता पूर्णबलपराक्रमो धार्मिकः स्यात् स सूर्यवदुष्टाच्छत्रूनन्यायान्धकारं निवारयेत्स एव सर्वेषामानन्दप्रदो भवेत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो राजा (इन्द्रः) विजुली के समान (जनुषा) जन्म से (स्वोजाः) शुभ अन्न वा पराक्रम जिस के विद्यमान (युध्मः) जो युद्ध करने वाला (अनर्वा) जिस के घोड़े विद्यमान नहीं जो (अपाह्लः) शत्रुओं से न सहने योग्य (खजकृत्) सङ्ग्राम करने वाला (समद्वा) जो मत्त प्रमत्त मनुष्यों को सेवता (शूरः) शत्रुओं को मारता (सत्राषाट्) जो यज्ञों के करने को सहता और (पृतनाः) अपनी सेनाओं को पाले (अध) इस के अनन्तर (वि, आसे) विशेषता से मुख के सम्मुख (विश्वम्, शत्रूयन्तम्) सब शत्रुओं की कामना करने वाले को (ईम्) सब ओर से (जघान) मारे वही शत्रुओं को जीत सके ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! श्रेष्ठ राज गुणों सहित, दीर्घ ब्रह्मचर्य्य से द्वितीय जन्म अर्थात् विद्या जन्म का कर्ता, पूर्ण बल पराक्रमयुक्त, धार्मिक हो वह सूर्य के समान दुष्ट शत्रुओं को अन्यायरूपी अन्धकार को निवारें वही सभ का आनन्द देने वाला हो ॥ ३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषी-
भिस्तुविष्मः । नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्त्स-
मन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥**

**उभेइति । चित् । इन्द्र । रोदसी । इति । महिऽत्वा ।
आ । पप्राथ । तविषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः ।
हरिऽवान् । मिमिक्षन् । सम् । मन्धसा । मदेषु । वै । उ-
वोच ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(उभे) द्वे (चित्) इव (इन्द्र) सूर्यवद्राजन्
(रोदसी) यावापृथिव्यौ (महित्वा) सत्कारं प्राप्य (आ) स-
मन्तात् (पप्राथ) प्रति व्याप्नोति (तविषीभिः) बलिष्ठाभिः
सेनाभिः (तुविष्मः) बहुबलयुक्तः (नि) (वज्रम्) शस्त्रास्त्रम्
(इन्द्रः) वीरपुरुषराजा (हरिवान्) बहुमनुष्ययुक्तः (मिमिक्षन्)
सुखैः सेक्तुमिच्छन् (सम्) (मन्धसा) अन्नादिना (मदेषु)
आनन्देषु (वै) निश्चयेन (उवोच) उच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वमुभे रोदसीचिदिव महित्वा तविषीभिरा

पप्राथ तुविष्मः सन्हरिवानन्धसा संनिमिमिक्षन्वज्जं धृत्वा य इन्द्रो
मदेषूवोच स वै राज्यं कर्तुमर्हेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा भूमिसूर्यो महत्वेन सर्वानभि
व्याप्य जलान्नाभ्यां सर्वानार्द्राकृतं जगत्सुखयतस्तथैव राजा विद्यावि-
नयाभ्यां सत्यमुपदिश्य सर्वाः प्रजाः सततमुन्नयेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्तमान राजा आप (उमे) दो (रो-
दसी) आकाश और पृथिवी (चित्) के समान (महित्वा) सत्कार पाके (तवि-
षीमिः) बलिष्ठ सेनाओं से (आ, पप्राथ) निरन्तर व्याप्त होता और (तुविष्मः)
बहुत बल युक्त होता हुआ (हरिवान्) बहुत मनुष्यों से युक्त (अन्धसा) अज्ञादि-
पदार्थ से (सम्, नि, मिमिक्षन्) प्रसिद्ध सुखों से निरन्तर सींचने की इच्छा करता हुआ
(वज्रम्) शस्त्र भस्त्रों को धारण कर जो (इन्द्रः) वीर पुरुष राजा (मदेषु) आ-
नन्दों के निमित्त (उवाच) कहे (वै) वही राज्य करने को योग्य हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जैसे भूमि और सूर्य बड़प्पन से
सब को व्याप्त होकर जल और अन्न से सबको और गीले किये हुए जगत् को सुखी क-
रते हैं वैसे ही राजा विद्या और विनय से सत्य का उपदेश कर सब प्रजा जनों की
निरन्तर उन्नति करे ॥ ४ ॥

उत्पन्नो मनुष्यः कीदृशो भूत्वा शक्तिमाञ्जायत इत्याह ॥

उत्पन्नहुआ मनुष्य कैसा हो कर सामर्थ्यवान् होता है इस विषय को० ॥

वृषां जजान् वृषणं रणाय तम् चित्रांरी नर्थं
सुसूव । प्र यः सैनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा
गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥ १ ॥

वृषा । जजान् । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति ।

वित् । नारी । नर्यम् । सुसूव । प्र । यः । सेनाऽनीः । अध ।
नृभ्यः । अस्ति । इनः । सत्त्वा । गोऽपणः । सः । धृष्णुः ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(वृषा) वर्षकः (जजान) जनयेत् (वृषणम्)
बलिष्ठं योद्धारम् (रणाय) सङ्ग्रामाय (तम्) (उ) (चित्)
(नारी) नरस्य स्त्री (नर्यम्) नृषु बलिष्ठम् (सुसूव) जनयति
(प्र) (यः) (सेनानीः) यः सेनां नयति सः (अध) अ-
नन्तरम् (नृभ्यः) सेनानायकेभ्यः (अस्ति) (इनः) ईश्वर
इव (सत्त्वा) बलवान् (गवेषणः) उत्तमवाग्विद्यान्वेषी (सः)
(धृष्णुः) धृष्टः प्रगल्भः ॥ ५ ॥

अन्वयः—यो वृषा सेनानीः स त्वा गवेषणो नृभ्यो धृष्णुर्ज-
जान स इन इव रणायप्रताप्यस्तिअधयमु नर्यं वृषणं वृषा नारी
च प्र सुसूव तं चिज्जना न्यायकारिणं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—हे मनुष्या यं स्त्रीपुरुषौ दीर्घं ब्र-
ह्मचर्यं संसेव्य जनयतः स पुरुषो जगदीश्वरवत्सर्वान् न्यायेन पा-
लयितुं शक्तो भूत्वा सेनाऽधिपः शत्रून्विजेतुं सदा प्रभुर्भवाति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (वृषा) वर्षा करने (सेनानीः) सेना को पहुंचाने
(सत्त्वा) बलवान् (गवेषणः) और उत्तम वाणी विद्या का ढूंढने वाला (नृभ्यः)
सेना नायकों से (धृष्णुः) धृष्ट प्रगल्भ (जजान) उत्पन्न हो (सः) वह (इनः)
ईश्वर के समान (रणाय) संग्राम के लिये प्रतापी (अस्ति) है (अध) इस के
अनन्तर जिस (उ) ही (नर्यम्) मनुष्यों में (वृषणम्) बलिष्ठ योद्धा पुत्र को वर्षा
करने वाला पुरुष और (नारी) स्त्री (प्र, सुसूव) उत्पन्न करते हैं (तम्, चित्) उसी
को जन न्यायकारी मानते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो । जिस को स्त्री पुरुष दीर्घ ब्रह्मचर्य का सेवन कर उत्पन्न करते हैं वह पुरुष जगदीश्वरवत् सब को न्याय से पालने को समर्थ हो कर सेनाधिप हुआ शत्रुओं के जीतने को सदा समर्थ होता है ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करके कैसे ही इस विषय को अगले मंत्र में० ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेषन्मनो यो अस्य
घोरमाविवासात् । यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्ष-
यत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नू । चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेषत् । मनः ।
यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् । यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते ।
दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः । अत्र ऋचि तुनुवेति दीर्घः (चित्)
अपि (सः) (भ्रेषते) प्राप्नोति (जनः) मनुष्यः (न) नि-
षेधे (रेषत्) हिनस्ति (मनः) अन्तःकरणम् (यः) (अस्य)
(घोरम्) (आविवासात्) समन्तात्सेवेत (यज्ञैः) सङ्गतैः कर्माभिः
(यः) (इन्द्रे) परमैश्वर्ययुक्ते परमेश्वरे (दधते) धरति (दुवांसि) प-
रिचरणानि सेवनानि (क्षयत्) निवसेत् (सः) (राये) घनाय
(ऋतपाः) यः सत्यं पाति सः (ऋतेजाः) यः सत्ये जायते सः ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो जनोऽस्य घोरं मनो नाऽविवासात्स चित्स

विजयं भ्रेपते स न रेपत् । य ऋतपा ऋतेजा यज्ञैरिन्द्रे दुवांसि द-
धते स राये सततं क्षयत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये रागद्वेषरहितमनसो घोरकर्मविरहाः परमेश्वर-
सेवका धर्मात्मानो जनाः स्युस्ते कदाचिद्धिसिता न स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) जो (जनः) भगुज्य (अस्य) इस के (घोरम्) घोर
(मनः) अन्तःकरण को (न, आविवासात्) सेवे (सः, चित्) वही (नु) शीघ्र
विजय को (भ्रेपते) पाता और वह नहीं (रेपत्) हिंसा करता है (यः) जो (ऋ-
तपाः) जो सत्य की पालना करने और (ऋतेजाः) सत्य में उत्पन्न अर्थात् प्रसिद्ध
होने वाला (यज्ञैः) मिले हुए कर्मों से (इन्द्रे) परमेश्वर्ययुक्त परमेश्वर में (दुवांसि)
सेवकों को (दधते) धारण करता (सः) वह (राये) धन के लिये निरन्तर (क्ष-
यत्) बसे ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो रागद्वेष रहित मन वाले, घोर कर्म रहित, परमेश्वर के सेवक,
धर्मात्मा, जन हों वे कभी नष्ट न हों ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्यान्प्रति कथमुपकारिणो भवेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् अन्य जनों के प्रति कैसे उपकारी हों इस विषय को० ॥

यदिन्द्र पूर्वी अपराय शिञ्जन्नयज्ज्यायान्कनी-
यसो देष्णम् । अमृत इत्पर्यासीतदूरमा चित्र चि-
त्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वीः । अपराय । शिञ्जन् । अयत् । ज्या-
यान् । कनीयसः । देष्णम् । अमृतः । इत् । परि । आसीत् ।
दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद(पूर्वः) (अपराय) अन्यस्मै (शिक्तन्) विद्याग्रहणं कारयन् (अयत्) प्राप्नोति (ज्यायान्) अतिशयेन ज्येष्ठ (कनीयसः) अतिशयेन कनिष्ठात् (देष्णम्) दातुं योग्यम् (अमृतः) नाशरहितः (इत्) एव (परि) सर्वतः (आसीत्) (दूरम्) (आ) (चित्र) अद्भुतकर्मकारिन् (चिन्त्यम्) चित्रेष्वद्भुतेषु भवम् (भर) धर अत्र द्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (रयिम्) धनम् (नः) अस्मभ्यम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यद्यः पूर्वोऽपरायज्यायान्कनीयसो देष्णं शिक्षयत् । हे चित्र योऽमृतइत् आत्मना नित्यो योगी दूरं पर्यासीत् तेन सहितस्त्वं नश्चिन्त्यं रयिमा भर ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये पूर्व विद्वांसो भूत्वा विद्यार्थिनः शिक्षयन्ति ये ज्येष्ठा कनिष्ठान्प्रति पितृवद्वर्तन्ते ये च योगिनः परमात्मानं समाधिनाऽऽत्मनि संस्थाप्य साक्षात्कृत्याऽन्यानुपदिशन्ति तदर्थं त्वं शरीरं मनो धनं च धर ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम ऐश्वर्य के देने वाले (यत्) जो (पूर्वः) प्रथम (अपराय) और के लिये (ज्यायान्) अतीव वृद्ध वा श्रेष्ठ जन (कनीयसः) अत्यन्त कनिष्ठ से (देष्णम्) देने योग्य की (शिक्तन्) शिक्षा अर्थात् विद्या ग्रहण कराता हुआ (अयत्) प्राप्त होता वा है (चित्र) अद्भुत कर्म करने वाले जो (अमृतः, इत्) नाशरहित ही आत्मा से नित्य योगी (दूरम्) दूर (पर्यासीत्) सब ओर से स्थित हो उस के साथ आप (नः) हम लोगों के लिये (चिन्त्यम्) अद्भुत कर्मों में हुए (रयिम्) धन को (आ, भर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो पहिले विद्वान् हो कर विद्यार्थियों को शिक्षा देते

हैं वा जो उभेष्ठ कनिष्ठों के प्रति पिता के समान वर्त्ताव रखते हैं वा जो योगी जन परमात्मा को समाधि से अपने आत्मा में अच्छे प्रकार आरोप के औरों को उपदेश देते हैं उनके लिये तुम शरीर मन और धन को धारण करो ॥ ७ ॥

पुना राजभृत्यप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा भृत्य और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ताव करें इस विषय को० ॥

**यस्तं इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अ-
द्रिवः सखा ते । वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः
स्याम वरुथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥**

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । असत् । नि-
रेके । अद्रिवः । सखा । ते । वयम् । ते । अस्याम् । सु-
मतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरुथे । अघ्नतः । नृपीतौ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (इन्द्र) विद्वन् (प्रियः) यः
पृणाति सः (जनः) मनुष्यः (ददाशत्) दाशेत् (असत्) भ-
वेत् (निरेके) निःशङ्के व्यवहारे (अद्रिवः) अद्रयो मेघा वि-
चन्ते यस्य सूर्यस्य तद्दृष्टमान (सखा) मित्रः (ते) तव (व-
यम्) (ते) तव (अस्याम्) (सुमतौ) शोभनायां सम्मतौ (च-
निष्ठाः) अतिशयेनानाद्यैश्वर्ययुक्ताः (स्याम) (वरुथे) गृहे
(अघ्नतः) अहिंसकस्य (नृपीतौ) नृभिर्या पीयते रक्ष्यते त-
स्याम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अद्रिव इन्द्र! यः प्रियो जनः सखा निरेकेऽसत्सुखं
ददाशस्य तेऽस्यां नृपीतौ सुमतौ वयं चनिष्ठा स्यामाऽघ्नतस्ते तव-
वरुथे चनिष्ठाः स्याम तौ हौ माननीयौ वयं सत्कुर्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यस्य नीतिज्ञस्य ते ये नीतिमन्तस्त-
एव प्रियाः सन्तु भवौश्च तेषामेव प्रियो भवेदेवं परस्परं सुहृदोभूत्वै-
कमत्यं विधाय सततमुन्नतिं त्वं विधेहि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अद्रिवः) मेघों वाले सूर्य के समान वर्तमान (इन्द्र) वि-
द्वान् (यः) जो (प्रियः) प्रसन्न करने वाला (जनः) मनुष्य (सखा) मित्र (नि-
रेके) निःशंक व्यवहार में (असत्) हो और सुख (ददाशत्) दे जिन (ते) आपके
(अस्याम्) इस (नृपीतौ) मनुष्यों से जो रक्षा की जाती उस में और (सुमतौ)
अच्छी सम्मति में (वयम्) हम लोग (चनिष्ठाः) अत्यन्त अज्ञादि ऐश्वर्य युक्त
(स्याम) हों और (अघृतः) अहिंसक जो (ते) तुम उन के (वरूथे) घर में प्र-
सिद्ध हो उन मानकरने योग्य दो को हम सत्कार युक्त करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जिस नीतिज्ञ आप के जो नीतिमान् जन हैं वेही
प्रिय हों और आप भी उन्हीं के प्रिय हूजिये ऐसे परस्पर सुहृद् होकर एक सम्मति कर
निरन्तर आप उन्नति कीजिये ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करके किस को प्राप्त हों इस विषय को० ॥

**एष स्तोमो अचिक्रददृषां त उत स्तामुर्मघ-
वन्नक्रपिष्ट । रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग
शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥**

**एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । दृषां । ते । उत । स्तामुः ।
मघः । वन्न । अक्रऽपिष्ट । रायः । कामः । जरितारम् । ते ।
आ । आगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥ ९ ॥**

पदार्थः—(एषः) (स्तोमः) प्रशंसनीयः (अचिक्रदत्)
 आह्वयेत् (वृषा) वलिष्ठः (ते) तव (उत) (स्तामुः) स्ता-
 वकः (मघवन्) बहुधनयुक्त (अक्रपिष्ट) कल्पते (रायः)
 श्रियः (कामः) कामनामभिलाषां कुर्वाणः (जरितारम्) स्तोतारम्
 (ते) तुभ्यम् (आ) (अगन्) समन्तात्प्राप्नोतु (त्वम्) (अ-
 इग) सखे (शक्र) शक्तिमन् (वस्वः) धनानि (आ) (शकः)
 समन्ताच्छक्नुहि (नः) अस्मान् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे शक्राऽऽ पुरुषार्थिराजन् ! य एष ते स्तोम उत
 वृषाऽचिक्रदत् । हे मघवँस्तामुरक्रपिष्ट ते यो रायस्कामो जरितारं
 त्वामागन् स त्वं नो वस्व आशकः ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यदि शक्तिं वर्धयित्वा धर्म्येण क-
 र्मैर्लैश्वर्यादिप्राप्तेरभिलाषां वर्धयेयुस्तर्हि युष्मान्पुष्कलमैश्वर्यं प्रा-
 प्नुयात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (शक्र) शक्तिमान् (अक्र) मित्र पुरुषार्थी राजन् जो (एषः)
 यह (ते) आप का (स्तोमः) प्रशंसा करने योग्य (उत) और (वृषा) वलि-
 ष्ठ जन (अचिक्रदत्) बुलावे वा हे (मघवन्) बहुतधन युक्त (स्तामुः) स्तुति करने
 वाला जन (अक्रपिष्ट) समर्थ होता है वा (ते) तुम्हारे लिये जो (रायः) धन की
 (कामः) कामना करने वाला (जरितारम्) स्तुति करने वाले आप को (आ, अगन्)
 सब ओर से प्राप्त हो वह (त्वम्) आप (नः) हमारे (वस्वः) धनों को
 (आशकः) सब ओर से सह सको ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जो शक्ति को बड़ा कर धर्म कर्म से ऐश्वर्य
 आदि की प्राप्ति की अभिलाषा बढ़ाओ तो तुम को पुष्कलऐश्वर्य प्राप्त हो ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः कथं प्रयतेरन्नित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे प्रयत्न करें इस विषय को० ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये म-
घवानो जुनन्ति । वस्वी सु ते जरित्रे अस्तु शक्ति-
र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥ २ ॥

सः । नः । इन्द्रः । त्वयतायै । इषे । धाः । त्मना ।
च । ये । मघवानः । जुनन्ति । वस्वी । सु । ते । जरित्रे ।
अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त
राजन् (त्वयतायै) यथा स्वस्मिन् यतते तस्यै (इषे) अन्ना-
यायै (धाः) धेहि (त्मना) आत्मना (च) (ये) (मघ-
वानः) प्रशंसित धनाः (जुनन्ति) गच्छन्ति (वस्वी) धनस-
म्बन्धिनी (सु) (ते) तुभ्यम् (जरित्रे) सत्यप्रशंसकाय
(अस्तु) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (युयम्) (पात) (स्वस्ति-
भिः) सुखैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यस्त्वं त्मना त्वयताया इषे नो धा ये
च मघवान एतस्यै त्वां जुनन्ति स त्वमुद्योगी भव यतो जरित्रे ते
वस्वी शक्ति रस्तु । हे अस्माकं संबन्धिनी यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा
सु पात ॥ १० ॥

भावार्थः—त एव श्रीकरा जना भवन्ति य आलस्यं

त्याजयित्वा पुरुषार्थेन सह योजयन्ति । ये ब्रह्मचर्यमाचरन्ति तेषामैश्वर्यप्रापकं सामर्थ्यं जायते येऽन्योऽन्यस्य रक्षां विदधति ते सदा सुखिनो भवन्तीति ॥ १० ॥

अत्र राजसूर्ययोर्धृवलिष्ठसेनापतिसेवकाऽध्यापकाऽध्येता मित्रदातृरचककृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति विंशतितमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य युक्त राजा जो आप (त्मना) आत्मा से (त्वयतायै) जिससे अपने में यत्न होता है उस (इष्टे) अन्न आदि सामग्री के लिये (नः) हम लोगों को (धाः) धारण कीजिये (ये, च) और जो (सघवानः) प्रशंसितधन वाले इस अन्नादि सामग्री के लिये आप को (जुनन्ति) प्राप्त होते हैं (सः) सो आप उद्योगी हूजिये जिससे (जरित्रे) सत्य की प्रशंसा करने वाले (ते) तेरे लिये (वस्वी) धनतन्त्रिणी (शक्तिः) शक्ति (अस्तु) हो । हे हमारे संबन्धिजनों (यूयर्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों को (सदा) सदा (सु, पात) अच्छे प्रकार रक्षा करो ॥ १० ॥

भावार्थः—वे ही लक्ष्मी करने वाले जन हैं जो आलस्य का त्याग कराय पुरुषार्थ के साथ युक्त करते हैं । वा जो ब्रह्मचर्य का आचरण करते हैं उन को ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने वाली सामर्थ्य होती है । वा जो परस्पर की रक्षा करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ १० ॥

इस सूक्त में राजा, सूर्य, बलिष्ठ, सेनापति, सेवक, अध्यापक, अध्येता, मित्र, दाता और रचने वालों के कृत्य और गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बीशवां सूक्त और दूसरा वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ दशर्चस्यैकविंशतितमस्यसूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । ६ । ८ । ९ विराट् त्रिष्टुप् । २ ।

१० निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ३ । ७

भुरिक्पङ्क्तिः । ४ ५ स्वराट् पङ्क्ति-

श्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वान् किं कुर्यादित्याह ॥

अब दश ऋचावाले इक्कीशवें सूक्त का आरम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में विद्वान्

क्या करे इस विषय को कहते हैं ॥

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो
जनुषेमवोच । बोधामसि त्वा हर्यश्व यज्ञैर्बोधा नः
स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । अ-
स्मिन् । इन्द्रः । जनुषा । ईम् । उवोच । बोधामसि । त्वा ।
हरिऽअश्व । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । म-
देषु ॥ १ ॥

पदार्थः—(असावि) सूयते (देवम्) दातारम् (गोऋ-
जीकम्) गोर्भूमेऋजुत्वेन प्रापकम् (अन्धः) अन्नम् (नि)
(अस्मिन्) व्यवहारे (इन्द्रः) विद्यैश्वर्यः (जनुषा) जन्मना
(ईम्) (उवोच) उच्यत् (बोधामसि) बोधयेम (त्वा)
त्वाम् (हर्यश्व) कमनीयाश्व (यज्ञैः) विहृत्सङ्गादिभिः (बोध)

बोधय अत्र ह्यचोऽतस्तिड इति दीर्घः (नः) अस्मान् (स्तो-
मम्) प्रशंसाम् (अन्धसः) अन्नादेः (मदेषु) आनन्देषु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्व ! यदन्धोऽसावि तज्जनुषे गोऋजीकं दे-
वमिन्द्र उवोच यस्मिँस्त्वा नि बोधामस्यस्मिँस्त्व मन्धसो मदेषु य-
ज्ञैर्नो बोध स्तोमं प्रापय ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पृथिव्यादिभ्यो धान्यादि प्राप्य विद्यां
प्राप्नुवन्ति ये च विद्वत्सङ्गेन सकलविचारहस्यानि गृह्णन्ति ते कदा-
चिद् दुःखिनो न जायन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (हर्यश्व) मनोहर घोड़ों वाले जो (अन्धः) अन्न (अ-
सावि) उत्पन्न होता उस को तथा (जनुषा) जन्म से अर्थात् उत्पन्न होते समय
से (ईम्) ही (गोऋजीकम्) भूमि के कोमलता से प्राप्त कराने और (देवम्)
देने वाले को (इन्द्रः) विद्या और ऐश्वर्ययुक्त जन (उवोच) कहे वा जिस के
निमित्त (त्वा) आप को (नि, बोधामसि) निरन्तर बोधित करें (अस्मिन्) इस
व्यवहार में आप (अन्धसः) अन्न आदि पदार्थ के (मदेषु) आनन्दों में (यज्ञैः)
विद्वानों के संग आदि से (नः) हम लोगों को (बोध) बोधदेओ और (स्तोमम्)
प्रशंसा की प्राप्ति कराओ ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पृथिवी आदि से धान्य आदि को प्राप्त होकर विद्या
को प्राप्त होते हैं और जो विद्वानों के संग से समस्त विद्या के रहस्यों को ग्रहण करते
हैं वे कभी दुःखी नहीं होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादौ वि-

दथे दुध्रवाचः । न्युं भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूर-
उपब्दो वृषणा नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोममादः ।
विदथे । दुध्रमाचः । नि । ऊङ्गतिं । भ्रियन्ते । यशसः ।
गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृमाचः ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (यज्ञम्) विद्वत्स-
ङ्गादिकम् (विपयन्ति) विशेषेण गच्छन्ति (बर्हिः) अन्त-
रित्ते (सोममादः) ये सोमेन मदन्ति हर्षन्ति ते (विदथे) स-
ङ्ग्रामे (दुध्रमाचः) दुर्धरा वाग्येषान्ते (नि) (उ) (भ्रियन्ते)
भ्रियन्ते (यशसः) कीर्तिः (गृभात्) गृहात् (आ) (दूरउ-
पब्दः) दूर उपब्दिर्वाग्येषान्ते । उपब्दिरिति वाङ्माम निर्ध० १ ।
११ (वृषणः) बलिष्ठाः (नृमाचः) ये नृभिर्नायकैस्सह सम्बध-
न्ति ते ॥ २ ॥

अन्वयः—ये सोममादो दुध्रमाचो वृषणो नृमाचो यज्ञं प्र
यन्ति विदथे बर्हिर्विपयन्त्यु ये यशसो गृभादा भ्रियन्ते दूरउपब्दो-
निभ्रियन्ते ते विजयमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा यज्ञानुष्ठातार आनन्दमाप्नुवन्ति तथा युद्धकु-
शला विजयं लभन्ते यथा दूरकीर्तिर्विद्वान् भवति तथा यशोचि-
तानि कर्माणि कृत्वा परोपकारिणो जना भवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—नो (सोममादः) सोम से हर्षित होते (दुध्रमाचः) वा जिन

की दुःख से धारण करने योग्य वाणी (वृषणः) वे बलिष्ठ (नृषाचः) नायक मनुष्यों से सम्बन्ध करने वाले जन (यज्ञम्) विद्वानों के संग आदि को (प्रयन्ति) प्राप्त होते हैं (विद्ये) संग्राम में (वह्निः) अन्तरिक्ष में (विपयन्ति) विशेषता से जाते हैं (उ) और जो (यशसः) कीर्ति से वा (गृभात्) घर से (आ, ध्रियन्ते) अच्छे प्रकार उत्तमता को धारण करते हैं तथा (दूरउपब्दः) जिन की दूर वाणी पहुँचती वे सज्जन (नि) निरन्तर उत्तमता को धारण करते हैं और वे विजय को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले आनन्द को प्राप्त होते हैं वैसे युद्ध में निपुण पुरुष विजय को प्राप्त होते हैं जैसे दूरदेशों में कीर्तिरखने वाला विद्वान् जन होता है वैसे यश से संचय किये कर्मों को कर परोपकारी जन हों ॥२॥

पुनः स राजा किंवत्किं कुर्व्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किसके तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मंत्र में० ॥

**त्वमिन्द्र स्रवित्वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना
शूर पूर्वीः । त्वद्वावक्रे रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा
कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥**

त्वम् । इन्द्र । स्रवित्वै । अपः । करिषि कः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः । त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (इन्द्र) सूर्य इव विद्वन् (स्रवित्वै) स्रवितुम् (अपः) जलानि (कः) करोषि (परिष्ठिताः) परितः सर्वतः स्थिताः (अहिना) मेघेन (शूर) (पूर्वीः) पूर्वे स्थिताः (त्वत्) (वावक्रे) वक्रा गच्छन्ति (रथ्यः) रथाय हितोऽश्वः

(न) इव (धेनाः) प्रयुक्ता वाच इव (रेजन्ते) कम्पन्ते (वि-
श्वा) सर्वाणि (कृत्रिमाणि) कृत्रिमाणि (भीषा) भयेन ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र राजन् ! यथा सूर्यः स्रवित्वा अहिना
सह पूर्वाः परिष्ठिता अपः करोति तथा त्वं प्रजाः सन्मार्गे को यथा
सूर्यादयो रथ्यो वावक्रे कृत्रिमाणि रेजन्ते तथा त्वद्भीषा प्रजा धेना
न प्रवर्तन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यो राजा सूर्यवत्प्रजाः पाल-
यति दुष्टान्भीषयति स एव व्याप्तसुखो भवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शूरवीर (इन्द्र) सूर्य के समान विद्वान् राजा जैसे
सूर्य (स्रवितवै) वर्षा को (अहिना) मेघ के साथ (पूर्वाः) पहिले स्थिर हुए
(परिष्ठिताः) वा सब ओर से स्थिर होनेवाले (अपः) जलों को उत्पन्न करता
है वैसे (त्वम्) आप प्रजा जनों को सन्मार्ग में (कः) स्थिर करो जैसे सूर्य आदि
और (रथ्यः) रथ के लिये हितकारी घोड़ा यह सब पदार्थ (वावक्रे) टेढ़े चलते
हैं और (विश्वा) समस्त (विकृत्रिमाणि) विशेषतासे कृत्रिम किये कामों को (रेजन्ते)
कंपित करते हैं वैसे (त्वद्भीषा) तुम से उत्पन्न हुए भय से प्रजाजन (धेनाः,
न) बोली हुई वाणियों के समान प्रवृत्त हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो राजा सूर्य
के समान प्रजाजनों की पालना करता है दुष्टों को भय देता है वही सुख से व्याप्त
होता है ॥ ३ ॥

पुनस्त सेनेशः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह सेनापति क्या करे इस विषय को० ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि शिव्वा नयाणि

विद्वान् । इन्द्रः पुरो जहृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो
महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आयुधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा ।
नर्याणि । विद्वान् । इन्द्रः । पुरः । जहृषाणः । वि । दूधोत् ।
वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान ॥ ४ ॥

पदार्थः—(भीमः) भयङ्करः (विवेप) व्याप्नुयात् (आ-
युधेभिः) युद्धसाधनैः (एषाम्) (अपांसि) कर्माणि (विश्वा)
सर्वाणि (नर्याणि) नृभ्यो हितानि (विद्वान्) (इन्द्रः) पर-
मैश्वर्यवान् (पुरः) शत्रुपुराणि (जहृषाणः) भृशं लुपितः (वि)
(दूधोत्) अकम्पयत् (वि) (वज्रहस्तः) शस्त्रास्त्रपाणिः (म-
हिना) महिम्ना (जघान) हन्यात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो भीमो वज्रहस्तो जहृषाणो विद्वानिन्द्र आयुधे-
भिर्महिनैषां शत्रूणां विश्वा नर्याण्यपांसि विवेप पुरो विदूधोच्छतू-
न्विजघान स एव सेनापतित्वमर्हति ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये युद्धकृत्यानि समग्राणि विज्ञाय स्व-
सैन्यानि युद्धकुशलानि कृत्वा शत्रूनभिकम्प्य शत्रुसेनाः कम्पयन्ति ते
विजयेन भूषिता भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (भीमः) भय करने वा (वज्रहस्तः) शस्त्र और अस्त्र हाथों
में रखने वाला (जहृषाणः) निरंतर आनन्दित (विद्वान्) विद्वान् (इन्द्रः) परमैश्व-
र्यवान् राजा (आयुधेभिः) युद्ध सिद्धि कराने वाले शस्त्रों से (महिना) वड़प्पन के

साथ (एषाम्) इन शत्रुओं के (विश्वा) समस्त (नर्याणि) मनुष्यों के हित करने वाले (अपांसि) कर्मों को (विवेप) व्याप्त हो (पुरः) शत्रुओं की नगरियों को (वि, दूधोत्) कंपावे शत्रुओं को (वि, जघान) मारे वही सेनापति होने योग्य होता है ॥४॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो युद्ध कार्यों को समग्र जान अपनी सेना को युद्ध में निपुण कर शत्रुओं को कंपा और शत्रु सेनाओं को कंपाते हैं वे विजय से शोभित होते हैं ॥ ४ ॥

अथ के तिरस्करणीयाः सन्तीत्याह ॥

अब कौन तिरस्कार करने योग्य हैं इस विषय को० ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वे-
द्याभिः । स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्र-
देवा अपि गुर्तुतं नः ॥ ५ ॥ ३ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । श-
विष्ठ । वेद्याभिः । सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः ।
मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । त्तम् । नः ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) (यातवः) सङ्ग्रामं ये यान्ति ते (इन्द्र) दुष्टशत्रुविदारक (जूजुवुः) सद्यो गच्छन्ति (नः) अस्मान् (न) निषेधे (वन्दना) वन्दनानि स्तुत्यानि कर्माणि (शविष्ठ) अतिशयेन बलयुक्त (वेद्याभिः) ज्ञातव्याभिर्नीतिभिः (सः) (श-
र्धत्) उत्सहेत् (अर्यः) स्वामी (विषुणस्य) शरीरे व्याप्तस्य (जन्तोः) जीवस्य (मा) (शिश्रदेवाः) अवल्लचर्या कामिनो ये शिश्रेण दिव्यन्ति क्रीडन्ति ते (अपि) (गुः) प्राप्नुयुः (ऋ-
तम्) सत्यं धर्मम् (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शविष्ठेन्द्र ! यथा यातवो नो न जूजुवुर्ये शिश्र-
देवास्त ऋतं मा गुरपि च नोऽस्मान्न प्राप्नुवन्तु ते च विषुणस्य
जन्तोर्वेद्याभिर्वन्दना मा गुर्योऽर्यो विषुणस्य जन्तोः शर्धन्त्सोऽस्मा-
न्प्राप्नोतु ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये कामिनो लम्पटा स्युस्ते युष्माभिः
कदापि न वन्दनीयास्तेऽस्मान्कदाचिन्माप्नुवन्त्विति मन्यध्वम् ।
ये च धर्मात्मानस्ते वन्दनीयाः सेवनीयाः सन्ति कामातुराणां धर्म-
ज्ञानं सत्यविद्या च कदाचिन्न जायते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (शविष्ठ) अत्यन्त बलयुक्त (इन्द्र) दुष्ट शत्रुजनों के वि-
दीर्ण करने वाले जन जैसे (यातवः) संग्राम को जाने वाले (नः) हम लोगों को
(न) न (जूजुवुः) प्राप्त होते हैं और जो (शिश्रदेवाः) शिश्र अर्थात् उपस्थ
इन्द्रिय से विहार करने वाले ब्रह्मचर्य रहित कामी जन हैं वे (ऋतम्) सत्यधर्म को
(मा, गुः) मत पहुंचें (अपि) और (नः) हम लोगों को (न) न प्राप्त हों वेही
(विषुणस्य) शरीर में व्याप्त (जन्तोः) जीव को (वेद्याभिः) जानने योग्यनीतियों
से (वन्दनाः) स्तुति करने योग्य कर्मों को न पहुंचे और (यः) जो (अर्थः) स्वामी
जन शरीर में व्याप्त जीव को (शर्द्धत्) उत्साहित करे (सः) वह हम को प्राप्त हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो कामी लंपट जन हों वे तुम लोगों को कदापि वन्दना
करने योग्य नहीं वे हम लोगों को कभी न प्राप्त हों इस को तुम लोग जानो और जो
धर्मात्मा जन हैं वे वन्दना करने तथा सेवा करने योग्य हैं कामातुरों को धर्मज्ञान और सत्य
विद्या कभी नहीं होती है ॥ ५ ॥

अथ कीदृशाज्जनाच्छत्रवो जेतुं न शक्नुयुरित्याह ॥

अब कैसे जन से शत्रुजन नहीं जीत सकते इस विषय को० ॥

अभि ऋत्वेन्द्र भूरधु ज्मन्न ते विव्यङ्माहिमानं

रजांसि । स्वेना हि वृत्रं शवसाज्जघन्थ न शत्रु-
रन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भूः । अध । जमन् । न । ते ।
विव्यक् । महिमानम् । रजांसि । स्वेन । हि । वृत्रम् । शवसा ।
जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (क्रत्वा) प्रज्ञया सह (इन्द्र)
परमैश्वर्ययुक्त (भूः) भव (अध) अथ (जमन्) पृथिव्याम् जमेति
पृथिवीनाम० निर्घ० १।१ (न) निषेधे (ते) तव (विव्यक्) व्या-
प्नुयात् (महिमानम्) (रजांसि) ऐश्वर्याणि (स्वेन) स्वकी-
येन । अत्र संहितायामिति दीर्घः (हि) खलु (वृत्रम्) मेघमिव
शत्रुम् (शवसा) बलेन (जघन्थ) हन्यात् (न) निषेधे (शत्रुः)
(अन्तम्) (विविदत्) प्राप्नोति (युधा) सङ्ग्रामेण (ते) तव ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं क्रत्वा जमञ्छत्रूनभि भूरध ते महि-
मानं रजांसि शत्रुर्मा न विव्यक् स्वेन शवसा हि सूर्यो वृत्रमिव शत्रुं
त्वं जघन्थैव युधा शत्रुस्तेऽन्तं न विविदत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या शरीरात्मवलं प्रत्यहं वर्धयन्ति तेषां श-
त्रवो दूरतः पलायन्ते शत्रून्विजेतुं स्वयं शक्रयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्तजन आप (क्रत्वा) बुद्धि के साथ
(जमन्) पृथिवी पर शत्रुओं के (अभि, भूः) सम्मुख हूजिये (अध) इस के अ-
नन्तर (ते) आप के (महिमानम्) चढ़प्पन को और (रजांसि) ऐश्वर्यों को

(शत्रुः) शत्रुजन मुझे (न) न (विव्यक्) व्याप्त हों (स्वेन) अपने (शवसा) बल से (हि) ही सूर्य जैसे (वृत्रम्) मेघ को वैसे शत्रु को आप (जघन्य) मारो इस प्रकार से (मघा) संग्राम से शत्रुजन (ते) आप के (अन्तम्) अन्त अर्थात् नारा वा सिद्धान्त को (न) न (विविदत्) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शरीर और आत्मा के बल को प्रतिदिन बढ़ाते हैं उन के शत्रुजन दूर से भागते हैं किन्तु वह आप शत्रुओं को जीत सकें ॥ ६ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनुं क्षत्राय ममिरे स-
हांसि । इन्द्रो मघानि दयते विसह्येन्द्रं वाजस्य
जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनुं । क्षत्राय । ममिरे ।
सहांसि । इन्द्रः । मघानि । दयते । विसह्यं । इन्द्रम् । वाज-
स्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (चित्) अपि (ते) तव (असुर्याय) असुरे मेघे भवाय (पूर्वे) प्रथमतो विद्यां गृहीत-
वन्तः (अनु) (क्षत्राय) राज्याय धनाय वा (ममिरे) निर्मि-
मते (सहांसि) वल्लानि (इन्द्रः) सूर्य इव राजा (मघानि)
पूजनीयानि धनानि (दयते) दयां करोति (विसह्य) विशेषेण
सोद्धा (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (वाजस्य) प्राप्तस्य (जोहुवन्त)
भृशमाददति (सातौ) संविभागे ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! ये पूर्वे देवास्तेऽसुर्याय क्षत्राय सहांस्यनु ममिरे यश्विदपीन्द्रो मघानि दयते ये वाजस्य साता विन्द्रं विसह्येन्द्रं जोहुवन्त तौस्त्वं सत्कुरु ॥ ७ ॥

भावार्थः—त एवं विद्वांसो वरा भवन्ति ये सर्वेषु दयां विधाय सत्यशास्त्राण्युपदिश्य बलानि वर्धयन्ति तएव पितेव पूजनीया भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (पूर्वे) पहिले विद्या ग्रहण किये हुए (देवाः) विद्वान् जन (ते) आप के (असुर्याय) मेघ में उत्पन्न हुए के लिये और (क्षत्राय) राज्य वा धन के लिये (सहांसि) बलों का (अनु, ममिरे) निरन्तर अनुमान करते जो (चित्) भी (इन्द्रः) सूर्य के समान राजा (मघानि) प्रशंसा करने योग्य धनों को (दयते) ग्रहण करता वा जो (वाजस्य) प्राप्त हुए व्यवहार के (सातौ) संविभाग में (इन्द्रम्) परमैश्वर्य को (विसह्य) विशेष सह करके परमैश्वर्य को (जोहुवन्त) निरन्तर ग्रहण करते हैं उनका आप सत्कार करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—वे ही विद्वान् जन श्रेष्ठ होते हैं जो सबों में दया का विधान और सत्य शास्त्रों का उपदेश कर बलों को बढ़ाते हैं वे ही पिता के समान सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

कीरिश्रिद्धि त्वामवंसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरैः । अर्वो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षतुस्त्वावंतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवंसे । जुहाव । ईशानम् ।

इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः । अवः । वभूथ । शतंऽकृते ।
अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

पदार्थः—(कीरिः) सद्यः स्तोता कीरिरिति स्तोतृनाम नि-
घं० ३ । १६ (चित्) इव (हि) निश्चये (त्वाम्) (अवसे)
(जुहाव) आह्वयेत् (ईशानम्) समर्थम् (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद
(सौभगस्य) सुभगस्यैश्वर्यस्य भावस्य (भूरेः) (अवः) र-
क्षणम् (वभूथ) भवति (शतमूते) असंख्यरक्षाकर्त्तः (अस्मे)
अस्मान् (अभिक्षत्तुः) अभितः क्षयकर्त्तुर्हिंस्रस्य (त्वावतः)
त्वया सदृशस्य (वरूता) स्वीकर्त्ता ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे शतमूत इन्द्र ! यो हि कीरिश्चिदवसे जुहाव तस्य
भूरेः सौभगस्याऽवः कर्त्ता त्वं वभूथ । योऽस्मे त्वावतोऽभिक्षत्तुर्व-
रूता भवेत्तस्यापि रक्षको भव ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे राजज्छूरवीर ! ये पीडिता प्र-
जाजनात्त्वामाह्वयेयुस्तद्वचस्त्वं सद्यः शृणु सर्वेषां रक्षको भूत्वा दु-
ष्टानां हिंस्रो भव ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (शतमूते) सैकड़ों प्रकार की रक्षा करने वा (इन्द्र) परम
ऐश्वर्य के देने वाले जो (हि) ही (कीरिः) स्तुति करने वाले (चित्) के समान
(अवसे) रक्षा के लिये (ईशानम्) समर्थ (त्वाम्) आपको (जुहाव) बुलावे
उस के (भूरेः) बहुत (सौभगस्य) उत्तम भाग्य के होने की (अवः) रक्षा करने
वाले आप (वभूथ) हूजिये । जो (अस्मे) हम लोगों को (त्वावतः) आप के
सदृश (अभिक्षत्तुः) सब ओर से नाशकर्त्ता हिंसक के (वरूता) स्वीकार करने
वाला हो उस के भी रक्षक हूजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे राजन् ! शूरवीर जो पीडित प्र-
जाजन तुम को आह्वान दें उन के वचन को आप शीघ्र सुनें और सब की रक्षा करने
वाले होकर दुष्टों की हिंसा करने वाले हूजिये ॥ ८ ॥

पुनः कस्य मित्रता कार्येत्याह ॥

फिर किसकी मित्रता करनी चाहिये इस विषय को ० ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वहं स्याम नमोवृधासो
महिना तरुत्र । वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीकेऽभी-
तिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वहं । स्याम । नमः । वृधासः । महि-
ना । तरुत्र । वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । समीके । अभि-
इतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सखायः) सुहृदः सन्तः (ते) तव (इन्द्र)
राजन् (विश्वह) सर्वाणि दिनानि (स्याम) (नमोवृधासः)
अन्नस्य वर्धका अन्नेन वृद्धा वा (महिना) महिम्ना (तरुत्र)
दुःखात्तारक (वन्वन्तु) याचन्ताम् (स्मा) एव । अत्र निपात-
स्य चेति दीर्घः (ते) तव (अवसा) रक्षणदिना (समीके)
समीपे (अभीतिम्) अभयम् (अर्यः) स्वामी वैश्यः (वनु-
षाम्) याचकानाम् (शवांसि) बलानि ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे तरुतेन्द्र नमो वृधासो वयं महिना विश्वह ते स-
खायः स्याम ये ते समीकेऽवसाऽभीतिं वनुषां शवांसि च वन्वन्तु-
स्मार्यस्त्वमेतदेषां दध्याः ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये धार्मिकस्य राज्ञो नित्यं सख्यमिच्छन्ति ते महि-
म्ना सत्क्रियन्ते ये प्रजाभ्योऽभयं ददति ते प्रत्यहं बलिष्ठा जायन्ते॥९॥

पदार्थः—हे (त्वत्) दुःख से तारने वाले (इन्द्र) राजा (नमोवृधासः)
अन्न के बढ़ाने वा अन्न से बढ़े हुए हम लोग (महिना) बढ़प्पन से (विश्वह)
सत्र दिनों (ते) आप के (सखायः) मित्र (स्याम) हों जो (ते) आपके (स-
मीके) समीप में (अवसा) रक्षाआदि से (अभीतिम्) अभय और (वनुषाम्) मं-
गता जनों के (शवांसि) वालों को (वन्वन्तु, स्म) ही मार्गों (अर्यः) वैश्यजन आप
इन के इस पदार्थ को धारण करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो धार्मिक राजा से नित्य मित्रता करने की इच्छा करते हैं वे
बढ़प्पन से सत्कार पाते हैं जो प्रजा को अभय देते हैं वे प्रतिदिन बलिष्ठ होते हैं॥९॥

पुनः राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राज प्रजा जन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्मना च ये म-
घवानो जुनन्ति । वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु श-
क्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥ ४ ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । म-
घवानः । जुनन्ति । वस्वी । सुते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्मान् (इन्द्र) दुःखविदारक
(त्वयतायै) त्वया प्रयत्नेन साधितायै (इषे) इच्छासिद्धयेऽन्न-
प्राप्तये वा (धाः) धेहि (त्मना) आत्मना (च) (ये)

(मधवानः) नित्यं धनाढ्याः (जुनन्ति) प्रेरयन्ति (वस्वी) धन-
कारिणी (सु) (ते) तव (जरित्रे) स्तावकाय (अस्तु) (श-
क्तिः) सामर्थ्यम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा)
(नः) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! स त्वं त्मना त्वयताया इषे नो धाः । ये
च मधवानो जुनन्ति ताँश्चास्यै धाः । येन ते जरित्रे वस्वी शक्ति-
रस्तु । हे अमात्या यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा सु पात ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजस्त्वं प्रयत्नेन सर्वान्पुरुषार्थयित्वा धनाढ्यान्
सततं कुर्याः धनाढ्याँश्च सत्कर्मसु प्रेरय यतो भवतस्तव भृत्यानां
चाऽलौकिकी शक्तिः स्यादेते च भवन्तं सदा रक्षेयुरिति ॥ १० ॥

अत्र राजप्रजाविहृदिन्द्रमित्रसत्यगुणयाच्नादिगुणवर्णनादेत-
दर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥ १० ॥

इत्येकविंशतितमं सूक्तं चतुर्थो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दुःख के विदीर्ण करने वाले (सः) सो आप (त्व-
यतायै) आप ने जो बड़े यत्न से सिद्ध की उस (इषे) इच्छा सिद्धि वा अन्न की
प्राप्ति के लिये (नः) हम लोगों को (धाः) धारण कीजिये (ये, च) और जो
(मधवानः) नित्य धनाढ्य जन (जुनन्ति) प्रेरणा देते हैं उन को भी उक्त इच्छा
सिद्धि वा अन्न की प्राप्ति के लिये धारण कीजिये जिस से (ते) आप की (जरित्रे)
स्तुति करने वाले के लिये (वस्वी) धन करने वाली (शक्तिः) सामर्थ्य (अस्तु)
हो । हे मन्त्री जनो ! (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम
लोगों की (सदा) सदा (सु, पात) अच्छे प्रकार रक्षा करो ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप प्रयत्न से सब को पुरुषार्थी कर निरन्तर धनाढ्य

कीजिये और अच्छे कामों में प्रेरणा दीजिये जिस से आप की और आप के भृत्यों की अलौकिक शक्ति हो और ये आप की सर्वदा रक्षा करें ॥ १० ॥

इस सूक्त में राजा, प्रजा, विद्वान्, इन्द्र, मित्र, सत्य, गुण, और याचना आदि के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह इकीशवां सूक्त और चौथा वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ नवर्चस्य द्वाविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ भुरिगुणिकच्छन्दः । ऋषभः स्वरः

। २ । ७ निचृदनुष्टुप् । ३ भुरिगनुष्टुप् । ५ अ-

नुष्टुप् । ६ । ८ विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः

स्वरः । ४ आर्ची पङ्क्ति छन्दः । प-

ञ्चमः स्वरः । ९ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यः किं कृत्वा कीदृशो भवेदित्याह ॥

अब नवऋचावाले द्वाविंशत सूक्त का प्रारम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में मनुष्य क्या करके कैसा हो इस विषय का उपदेश करते हैं ॥

पि॒बा सोम॑मिन्द्र॒ मन्द॑तु त्वा॒ यं ते॑ सु॒षाव॑ ह॒-
र्य॒श्वाद्रिः॑ । सो॒तुर्बा॒हुभ्या॑ सु॒य॑तो॒ नार्वा॑ ॥ १ ॥

पि॒ब । सोम॑म् । इन्द्र॒ । मन्द॑तु । त्वा । यम् । ते । सु॒-
साव॑ । ह॒रिऽअ॒श्व । अ॒द्रिः । सो॒तुः । बा॒हुऽभ्या॑म् । सु॒य॑तः ।
न । अ॒र्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(पिबा) अत्र द्युचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (सोम-
म्) महौषधिरसम् (इन्द्र) रोगविदारक वैद्य (मन्दतु) आन-
न्दयतु (त्वा) त्वाम् (यम्) (ते) तव (सुषाव) (हर्य-
श्व) कमनीयाश्व (अद्रिः) मेघः (सोतुः) अभिषवकर्तुः (बा-
हुभ्याम्) (सुयतः) सुन्वतो निष्पादयतः (न) (अर्वा)
वाजी ॥ १ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्वेन्द्र ! त्वमर्वा न सोमं पिव यमद्रिः सुपाव
यः सोतुः सुयतस्ते बाहुभ्यां सुपाव स त्वा मन्दतु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे भिषजो यूयं यथा वाजिनो तृ-
णान्नजलादिकं संसेव्य पुष्टा भवन्ति तथैव सोमं पीत्वा बलवन्तो
भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (हर्यश्व) मनोहर घोड़े वाले (इन्द्र) रोग नष्ट कर्त्ता वैद्य
जन आप (अर्वा) घोड़े के (न) समान (सोमम्) बड़ी ओपधियों के रस को (पिव) पीओ
(यम्) जिस को (अद्रिः) मेघ (सुपाव) उत्पन्न करता है और जो (सोतुः)
सार निकालने वा (सुयतः) सार निकालने की और सिद्धि करने वाले (ते) आप
की (बाहुभ्याम्) बाहुओं से कार्य सिद्धि करता है वह (त्वा) आप को (मन्दतु)
आनन्दित करे ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है०—हे वैद्यो ! तुम, जैसे वाजी घोड़े तृ-
ण, अन्न और जलादिकों का अच्छे प्रकार सेवन कर पुष्ट होते हैं वैसे ही बड़ी बड़ी
ओपधियों के रसों को पीकर बलवान् होओ ॥ १ ॥

पुनः स राजा किंवत्किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किस के तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में० ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्य-
श्व हंसि । स त्वा मिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारु । अस्ति । येन । वृ-
त्राणि । हरिः । अश्व । हंसि । सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभुः । वसो ।
इति प्रभुः वसो । ममत्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (मदः) आनन्दः (युज्यः)
योक्तुमर्हः (चारुः) सुन्दरः (अस्ति) (येन) (वृत्ताणि) मे-
घाङ्गानीव शत्रुसेनाङ्गानि (हर्यश्व) हरयो हरणशीला अश्वा य-
स्य तत्सम्बुद्धौ (हंसि) विनाशयसि (सः) (त्वाम्) (इन्द्र)
(प्रभूवसो) यः समर्थश्चासौ वासिता च तत्सम्बुद्धौ (ममत्तु) आ-
नन्दयतु ॥ २ ॥

अन्वयः—हे प्रभूवसो हर्यश्वेन्द्र ! यस्ते युज्यश्चारुर्मदोऽस्ति
येन सूर्यो वृत्ताणि शत्रुसेनाङ्गानि हंसि स त्वां ममत्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—येन येनोपायेन दुष्टा बलहीना भवेयुस्तं तमुपायं
राजाऽनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (प्रभूवसो) समर्थ और बसाने वाले (हर्यश्व) हरणशील
घोड़ों से युक्त (इन्द्र) परमैश्वर्यवान् राजा (यः) जो (ते) आप का (युज्यः)
योग करने योग्य (चारुः) सुन्दर (मदः) आनन्द (अस्ति) है वा (येन) जिस से
सूर्य (वृत्ताणि) मेघ के अङ्गों को वैसे शत्रुओं की सेना के अङ्गों को (हंसि) विनाश
करते हो (सः) वह (त्वाम्) तुम्हें (ममत्तु) आनन्दित करे ॥ २ ॥

भावार्थः—जिस जिस उपाय से दुष्ट बल हीन हों उस उस उपाय का राजा
अनुष्ठान करे अर्थात् आरम्भ करे ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्येषु कथं वर्तेतेत्याह ॥

फिर मनुष्यों में कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

बोधा सु मै मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो
अर्चति प्रशस्तिम् । इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥३॥

वोधं । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् ।
ते । वसिष्ठः । अर्चति । प्रशंसितम् । इमा । ब्रह्म । सधऽ-
मादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वोध) जानीहि (सु) (मे) मम (मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त (वाचम्) (आ) (इमाम्) (याम्) (ते) तव (वसिष्ठः) (अर्चति) (प्रशंसितम्) प्रशंसिताम् (इमा) इमानि (ब्रह्म) धनान्यन्नानि वा (सधमादे) समानस्थाने (जु-
पस्व) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मघवन्विहँस्त्वं यान्ते प्रशंसित वसिष्ठअर्चति
तामिमां मे वाचं त्वं सु वोध सधमाद इमा ब्रह्म जुषस्व ॥३॥

भावार्थः—स एव विद्वानुत्तमोऽस्ति यो यादृशीं प्रज्ञां शा-
स्त्रविषयेषु प्रवीणां स्वार्थमिच्छेत्तामेवाऽन्यार्थमिच्छेत् यद्यदुत्तमं
वस्तु स्वार्थं तत्परार्थं च जानीयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) प्रशंसितधन वाले विद्वान् आप (याम्) जिस(ते)
आप के विषय की (प्रशंसितम्) प्रशंसित वाणी को (वसिष्ठः) अतीव बसनेवाला
(आ, अर्चति) अच्छे प्रकार सत्कृत करता है (इमाम्) इस (मे) मेरी (वाचम्)
वाणी को आप (सु,वोध) अच्छे प्रकार जानो उससे (सधमादे) एक से स्थान
में (इमा) इन (ब्रह्म) धन वा अन्नों का (जुषस्व) सेवन करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—वही विद्वान् उत्तम है जो जिस प्रकार की उत्तम शास्त्र विषय
में बुद्धि अपने लिये चाहे उसी को औरों के लिये चाहे और जो २ उत्तम अपनेलिये
पदार्थ हो उसे पराये के लिये भी जाने ॥ ३ ॥

पुनरध्यापकाऽध्येतारः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर पढ़ाने और पढ़ने वाले परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को ॥

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो
मनीषाम् । कृष्वा दुवांस्यंतमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोध । विप्रस्य ।
अर्चतः । मनीषाम् । कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा ।
इमा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(श्रुधि) अत्र द्युचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (हवम्)
शब्दसमूहम् (विपिपानस्य) विविधानि पानानि यस्मात् तस्य
(अद्रेः) मेघस्येव (बोध) विजानीहि । अत्र द्युचोऽतस्तिङ इति दीर्घः
(विप्रस्य) मेधाविनः (अर्चतः) सत्क्रियां कुर्वतः (मनीषाम्)
प्रज्ञाम् (कृष्व) कुरुष्व । अत्र द्युचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (दुवांसि)
परिचरणानि (अन्तमा) समीपस्थानि (सचा) संबन्धेन (इमा)
इमानि ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे परमविद्वंस्त्वं विपिपानस्याद्रेरिवार्चतो विप्रस्य
हवं श्रुधि मनीषां बोधेमान्तमा दुवांसि सचा कृष्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे जिज्ञासवो यूयं स्वकीयं प-
ठितं परीक्षकाय विदुषे श्रावयन्तु तत्त ते यदुपदिशेयुस्तानि सततं से-
वध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे परम विद्वान् आप (विपिपानस्य) विविधप्रकार के पाने जिस

से बनें उस (अद्रेः) मेघ के समान (अर्चतः) सत्कार करते हुए (विप्रस्य) उत्तम बुद्धि वाले जन के (हवम्) शब्दसमूह को (श्रुधि) सुनो (मनीषाम्) उत्तम बुद्धि को (बोध) जानो और (इमा) इन (अन्तगा) समीपस्थ (दुवांसि) सेवनों को (सचा) संवन्ध करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे जिज्ञासु विद्यार्थी जनो ! तुम अपना पढ़ा हुआ परीक्षा लेने वाले विद्वान् को सुनाओ वहां वे जो उपदेश करें उन का निरन्तर सेवन करो ॥ ४ ॥

पुनः परीक्षकाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर परीक्षक जन क्या करें इस विषय को० ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् । सदा ते नाम स्वयशो विवक्तिम ॥ ५ ॥

न । त । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तु-
तिम् । असुर्यस्य । विद्वान् । सदा । ते । नाम । स्वऽयशः ।
विवक्तिम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(न) (ते) तब (गिरः) वाचः (अपि) (मृ-
ष्ये) विचारये (तुरस्य) क्षिप्रं कुर्वतः (न) (सुष्टुतिम्) शो-
भनां प्रशंसाम् (असुर्यस्य) असुरेषु मूर्खेषु भवस्य (विद्वान्) (स-
दा) (ते) (नाम) संज्ञाम् (स्वयशः) स्वकीयकीर्तिम् (वि-
वक्तिम्) विवेकेन परीक्षयामि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन् अनभ्यस्तविद्यस्य ते तुरस्य गिरो वि-
द्वानहं न मृष्येऽपित्वसूर्यस्य सुष्टुतिं न मृष्ये ते तव नाम स्वयशश्च
सदा विवक्तिम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—विद्वान्परीक्षायां यानलसान्प्रमादिनो निर्वुद्धीन्प-
श्येत्तान् परीक्षयेन्नाप्यध्यापयेत् । ये चोद्यमिनः सुबुद्धयो विद्याभ्यासे
तत्परा बोधयुक्ताः स्युस्तान्सुपरीक्ष्य प्रोत्साहयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी ! नहीं है विद्या में अभ्यास जिस को ऐसे (ते) तेरे
(तुरस्य) शीघ्रता करने वाले की (गिरः) वाणियों को (विद्वान्) विद्वान् में
(न, मृष्ये) नहीं विचारता (अपि) अपितु (असुर्यस्य) मूर्खों में प्रसिद्ध हुए जन
की (सुष्टुतिम्) उत्तम प्रशंसा को (न) नहीं विचारता (ते) तेरे (नाम) नाम
और (स्वयशः) अपनी कीर्ति की (सदा) सदा (विवक्तिम्) विवेक से परीक्षा
करता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—विद्वान् जन परीक्षा में जिन को आलसी, प्रमादी और निर्वुद्धि
देखे उन की न परीक्षा करे और न पढ़ावे । और जो उद्यमी अर्थात् परिश्रमी उत्तम बुद्धि
विद्याभ्यास में तत्पर बोधयुक्त हों उन की उत्तम परीक्षा कर उन्हें अच्छा उत्साह दे ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यैः किमेष्टव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में० ॥

भूरि हि ते सर्वना मानुषेषु भूरि मनीषी ह-
वते त्वामित् । मारे अस्मन्मघवन्ज्योक्कः ॥ ६ ॥

भूरि। हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । ह-
वते । त्वाम् । इत् । मा । मारे । अस्मत् । मघवन् । ज्यो-
क् । करिति कः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(भूरि) बहूनि (हि) खलु (ते) तव (सर्वना)
सर्वनानि यज्ञसाधककर्माण्यैश्वर्याणि कर्माणि प्रेरणानि वा

(मानुषेषु) मनुष्येषु (भूरि) बहु (मनीषी) मेधावी (हवते) गृह्णाति स्तौति वा (त्वाम्) (इत्) एव (मा) (आरे) दूरे समीपे वा (अस्मत्) (मघवन्) वहैश्वर्ययुक्त (ज्योक्) निरन्तरम् (कः) कुर्याः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मघवन्बहुविधैश्वर्ययुक्त ! यो मानुषेषु भूरि मनीषी ते सवना भूरि हवते ये हि त्वामित् स्तौति तं ह्यस्मदारे ज्योग्मा कः किन्तु सदाऽस्मत्समीपे रक्षोः ॥ ६ ॥

भावार्थः—यो हि मनुष्याणां मध्य उत्तमो विद्वानाप्तः परीक्षा को भवेत्तमन्यानध्यापकांश्च सततं प्रार्थयेयुर्भवद्भिरस्माकं निकटे यो धार्मिको विद्वान्भवेत् स एव निरन्तरं रक्षणीयो यश्च मिथ्याप्रियवादी न स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुत विद्यारूपी ऐश्वर्ययुक्त जो (मानुषेषु) मनुष्यों में (भूरि) बहुत (मनीषी) बुद्धिवाला जन (ते) आप के (सवना) यज्ञसिद्धि कराने वाले कर्मों वा ऐश्वर्यों वा प्रेरणाओं को (भूरि) बहुत (हवते) ग्रहण करता तथा जो (त्वाम्) आप की (इत्) ही स्तुति प्रशंसा करता (हि) उसी को (अस्मत्) हम लोगों से (आरे) दूर (ज्योक्) निरन्तर (मा, कः) मत करो किन्तु सदा हमारे समीप रखो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो निश्चय से मनुष्यों के बीच उत्तम विद्वान् आप्त परीक्षा करने वाला हो उस को तथा अन्य अध्यापकों की निरन्तर प्रार्थना करो आप लोगों को हमारे निकट जो धार्मिक, विद्वान् हो वही निरन्तर रखने योग्य हैं जो मिथ्या प्यारी वाणी बोलने वाला न हो ॥ ६ ॥

पुनस्सेनाऽधिष्ठातृभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर सेनापतियों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि

वर्धना कृणोमि । त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सवना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् ।
ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि । त्वम् । नृभिः । हव्यः । वि-
श्वधा । असि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तुभ्य) तुभ्यम् (इत्) एव (इमा) इमानि
(सवना) ओषधिनिर्माणानि प्रेरणानि वा (शूर) निर्भयतया
शत्रूणां हिंसक (विश्वा) सर्वाणि (तुभ्यम्) (ब्रह्माणि) ध-
नान्यन्नानि वा (वर्धना) उन्नतिकराणि कर्माणि (कृणोमि)
करोमि (त्वम्) (नृभिः) नायकैर्मनुष्यैः (हव्यः) स्तोतुमा-
दातुमर्हः (विश्वधा) यो विश्वं दधाति सः । अत्र छान्दसो वर्ण-
लोप इति सलोपः (असि) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे शूर राजन्सेनेश वा यो विश्वधा स्त्वं नृभिर्हव्योऽ-
सि तस्मात्तुभ्येदिमा सवना कृणोमि तुभ्यं श्विवा ब्रह्माणि वर्धना
च कृणोमि ॥ ७ ॥

भावार्थः—सेनाधिष्ठातारः सेनास्थान्योद्धृन्मृत्यान् सुपरीक्ष्या-
ऽधिकारेषु कार्येषु च नियोजयेयुस्तेषां यथावत्पालनं विधाय सुशि-
क्षया वर्धयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (शूर)निर्भयता से शत्रुजनों की हिंसा करने वाले राजा वा सेना
पति, जो (विश्वधाः) विश्व को धारण करने वाले (त्वम्) आप (नृभिः) नायक म-
नुष्यों से (हव्यः) स्तुति वा ग्रहण करने योग्य (असि) हैं इस से (तुभ्य)

तुम्हारे लिये (इत्) ही (इमा) यह (सवना) ओपधियों के बनाने वा प्रेरणा-
ओं को (कृणोमि) करता हूं (तुभ्यम्) और (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (विश्वा)
समस्त (व्रक्षाणि) धन वा अन्नों और (वर्धना) उन्नति करने वाले कर्मों को
करता हूं ॥ ७ ॥

भावार्थः—सेनाधिष्ठाता जन सेनास्य योद्धा भृत्यजनों की अच्छे प्रकार
परीक्षा कर अधिकार और कार्यों में नियुक्त करें यथावत् उन की पालना करके उत्तम
शिक्षा से बढ़ावें ॥ ७ ॥

पुनः स राजा कीदृशान्पुरुषान् रक्षेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसे पुरुषों को रखे इस विषय को० ॥

**नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दस्मोदंश्रुवन्ति म-
हिमानमुग्र । न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥**

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्रु-
वन्ति । महिमानम् । उग्र । न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न ।
राधः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नु) सद्यः अप्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (चित्)
अपि (नु) (ते) तव (मन्यमानस्य) (दस्म) दुःखोपक्ष-
यितः (उत्) (अश्रुवन्ति) प्राप्नुवन्ति (महिमानम्) (उग्र)
तेजस्विन् (न) निषेधे (वीर्यम्) पराक्रमम् (इन्द्र) परमै-
श्वर्ययुक्त राजन् (ते) तव (न) निषेधे (राधः) धनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे दस्मोग्रेन्द्र ! मन्यमानस्य ते महिमानं नु सज्ज-
नाउदश्रुवन्ति तेषु विद्यमानेषु सत्सु ते तव वीर्यं शत्रवो हिंसितुं
न शक्नुवन्ति न चित् तत्र नु राधो ग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे राजन्! यदि भवान्सुपरीक्षिता-
न्धार्मिकाऽछूरां विदुषस्सत्कृत्य स्वनिकटे रक्षेतर्हि कोऽपि शत्रुर्भ-
वन्तं पीडयितुं न शक्नुयात्सदा वीर्यैश्वर्येण वर्धेत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (दस्म) दुःख के विनाश ने वाले (उग्र) तेजस्वी (इन्द्र)
परमैश्वर्य युक्त राजा (मन्यमानस्य) माननीय के मानने वाले (ते) आप के (म-
हिमानम्) बड़प्पन को (नु) शीघ्र सज्जन (उदश्रुवन्ति) उन्नति पहुंचाते हैं उ-
नके विद्यमान होते (ते) आप के (वीर्यम्) पराक्रम को शत्रु जन नष्ट (न) न
कर सक्ते हैं (चित्) और (न) न वहां (नु) शीघ्र (राधः) धन ले सक्ते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है०—हे राजन् आप अच्छी परीक्षा कर
सुपरीक्षित, धार्मिक, शूर विद्वान् जनों को अपने निकट रखें तो कोई भी शत्रु जन आप को
पीड़ा न दे सके सदा वीर्य और ऐश्वर्य से बढ़ो ॥ ८ ॥

राजादिभिः कैस्सह मैत्री विधेयेत्याह ॥

राजादिकों को किन के साथ मैत्री विधान करना चाहिये इस विषय को० ॥

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि
जनयन्तु विप्राः । अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥ ६ ॥

ये । च । पूर्व । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि ।
जनयन्तु । विप्राः । अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवा-
नि । यूयम् । पातु । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ये) (च) (पूर्व) अधीतवन्तः (ऋषयः)

वेदार्थविदः (ये) (च) (नूतनाः) अधीयते (इन्द्र) राजन्
 (ब्रह्माणि) धनान्यन्नानि वा (जनयन्त) जनयन्ति (विप्राः)
 मेधाविनः (अस्मे) अस्मभ्यमस्माकं वा (ते) तव (सन्तु)
 (सख्या) सख्युः कर्माणि (शिवानि) मङ्गलप्रदानि (यूयम्)
 (पात) (स्वस्तिभिः) सदा (नः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये पूर्व ऋषयो धार्मिकाश्च ये नूतना
 धीमन्तश्च विप्रास्ते अस्मे च ब्रह्माणि जनयन्त तैस्सहाऽस्माकं त-
 व च शिवानि सख्या सन्तु यथा यूयमस्मत्सखायः सन्तः स्वस्ति-
 भिर्नः सदा पात तथा वयमपि युष्मान्स्वस्तिभिः सदा रक्षेम ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजन् ! ये वेदार्थविदर्थविदो
 योगिन आता उपदेशका अध्यापकाश्च ये धर्म्येण ब्रह्मचर्येण वि-
 द्याध्ययने रताः प्राज्ञाश्चास्मत्कल्याणेष्वल्लुका भवेयुस्तैस्सहैव मैत्रीं
 कृत्वा धनधान्यानि वर्धयित्वैतैरेतान् सततं रक्ष रक्षिताश्च ते भ-
 वन्तं सदा रक्षयिष्यन्तीति ॥ ९ ॥

अत्रेन्द्रराजशूरसेनेशाध्यापकाऽध्येतृपरीक्षकोपदेशककृत्य-

गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वाविंशतितमं सूक्तं षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) राजन् (ये) जो (पूर्वे) विद्या पढ़े हुए (ऋष-
 यः) वेदार्थ वेत्ता जन (च) और धार्मिक अन्य जन (ये) जो (नूतनाः) नवीन
 पढ़ने वाले जन (च) और बुद्धिमान् अन्य जन (विप्राः) उत्तम बुद्धि वाले जन
 (ते) तुम्हारे और (अस्मे) हम लोगों के लिये (ब्रह्माणि) धन वा अर्थों को
 (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं उन के साथ हमारे और आप के (शिवानि) मङ्गल

देने वाले (सख्या) मित्र के कर्म (सन्तु) हों जैसे (यूयम्) तुम हमारे मित्र हुए (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्षा करो वैसे हम लोग भी तुम को सुखों से सदा पालें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राजा ! जो वेदार्थवेत्ता और अर्थ पदार्थों को जानने वाले योगी जन विद्याध्ययन में निरत बुद्धिमान् हमारे कल्याण की इच्छा करने वाले हों उनके साथ ऐसी मित्रता कर धन धान्यों को बढ़ा इन से इन की सदा रक्षा कर और रक्षा किये हुए वह जन आप की सदा रक्षा करेंगे ॥ ६ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, शूर, सेनापति, पढ़ाने, पढ़ने, परीक्षा करने और उप-देश देने वालों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बाईशवां सूक्त और छठा वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ पङ्क्तस्य तयोर्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो
 देवता १।६ भुरिक् पङ्क्तिः । ४ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।
 पञ्चमः स्वरः । २ । ३ विराट् त्रिष्टुप् । ५ निचृच्चि-
 ष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ उपस्थितसङ्ग्रामे प्रबन्धकर्तारः किं किं कुर्युरित्याह ॥
 अब छः ऋचावाले तेईश्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में प्रबन्ध
 कर्ता जन क्या २ करें इस विषय को० ॥

उ॒तु ब्र॒ह्मा॑ण्यैर॒त श्र॒व॒स्यै॒न्द्रं स॒म॒र्ये म॒हया॑ व॒-
 सि॒ष्ठ । आ॒ यो वि॒श्वानि॑ श॒वसा॑ त॒तानो॑प॒श्रोता॑
 म॒ ई॒वंतो॑ वचांसि ॥ १ ॥

उ॒त । उं इति॑ । ब्र॒ह्मा॑णि । ऐ॒र॒त । श्र॒व॒स्या । इ॒न्द्रम् । स॒म॒-
 र्ये । म॒हय॑ । व॒सि॒ष्ठ । आ । यः । वि॒श्वानि॑ । श॒वसा॑ । त॒ता-
 न॑ । उ॒प॒श्रो॒ता । मे । ई॒वंतः । वचांसि ॥ १ ॥

पदार्थः—(उ॒त) (उ) (ब्र॒ह्मा॑णि) धनधान्यानि (ऐ॒र॒त) प्रेर-
 यन्ति (श्र॒व॒स्या) श्रवःस्वप्नेषु श्रवणेषु भवानि (इ॒न्द्रम्) शू-
 रवीरम् (स॒म॒र्ये) सङ्ग्रामे (म॒हया॑) पूजय अत्र संहितायामिति
 दीर्घः (व॒सि॒ष्ठ) अतिशयेन वसो (आ) समन्तात् (यः)
 (वि॒श्वानि॑) सर्वाणि (श॒वसा॑) बलेन (त॒तान) तनोति (उ॒प-
 श्रो॒ता) य उपद्रष्टा सञ्चृणोति (मे) मम (ई॒वंतः) सामी-
 प्यं गच्छतः (वचांसि) वचनानि ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठ ! विद्वन् राजन्यथा विद्वांसः श्रवस्या ब्रह्मा-
ण्युदैरत तथेन्द्रमु समर्थे महय । य उपश्रोता शवसेवतो मे विश्वानि
वचांस्या ततान तमप्युपदेष्टारं समर्थे महय ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजन्यदा सङ्ग्राम उपतिष्ठे-
त्तदा पुष्कलं धनं धान्यं शस्त्रादिकं सेनाङ्गानि चैतेषां रत्नकान्सुप्रबन्ध-
कर्तृभवान्प्रेरयतु तत्राप्तानुपदेष्टृश्च रक्षयत योद्धार उत्साहिताः सुर-
क्षिताः सन्तः क्षिप्रं विजयं कुर्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठ) अतीवचसने वाले विद्वान् राजा जैसे विद्वान् जन (श्र-
वस्या) अत्र वा श्रवणों के बीच उत्पन्न हुए (ब्रह्माणि) धनधान्यों को (उदैरत) प्रेरणा देते हैं वैसे (इन्द्रम्) शूरवीरजन का (उ) तर्क वितर्क से (समर्थे) स-
मर में (महय) सत्कार करो (यः) जो (उपश्रोता) ऊपर से देखने वाला अ-
च्छे सुनता है वह (शवसा) बल से (ईवतः) समीप जाते हुए (मे) मेरे (वि-
श्वानि) सर्व (वचांसि) वचनों को (आ, ततान) अच्छे प्रकार विस्तारता है उस
उपदेशक का भी समर में सत्कार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राजा जब संग्राम उपस्थित
हो तब बहुत धन अत्र शस्त्र अस्त्र सेनाओं के अङ्ग और इन की रक्षा करने तथा
अच्छे प्रबन्ध करने वालों को आप प्रेरणा देओ, आप और उपदेष्टा जनों को रक्खो
योद्धा जन उत्साहित और सुरक्षित हुए शीघ्र विजय करें ॥ १ ॥

पुनः स राजाऽमात्याश्चाऽन्योऽन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर वह राजा और मन्त्री जन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**अयामि घोषं इन्द्र देवजामिरिरज्यन्त यच्छु-
रुधो विवाचि । नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु ता-
नीदं ह्यास्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥**

अयामि । घोषः । इन्द्रः । देवऽजामिः । इरज्यन्ते । यत् ।
शुरुधः । विऽवाचि । नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । ज-
नेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(अयामि) प्राप्नोमि (घोषः) सुवक्तृत्वयुक्ता-
वाक् घोष इति वाङ् नाम निध० १ । ११ (इन्द्र) परमेश्वर्यप्रद
(देवजामिः) यो देवैस्तह जमति सः (इरज्यन्ते) प्राप्नुनन्तु
(यत्) ये (शुरुधः) ये सद्यो रुन्धन्ति ते (विवाचि) विवि-
धासु विद्यासु प्रवृत्ता वाक् तस्याम् (नहि) निषेधे (स्वम्)
स्वकीयम् (आयुः) जीवनम् (चिकिते) जानाति (जनेषु)
मनुष्येषु (तानि) (इत्) एव (अंहांसि) अधर्मयुक्तानि क-
र्माणि (अति) (पर्षि) पूरयति (अस्मान्) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यद्ये शुरुधो विवाचीरज्यन्त यैः सह देवजा-
मिर्घोषः प्रवर्तेत यो जनेषु स्वमायुश्चिकिते तान्यंहांसि दूरेऽति
पर्यस्माँश्च सुरक्षति तमहमयामि एते सर्वे वयं पुरुषार्थेन कदाचि-
त्पराजिता इन्नहि भवेम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा विद्वांसो धर्म्यं वर्तेरस्तथा यूयम-
पि वर्तध्वम् ब्रह्मचर्यादिना स्वकीयमायुर्वर्धयत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य के देने वाले (यत्) जो (शुरुधः)
शीघ्र रुन्धने वाले (विवाचि) नाना प्रकार की विद्याओं में जो प्रवृत्त वाणी उस में
(इरज्यन्ते) प्राप्त होते हैं वा निन के साथ (देवजामिः) विद्वानों के संग रहने
वाली (घोषः) अच्छी वक्तृता से युक्त वाणी प्रवृत्त हो वा जो (जनेषु) मनुष्यों

में (स्वम्) अपनी (आयुः) उमर को (चिकित्ते) जानता है वा (तानि) उन (अंहांसि) अथर्मयुक्त कामों को दूर (अति, पर्धि) आप अति पार पहुंचाते वा (अस्मान्) हम लोगों की अच्छे प्रकार रक्षा करता है उस की मैं (अपामि) रक्षा करता हूं ये समस्त हम लोग पुरुषार्थ से पराजित (इत्, नहि) कभी न हों॥२॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन धर्मयुक्त व्यवहार में वर्ते वैसे तुम भी वर्तों, ब्रह्मचर्य आदि से अपनी आयु को बढ़ाओ ॥ २ ॥

पुनः किं कृत्वा वीराः सङ्ग्रामे गच्छेयुरित्याह ॥

फिर क्या करके वीर संग्राम में जावें इस विषय० ॥

**युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषा-
णमस्थुः । वि बाधिष्टस्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृ-
त्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥**

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्मा-
णि । जुजुषाणम् । अस्थुः । वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी
इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान्॥३॥

पदार्थः—(युजे) युनज्मि (रथम्) प्रशस्तं यानम् (गवे-
षणम्) गां भूमिं प्रापकम् (हरिभ्याम्) अश्वभ्याम् (उप)
(ब्रह्माणि) धनधान्यानि (जुजुषाणम्) सेवमानम् (अस्थुः)
तिष्ठन्तु (वि) (बाधिष्ट) बाधयन्तु (स्यः) सः (रोदसी)
द्यावापृथिव्यौ (महित्वा) महिम्ना (इन्द्रः) सूर्यः (वृत्राणि)
धनानि (अप्रति) अप्रत्यक्षेऽपि (जघन्वान्) हन्ता ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सेनेश ! यथेन्द्रो महित्वा रोदसी प्रकाशयति तथायं ब्रह्माणि जुजुषाणं रथं वीरा उपास्थुर्येन शूरवीराः शत्रून्विवाधिष्ठ तमप्रति जघन्वान् स्योऽहं गवेषणं रथं हरिभ्यां युजे वृत्राणि प्राप्नुयाम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे शूरवीरा यदा भवन्तो युद्धाय गच्छेयुस्तदा सर्वा सामग्रीमलंकृत्य यान्तु येन शत्रूणां बाधा सद्यः स्याद्विजयैश्वर्यं च प्राप्नुयात ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे सेनेश जैसे (इन्द्रः) सूर्य (महित्वा) अपने महान् परिमाण से (रोदसी) आकाश और पृथिवी को प्रकाशित करता है वैसे जिस (ब्रह्माणि) धन धान्य पदार्थों को (जुजुषाणम्) सेवते हुए (रथम्) प्रशंसनीय रथ को वीरजन (उपास्थुः) उपस्थित होते हैं जिस से शूर वीर जन शत्रुओं को (विवाधिष्ठ) विविध प्रकार से विलोभे पीड़ा दें उस को (अप्रति) अप्रत्यक्ष अर्थात् पीछे भी (जघन्वान्) मारने वाला (स्यः) वह मैं (गवेषणम्) भूमि पर पहुंचाने वाले रथ को (हरिभ्याम्) हरणशील घोड़ों से (युजे) जोड़ता हूं जिस से (वृत्राणि) धनों को प्राप्त हाऊं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे शूर वीरो ! जब आप लोग युद्ध के लिये जावें तब सब सामग्री को पूरी कर के जावें जिस से शत्रुओं को शीघ्र बाधापीड़ा हो और विजय को भी प्राप्त हो ॥ ३ ॥

पुनः सेनापतीशः कीदृशान्योद्धृत्रक्षेदित्याह ॥

फिर सेनापति का ईश वीर, कैसे युद्ध करने वालों को रक्खे इस वि० ॥

**आपश्चित्पिप्युः स्तर्योऽन गावो नक्षन्तुतं ज-
रितारंस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा
त्वं हि धीभिर्दधसे वि वाजान् ॥ ४ ॥**

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् ।
 ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र । याहि । वायुः । न ।
 नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि ।
 वाजान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानि (चित्) इव(पिप्युः)वर्धयेयुः
 (स्तर्यः) आच्छादिताः (न) इव (गावः) किरणाः (नक्षन्)
 व्याप्नुवन्ति (ऋतम्) सत्यम् (जरितारः) स्तावकाः (ते)
 तव(इन्द्र)सर्वसेनेश (याहि) (वायुः) पवनः(न) इव (नियुतः)
 निश्चितान् (नः) अस्मान् (अच्छ) अत्र संहितायामिति दी-
 र्घः (त्वम्) (हि) यतः (धीभिः) प्रज्ञाभिः (दयसे) कृपां
 करोषि (वि) (वाजान्) वेगवतः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ये वीरा आपश्चिदमयन्तस्तर्यो गावो न
 पिप्युस्ते जरितार ऋतं नक्षन्तैस्सह वायुर्न त्वं याहि हि त्वं धीभि-
 नियुतो वाजानोऽच्छ विदयसे तस्मादयं तवाज्ञां नोल्लङ्घयामः ॥४॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे सेनाध्यक्षेश ! यदि भवान्सुपरी-
 क्षिताञ्छूरवीरान् संरक्ष्य सुशिक्ष्य कृपयोन्नीय शत्रुभिस्सह योधये-
 त्त्वेते सूर्यकिरणवत्तेजस्विनो भूत्वा वायुवत्सद्यो गत्वा शत्रूँस्तूर्ण
 विनाशयेयुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सर्व सेनापति जो वीरजन (आपः) जलों के
 (चित्) समान सेनाजनों को चलाते हुए (स्तर्यः) ढपी हुई (गावः) किरणों के

(न) समान (पिप्युः) बढ़ावें और (ते) आप की (जरितारः) स्तुति करने वाले जन (ऋतम्) सत्य को (नक्षन्) व्याप्त होते हैं उनके साथ (वायुः) पवन के (न) समान (त्वम्) आप (याहि) जाइये (हि) जिस से (धीभिः) उत्तम बुद्धियों से (नियुतः) निश्चित किये हुए (वाजान्) वेगवान् (नः) हम लोगों की (अच्छ) अच्छे प्रकार (विद्यसे) विशेषता से दया करते हो इससे हम लोग तुम्हारी आज्ञा को न उल्लंघन करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—हे सेनाध्यक्ष पति यदि आप सुपरीक्षित शूरवीर जनों की अच्छे प्रकार रक्षा कर अच्छी शिक्षा देकर और कृपा से उन्नति कर शत्रुओं के साथ युद्ध करावें तो ये सूर्य की किरणों के समान तेजस्वी होकर पवन के समान शीघ्र जा शत्रुओं को शीघ्र विनाशें ॥ ४ ॥

पुनस्ते सर्वसेनेशाः सर्वे सेनाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर वे सब सेनापति और सब जन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

**ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरा-
धंसं जरित्रे । एको देवत्वा दयसे हि मर्त्तानस्मि-
ञ्छूरु सवने मादयस्व ॥ ५ ॥**

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुवि-
राधंसम् । जरित्रे । एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्त्तान् । अ-
स्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ते) (त्वा) त्वाम् (मदाः) आनन्दयुक्ताः सुभटाः (इन्द्र) सर्वसेनास्वामिन् (मादयन्तु) हर्षयन्तु (शुष्मिणम्) बहुबलयुक्तम् (तुविराधंसम्) बहुधनधान्यम् (जरित्रे)

सत्यस्तावकाय (एकः) असहायः (देवता) देवेषु विद्वत्सु (द-
यसे) (हि) यतः (मर्त्तान्) मनुष्यान् (अस्मिन्) वर्त्तमाने
(शूर) निर्भय (सवने) युद्धाय प्रेरणे (मादयस्व) आनन्दयस्व ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ! हि यतस्त्वमेको देवत्रा यस्मै जरित्रे येभ्यो
भृत्येभ्यश्च दयसे ते मदाः सन्तः शुष्मिणं तुविराधसं त्वा मादयन्तु
त्वमस्मिन् सवने तान्मर्तान्मादयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सर्वसेनाऽधिकारिपते त्वं सदा सर्वेषामुपरि पक्ष-
पातं विहाय कृपां विदध्याः सर्वांश्च समभावेनानन्दय यतस्ते सुर-
क्षिताः सत्कृताः सन्तो दुष्टान्निवार्य श्रेष्ठानूक्षित्वा राज्यं सततं
वर्धयेयुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (इन्द्र) सर्व सेना स्वामी (हि) जिस कारण आप
(एकः) अकेले (देवत्रा) विद्वानों में जिस (जरित्रे) सत्य की स्तुति करने वाले केलिये
जिन भृत्य जनों से (दयसे) दया करते हो (ते) वे (मदाः) आनन्द युक्त होते हुए
अच्छे भट योद्धाजन (शुष्मिणम्) बल युक्त (तुविराधसम्) बहुत धन धान्य वाले (त्वा)
आप को (मादयन्तु) हर्षित करें आप (अस्मिन्) इस वर्त्तमान (सवने) युद्ध के लिये
प्रेरणा में उन (मर्त्तान्) मनुष्यों को (मादयस्व) आनन्दित करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सर्व सेनाधिकारियों के पति ! आप सर्वदैव सब पक्षपात को
छोड़ कृपा करो और सब को समान भाव से आनन्दित करो जिस से वे अच्छी रक्षा
और सत्कार पाये हुए दुष्टों का निवारण और श्रेष्ठों की रक्षा कर के निरन्तर
राज्य बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुनः सर्वसेनेशं सेनाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर सर्व सेनापति को सेनाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्य-

चन्त्यकैः । स नः स्तुतो वीरवत्पातु गोमदूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रं वाहुम् । वसिष्ठासः ।
अभि । अर्चन्ति । अकैः । सः । नः । स्तुतः । वीरवत् ।
पातु । गोमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(एव) (इत्) अपि (इन्द्रम्) सर्वसेनाधि-
पतिम् (वृषणम्) सुखानां वर्षयितारम् (वज्रवाहुम्) शस्त्रा-
स्त्रपाणिम् (वसिष्ठासः) अतिशयेन वासयितारः (अभि) (अ-
र्चन्ति) सत्कुर्वन्ति (अकैः) सुविचारैः (सः) (नः) अ-
स्मान् (स्तुतः) प्रशंसितः (वीरवत्) वीरा विद्यन्ते यस्मिँस्त-
त्सैन्यम् (पातु) (गोमत्) प्रशस्ता गौर्वाग् विद्यते यस्मिँस्तत्
(यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्माकम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये वसिष्ठासोऽकैर्वृषणं वज्रवाहुमिन्द्रमभ्यर्चन्ति
स एव स्तुतः स नः पातु । सर्वे यूयं स्वस्तिभिर्नो गोमद्वीरवदित्सैन्यं
सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—येषां योऽधिष्ठाता भवेत्तदाज्ञायां सर्वैर्यथावद्वर्तितव्य-
मधिष्ठाता च पक्षपातं विहाय सुविचार्याज्ञां प्रदद्यादेवं परस्परस्मि-
न्प्रीताः सन्तोऽन्योऽन्येषां रक्षणं विधाय राज्यधनयशांसि वर्धयित्वा
सदा वर्धमाना भवन्ति ॥ ६ ॥

अवेन्द्रसेनायोद्धुसर्वसेनेशकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्ता-
र्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति त्रयोविंशतितमं सूक्तं सप्तमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (वसिष्ठासः) अतीव बसाने वाले जन (अर्केः) उत्तम विचारों से (वृषणम्) सुखों की वर्षा करने और (वज्रवाहुम्) शस्त्र भस्त्रों को हाथों में रखने वाले (इन्द्रम्) सर्व सेनाधिपति का (अभि, अर्चन्ति) सत्कार करते हैं (सः, एव) वही (स्तुतः) स्तुति को प्राप्त हुआ (नः) हम लोगों की (पातु) रक्षा करे । सब (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की तथा (गोमत्) प्रशंसित गौएं जिस में विद्यमान वा (वीरवत्) वीरजन जिस में विद्यमान (इत्) उस सेना समूह की भी (सदा) (पात) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिन का जो अधिष्ठाता हो उस की आज्ञा में सब को यथावत् वर्तना चाहिये । अधिष्ठाता भी पक्षपात को छोड़ अच्छे प्रकार विचार कर आज्ञा दे ऐसे परस्पर की रक्षा कर राज्य, धन और यशों को बढ़ा सदा बढ़ते हुए होओ ॥६॥

इस सूक्त में इन्द्र, सेना, योद्धा और सर्व सेनापतियों के कार्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह तेईशवां सूक्त और सातवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ षडृचस्य चतुर्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । ३ निचृत्रिष्टुप् । २ । ५

त्रिष्टुप् । ४ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः

स्वरः । ६ विराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

अथ छः ऋचावाले चौबीशवें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

योनिंष्ट इन्द्र सदने अकारि तमानृभिः पुरुहूत
प्र याहि । असो यथा नोऽविता वृधे च ददो व-
सूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सदने । अकारि । तम् । आ । नृभिः ।
पुरुहूत । प्र । याहि । असः । यथा । नः । अविता । वृधे ।
च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

पदार्थः—(योनिः) गृहम् (ते) तव (इन्द्र) नरेश
(सदने) उत्तमे स्थले (अकारि) क्रियते (तम्) (आ)
(नृभिः) नायकैर्मनुष्यैः (पुरुहूत) बहुभिः स्तुत (प्र) (याहि)
(असः) भवेः (यथा) (नः) अस्माकम् (अविता) रक्षकः
(वृधे) वर्धनाय (च) (ददः) ददाति (वसूनि) द्रव्याणि
(ममदः) आनन्द (च) आनन्दय (सोमैः) ऐश्वर्योत्तमौ-
पधिरसैः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूत इन्द्र राजंस्ते सदने यो योनिस्त्वयाऽ-
कारि तं नृभिस्सह प्र याहि यथा नोऽविताऽसो नो वृधे च वसू-
न्याददः सोमैश्च ममदस्तथा सर्वेषां सुखाय भव ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्निवासस्थानमुत्तमजलस्थल
वायुके देशे गृहं निर्माय तत्र निवसितव्यम् । सर्वैः सर्वेषां सुख
वर्धनाय धनादिभिः संरक्षणं कृत्वाऽखिलैरानन्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(पुरुहूत) बहुतों से स्तुति पाये हुए (इन्द्र) मनुष्यों के स्वामी
राजा (ते) आप के (सदने) उत्तम स्थान में जो (योनिः) घर तुम से (अ-
कारि) किया जाता है (तम्) उस को (नृभिः) नायक मनुष्यों के साथ (प्र-
याहि) उत्तमता से जाओ (यथा) जैसे (नः) हमारी (अविता) रक्षा करने
वाला (असः) होओ और हमारी (वृधे) वृद्धि के लिये (च) भी (वसूनि)
द्रव्य वा-उत्तम पदार्थों को (आददः) ग्रहण करो (सोमैश्च) और ऐश्वर्य्य वा
उत्तमोत्तम ओषधियों के रसों से (ममदः) हर्ष को प्राप्त होओ वैसे सब के सुख के
लिये होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—मनुष्यों को चाहिये कि निवास स्थान
उत्तम जल स्थल और पवन जहां हो उस देश में घर बना कर वहां बसें सब के सु-
खों के बढ़ाने के लिये धनादिपदार्थों से अच्छी रक्षा कर सबों को आनन्दित करें ॥ १ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ किं कृत्वा विवाहं कुर्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष क्या करके विवाह करें इस विषय को० ॥

गृभीतं ते मनं इन्द्र द्विवर्हाः सुतः सोमः परि-
षिक्ता मधूनि । विसृष्टेना भरते सुवृक्तिरिव मि-
न्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽवर्हाः । सुतः । सोमः ।
परिऽसिक्ता । मधूनि । विसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः ।
इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

पदार्थः—(गृभीतम्) गृहीतम् (ते) तव (मनः) अ-
न्तःकरणम् (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (द्विऽवर्हाः) द्वाभ्यां विद्यापु-
रुषार्थाभ्यां यो वर्धते सः (सुतः) निष्पादितः (सोमः) ओष-
धिरसः (परिपिक्ता) सर्वतः सिक्तानि (मधूनि) क्षौद्रादीनि
(विसृष्टधेना) विविधविद्यायुक्ता धेना वाग्यस्याः सा (भरते)
धरति (सुवृक्तिः) शोभना वृक्तिः वर्त्तनं यस्याः सा (इयम्)
(इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदं पुरुषम् (जोहुवती) या भृशमाह्वयति
(मनीषा) प्रिया ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! या विसृष्टधेना सुवृक्तिरियं मनीषेन्द्रं जो-
हुवती भरते यया ते मनो गृभीतं यो द्विऽवर्हाः सुतः सोमोऽस्ति यत्र
परिपिक्तानि मधूनि सन्ति तं सेवस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—या स्त्री सुविचारेण स्वप्रियं पतिं प्राप्य गर्भं वि-
भर्ति सा पत्युश्चित्ताकर्षिका वशकारिणी भूत्वा वीरसुतं जनयि-
त्वा सर्वदाऽऽनन्दति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य के देने वाले जो (विसृष्टधेनाः) नाना प्रकार
की विद्यायुक्त वाणी और (सुवृक्तिः) सुन्दर चाल ढाल जिस की ऐसी (इयम्)
यह (मनीषा) प्रिया स्त्री (इन्द्रम्) परमैश्वर्य देने वाले पुरुष को (जोहुवति) नि-
रन्तर बुलाती है उस को (भरते) धारण करती है जिसने (ते) तेरा (मनः) मन

(गृभीतम्) ग्रहण किया तथा जो (द्विवर्हाः) दो से अर्थात् विद्या और पुरुषार्थ से बढ़ता वह (सुतः) उत्पन्न किया हुआ (सोमः) ओषधियों का रस है और जहां (परिषिक्ता) सब ओर से सींचे हुए (मधूनि) दाख वा सहत आदि पदार्थ हैं उन्हें सेवो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो स्त्री सुविचार से अपने प्रिय पति को प्राप्त हो के गर्भ को धारण करती है वह पति के चित्त की खींचने और वश करने वाली होकर वीर सुत को उत्पन्न कर सर्वदा आनन्दित होती है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं वर्तयित्वा किं पेयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या वर्त्त कर क्या पीना चाहिये इस विषय को० ॥

**आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः
सोमपेयाय याहि । वहन्तु त्वा हरयो मधूञ्चमा-
ङ्गूषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥**

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् ।
बर्हिः । सोमपेयाय । याहि । वहन्तु । त्वा । हरयः । म-
धूञ्चम् । आङ्गूषम् । अच्छ । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्माकम् (दिवः) प्रकाशम् (आ) (पृथिव्याः) भूमेः (ऋजीषिन्) सरलस्व-
भाव (इदम्) वर्त्तमानम् (बर्हिः) उत्तमं स्थानमवकाशं वा
(सोमपेयाय) उत्तमौषधिरसपानाय (याहि) आगच्छ (वह-
न्तु) प्रापयन्तु (त्वा) त्वाम् (हरयः) (मधूञ्चम्) मामञ्चतेम्
(आङ्गूषम्) प्राप्नुवन्तम् (अच्छ) सम्यक् । अत्र संहिताया-
मिति दीर्घः (तवसम्) बलम् (मदाय) आनन्दय ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे ऋजीषिस्त्वं सोमपेयाय दिवः पृथिव्याः न इदं वहिरा याहि मदाय मद्रथंच माङ्गूषं तवसं त्वा सोमपेयाय हरयो ऽच्छा वहन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—त एवारोगाः शिष्टा धार्मिका चिरायुषः परोपकारिणो भवेयुर्ये मद्यबुद्ध्यादिप्रलम्पकं विहाय बलबुद्ध्यादिवर्धकं सोमादिमहौषधिरसं पातुं सज्जनैः सह स्वाप्तस्थानं गच्छेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (ऋजीपिन्) सरल स्वभाव वाले आप (सोमपेयाय) उत्तम ओषधियों के रस के पीने के लिये (दिवः) प्रकाश और (पृथिव्याः) भूमि से (नः) हमारे (इदम्) इस वर्तमान (वहिः) उत्तम स्थान वा अवकाश को (आ, याहि) आओ (मदाय) आनन्द के लिये (मद्रथञ्चम्) मेरा सत्कार करते (माङ्गूषम्) और प्राप्त होते हुए (तवसम्) बलवान् (त्वाम्) आप को उत्तम ओषधियों के रस पीने के लिये (हरयः) हरण शील (अच्छ, आ, वहन्तु) अच्छे पहुंचावें ॥३॥

भावार्थः—वे ही नीरोग, शिष्ट, धार्मिक, चिरायु और परोपकारी हों जो मद्यरूप और अच्छे प्रकार बुद्धि के नष्ट करने वाले पदार्थ को छोड़ बल, बुद्धि आदि को बढ़ाने वाले सोम आदि बड़ी ओषधियों के रस के पीने को अपने वा आप्त के स्थान को जावें ॥ ३ ॥

पुनः क आप्ता भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन आप्त विद्वान् होते हैं इस विषय को०॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्व याहि । वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिरास्मे दधदृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिभिः । सजोषा । ब्रह्म ।

जुषाणः । हरिऽअश्व । याहि । वरीऽवृजत् । स्थविरेभिः ।
सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्मान् (विश्वाभिः)
सर्वाभिः (ऊतिभिः) रक्षणादिक्रियाभिः (सजोषाः) समान
प्रीतिसेवी (ब्रह्म) धनमन्नं वा (जुषाणः) सेवमानः (हर्य-
श्वः) हरयो मनुष्या अश्वा महान्त आसन्त्यस्य तत् सम्बुद्धौ (या-
हि) प्राप्नुहि (वरीवृजत्) भृशं वर्जय (स्थविरेभिः) विद्याव-
योवृद्धैः सह (सुशिप्र) सुशोभितमुखावयव (अस्मे) अस्मासु
(दधत्) धेहि (वृषणम्) सुखवर्षकम् (शुष्मम्) बलम् (इ-
न्द्र) परमैश्वर्यप्रद ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुशिप्र हर्यश्वेन्द्र विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म
जुषाणः स्थविरेभिरस्मे वृषणं शुष्मं दधत्त्वं दुःस्वानि वरीवृजन्तोऽ-
स्माना याहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—त एव मनुष्या महाशया भवन्ति ये पापानि प-
रोपघातान् वर्जयित्वा स्वात्मवत्सर्वेषु मनुष्येषु वर्त्तमानाः सर्वेषां सु-
खाय स्वकीयं शरीरं वाग्धनुमात्मानं च वर्त्तयन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे [सुशिप्र] उत्तम शोभा युक्त ठोड़ी वाले [हर्यश्व] हरण
शील मनुष्य वा घोड़े बड़े २ जिस के हुए वह [इन्द्र] परम ऐश्वर्य देने वाले [वि-
श्वाभिः] समस्त [ऊतिभिः] रक्षा आदि क्रियाओं से [सजोषाः] समानप्रीति
[ब्रह्म] धन वा अन्न को [जुषाणः] सेवने वा [स्थविरेभिः] विद्या और अवस्था
में वृद्धों के साथ [अस्मे] हम लोगों में [वृषणम्] सुख वर्षाने वाले [शुष्मं]

बल को (दधत्) धारण करते हुए आपदुःखों को (वरीवृजत्) निरन्तर छोड़ो और (नः) हम लोगों को (आ, याहि) आओ प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—वेही मनुष्य महाशय होते हैं जो पाप और परोपघात अर्थात् दूसरों को पीड़ा देने के कामों को छोड़ के अपने आत्मा के तुल्य सब मनुष्यों में वर्तमान सब के सुख के लिये अपना शरीर, वाणी और ठोड़ी को वर्तते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वान् किंवत् किं कुर्यादित्याह ॥

फिर विद्वान् किसके तुल्य क्या करे इस विषय को० ॥

ए॒प स्तोमो॑ म॒ह उ॒ग्राय॑ वाहे॑ धुरी॑ऽवात्यो॒ न
वा॒जय॑न्न॒धायि॑ । इन्द्रं॑ त्वा॒ऽयम॑र्कं ई॒ष्टे वसू॑नां दि॒-
वी॒व द्याम॑धि॒ नः श्रोम॑तं धाः ॥ ५ ॥

ए॒पः । स्तोमः॑ । म॒हे । उ॒ग्राय॑ । वाहे॑ । धुरिऽइ॒व । अ॒-
त्यः॑ । न । वा॒जय॑न् । अ॒धायि॑ । इन्द्रं॑ । त्वा । अ॒यम् । अ॒-
र्कः । ई॒ष्टे । वसू॑नाम् । दि॒विऽइ॒व । द्याम् । अ॒धि । नः ।
श्रोम॑तम् । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(एपः) (स्तोमः) श्लाघ्यों व्यवहारः (महे) महते (उग्राय) तेजस्विने (वाहे) सर्वान्सुखं प्रापयित्रे (धुरीव) यथा धुरि सर्वे यानावयवा लग्नाः सन्तो गच्छन्ति (अत्यः) अश्वः (न) इव (वाजयन्) वेगं कारयन् (अधायि) ध्रियते (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (त्वा) त्वाम् (अयम्) विद्वान् (अर्कः) सत्कर्तव्यः (ईष्टे) ऐश्वर्यं प्रयच्छति (वसूनाम्)

पृथिव्यादीनां मध्ये (दिवीव) सूर्यज्योतिषीव (द्याम्) प्रकाशम् (अधि) (नः) अस्मभ्यम् (श्रोमतम्) श्रोतव्यं विज्ञानमन्नादिकं वा (धाः) धेहि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! येन त्वया वाहे मह उग्राय धुरीवात्यो न वाजयन्नेष स्तोमोऽधायि योऽयमर्को वसूनां दिवीव त्वेष्टे स त्वं नो-
द्यां श्रोमतं चाधि धाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे मनुष्या यो विद्वान् तेजस्वि-
भ्यः प्रशंसां धरति स धूर्वत्सर्वसुखाधारो वाजिवद्देगवान्भूत्वा पुष्क-
लां श्रियं प्राप्य सूर्य इवात्र भ्राजते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य के देने वाले जिन आपने (वाहे) सब को सुख की प्राप्ति कराने वाले (महे) महान् (उग्राय) तेजस्वी के लिये (धुरीव) धुरी में जैसे रथ आदि के अवयव लगे हुए जाते हैं वैसे (अत्यः) शीघ्र चलने वा-
ले घोड़े के (न) समान (वाजयन्) वेग कराते हुए (एषः) यह (स्तोमः) श्लाघनीयस्तुति करने योग्य व्यवहार (अधायि) धारण किया जो (अयम्) यह (अर्कः) सत्कार करने योग्य (वसूनाम्) पृथिवी आदि के बीच (दिवीव) वा सूर्य ज्योति के बीच (त्वा) आप को (ईष्टे) ऐश्वर्य देता है वह आप (नः) हम लोगों को (द्याम्) प्रकाश और (श्रोमतम्) सुनने योग्य को (अधि, धाः) अ-
धिकता से धारण करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् तेजस्वियों के लिये प्रशंसा धारण करता वह धुरी के समान सुख का आधार और घोड़े के स-
मान वेगवान् हो बहुत लक्ष्मी पाकर सूर्य के समान इस संसार में प्रकाशित होता है ॥५॥

पुनर्मनुष्यैः परस्परं कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस विषय को० ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धिं प्र ते महीं सुमतिं

वेविदाम । इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ८ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् ।
सुऽमतिम् । वेविदाम । इषम् । पिन्व । मघवत्भ्यः । सु-
वीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥६॥८॥

पदार्थः—(एवा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अ-
स्मान् (इन्द्र) शत्रुदुःखविदारक (वार्यस्य) वरितुं योग्यस्य
(पूर्धि) पूरय (प्र) (ते) तव (महीम्) महतीम् (सुमतिम्) शो-
भनां प्रज्ञाम् (वेविदाम) यथावल्लभेमहि [(इषम्) अन्नम्
(पिन्व) सेवस्व (मघवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (सुवीराम्) शो-
भना वीरा यस्यास्ताम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं वार्यस्य ते यां महीं सुमतिं वयं वेवि-
दाम तामेव नः प्र पूर्धि यां मघवद्भ्यः सुवीरामिषं वयं वेविदाम तां
त्वं पिन्व तथा सुमत्येषेण च स्वस्तिभिर्यूयं नः सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वंस्त्वमस्मभ्यं धर्म्यां प्रज्ञां देहि यथा वयं शु-
भान्गुणकर्मस्वभावान्प्राप्य सर्वाञ्जनान् सदा सुरक्षेम ॥ ६ ॥

अत्रेन्द्रराजस्त्रीपुरुषविद्वद्गुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति चतुर्विंशतितमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) शत्रुओं के विदीर्ण करने वाले आप (वार्यस्य) ग्रहण करने योग्य (ते) आप की जिस (महीम्) बड़ी (सुमतिम्) उत्तम बुद्धि को हम लोग (वेविदाम) यथावत् पावें (एव) उसी को और (नः) हम को (प्र,पूर्द्धि) अच्छे प्रकार पूर्ण करो जिस को (मववद्भ्यः) बहुत धन युक्त पदार्थों से (सुवीराम्) उत्तम वीर हैं जिस से उस (इपम्) अन्न को हम लोग यथावत् प्राप्त हों । और उस को आप (पिन्व) सेवो उस सुमति और अन्न तथा (स्वस्तिभिः) सुखों से (यूयम्) तुम लोग (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥६॥

भावार्थः—हे विद्वान् ! आप हम लोगों के लिये धर्म युक्त, उत्तम बुद्धि को दे-ओ जिस से हम लोग अच्छे गुण कर्म स्वभावों को प्राप्त होकर सब मनुष्यों की अच्छे प्रकार रक्षा करें ॥ ६ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, स्त्री पुरुष और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौबीसवां सूक्त और आठवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ षड्वचस्य पञ्चविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ
 ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ निचृत्पङ्क्तिः । २ वि-
 राट्पङ्क्तिः । ४ पङ्क्तिः । ६ स्वराट्पङ्क्ति-
 छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ३ विराट्ति-
 षुप् । ५ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः ।
 धैवतः स्वरः ॥

अथ कीदृशी सेना वरा स्यादित्याह ॥

अब छः ऋचावाले पञ्चीश्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में
 कैसी सेना उत्तम होती है इस विषय को कहते हैं ॥

आ ते मह इन्द्रोत्थुग्र समन्यवो यत्समरन्त
 सेनाः । पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो
 विष्वद्युग्विचारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् ।
 समऽअरन्त । सेनाः । पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः ।
 मा । ते । मनः । विष्वद्यूक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (ते) तव (महः) महतः
 (इन्द्र) सेनापते (ऊती) ऊत्या रक्षणायया क्रियया (उग्र)
 शत्रूणां हनने कठिनस्वभाव (समन्यवः) मन्युना क्रोधेन सह व-
 र्त्तमानाः (यत्) यस्य (समरन्त) सम्यग् गच्छन्ति (सेनाः)
 (पताति) पतेत् (दिद्युत्) देदीप्यमाना (नर्यस्य) नृषु साधोः
 (बाह्वोः) भुजयोः (मा) (ते) तव (मनः) चित्तम् (वि-

ष्वयूक्) यद्विष्वगश्चरति व्याप्नोति तत् (वि) (चारीत्) वि-
पेशेण चरति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे उग्रेन्द्र ! यद्यस्य नर्यस्य महस्ते समन्यवः सेना
ऊतीआसमरन्त तस्य ते बाहोर्दिद्युन्मा पताति ते मनो विष्वयूग्वि-
चारीत् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे सेनाधिपते ! यदा सङ्ग्रामसमय आगच्छेत्तदा
या क्रोधेन प्रज्वलिताः सेनाः शत्रूणामुपरि पतेयुस्तदा ता विजयं
लभेरन्यावत्तव बाहुबलं न लब्ध्येत मनश्चान्यायेन प्रवर्तेत तावत्त-
वोन्नतिर्जायत इति विजानीहि ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [उग्र] शत्रुओं के मारने में कठिनस्वभाव वाले [इन्द्र]
सेनापति [यत्] जिस [नर्यस्य] मनुष्यों में साधु [महः] महान् [ते] आप के
[समन्यवः] क्रोध के साथ वर्तमान [सेनाः] सेना [ऊती] रक्षण आदि क्रिया
से [आ, समरन्त] सब ओर से अच्छी जाती हैं उन [ते] आप की [बाहोः] मुनाओं
में [दिद्युत्] निरन्तर प्रकाशमान युद्धक्रिया [मा] मत [पताति] गिरे मत नष्ट
हो और तुम्हारा [मनः] चित्त [विष्वयूक्] सब ओर से प्राप्त होता हुआ [वि,
चारीत्] विचरता है ॥ १ ॥

भावार्थः—हे सेनाधिपति ! जब संग्राम समय में आओ तब जो क्रोध प्रज्वलित
क्रोधाग्नि से जलती हुई सेना शत्रुओं के ऊपर गिरे उस समय वे विजय को प्राप्त हों
जब तक तुम्हारा बाहुबल न फैले मन भी अन्याय में न प्रवृत्त हो तब तक तुम्हारी
उन्नति होती है यह जानो ॥ १ ॥

पुना राज्ञा के दण्डनीया निवारणीयाश्चेत्याह ॥

फिर राजा को कौन दण्ड देने योग्य और निवारने योग्य हैं इस वि० ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रांतिभि ये नो मर्ता-

सो अमन्ति । आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा
नो भर सम्भरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुः॒ऽजे । इन्द्र । श्रु॒थि॒हि । अ॒मि॒त्रान् । अ॒भि । ये ।
नः । म॒र्त्ता॒सः । अ॒मन्ति । आ॒रे । तम् । शंस॑म् । कृ॒णु॒हि ।
नि॒नि॒त्सोः । आ । नः । भ॒र । सं॒ऽभ॒रणम् । वसू॑नाम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (दुर्गे) शत्रुभिर्दुःखेन गन्तव्ये
प्रकोटे (इन्द्र) दुष्टशत्रुविदारक (श्रुथिहि) हिंसय (अमि-
त्रान्) सर्वैः सह द्रोहयुक्तान् (अभि) (ये) (नः) अस्मान्
(मर्त्तासः) मनुष्याः (अमन्ति) प्रापयन्ति रोगान् (आरे)
दूरे (तम्) (शंसम्) प्रशंसनीयं विजयम् (कृणुहि) (निनित्सोः)
निन्दितुमिच्छोः (आ) (नः) अस्मान् (भर) (सम्भरणम्)
सम्यग् धारणं पोषणं वा (वसूनाम्) द्रव्याणाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये मर्त्तासो नो दुर्गेऽमन्ति तानमित्तौस्त्वं
न्यभिश्श्रुथिह्यस्मदारे प्रक्षिप निनित्सोरस्मानारे कृत्वा नस्तं शंसं कृणु-
हि वसूनां सम्भरणमाभर ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजन् ये धूर्ता मनुष्या ब्रह्मचर्यादिनिवारणेन
मनुष्यान् रुणान् कुर्वन्ति तान्काराग्रहे वधीहि ये च स्वप्रशंसायै
सर्वान् निन्दन्ति तान् सुशिक्ष्य भद्रिकायाः प्रजाया दूरे रक्षैवं कृते-
भवतो महती प्रशंसा भविष्यति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे [इन्द्र] दुष्ट शत्रुओं के निवारने वाले राजा [ये] जो

[मर्त्तासः] मनुष्य [नः] हम लोगों को [दुर्गे] शत्रुओं को दुःख से पहुँचने योग्य परकोटा में [अमन्ति] रोगों को पहुँचाते हैं उन [अमित्रान्] सब के साथ द्रोह युक्त रहने वालों को [नि, अभि, श्रथिहि] निरन्तर सब ओर से मारो हम लोगों से [आरे] दूर उन को फेंको [निनित्सोः] और निन्दा की इच्छा करने वाले से हम लोगों को दूरकर [नः] हम लोगों के [तम्] उस [शंसम्] प्रशंसनीय विजय को [कृ-णुहि] कीजिये तथा [वसूनाम्] द्रव्यादि पदार्थों के [संभरणम्] अच्छे प्रकार धारण पोषण को [आ, भर] सब ओर से स्थापित कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो धूर्तमनुष्य ब्रह्मचर्य आदि के निवारण से मनुष्यों को रोगी करते हैं उन को काराघर में बांधो और जो अपनी प्रशंसा के लिये सब की निन्दा करते हैं उन को समझा कर उत्तम प्रजाजनों से अलग रखो ऐसे करने से आप की बड़ी प्रशंसा होगी ॥ २ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत
रातिरस्तु । जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि
रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥**

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुदासे । सहस्रम् ।
शंसाः । उत । रातिः । अस्तु । जहि । वधः । वनुषः । मर्त्य-
स्य । अस्मे इति । द्युम्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शतम्) (ते) तव (शिप्रिन्) सुमुख (ऊ-
तयः) रक्षायाः क्रियाः (सुदासे) यः सुष्ठु ददाति तस्मै (सहस्र-
म्) असंख्याः (शंसाः) प्रशंसाः (उत) (रातिः) दानम् (अस्तु)

(जहि) (वधः) ताडनम् (वनुषः) याचमानस्य (मर्त्यस्य)
मनुष्यस्य पीडितस्य मर्त्यस्य (अस्मे) अस्मासु (द्युम्नम्) धर्म्यं
यशः (अधि) उपरि (रत्नम्) रमणीयं धनम् (च) (धेहि) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शिप्रिनुराजँस्ते तव वनुषो मर्त्यस्य शतमूतयः
सहस्रं शंसाः सन्तूत सुदासे रातिरस्तु त्वमधर्म्येण वनुषः पाखण्डि-
नो मर्त्यस्य वधो जह्यस्मे द्युम्नं रत्नं चाधि धेहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन्! भवाच्छतशः सहस्रशः प्रकारैः प्रजापालनं
सुपात्रदानं दुष्टवधं प्रजासु कीर्तिवर्धनं धनं च सततं त्वं विधेहि यतः
सर्वे सुखिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शिप्रिन्) अच्छे मुख वाले राजा (ते) आप के (वनुषः)
याचना करते हुए पीडित मनुष्य की (शतम्) सैकड़ों (ऊतयः) रक्षा आदि
क्रिया और (सहस्रम्) असंख्य (शंसाः) प्रशंसा हों (उत) और सुदासे
जो उत्तमता से देता है उस के लिये (रातिः) दान (अस्तु) हो आप (वनुषः)
अधर्म से मांगने वाले पाखण्डी (मर्त्यस्य) मनुष्य की (वधः) ताडना को (जहि)
हनो नष्ट करो तथा (अस्मे) हम लोगों में (द्युम्नम्) धर्मयुक्त यश और (रत्नं, च)
रमणीय धन भी (अधि, धेहि) अधिकता से धारण करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सैकड़ों वा सहस्रों प्रकारों से प्रजा की पालना
और सुपात्रों को देना, दुष्टों का वधन, प्रजा जनों में कीर्ति बढ़ाना और धन को निरंतर
विधान करो जिस से सब सुखी हों ॥ ३ ॥

पुनस्ते राजप्रजाजनाः परस्परस्मिन्कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर वे राजा और प्रजाजन परस्पर में कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

त्वावंतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावंतोऽवितुः शूर

रातौ । विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व
हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । ऋत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातौ । विश्वा । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्रः । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्धीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वावतः) त्वया सदृशस्य (हि) खलु (इन्द्र) (ऋत्वे) प्रज्ञायै कर्मणे वा (अस्मि) (त्वावतः) त्वत्तुल्यस्य (अवितुः) रक्षकस्य (शूर) निर्भय (रातौ) दाने (विश्वा) सर्वाणि (इत्) एव (अहानि) दिनानि (तविषीवः) प्रशंसिता तविषी सेना विद्यते यस्य तत्सम्बुद्धौ (उग्रः) तेजस्वी (ओकः) गृहम् (कृणुष्व) (हरिवः) प्रशस्ता हरयो मनुष्या विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (न) निषेधे (मर्धीः) अभिकाङ्क्षे ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे तविषीवो हरिवः शूरेन्द्र सेनेश! हि यतोऽहं विश्वेदहानि त्वावतः ऋत्वे प्रवृत्तोऽस्मि त्वावतोऽवितू रातावुद्यतोऽस्मि तस्मै मह्यमुग्रस्त्वमोकः कृणुष्वधार्मिकमित्कंचन न मर्धीः ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे धार्मिक नृप यतस्त्वं सर्वेषां रक्षणाय सदा प्रवृत्तो भवसि तस्मात्तव रक्षणे वयं सर्वदा प्रवृत्ताः स्म ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे [तविषीवः] प्रशंसित सेनावा [हरिवः] प्रशंसित हरणशील मनुष्यों वाले [शूर] निर्भय [इन्द्र] सेनापति [हि] जिस कारण मैं [विश्वा, इत्, अहानि] सभी दिनों [त्वावतः] तुम्हारे समान के [ऋत्वे] बुद्धि वा

कर्म के लिये प्रवृत्त हूं [त्वावतः] और आप के सदृश [अवितुः] रक्षा करने वाले के [रातौ] दान के निमित्त उद्यत [अस्मि] हूं उस मेरे लिये [उग्रः] तेजस्वी आप [ओकः] घर [कृणुष्व] सिद्ध करो वनाओ और अधार्मिक किसी जन को [न] न [मर्षाः] चाहो ॥ ४ ॥

भावार्थः--हे धार्मिक राजा ! जिससे आप सब की रक्षा के लिये सदा प्रवृत्त होते हो इस से तुम्हारी रक्षा में हम लोग सर्वदा प्रवृत्त हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तेन राज्ञा किमवश्यं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर उस राजा को क्या अवश्य करना चाहिये इस विषय० ॥

कुत्सां एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूत-
मियाणाः । सत्रा कृधि सुहनां शूर वृत्रा वयं त-
रुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः ।
देवऽजूतम् । इयाणाः । सत्रा । कृधि । सुऽहनां । शूर । वृत्रा ।
वयम् । तरुत्राः । सनुयाम् । वाजम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(कुत्साः) वज्राऽस्त्राद्याः शस्त्राऽस्त्रसमूहाः (एते)
(हर्यश्वाय) प्रशंसितनराऽश्वाय (शूषम्) बलम् (इन्द्रे)
परमैश्वर्ययुक्ते (सहः) सहनम् (देवजूतम्) देवैः प्राप्तम् (इ-
याणाः) प्राप्तुवन्तः (सत्रा) सत्येन (कृधि) (सुहना) सुह-
नानि हन्तुं सुगमानि (शूर) निर्भय (वृत्रा) वृत्राणि (वयम्)
(तरुत्राः) दुस्वात्सर्वेषां सन्तारकाः (सनुयाम) याचेम (वाजम्)
विज्ञानम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शूर ! यस्मिँस्त्वयीन्द्रे हर्षश्चायैते कुत्साः सन्तु तान्देवजूतं शूषं सह इयानास्तरुता वयं वाजं सनुयाम त्वं सत्रा वृत्रा सुहना कृधि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् यदि राज्यं पालयितुं वर्धयितुं भवानिच्छेत्तर्हि शस्त्राऽऽस्त्रसेनाः सततं गृहाण पुनः सत्याऽऽचारं विज्ञानं वृद्धिं याचमानः सन् सततं वर्धस्वास्मान्वर्धय ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय जिन (इन्द्रे) परमैश्वर्य युक्त आप में (हर्षश्वाय) प्रशंसित जिस के मनुष्य वा घोड़े उस के लिये (एते) ये (कुत्साः) वज्र अस्त्र और शस्त्र आदि समूह हों उन को और (देवजूतम्) देवों से पाये हुए (शूषम्) बल तथा (सहः) क्षमा (इयानाः) प्राप्त होते हुए (तरुताः) दुःख से सब को अच्छे प्रकार तारने वाले (वयम्) हम लोग (वाजम्) विज्ञान को (सनुयाम) याचें आप (सत्रा) सत्य से (वृत्रा) दुःखों को (सुहना) नष्ट करने के लिये सुगम (कृधि) करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजा ! यदि राज्य पालने वा बढ़ाने को आप चाहें तो शस्त्र अस्त्र और सेना जनों को निरन्तर ग्रहण करो फिर सत्य आचार को मांगते हुए निरन्तर बढ़ो और हम लोगों को बढ़ाओ ॥ ५ ॥

पुनरुपदेष्टुपदेश्यगुणानाह ॥

फिर उपदेशक और उपदेश करने योग्यों के गुणों को अगले मन्त्र में क०॥

ए॒वा न॑ इन्द्र॒ वार्य॑स्य पू॒र्धिं प्र ते॑ म॒हीं सु॒म॒तिं वै॒वि॒दाम॑ । इषं॑ पि॒न्व म॒घव॑द्भ्यः सु॒वीरा॑ य॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ६ ॥ ९ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् ।
 सुऽमतिम् । वेविदाम् । इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सु-
 ऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ १ ॥

पदार्थः—(एवा) अवधारणे । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः
 (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (वार्यस्य) वरणीयस्य
 (पूर्धि) (प्र) (ते) तव (महीम्) महतीं वाचम् (सुम-
 तिम्) शोभना मतिः प्रज्ञा यया ताम् (वेविदाम्) प्राप्नुयाम
 (इषम्) विद्याम् (पिन्व) (मघवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (सु-
 वीराम्) शोभना वीरा विज्ञानवन्तो यस्यां ताम् (यूयम्) विज्ञान-
 वन्तः (पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः)
 अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं नो विद्यया सुशिक्षया प्र पूर्धि यतो
 वयं वार्यस्य ते सुमतिं महीं वेविदाम मघवद्भ्यः सुवीरामिषं प्राप्नु-
 यामाऽत्र त्वमस्मान्पिन्व यूयं स्वस्तिभिर्नः सदैव पात ॥ ६ ॥

भट्टवार्थः—त एवाऽध्यापका धन्यवादाहर्हा भवन्ति ये विद्या-
 र्थिनः सद्यो विदुषो धार्मिकान्कुर्वन्ति सदैव रक्षायां वर्त्तमानाः सन्तः
 सर्वानुन्नयन्तीति ॥ ६ ॥

अथेन्द्रसेनेशराजशस्त्राऽस्त्रग्रहणार्थवर्णनादेतदर्थस्य

पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गति र्वेद्या ॥

इति पञ्चविंशतितमं सूक्तं नवमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य के देने वाले आप (नः) हम लोगों को विद्या और उत्तम शिक्षा से (प्र, पूर्धि) अच्छे प्रकार पूरा करो जिस से हम लोग (वार्यस्य) स्वीकार करने योग्य (ते) आप की (सुमतिम्) उत्तम मति और (महीम्) अत्यन्त वाणी को (वेविदाम) प्राप्त हों तथा (मघवद्भ्यः) बहुत धन से युक्त सज्जनों से (सुवीराम्) उत्तम विज्ञानवान् वीर जिसमें होते उस (इ-पम्) विद्या को प्राप्त हों यहां आप हम लोगों की (पिन्व) रक्षा करो और (यूयम्) तुम (स्वास्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा, एव) सर्व-दैव (पात) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—वे ही पढ़ाने वाले धन्यवाद के योग्य होते हैं जो विद्यार्थियों को शीघ्र विद्वान् और धार्मिक करते हैं और सर्वदैव रक्षा में वर्तमान होते हुए सब की उन्नति करते हैं ॥ ६ ॥

इस सूक्त में सेनापति, राजा और शस्त्र अस्त्रों को ग्रहण करना इन अर्थों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह पच्चीशवां सूक्त और नवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य षड्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । २ । ३ । ४ त्रिष्टुप् । ५

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जीवमुपकर्तुं किं न शक्नोतीत्याह ॥

अब पांच ऋचावाले छव्वीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में जीवका उपकार कौन नहीं कर सक्ता इस विषय को कहते हैं ॥

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघ-
वानं सुतासः । तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोपन्न-
वन्नवीथः शृण्वद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद । न । अब्रह्माणः ।
 मघवानम् । सुतासः । तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् ।
 जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृणवत् । यथा । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (सोमः) महौषधिरसः (इन्द्रम्)
 इन्द्रियस्वामिनं जीवम् (असुतः) अनुत्पन्नः (ममाद) हर्ष-
 याति (न) (अब्रह्माणः) अचतुर्वेदविदः (मघवानम्) पर-
 मपूजितधनवन्तम् (सुतासः) उत्पन्नाः (तस्मै) (उक्थम्)
 प्रशंसनीयमुपदेशम् (जनये) उत्पादये (यत्) (जुजोषत्)
 सेवते (नृवत्) बहवो नायका विद्यन्ते यस्मिँस्तत् (नवीयः)
 अतिशयेन नवीनम् (शृणवत्) शृणोति (यथा) (नः)
 अस्मान् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथाऽसुतः सोमो यमिन्द्रं न ममाद
 यथाऽब्रह्माणं सुतासो मघवानं नानन्दयन्ति स इन्द्रो यन्नृवन्नवीय
 उक्थं जुजोषन्नोऽस्माञ्छृणवत्तस्मै सर्वं विधानमहं जनये ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे विपश्चितो यथोत्पन्नः पदार्थो
 जीवमानन्दयति यथा यथा वेदविद्या आप्ता जना धार्मिकं धना-
 ढयं विपश्चितं कुर्वन्ति तथोत्पन्ना विद्याऽऽत्मानं सुखयति शुभा
 गुणा धनाढयं वर्धयन्ति सत्सङ्गेनैव मनुष्यत्वं प्राप्नोति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (यथा) जैसे (असुतः) न उत्पन्न हुआ (सोमः)
 महौषधियों का रस यह (इन्द्रम्) इन्द्रियों के स्वामी जीव को (न) नहीं (ममाद)
 हर्षित कराता वा जैसे (अब्रह्माणः) चार वेदों को वेत्ता जो नहीं वे (सुतासः)

उत्पन्न हुए [मघवानम्] परमपूजित धनवान् को [न] नहीं आनन्दित करते हैं वह इन्द्रियस्वामी जीव [यत्] जिस [नृवत्] नृवत् अर्थात् जिस में बहुत नायक मनुष्य विद्यमान और [नवीयः] अत्यन्त नवीन [उक्थम्] उपदेश को [जुजो-पत्] सेवता है [नः] हम लोगों को [शृणवत्] सुनता है [तस्मै] उसके लिये सब प्रकार के विधानों को मैं [जनये] उत्पन्न करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे बुद्धिमान् मनुष्यो ! जैसे उत्पन्न हुआ पदार्थ जीव को आनन्द देता है जैसे यथावत् वेदविद्या और आसजन धार्मिक धनाढ्य को विद्वान् करते हैं वैसे उत्पन्न हुई विद्या आत्मा को सुख देती है और शुभ गुण धनाढ्य को बढ़ाते हैं और सत्संग से ही मनुष्यत्व को जीव प्राप्त होता है ॥१॥

पुनः किंवत्कः किं करोतीत्याह ॥

फिर किस के तुल्य कौन क्या करता है इस विषय को० ॥

**उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघ-
वानं सुतासः । यदी स बाधः पितरं न पुत्रा स-
मानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥**

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद । नीथेऽनीथे ।
मघऽवानम् । सुतासः । यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् ।
न । पुत्राः । समानऽदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—(उक्थउक्थे) धर्म्य उपदेष्टव्ये व्यवहारे व्यवहारे
(सोमः) महौषधिरस ऐश्वर्य्य वा (इन्द्रम्) जीवात्मानम् (म-
माद) हर्षयति (नीथेनीथे) प्रापणीये प्रापणीये सत्ये व्यवहारे
(मघवानम्) धर्म्येण बहुजातधनम् (सुतासः) विद्यैश्वर्य्ये प्रादु-
र्भूताः (यत्) ये (ईम्) सर्वतः (सबाधः) बाधसा सह वर्त्त-

मानम् (पितरम्) जनकम् (न) इव (पुत्राः) (समानदत्ताः)
समानं दत्तो बलं विद्याचातुर्यं येषान्ते (अवसे) रक्षणाद्याय
(हवन्ते) स्पर्धन्त आददति वा ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यद्य ईं सबाधः पितरं समानदत्ताः पु-
त्रा नावसे सुतासो मघवानं हवन्ते यथा सोम उक्थउक्थे नीथेनीथ
इन्द्रं ममाद तैस्तथा चरत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये विद्यार्थिनो यथा सत्पुत्राः
क्लेशयुक्तौ मातापितरौ प्रीत्या सेवन्ते तथा गुरुं सेवन्ते यथा वि-
द्याविनयपुरुषार्थजातमैश्वर्यं कर्त्तारिमानन्दयति तथा यूयं वर्त्त-
ध्वम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो [यत्] जो [ईम्] सब ओर से [सबाधः] पीडा
के साथ वर्त्तमान [पितरम्] पिता को [समानदत्ताः] समान बल विद्या और च-
तुरता जिन के विद्यमान वे [पुत्राः] पुत्र जन [न] जैसे [अवसे] रक्षा आदि
के लिये [सुतासः] विद्या और ऐश्वर्य में प्रकट हुए [मघवानम्] धर्म कर्म बहुत
धन जिस के उस को [हवन्ते] स्पर्द्धा करते वा ग्रहण करते हैं और जैसे [सोमः]
बड़ी २ ओपधियों का रस वा ऐश्वर्य [उक्थे उक्थे] धर्म युक्त उपदेश करने योग्य
व्यवहार तथा [नीथे नीथे] पहुंचाने २ योग्य सत्य व्यवहार में [इन्द्रम्] जीवात्मा
को [ममाद] हर्षित करता है उन के साथ वैसा ही आचरण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो विद्यार्थी
जन जैसे अच्छे पुत्र क्लेश युक्त माता पिता को प्रीति से सेवते हैं वैसे गुरु की
सेवा करते हैं वा जैसे विद्या विनय और पुरुषार्थों से उत्पन्न हुआ ऐश्वर्य, उत्पन्न
करने वाले को आनन्दित करता है वैसे तुम लोग वर्तों ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवर्त्तिकं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेध-
सः सुतेषु । जनीरिव पतिरेकः समानो नि मा-
मृजे पुर इन्द्रः सुसर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृणवत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति ।
वेधसः । सुतेषु । जनीः इव । पतिः । एकः । समानः । नि ।
मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु, सर्वाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(चकार) करोतु (ता) तानि (कृणवत्) कु-
र्यात् (नूनम्) निश्चितम् (अन्या) अन्यानि (यानि) उप-
देशवचनानि (ब्रुवन्ति) उपदिशन्ति (वेधसः) मेधाविनः (सुतेषु)
उत्पन्नेषु जातेषु विज्ञानवलेषु (जनीरिव) जायमानाः प्रजा इव
(पतिः) स्वामी राजा (एकः) असहायः (समानः) पक्षपा-
तरहितः (नि) नितराम् (मामृजे) मृजति शोधयति । अत्र
तुजादीनामित्यभ्यासदीर्घः (पुरः) पुरस्तात् (इन्द्रः) परमैश्व-
र्यवान् (सु, सर्वाः) सम्यगखिलाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा वेधसः सुतेषूपदेश्यान्यान्यन्या
ब्रुवन्ति ता भवान्नूनं कृणवद्यथा समानः पतिरेक इन्द्रो जनीरिव
सुसर्वाः प्रजाः पुरो नि मामृजे तथैतद्भवाञ्चकार ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—हे मनुष्या यूयं विद्वदुपादि-
ष्टानुकूलमेवाचरत यथा धार्मिको जितेन्द्रियो विद्वान्राजा पक्षपातं
विहाय स्वाः प्रजा न्यायेन रक्षति तथा प्रजा अप्येनं सततं रक्ष-
न्त्वेवं कृते सर्वेषां ध्रुवः सुखलाभो जायते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् । जैसे (वेधसः) मेघावी जन (सुतेषु) उत्पन्न हुए विज्ञान और बलों में उपदेश करने योग्यों को (यानि) जिन उपदेश वचनों को तथा (अन्यः) तथा और वचनों को (ब्रुवन्ति) कहते हैं (ता) उनको आप (नूनम्) निश्चित (कृणवत्) करें वा जैसे (समानः) पक्षपात रहित (पतिः) स्वामी राजा (एकः) अकेला (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (जनीरिव) उत्पन्न हुई प्रजा के समान (सुसर्वाः) सम्यक् समस्त प्रजा को (पुरः) पहिले (नि, मासृजे) निरन्तर प-
वित्र करता है वैसे इस को आप (चकार) करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो ! तुम विद्वानों के उपदेश के अनुकूल ही आचरण करो जैसे धार्मिक, जितेन्द्रिय, विद्वान् राजा प-
क्षपात छोड़ के अपनी प्रजा न्याय से रखता है वैसे प्रजाजन इस राजा की निरन्तर रक्षा करें ऐसे करने से निरन्तर सब को निश्चल सुखलाभ होता है ॥ ३ ॥

पुनः कोऽत्र राजा भवितुं योग्यो भवतीत्याह ॥

फिर कौन इस जगत् में राजा होने योग्य होता है इस वि० ॥

**एवा तमाहुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता त-
रणिर्मधानाम् । मिथस्तुर उतयो यस्य पूर्वोऽस्मे
भद्राणि सश्रत प्रियाणि ॥ ४ ॥**

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । वि-
भक्ता । तरणिः । मधानाम् । मिथःस्तुरः । उतयः । य-
स्य । पूर्वाः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्रत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (तम्)
(आहुः) कथयन्ति (उत) अपि (शृण्वे) (इन्द्रः) पर-
मैश्वर्ययुक्तः (एकः) असहायः (विभक्ता) सत्याऽसत्ययोः

विभाजकः (तरणिः) तारयिता (मघानाम्) धनानाम् (मिथ-
स्तुरः) या मिथस्त्वरयन्ति तौः (ऊतयः) रक्षाः (यस्य) (पू-
र्वीः) पुरातन्यः (अस्मे) अस्मासु (भद्राणि) कल्याणकरा-
णि कर्माणि (सश्वत) सेवन्तां सम्बधन्तु (प्रियाणि) कमनी-
यानि ॥ ४ ॥

अन्वयः—यस्य पूर्वोमिथस्तुर ऊतयोऽस्मे प्रियाणि भद्राणि
सश्वत य एको मघानां विभक्ता तरणिरिन्द्रो जीवो धर्मं सेवते त-
मेवाऽऽप्ता धार्मिकमाहुरुत तस्यैवोपदेशमहं श्रुएवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्य प्रशंसामाप्ता विद्वांसः कुट्युर्यस्य
धर्म्याणि कर्माणिसर्वाः प्रजाइच्छेयुर्यो हि सत्यानृतयोऽयथावद्विभागं
कृत्वा न्यायं कुर्वात् स एवाऽस्माकं राजा भवतु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यस्य) जिसकी (पूर्वीः) पुरातन (मिथस्तुरः) परस्पर शी-
घ्रता करती हुई (ऊतयः) रक्षायें (अस्मे) हम लोगों में (प्रियाणि) मनोहर
(भद्राणि) कल्याण करने वाले काम (सश्वत) संवन्ध करें जो (एकः) एक
(मघानाम्) धनों के (विभक्ता) सत्य असत्य का विभाग करने वा (तरणिः)
तारने वाला (इन्द्रः) परमैश्वर्य युक्त जीव धर्म की सेवा करता है (तम्, एव)
उसी को आप्त शिष्ट धर्मशील सज्जन धर्मात्मा (आहुः) कहते हैं (उत) निश्चय
उसी का उपदेश मैं (श्रुएवे) सुनता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जिस की प्रशंसा आप्त विद्वान् जन करें वा जिस के
धर्मयुक्त कर्मों को समस्त प्रजा प्रीति से चाहे जो सत्य झूठ को यथावत् अलग कर
न्याय करे वही हमारा राजा हो ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वान्राजादीन्मनुष्यान्धर्म्ये पथि नित्यं संरक्षेदित्याह ॥

फिर विद्वान् जन राजा आदि मनुष्यों को धर्म मार्ग में नित्य अचछे प्रकार
रखे इस विषय को० ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमृतये नृकृष्टीनां वृषभं सुते
गृणाति । सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूयं पा-
त स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १० ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । उतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृष-
भम् । सुते । गृणाति । सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वा-
जान् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १० ॥

पदार्थः—(एवा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (वसिष्ठः)
अतिशयेन विद्यासु कृतवासः (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (उत-
ये) रक्षाधाय (नृन्) नायकान् (कृष्टीनाम्) मनुष्यादिप्रजानाम्
मध्ये (वृषभम्) अत्युत्तमम् (सुते) उत्पन्नेऽस्मिञ्जगति गृ-
णाति) सत्यमुपदिशति (सहस्रिणः) सहस्राण्यसङ्ख्याताः पदा-
र्या विद्यन्ते येषां तान् (उप) (नः) अस्मान् (माहि) स-
त्कुरु (वाजान्) विज्ञानाऽनादियुक्तान् (यूयम्) (पात) (स्व-
स्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! वसिष्ठस्त्वं कृष्टीनां वृषभमिन्द्रं नृ-
श्रोतय एव माहि सुते सहस्रिणो वाजानोऽस्मान्यो भवानुपगृणाति
सततं माहि । हे विद्वांसो जना यूयं स्वस्तिभिर्नः सदैव पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयमेवं प्रयतध्वं येन राजादयो जना
धार्मिका भूत्वाऽसंख्यं धनमतुलमानन्दं प्राप्नुयुर्यथा भवन्तस्तेषां रक्षां
कुर्वन्ति तथैते भवतः सततं रक्षन्ति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रशब्देन जीवराजकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति षड्विंशतितमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (वसिष्ठः) अत्यन्त विद्या में वास्तु जिन्हों ने किया
ऐसे आप (कृष्णीनाम्) मनुष्यादि प्रजा जनों के बीच (वृषभम्) अत्युत्तम (इन्द्रम्)
परमैश्वर्यवान् जीव और (नृन्) नायक मनुष्यों की (उतये) रक्षा आदि के लिये
(एव) ही (माहि) सत्कार कीजिये (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (सहस्रि-
णः) सहस्रों पदार्थ जिन के विद्यमान उन (वाजान्) विज्ञान वा अन्नादियुक्त (नः)
हम लोगों को जो आप (उप, गृणाति) सत्य उपदेश देते हैं सो निरन्तर मान कीजिये ।
हे विद्वानो ! (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा
(पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—विद्वान् जनो ! तुम ऐसा प्रयत्न करो जिस से राजा आदि जन
धार्मिक होकर असंख्य धन वा अतुल आनन्द को प्राप्त हों जैसे आप उनकी रक्षा
करते हैं वैसे ये आप की निरन्तर रक्षा करें ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र शब्द से जीव, राजा के कर्म और गुणों का वर्णन होने से
इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह छठ्ठीशवां सूक्त और दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य सप्तविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । ५ विराट् त्रिष्टुप् । २ निचृत्त्रिष्टुप् ।

३ । ४ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सर्वैः कीदृशो विद्वान्राजा कमनीयोऽस्तीत्याह ॥

अब पांच ऋचा वाले सताईशवें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में सनको
कैसा विद्वान् राजा इच्छा करने योग्य है इस विषय को० ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते
धियस्ताः । शूरो नृसाता शवसश्चकान आ गो-
मति ब्रजे भज त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः ।
युनजते । धियः । ताः । शूरः । नृऽसाता । शवसः । च-
कानः । आ । गोऽमति । ब्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदं राजानम् (नरः) विद्यासु
नेतारः (नेमधिता) नेमधितौ सङ्ग्रामे (हवन्ते) आह्वयन्ति
(यत्) याः (पार्याः) पालनीयाः (युनजते) युञ्जते अत्र
बहुलं छन्दसित्यलोपो न (धियः) प्रज्ञाः (ताः) (शूरः) श-
त्रूणां हिंसकः (नृसाता) नरः सीदन्ति यस्मिँस्तस्मिन् नृसातौ
(शवसः) वलात् (चकानः) कामयमानः (आ) (गो-
मति) गावो विद्यन्ते यस्मिँस्तस्मिन् (ब्रजे) व्रजन्ति यं तस्मिन्
(भज) (सेवस्व) अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (त्वम्)
(नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजन् यः शूरो श्वसश्चकानस्त्वं नृसाता गोमति
व्रजे न आ भज यमिन्द्रं त्वा यद्या पार्या धियो युनजते तास्त्वमा-
भज ये नरोनेमधिता त्वां हवन्ते तौस्त्वमा भज ॥ १ ॥

भावार्थः—यो ह्यत्र प्रशस्तप्रज्ञः सर्वदा बलवृद्धिमिच्छन्निष्-
ष्टसंमतो विद्वानुद्योगी धार्मिकः प्रजापालनतत्परो नरः स्यात्तमेव सर्वे
कामयन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे राजा जो (शूरः) शत्रुओं की हिंसा करने वाले (श्वसः)
बल से (चकानः) कामना करते हुए (त्वम्) आप (नृसाता) मनुष्य जिस में
बैठते वा (गोमति) गौरों जिस में विद्यमान ऐसे (व्रजे) जाने के स्थान में (नः)
हम लोगों को (आ, भज) अच्छे प्रकार सेविये हे राजन् जिन (इन्द्रम्)
परमेश्वर्य देने वाले आप को (यत्) जो (पार्याः) पालना करने योग्य (धियः)
उत्तम बुद्धि (युनजते) युक्त होती हैं (ताः) उन को आप अच्छे प्रकार सेवो ।
जो (नरः) विद्याओं में उत्तम नीति देने वाले (नेमधिता) संग्राम में आप को (हवन्ते)
बुलाते हैं उन को आप अच्छे प्रकार सेवो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो निश्चय से इस संसार में प्रशंसित बुद्धिवाला, सर्वदा बल वृद्धि
की इच्छा करता हुआ, शिष्ट जनों की संमति वर्तने वाला, विद्वान्, उद्योगी, धार्मिक
और प्रजा पालन में तत्पर जन हो उसी की सब कामना करो ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिञ्जा सखिभ्यः
पुरुहूत नृभ्यः । त्वं हि दृह्ला मघवन्विचेता अपां
वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघवन् । ते । अस्ति । शिक्षा । स-
खिभ्यः । पुरुहूत । नृभ्यः । त्वम् । हि । दृहळा । मघ-
वन् । विचेताः । अप । वृधि । परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (शुष्मः) पुष्कल
वलयुक्तः (मघवन्) परमपूजितधनवान् (ते) तव (अस्ति)
(शिक्षा) शासनम् (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः (पुरुहूत) बहुभिः प्रशंसित
(नृभ्यः) स्वराज्ये नायकेभ्यः (त्वम्) (हि) (दृहळा) दृढानि शत्रु-
सैन्यानि (मघवन्) बहुधनयुक्त (विचेताः) विविधा विशिष्टा
वा चेतः प्रज्ञा यस्य सः (अपा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः
(वृधि) दूरीकुरु (परिवृतम्) सर्वतः स्वीकृतम् (न) इव (राधः)
धनम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मघवन् इन्द्र यस्ते शुष्मोऽस्ति । हे पुरुहूत या
ते सखिभ्यो नृभ्यः शिक्षाऽस्ति । हे मघवन् ! यानि ते दृहळा
सैन्यानि सन्ति तैर्विचेतास्त्वं हि परिवृतं राधो न दृहळा शत्रुसैन्या-
न्यपा वृधि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—स एव राजा सदा वर्धते यो प्रा-
प्ताऽपराधमित्राण्यपि दण्डदानेन विना न त्यजति यो हि सदैवं प्र-
यतते येन स्वस्य मित्रोदासीनशत्रवोऽधिका न भवेयुर्यः सदैव वि-
द्याशिक्षावृद्धये प्रयतते स एव सर्वान्दुष्टैर्लोककण्टकान्दृष्ट्वादीनि-
वार्ध्यं राज्यं कर्तुमर्हति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) परम पूजित धनवान् (इन्द्र) परमैश्वर्य देने वाले

(यः) जो (ते) आप का (शुष्मः) पुष्कल वलयुक्त व्यवहार (अस्ति) है । हे (पुरुहूत) बहूतों से प्रशंसा को प्राप्त जो आप की (सखिभ्यः) मित्रों के लिये वा (नृभ्यः) अपने राज्य में नायक मनुष्यों के लिये- (शिक्षा) सिखावट है । हे (मघवन्) बहुधन युक्त जो आप के (दृह्यन्) दृढ शत्रु सैन्यजन हैं उन से (विचेताः) विविध प्रकार वा विशिष्ट वृद्धि जिन की वह (त्वम्) आप (हि) ही (परिवृतम्) सब ओर से स्वीकार किये (राधः) धन को (न) जैसे वैसे दृढ शत्रुसेनाजनों को (अपा-वृधि) दूर कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—वही राजा सदा बढ़ता है जो अपराधी मित्रों को भी दण्ड देने के बिना नहीं छोड़ता जो ऐसे सदैव उत्तम यत्न करता है जिस से कि अपने मित्र उदासीन, वा शत्रु अधिक न हों और जो सदैव विद्या और शिक्षा की वृद्धि के लिये प्रयत्न करता है वही सब दुष्ट और लोककण्टक डाकुओं को निवार के राज्य करने योग्य होता है ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

**इन्द्रो राजा जगत्तर्षणीनामधि क्षमि विपु-
रूपं यदस्ति । ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोद-
द्राध उपस्तुतश्चिदवाक् ॥ ३ ॥**

इन्द्रः । राजा । जगत्तः । तर्षणीनाम् । अधि । क्षमि ।
विपुऽरूपम् । यत् । अस्ति । ततः । ददाति । दाशुषे । वसू-
नि । चोदत् । राधः । उपऽस्तुतः । चित् । अवाक् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) शत्रूणां विदारकः (राजा) विद्यावि-

नयाभ्यां प्रकाशमानः (जगतः) संसारस्य मध्ये (चर्षणीनाम्)
 मनुष्याणाम् (अधि) उपरि (क्षमि) पृथिव्याम् (विषुरूपम्)
 व्याप्तस्वरूपम् (यत्) (अस्ति) (ततः) तस्मात् (ददाति)
 (दाशुपे) दात्रे (वसूनि) धनानि (चोदत्) प्रेरयेत् (राधः)
 धनम् (उपस्तुतः) समीपे प्रशंसितः (चित्) इव (अर्वाक्)
 योऽधोऽञ्चति सः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सूर्यो जगतोऽधि क्षमि प्रकाशते
 तथेन्द्रो राजा चर्षणीनां मध्ये प्रकाशते यदत्र विषुरूपं व्याप्तस्वरूपं
 धनमस्ति ततो दाशुपे वसूनि ददाति उपस्तुतश्चिदिवावाक्सर्वान्नाधः
 प्रति चोदत्स एव राज्यं कर्तुमर्हेत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये हि राजादयः सूर्यव-
 द्राष्ट्रे प्रकाशितदण्डाः सुखप्रदातारः सन्ति ते हि सर्वं सुखं प्राप्नु-
 वन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे सूर्य (जगतः) संसार के बीच (अधि, क्षमि)
 पृथिवी पर प्रकाशित होता है वैसे (इन्द्रः) शत्रुओं का विदीर्ण करने वाला (राजा)
 विद्या और नम्रता से प्रकाशमान राजा (चर्षणीनाम्) मनुष्यों के बीच प्रकाशित होता
 (यत्) जो (विषुरूपम्) व्याप्तरूप धन (अस्ति) है (ततः) उस से (दाशुपे) देने
 वाले के लिये (वसूनि) धनों को (ददाति) देता और (उपस्तुतः) समीप में प्रशंसा
 को प्राप्त हुए (चित्) के समान (अर्वाक्) नीचे प्राप्त होने वाला सब को (राधः)
 धन के प्रति (चोदत्) प्रेरणा देवे वही राज्य करने के योग्य होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमावाचक है—जो राजा आदि जन सूर्य के
 समान राज्य में दण्ड प्रकाश किये और सुख के देने वाले होते हैं वे ही सब सुख
 पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

नू चित्र इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि
यमते न ऊती । अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय
वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नु । चित्र । नः । इन्द्रः । मघवा । सहूती । दानः । वा-
जम् । नि । यमते । नः । ऊती । अनूना । यस्य । दक्षि-
णा । पीपाय । वामम् । नृभ्यः । अभिऽवीता । सखिऽभ्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् । अत्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (चित्र) अपि (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) विद्युदिव व्याप्तविद्यः (मघवा) बहुधनः (सहूती) समानप्रशंसया (दानः) यो ददाति (वाजम्) धनमनं वा (नि) नितराम् (यमते) यच्छति (नः) अस्मान् (ऊती) उत्था रक्षणाद्यया क्रियया (अनूना) पूर्णा यस्य (दक्षिणा) (पीपाय) वर्धते (वामम्) प्रशस्यं कर्म (नृभ्यः) मनुष्येभ्यः (अभिवीता) अभितस्सर्वतो व्याप्ता अमयाख्या (सखिभ्यः) सुहृद्भ्यः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो मघवा दानः इन्द्रो नस्सहूत्योत्या-
नो वाजं नियमते यस्य चित्सखिभ्यो नृभ्योऽनूनाऽभिवीता दक्षिणा
वामं पीपाय स सर्वेभ्यो नु क्षिप्रं सुखदो भवति ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये राजादयो जना यथावत्पुरुषार्थेन सर्वान्मनुष्या-
नधर्मान्निरोध्य धर्मे प्रवर्त्तयित्वाऽभयं जनयन्ति ते प्रशंसनीया जा-
यन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (मघवा) बहुत धन युक्त (दानः) देने वाला
(इन्द्रः) विजुली के समान विद्या में व्याप्त (नः) हम लोगों को (सहूती) एक-
सी प्रशंसा (ऊत्या) तथा रक्षा आदि क्रिया से (नः) हम लोगों के लिये (धानम्)
धन वा अन्न को (नियमते) निरंतर देता है (यस्य) जिस की (चित्) निश्चित
(सखिभ्यः) मित्र (नृभ्यः) मनुष्यों के लिये (अनूना) पूरी (अभिवीता) सब
ओर से व्याप्त अभय (दक्षिणा) दक्षिणा और (वामम्) प्रशंसा करने योग्य कर्म
(पीपाय) बढ़ता है वह सब के लिये (नु) शीघ्र सुख देने वाला होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो राजा आदि जन यथावत् पुरुषार्थ से सब मनुष्यों को अ-
धर्म से धर्म में प्रवृत्त करा अभय उत्पन्न कराते हैं वे प्रशंसनीय होते हैं ॥ ४ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजा प्रजाजन परस्पर क्या करें इस विषय को० ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो व-
वृत्याम मघाय । गोमदश्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः ।
ववृत्याम । मघाय । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्तः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ ११ ॥

पदार्थः—(नु) सद्यः । अत्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (इन्द्र)

धनोन्नतये प्रेरक (राये) धनाय (वरिवः) परिचरणम् (कृधि)
कुरु अत्र द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्माक्रमस्मभ्यं
वा (आ) (ते) तव (मनः) चित्तम् (ववृत्याम) वर्त्तयेम
(मघाय) धनाय (गोमत्) बहुगवादियुक्तम् (अश्वावत्)
बह्वश्वसहितम् (रथवत्) प्रशस्तरथादियुक्तम् (व्यन्तः) प्राप्नु-
वन्तः (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं राये नो वरिवस्कृधि यत्ते मनोऽस्ति
तन्मघाय वयं न्वाववृत्याम । गोमदश्वाद्वथवद्व्यन्तो यूयं स्वस्ति-
भिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यथा वयं भवन्तं राज्योन्नतये प्रवर्त्तयेम
तथा त्वमस्मान्धनप्राप्तये प्रवर्त्तय । सर्वे भवन्तः परमैश्वर्यं प्राप्या-
स्माकं रक्षणे सततं प्रयतन्तामिति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रसेनेशराजोपदेशकदातृरक्षकप्रवर्त्तकगुणकृत्यव-
र्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति सप्तविंशतितमं सूक्तमेकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) धन की उन्नति के लिये प्रेरणा देने वाले आप (राये)
धन के लिये (नः) हमारी (वरिवः) सेवा (कृधि) करो जो (ते) आप का
(मनः) चित्त है उस को (मघाय) धन के लिये हम लोग (नु) शीघ्र (आ,
ववृत्याम) सब ओर से वर्त्ते (गोमत्) बहुत गो आदि वा (अश्वावत्) बहुत घोड़ों से युक्त
वा (रथवत्) प्रशंसित रथ आदि युक्त धन को (व्यन्तः) प्राप्त होते हुए (यूयम्)
तुम लोग (स्वस्तिभिः) उत्तम सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा
(पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जैसे हम लोग आप को राज्य की उन्नति के लिये प्रवृत्त करावें वैसे हम लोगों को धन प्राप्ति के लिये प्रवृत्त कराओ । सब आप लोग परमेश्वर्य्य को प्राप्त होकर हमारी रक्षा में निरंतर प्रयत्न करो ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, सेनापति, राजा, दाता, रक्षा करने वाले और प्रवृत्ति कराने वाले के गुणों का और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह सत्ताईशवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्याष्टविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । २ । ५ निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धे-

वतस्स्वरः । ३ भुरिक्पङ्क्तिः । ४ स्वराट्प-

ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः । स्वरः ॥

अथ स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

अब पांच ऋचावाले अट्टईश्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथममंत्र में वह राजा क्या करे इस विषय को कहते हैं ॥

ब्रह्मां ए इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हर-
यो सन्तु युक्ताः । विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्तमर्ता
अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते ।
हरयः । सन्तु । युक्ताः । विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त ।
मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) धनमनं वा अत्र च संहितायामिति दीर्घः
(नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्यविद्याप्रापक (उप) (याहि)
(विद्वान्) (अर्वाञ्चम्) येऽर्वागधोञ्चन्ति (ते) तव (ह-
रयः) मनुष्याः अत्र वाच्छन्दसीति रोःस्थानउकारादेशः (सन्तु)
(युक्ताः) कृतयोगाः (विश्वे) सर्वे (चित्) (हि) (त्वा)
त्वाम् (विहवन्त) विशेषेणाऽहूयन्ति (मर्ताः) मनुष्याः (अ-
स्माकम्) (इत्) एव (शृणुहि) शृणु विश्वमिन्व । यो विश्वं
मिनोति तत्सम्बुद्धौ ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विश्वमिन्वेन्द्र ! विद्वांस्त्वं नो ब्रह्मोपा याहि
यस्य तेऽर्वाञ्चो हरयो युक्ताः सन्तु येचिद्धि विश्वे मर्ता स्त्वा वि हवन्त
तैस्तहाऽस्माकं वाक्यमिच्छृणुहि ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यं न्यायवत्या राज्यभक्ताः स्युस्ते
राज्ये सत्कृताः सन्तो निवसन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (विश्वमिन्) सब को फेंकने वा (इन्द्र) परमैश्वर्य्य और
विद्या की प्राप्ति कराने वाले (विद्वान्) विद्यावान् आप (नः) हम लोगों को (ब्रह्म)
धन वा अन्न (उप, याहि) प्राप्त कराओ जिन (ते) आप के (अर्वाञ्चः)
नीचे को जाने वाले (हरयः) मनुष्य (युक्ताः) किये योग (सन्तु) हों (चित्) और जो
(हि) ही (विश्वे) सब (मर्ताः) मनुष्य (त्वा) आप को (वि, हवन्त) विशेषता से बु-
लाते हैं उन के साथ (अस्माकम्) हमारे वाक्य को (इत्) ही (शृणुहि) सुनिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्य न्याय वृत्ति से राज्य भक्त हों वे राज्य में स-
त्कार किये हुए निरन्तर बसें ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

हवन्त इन्द्र महिमा व्यानड्ब्रह्म यत्पासि श-
वसिन्नृपीणाम् । आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र घो-
रः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाळहाः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनड् । ब्रह्म । यत् ।
पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् । आ । यत् । वज्रम् । दधि-
षे । हस्तैः । उग्र । घोरः । सन् । कृत्वा । जनिष्ठाः । अषाळहाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(हवम्) प्रशंसनीयं वाग्व्यवहारम् (ते) तव (इन्द्र) दुष्ट विदारक (महिमा) प्रशंसा समूहः (वि) विशेषेण (आनट्) अश्रोति व्याप्नोति (ब्रह्म) धनम् (यत्) यः (पासि) (शवसिन्) बहुविधं शवो बलं विद्यते यस्य तत्सम्बुद्धौ (ऋषीणाम्) वेदार्थं विदाम् (आ) (यत्) यम् (वज्रम्) (दधिषे) दधसि (हस्ते) करे (उग्र) तेजस्विस्वभाव (घोरः) यो हन्ति सः (सन्) (क्त्वा) प्रज्ञया कर्मणा वा (जनिष्ठाः) जनय (अषाह्वाः) असौढव्याः शत्रुसेनाः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शवसिन्नुगेन्द्र यद्यस्ते महिमा हवं ब्रह्म व्यानज्येन त्वमृषीणां हवं पासि यद्यं वज्रं हस्त आ दधिषे घोरः सन्क्रत्वाऽषाह्वा जनिष्ठः स त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः शस्त्राऽस्त्रप्रयोगकर्त्ता धनुर्वेदादिशास्त्रवित्प्रशस्तसेनो भवेद्यस्य पुण्या कीर्तिर्वर्त्तेत स एव शत्रुहनने प्रजापालने समर्थो भवति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे [शवसिन्] बहुत प्रकार के बल और [उग्र] तेजस्वी स्वभाव युक्त [इन्द्र] दुष्टों के विदारने वाले राजा [यत्] जो [ते] आप का [महिमा] प्रशंसा समूह [हवम्] प्रशंसनीय वाणियों के व्यवहार को और [ब्रह्म] धन को [व्यानट्] व्याप्त होता है तथा आप [ऋषीणाम्] वेदार्थ वेत्ताओं के प्रशंसनीय वाणी व्यवहार की [पासि] रक्षा करते हो और [यत्] जिस [वज्रम्] शस्त्रसमूह को [हस्ते] हाथ में [आ, दधिषे] अच्छे प्रकार धारण करते हो और [घोरः] मारने वाले [सन्] हो कर [क्त्वा] प्रज्ञा वा कर्म से [अषाह्वाः] न सहनेयोग्य शत्रु सेनाओं को [जनिष्ठाः] प्रगट करो अर्थात् ढिठाई उन की दूर करो सो तुम हम लोगों से सत्कार पाने योग्य हो ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! जो शस्त्र और अस्त्रों के प्रयोगों का करने धनुर्वेदा-
दिशास्त्रों का जानने और, प्रशंसायुक्त, सेना वाला हो और जिस की पुण्यरूपी कीर्ति
वर्त्तमान है वही शत्रुओं के मारने और प्रजा जनों के पालने में समर्थ होता है ॥२॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवान्त्संयन्नृन् रोदसी
निनेथ । महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञेऽतूतुजि चि-
तूतुजिरशिश्रत् ॥ ३॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सं । यत् । नृन् ।
न । रोदसी । इति । निनेथ । महे । क्षत्राय । शवसे ।
हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्रत् ॥३॥

पदार्थः—(तव) (प्रणीती) प्रकृष्टनीत्या (इन्द्र) पर-
मैश्वर्ययुक्त (जोहुवानान्) भृशमाहूयमानान् (संयत्) (नृन्)
नायकान् (न) इव (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (निनेथ) नयसि
(महे) महते (क्षत्राय) राज्याय धनाय वा (शवसे) बलाय
(हि) यतः (जज्ञे) जायते (अतूतुजिम्) भृशमहिंस्रम् (चि-
त्) अपि (तूतुजिः) बलवान् (अशिश्रत्) हिनस्ति ॥३॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! हि त्वं महे क्षत्राय शवसे जज्ञे तूतुजिः
सन् हिंसांश्चिद्रवानशिश्रज्जोहुवान् नृन् तूतुजि रोदसी न त्वं सन्निनेथ
तस्य तव प्रणीती सह वयं राज्यं पालयेम ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राजपुरुषाः सूर्यपृथिवीवत् सर्वाः प्रजा धृत्वा धर्मं नयेयुस्ते नीतिज्ञा वेदितव्याः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (हि) जिस कारण आप (महे) महान् (क्षत्राय) राज्य धन और (शक्ते) बल के लिये (जज्ञे) उत्पन्न होते (तूतुजिः) बलवान् होते हुए हिंसक लोगों को (चित्) भी आप (अशिश्नत्) मारते और (यत्) जो (जोहुवानान्) निरन्तर बुलाये हुए (नृन्) जन और (अतूतुजिम्) निरन्तर न हिंसा करने वाले को (रोदसी) आकाश और पृथिवी के (न) समान आप (सं, निनेथ) अच्छे प्रकार पहुंचाते हो उन (तव) आप की (प्रणीती) उत्तम नीति के साथ हम लोग राज्य पालें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो राजपुरुष सूर्य और पृथिवी के समान समस्त प्रजाजनों को धारण कर धर्म को पहुंचावें वे नीति जानने वाले समझने चाहियें ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये इस विषय को० ॥

एभिर्न इन्द्राहमिदं शस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते । प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायीः नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहंऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते । प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायीः । नः । सात् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एभिः) वर्त्तमानैः (नः) अस्मान् (इन्द्र)

दोषविदारक (अहभिः) दिवसैस्सह (दशस्य) देहि (दुर्मि-
त्रासः) दुष्टानि तानि मित्राणि (हि) (क्षितयः) मनुष्याः (पवन्ते)
पवित्रा भवन्ति (प्रति) (यत्) (चष्टे) वदति (अनृतम्)
मिथ्याभाषणम् (अनेनाः) निष्पापः (अव) (द्विता) ह्यो-
र्भावः (वरुणः) वरणीयः (मायीः) उत्तमा प्रज्ञा विद्यते यस्य
सः (नः) अस्मान् (सात्) निश्चिनुयात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! येऽनृतं वदन्ति ते दुर्मित्रासः सन्ति ये
हि क्षितयः सत्यं वदन्ति त एभिर्हभिः पवन्त एतैः सह त्वं नो द-
शस्यानेना भवान्यत्प्रति चष्टे द्विता वरुणो मायीः सन् नः सत्य-
मव सात् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येऽत्राऽसत्यं वदन्ति तेऽधर्मात्मानो ये
सत्यं ब्रुवन्ति ते धार्मिका इति निश्चिन्वन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दोषों के विदीर्ण करने वाले जो (अनृतम्) झूठ
कहते हैं वे (दुर्मित्रासः) दुष्ट मित्र हैं और जो (हि) निश्चित (क्षितयः) मनुष्य सत्य
कहते हैं वे (एभिः) इन वर्तमान (अहभिः) दिवसों के साथ (पवन्ते) पवित्र
होते हैं इन के साथ आप (नः) हम लोगों को (दशस्य) दीजिये और (अने-
नाः) निष्पाप आप (यत्) जिस के (प्रति) प्रति (चष्टे) कहते हैं (द्विता)
तथा दो का होना (वरुणः) जो स्वीकार करने योग्य वह और (मायीः) उत्तम
बुद्धिमान् होता हुआ जन (नः) हम लोगों को सत्य का (अवसात्) निश्चय कर
देवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो यहां झूठ कहते हैं वे अधर्मात्मा पुरुष हैं और
जो सत्य कहते हैं वे धर्मात्मा हैं ऐसा निश्चय करो ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किमुपदिशेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या उपदेश करें इस विषय को० ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो
यददन्नः । यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १२ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः ।
राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अवि-
ष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(वोचेम) उपदिशेम (इत्) (इन्द्रम्) दुष्ट-
शत्रुविदारकम् (मघवानम्) परमैश्वर्यवन्तम् (एनम्) (महः)
महतः (रायः) धनस्य (राधसः) समृद्धस्य (यत्) (ददत्)
दद्यात् (नः) अस्मान् (यः) (अर्चतः) सत्कुर्वतः (ब्र-
ह्मकृतिम्) ब्रह्मणो धनस्य कृतिः क्रिया यस्य तम् (अविष्ठः)
अतिशयेन यविता(यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः)॥५॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योऽर्चतो नो महो राधसो रायोऽविष्ठो
ब्रह्मकृतिमेनं मघवानमिन्द्रं यददत्तमिद्वयं वोचेम यूयं स्वस्तिभि-
र्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यथा वयं राजादीन्मनुष्यान् प्राति सत्यं
सर्वदोषदिशेम तथा यूयमप्युपदिशतैवं परस्परेषां रक्षां विधायोन्न-
तिर्विधेयेति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रविद्वाजगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टाविंशतितमं सूक्तं द्वादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (यः) जो (अर्चतः) सत्कार करते हुए (नः) हम लोगों के (महः) महान् (राधतः) समृद्ध (रायः) धन सम्बन्ध के (अ-विष्टः) प्राप्त होने वाला (ब्रह्मकृतिम्) जिस के धन की क्रिया है (एनम्) इस (मयवानम्) परमेश्वर्यवान् (इन्द्रम्) दृष्टशत्रुओं के विदीर्ण करने वाले को (यत्) जो (ददत्) देवें (इत्) उसी को हम लोग (वोचेम) कहें (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमारी (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जैसे हम लोग राजा आदि मनुष्यों के प्रति सत्य का सर्वदा उपदेश करें वैसे तुम भी उपदेश करो ऐसे परस्पर की रक्षा कर उन्नति विधान करनी चाहिये ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, विद्वान् और राजगुणों और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह अट्टाईशवां सूक्त और वारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्यैकोनविंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ स्वराट्पङ्क्तिः । ३ पङ्क्तिश्छन्दः

पञ्चमः स्वरः । २ विराट्त्रिष्टुप् । ४ । ५

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कस्मै को निर्मातव्य इत्याह ॥

अब पांच ऋचा वाले उनतीशवें सूक्त का प्रारम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में
किस को कौन बनाना चाहिये इस विषय को० ॥

अयं सोमं इन्द्र तुभ्यं सुन्वे आ तु प्र याहि
हरिवस्तदोकाः । पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोर्द-
दो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र ।
याहि । हरिऽवः । तत्तुऽओकाः । पिब । तु । अस्य । सुऽसुत-
स्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सोमः) ओषधिरसः (इन्द्र) दा-
रिद्रविदारक (तुभ्यम्) (सुन्वे) (आ) (तु) (प्र) (याहि)
गच्छ (हरिवः) प्रशस्तैर्मनुष्यैर्युक्त (तदोकाः) तच्छ्रेष्ठमोको
गृहं यस्य सः (पिब) अत्र द्युचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (तु)
(अस्य) (सुषुतस्य) सुष्ठु निर्मितस्य (चारोः) सुन्दरस्य
(ददः) देहि (मघानि) धनानि (मघवन्) बहुधनयुक्त (इयानः)
प्राप्नुवन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मघवन् हरिव इन्द्र योऽयं सोमोऽस्ति यमहं तु तुभ्यं प्रसुन्वे तं त्वं पिब तदोकाः सन्नायाहि अस्य सुषुतस्य चारो-स्तु मघानीयान् अस्मभ्यं ददः ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वैद्यकशास्त्रीत्या निष्पादितं सर्वरोगहरं बुद्धिबलप्रदं महौषधिरसं पिबन्ति ते सुखैश्वर्यमाप्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधन और (हरिवः) प्रशस्त मनुष्य युक्त (इन्द्र) दारिद्र्य विनाशने वाले जो (अयम्) यह (सोमः) ओषधियों का रस है जिस को मैं (तु) तो (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (प्रसुन्वे) सींचता हूं उस को तुम (पिब) पीओ (तदोकाः) वह श्रेष्ठ गृह जिस का है ऐसे होते हुए (आयाहि) आओ (अस्य) इस (सुषुतस्य) सुन्दरनिर्माण किये और (चारोः) सुन्दर जन के (मघानि) धनों को (इयानः) प्राप्त होते हुए हमारे लिये (ददः) देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वैद्यकशास्त्र की रीति से उत्पन्न किये हुए सर्वरोग हरने और बुद्धि बल के देने वाले, बड़ी २ ओषधियों के रस को पीते हैं वे सुख और ऐश्वर्य पाते हैं ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

**ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभि-
र्याहि तूयम् । अस्मिन् पु सवने मादयस्वोप ब्र-
ह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥**

**ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः ।
हरिभिः । याहि । तूयम् । अस्मिन् । उं इति । सु । सवने ।**

मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमाः । नः ॥ २ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मन्) चतुर्वेदवित् (वीर) सकलशुभगुण-
व्यापिन् (ब्रह्मकृतिम्) ब्रह्मणः परमेश्वरस्य कृतिं संसारम् (जु-
षाणः) सेवमानः (अर्वाचीनः) इदानीन्तनः (हरिभिः) सद्गुण-
कर्षकैर्मनुष्यैस्सह (याहि) (तूयम्) शीघ्रम् । तूयमिति क्षिप्र-
नाम निघं० २ । १५ (अस्मिन्) (उ) (सु) (सवने)
सुन्वन्ति निष्पादयन्ति येन कर्मणा तस्मिन् (मादयस्व) आन-
न्दयस्व (उप) (ब्रह्माणि) अधीतानि वेदवचांसि (शृणवः)
शृणु (इमा) इमानि (नः) अस्माकम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मन् वीर ! ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनस्त्वं हरि-
भिस्सह तूयं याहि अस्मिन् सवनेऽस्मान् नु मादयस्व न इमा ब्र-
ह्माणि सूष शृणवः ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विहन् ! त्वं सृष्टिकर्म विज्ञायास्मान्प्रबोधयास्मि-
न् अध्यापनाऽध्ययने कर्मण्यस्माकमधीतं परीक्षय विद्याप्रदानेन सर्वान्
सद्यः प्रमोदय ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मन्) चारवेदों के जानने वाले (वीर) समस्त शुभगुणों
में व्याप्त (ब्रह्मकृतिम्) परमेश्वर की कृति जो संसार इस को (जुषाणः) सेवते-
हुए (अर्वाचीनः) वर्तमान समय में प्रसिद्ध हुए आप (हरिभिः) अच्छे गुणों के
आकर्षण करने वाले मनुष्यों के साथ (तूयम्) शीघ्र (याहि) जाओ (अस्मिन्)
इस (सवने) सवन में अर्थात् जिस कर्म से पदार्थों को सिद्ध करते हैं उस में हम
लोगों को (मादयस्व) आनन्दित कीजिये (नः) हमारे (इमा) इन (ब्रह्माणि)

पड़े हुए वेद वचनों को (सु, उ, उप, शृणवः) उत्तम प्रकार तर्क वितर्क से समीप में सुनिये ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वान्! आप सृष्टि के क्रम को जान कर हम को जतलाओ इस में पढ़ाना पढ़ना काम और पड़े हुए की परीक्षा करो और विद्यादान से शीघ्र प्रमोद देखो ॥ २ ॥

केऽध्यापकाऽध्येतारः परीक्षकाः प्रशंसनीया इत्याह ॥

कौन पढ़ाने और पढ़ने वाले प्रशंसा करने योग्य हैं इस विषय को० ॥

का ते अस्त्यरङ्कृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते म-
घवन्दाशेम । विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र
शृणवो हवमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्भऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नू-
नम् । ते । मघऽवन् । दाशेम । विश्वाः । मतीः । आ । त-
तने । त्वाऽया । अथ । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(का) (ते) तव (अस्ति) (अरङ्कृतिः)
अलङ्कारः (सूक्तैः) सुप्रसूक्तार्थैर्वेदवचोभिः (कदा) (नूनम्)
निश्चितम् (ते) तुभ्यम् (मघवन्) (दाशेम) दद्याम (विश्वाः)
अखिलाः (मतीः) प्रज्ञाः (आ) (ततने) विस्तृणीयाम् (त्वाया)
त्वदीयया (अथ) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (मे) मम
(इन्द्र) विद्येश्वर्यसम्पन्न (शृणवः) शृणु (हवा) हवानि श्रु-
तानि (इमा) इमानि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र ! का तेऽरङ्कृतिरस्ति सूक्तैस्ते

नूनं विश्वा मतीर्वियं कदा दाशेम त्वायाऽहमा ततनेऽध त्वं मे ममेमा
हवा शृणवः ॥ ३ ॥

भावार्थः—तेऽध्यापकाः श्रेष्ठा भवन्ति य इमान्स्वकीयान्वि-
द्यार्थिनः कदा विद्वांसः करिष्यामेतीच्छन्ति सर्वेभ्यः सत्यानि प्रज्ञा-
नानि प्रयच्छन्ति त एव विद्यार्थिनः श्रेष्ठाः सन्ति य उत्साहेन स्वा-
धीतस्योत्तमाम्परीक्षां प्रददति त एव परीक्षकाः श्रेष्ठाः सन्ति ये
परीक्षायां कस्यापि पक्षपातं न कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य्य सम्पन्न
(का) कौन (ते) आप का (अरङ्कृतिः) अलंकार (अस्ति) है (सूक्तैः) और
अच्छे प्रकार कहा है अर्थ जिन का उन वेद वचनों से (ते) आप को (नूनम्)
निश्चित (विश्वाः) सब (मतीः) बुद्धियों को हम लोग (कदा) कब (दाशेम)
देवें (त्वाया) आप की बुद्धि से मैं (आततने) विस्तार करूं (अध) इस के अ-
नन्तर आप (मे) मेरे (इमा) इन (हवा) सुने वाक्यों को (शृणवः) सुनो ॥३॥

भावार्थः—वे अध्यापक श्रेष्ठ होते हैं जो इन अपने विद्यार्थियों को कब
विद्वान् करें ऐसी इच्छा करते हैं और सब के लिये सत्य उत्तम ज्ञानों को देते हैं और
वेही विद्यार्थी श्रेष्ठ हैं जो उत्साह से अपने पढ़े हुए की उत्तम परीक्षा देते हैं तथा
वेही परीक्षा करने वाले श्रेष्ठ हैं जो परीक्षा में किसी का पक्षपात नहीं करते हैं ॥३॥

केऽध्यापका वरतमाः सन्तीत्याह ॥

कौन पढ़ानेवाले अतिश्रेष्ठ हैं इस विषय को० ॥

उतो घा ते पुरुष्याऽ इदासन्धेषां पूर्वेषामशृ-
णोर्ऋषीणाम् । अधाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं
न इन्द्रासि प्रमंतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो । इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । ये-
 पाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् । अध । अहम् ।
 त्वा । मघवन् । जोह्वीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि ।
 प्रमतिः । पिताऽइव ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उतो) अपि (घ) एव । अत्र ऋचि तुनुधे-
 ति दीर्घः (ते) (पुरुष्याः) पुरुषेषु साधवः (इत्) एव (आ-
 सन्) भवन्ति (येषाम्) (पूर्वेषाम्) पूर्वमधीतविद्यानाम् (अ-
 शृणोः) शृणुयाः (ऋषीणाम्) वेदार्थशब्दसम्बन्धविदाम् (अध)
 अथ (अहम्) (त्वा) त्वाम् (मघवन्) विद्यैश्वर्यसम्पन्न
 (जोह्वीमि) भृशं प्रशंसामि (त्वम्) (नः) अस्माकम्
 (इन्द्र) विद्यैश्वर्यप्रद (असि) (प्रमतिः) प्रकृष्टप्रज्ञः (पितेव)
 जनकवत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मघवनिन्द्र ! यस्त्वं येषां पूर्वेषामृषीणां सका-
 शाद्देदानशृणोरुतो ये पुरुष्या घासँस्ते नोऽस्माकमध्यापकाः सन्तु-
 यतस्त्वं नोऽस्माकं पितेव प्रमतिरसि तस्मादधाहं त्वेज्जोह्वीमि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये विद्वांसः पितरः पुत्रानिव विद्या-
 धिनः पालयन्ति त एव सत्कर्तव्याः प्रशंसनीया भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) विद्याऐश्वर्य्यं से सम्पन्न (इन्द्र) विद्या ऐश्वर्य्यदेने
 घाले विद्वान् जो आप (येषाम्) जिन (पूर्वेषाम्) पाहिले जिन्हों ने विद्या पढ़ी उन
 (ऋषीणाम्) ऋषिजनों से वेदों को (अशृणोः) सुनो (उतो) और जो (पु-
 रुष्याः) पुरुषों में सत्पुरुष (घ) ही (आसन्) होते हैं (ते) वे (नः) हमारे

अध्यापक हों जिस से [त्वम्] आप हमारे [पितेव] पिता के समान [प्रमतिः] उत्तम बुद्धि वाले [असि] हैं इस से [अथ] इस के अनंतर [अहम्] मैं [त्वा] आप की [इत्] ही [जोहवीमि] निरंतर प्रशंसा करूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो विद्वान्पितृजन पुत्रों के समान विद्यार्थियों की पालना करते हैं वे ही सत्कार करने और प्रशंसा करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः केऽत्र सर्वेषां रक्षकाः सन्तीत्याह ॥

फिर कौन यहां संसार में सब की रक्षा करने वाले होते हैं इस वि० ॥

**वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो
यददन्नः । यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १३ ॥**

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महो रायः ।
राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् ।
अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वोचेम) वदेम (इत्) एव (इन्द्रम्) अ-
विद्यान्धकारविदारकमध्यापकम् (मघवानम्) प्रशस्ताविद्याधनव-
न्तम् (एनम्) (महः) महतः (रायः) विद्याधनस्य (राधसः)
शरीरात्मबलवर्धकस्य (यत्) यम् (ददत्) दद्यात् (नः) अ-
स्मभ्यम् (यः) (अर्चतः) सत्कृतस्य (ब्रह्मकृतिम्) वेदोक्तां
सत्यक्रियाम् (अविष्ठः) अतिशयेन रक्षकः (यूयम्) विद्यावृद्धाः
(पात) (स्वस्तिभिः) सुशिक्षाभिः (सदा) (नः) (अ-
स्मान्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात हे परीक्षक ! योऽविष्ठो ब्रह्मकृतिं नो ददद्यद्यमर्चतो महो राधसो रायः प्रदातारमेनं मघवानभिन्द्रं वयं वोचेम तं यूयमपि प्रशंसत ॥ ५ ॥

भावार्थः—येऽक्षयस्य सर्वत्र सत्कारहेतोर्विद्याधनस्य दातारः सन्ति त एव सर्वेषां यथावत्पालका वर्तन्त इति ॥ ५ ॥

अथेन्द्रसोमयानाध्यापकाऽध्येतृपरीक्षकविद्यादातृगुणकृत्यप्रशं-

सनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्येकोनविंशत्तमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो [यूयम्] विद्यावृद्ध तुम [स्वस्तिभिः] उत्तम शिक्षाओं से [नः] हम लोगों की [सदा] सदा [पात] रक्षा करो हे परीक्षा करने वाले [यः] जो [अविष्ठः] अतीव रक्षा करने वाला [ब्रह्मकृतिम्] वेदोक्त सत्य क्रिया को [नः] हम लोगों के लिये [ददत्] देवे वा [यत्] जिसको [अर्चतः] सत्कार किये हुए जन का [महः] महान् [राधसः] शरीर और आत्मा के बल का बढ़ाने वाला [रायः] विद्यारूपी धन का उत्तम प्रकार से देने वाले [एनम्] इस [मघवानम्] प्रशस्त विद्या धन युक्त [इन्द्रम्, इत्] अविद्यान्धकार विदीर्ण करने वाले अध्यापक की हम लोग [वोचेम] प्रशंसा करें उसकी तुम भी प्रशंसा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो जन नाश न होने वाले सर्वत्र सत्कार के हेतु विद्याधन के देने वाले हैं वे ही सब के यथावत् पालने वाले हैं ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, सोम, यान, अध्यापक, अध्येता, परीक्षक और विद्या देने वालों के गुण और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह उनतीसवां सूक्त और तेरहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथा पञ्चर्चस्य त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो दे-
वता । १ विराट् त्रिष्टुप् । ५ निचृत्विष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ३
निचृत्पङ्क्तिः । ४ । ५ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ को राजा प्रशंसनीयो भवतीत्याह ॥

अत्र पांच ऋचा वाले तीशवें सूक्त का आरंभ है उस के प्रथम मन्त्र में
कौन राजा प्रशंसा करने योग्य होता है इस विषय को० ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इ-
न्द्र रायो अस्य । महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्ष-
त्राय पौस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः ।
इन्द्र । रायः । अस्य । महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र ।
महि । क्षत्राय । पौस्याय । शूर ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्मान् (देव) दि-
व्यगुणसम्पन्न (शवसा) उत्तमेन बलेन (याहि) प्राप्नुहि (शु-
ष्मिन्) प्रशंसितबलयुक्त (भव) अत्र द्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः
(वृधः) वर्धनस्य (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (रायः) धनस्य रा-
ज्यस्य वा (अस्य) (महे) महते (नृम्णाय) धनाय (नृपते)
नृणां पालक (सुवज्र) शोभनशस्त्रास्त्रप्रयोगकुशल (महि) म-
हते (क्षत्राय) राष्ट्राय (पौस्याय) पुंसु भवाय बलाय (शूर)
निर्भय ॥ १ ॥

अन्वयः—हे शूर सुवज्र नृपते ! शुष्मिन्देवेन्द्र त्वं शवसा नो-

ऽस्मानायाह्यस्य रायो वृधो भव महे नृम्णाय महि क्षत्राय पौंस्याय
च प्रयतस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—स एव राजा श्रेष्ठो भवति यो राष्ट्ररक्षणे सततं प्र-
यतेत धनविद्यावृद्ध्या प्रजाः संपोष्य सुखयेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (सुवज्र) उत्तम शस्त्र और अस्त्रों के चलाने
में कुशल (नृपते) मनुष्यों की पालना करने वाले (शुष्मिन्) प्रशंसितबलयुक्त
(देव) विद्या गुण संपन्न (इन्द्र) परमपेश्वर्यवान् राजन् आप (शवसा) उत्तम बल
से (नः) हम लोगों को (आयाहि) प्राप्त होओ (अस्य) इस (रायः) धन वा राज्य
की (वृधः) वृद्धि संचन्धी (भव) हूजिये और (महे) महान् (नृम्णाय) धन
के तथा (महि) महान् (क्षत्राय) राज्य के और (पौंस्याय) पुरुष विषयक बल
के लिये प्रयत्न करो ॥ १ ॥

भावार्थः—वही राजा श्रेष्ठ होता है जो राज्य की रक्षा में निरन्तर उत्तम
यत्न करे और धनविद्या की वृद्धि से प्रजा को अच्छे प्रकार पुष्टि देकर सुखी करे ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवांचि तनूषु शूराः सू-
र्यस्य सातौ । त्वं विश्वेषु सेन्यो जनैषु त्वं वृत्रा-
णि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊंइति । त्वा । हव्यम् । विवांचि । तनूषु । शूराः ।
सूर्यस्य । सातौ । त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनैषु । त्वम् । वृ-
त्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(हवन्ते) आह्वयन्तु (उ) (त्वा) त्वाम् (हव्यम्) आह्वानयोग्यम् (विवाचि) विरुद्धा वाचो यस्मिन्सङ्ग्रामे भवन्ति तस्मिन् (तनूषु) विस्तृतबलेषु शरीरेषु (शूराः) शत्रूणां हिंसकाः (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्येव राज्यस्य मध्ये (सातौ) संविभागे (त्वम्) (विश्वेषु) (सेन्यः) सेनासु साधुः (जनेषु) मनुष्येषु (त्वम्) (वृत्राणि) शत्रुसैन्यानि (रन्धय) हिंसय (सुहन्तु) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यस्त्वं विश्वेषु जनेषु सेन्यः सन्वृत्राणि रन्धय त्वं यथा वीरः सन् शत्रून्सुहन्तु तथैतान्हिन्धि सूर्यस्य किरणा इव तनूषु प्रकाशमानाः शूरा यं हव्यं त्वा सातौ विवाच्यु हवन्ते तांस्त्वमाह्वय ॥ २ ॥

भावार्थः—स एवं राजा सर्वप्रियो भवति यो न्यायेन प्रजाः संपालय सङ्ग्रामान्विजयते ॥ २ ॥

पदार्थः—परमैश्वर्ययुक्त जो (त्वम्) आप (विश्वेषु) सब (जनेषु) मनुष्यों में (सेन्यः) सेना में उत्तम होते हुए (वृत्राणि) शत्रु सैन्य जन आदि को (रन्धय) मारो (त्वम्) आप जैसे वीर होता हुआ जन शत्रुओं को अच्छे प्रकार हने वैसे उन को आप (सुहन्तु) मारो (सूर्यस्य) सवितृमण्डल की किरणों के समान राज्य के बीच और (तनूषु) फैला है बल जिन में उन शरीरों में प्रकाशमान (शूराः) शत्रुओं के मारने वाले जन जिन (हव्यम्) बुलाने योग्य (त्वा) आप को (सातौ) संविभाग में अर्थात् बांट चूट में वा (विवाचि, उ) विरुद्ध वाणी जिस में होती है उस संग्राम में (हवन्ते) बुलावें उन को आप बुलावें ॥ २ ॥

भावार्थः—वही राजा सर्वप्रिय होता है जो न्याय से प्रजा की अच्छी पालना कर संग्राम जीतता है ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशः सन् किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा होता हुआ क्या करे इस विषय को० ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतु-
मुपमं समत्सु । न्यग्निः सीदत्सुरो न होता हु-
वानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुदिना । व्युच्छान् । दधः । यत् ।
केतुम् । उपमम् । समत्सु । नि । अग्निः । सीदत् । असुरः ।
न । होता । हुवानः । अत्र । सुभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अहा) अहानि दिनानि (यत्) यान् (इन्द्र)
सूर्य इव वर्तमान (सुदिना) सुखकराणि दिनानि (व्युच्छान्)
विवासितान् (दधः) धेहि (यत्) यम् (केतुम्) प्रज्ञाम् (उ-
पमम्) येन उपमिमीते तम् (समत्सु) सङ्ग्रामेषु (नि) नि-
तराम् (अग्निः) पावक इव तेजस्वी (सीदत्) निषीदति (असुरः)
योऽसुप्नु रमते सः (न) इव (होता) हवनकर्त्ता (हुवानः)
स्पर्धमानः (अत्र) (सुभगाय) सुष्ठैश्वर्याय (देवान्) विदुषः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रात्र समत्सु यद्यान् देवान्सुभगायाऽसुरो
होता न शत्रून् युद्धाग्नौ हुवानः सन्नग्निरिव भवान्निषीदद्यदुपमं केतुं
महा सुदिना व्युच्छाँश्च देवान्समत्सु दधः स त्वं विजेतुं शक्नोषि ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—स एव राजा विजयते य उ-
त्तमाञ्छुरवीरान्विदुषः स्वसेनायां सत्कृत्य रक्षेद्यथा होताऽग्नौ साकल्यं
जुहोति तथा शत्र्वाऽस्त्राग्नौ शत्रूञ्जुहुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्त्तमान (अत्र) इन (सप्तसु) संग्रामों में (यत्) जिन (देवान्) विद्वानों को (सुभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य के लिये (असुरः) जो प्राणों में रमता है उस (होता) होम करने वाले के (न) समान शत्रुओं को युद्ध की आग में (हुवानः) होमते अर्थात् उन को स्पर्द्धा से चाहते हुए (अग्निः) अग्नि के समान आप (नि, सीदत्) निरन्तर स्थिर होते हो और (यत्) जिस (उपमम्) उपमा दिलाने वाली (केतुम्) बुद्धि के विषय को (अहा) साधारण दिन वा (सुदिना) सुख करने वाले दिनोंदिन (व्युच्छान्) विविध प्रकार से बसाये हुए विद्वानों को संग्रामों में (दधः) धारण करो सो आप जीत सकने हो ॥३॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—वही राजा जीतता है जो उत्तम शूरवीर विद्वानों को अपनी सेना में सत्कार कर रखे जैसे होम करने वाला अग्नि में साकल्य होमता है वैसे शस्त्र और अस्त्रों की अग्नि में शत्रुओं को होमें ॥ ३ ॥

पुनः कस्योत्तमे विजयप्रशंसे भवेतामित्याह ॥

फिर किसकी उत्तम जीत और प्रशंसा होती है इस विषय को० ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददन्तो मृधानि । यच्छां सूरिभ्यं उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्रवन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददन्तः । मृधानि । यच्छां । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभुवः । जरणाम् । अश्रवन्त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्य-प्रद (ये) (च) (देव) विद्वन् (स्तवन्त) प्रशंसन्ति (शूर)

शत्रूणां हिंसक (ददतः) दानं कुर्वतः (मघानि) धनानि (य-
च्छ) देहि । अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (सूरिभ्यः) विद्मद्भ्यः
(उपमम्) उपमिमीते येन तम् (वरूथम्) गृहम् (स्वाभुवः)
ये सुष्ठु समन्तादुत्तमा भवन्ति ते (जरणाम्) जरावस्थाम् (अ-
श्वन्त) अश्रुवते ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र देव ये सूरिभ्यो मघानि ददतस्त उपमं
स्तवन्त ये च स्वाभुवो वरूथं जरणामश्वन्त ते वयं त्वां प्रशंसेम
त्वं नो मघानि यच्छ ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो राजा सुपरीक्ष्य विद्मद्भ्यो धनादिकं दत्वा स-
त्कृत्यैतान्विद्यावयोवृद्धान्धार्मिकान् सेनायधिकारेषु नियोजयति तस्य
सर्वदा विजयप्रशंसे जायेते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शत्रुओं के मारने और (इन्द्र) परमेश्वर्य्य देने वाले
(देव) विद्वान् जन (ये) जो (सूरिभ्यः) विद्वानों के लिये (मघानि) धनों को
(ददतः) देते हुए (ते) आप के (उपमम्) जिस से उपमादी जाती उस कर्म की
(स्तवन्त) प्रशंसा करते हैं (च) और जो (स्वाभुवः) अच्छे प्रकार सन और
से उत्तम होते हैं वे जन (वरूथम्) घर और (जरणाम्) जरावस्था को (अश्व-
न्त) प्राप्त होते हैं (ते) वे (वयम्) हम लोग आप की प्रशंसा करें आप हम लोगों के
लिये धनों को (यच्छ) देओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो राजा अच्छी परीक्षा कर विद्वानों के लिये धन आदि दे और
सत्कार कर इन विद्या अवस्था वृद्ध धार्मिक जनों को सेना आदि के अधिकारों में नि-
युक्त करता है उस की सर्वदा जीत और प्रशंसा होती है ॥ ४ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

वोचेमेदिन्द्रं मधवानमेनं महो रायो राधसो य-
ददन्नः । योऽर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मधऽवानम् । एनम् । महः । रा-
यः । राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृ-
तिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वोचेम) सत्यं प्रशंसेम (इत्) एव (इन्द्रम्)
भयविदारकम् (मधवानम्) बहुधनैश्वर्योपपन्नम् (एनम्) (महः)
महतः (रायः) धनस्य (राधसः) सुसमृद्धिकरस्य (यत्) यम्
(ददत्) ददाति (नः) अस्मान् (यः) (अर्चतः) सत्कु-
र्वतः (ब्रह्मकृतिम्) परमेश्वरोपदिष्टां प्रियां गाम् (अविष्ठः) अति-
शयेन रक्षकः (यूयम्) राजाद्याः (पात) (स्वस्तिभिः) (स-
दा) (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽविष्ठोऽर्चतो नो ब्रह्मकृतिं ददद्य-
मेनं मधवानं महो राधसो रायो वर्धकमिन्द्रं वोचेम तमिद्यूयमपि स-
त्यमुपदिशत हे राजादयो जना यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि सर्वे सत्योपदेशकाः स्युस्तर्हि राजा कदाचि-
दपि प्रमाहीनो न स्याद्यदा राजा धर्मिष्ठो भवेत्तदा सर्वे मनुष्याः

धर्मात्मानो भवेयुरेवं परस्परेषां रक्षणो न सदैव सुखं यूयं प्राप्नुतेति ॥५॥

अत्रेन्द्रराजप्रजाभृत्योपदेशककृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थ-
न सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति त्रिंशत्तमं सूक्तं चतुर्दशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (अविष्टः) अतीव रक्षा करने वाला
(अर्चतः) सत्कार करते हुए (नः) हम लोगों को प्राप्त होकर (ब्रह्मकृतिम्) प-
रमेश्वर ने उपदेश की हुई प्रिय वाणी (ददत्) देता है (यत्) जिस (एनम्)
इस (मयदानम्) बहुत धन और ऐश्वर्य से युक्त तथा (महः) महान् (राधसः)
उत्तम समृद्धि करने वाले (रायः) धन की वृद्धि करने और (इन्द्रम्) मयविदीर्ण
करने वाले विषय को (वोचेम) सत्य कहें (इत्) उसी को तुम भी सत्य उपदेश
करो । हे राजा आदि जनो (यूयम्) तुम (स्वास्तिभिः) सर्वसुखों से (नः) हम
लोगों की (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि सब मनुष्य सत्य के उपदेश करने वाले हों तो राजा कभी
ज्ञान हीन न हो जब राजा धर्मिष्ठ हो तब सब मनुष्य धर्मात्मा हों ऐसे परस्पर की रक्षा
से सदैव सुख तुम लोग पाओ ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, प्रजा, भृत्य और उपदेशक के काम का वर्णन होने
से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह तीशवां सूक्त और चौदहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्यैकविंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देव-
ता । १ विराड्गायत्री । २ । ८ गायत्री । ६ । ७ । ९ नि-
चृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । ३ । ४ । ५ आर्च्युष्णि-
क् छन्दः । ऋषभः स्वरः । १० । ११ भुरिगनुष्टुप्
। १२ अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सखिभिर्मित्राय किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब बारह ऋचा वाले इकतीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मित्रों
को मित्र के लिये क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । स-
खायः सोमपावने ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिश्श्वाय । गायत । स-
खायः । सोमऽपावने ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय
(मादनम्) आनन्दनम् (हर्यश्वाय) हरयो मनुष्या हरणशीला
वा अश्वा यस्य सः (गायत) प्रशंसत (सखायः) सुहृदः (सो-
मपावने) यः सोमं पिबति तस्मै ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सखायो वो युष्माकं हर्यश्वाय सोमपावन् इन्द्राय
मादनं यूयं प्रगायत ॥ १ ॥

भावार्थः—ये सखायः स्वसखीनामानन्दं जनयन्ति ते सखायो
भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो (वः) तुम्हारे (हर्यश्वाय) मनुष्य वा ह-
रणशील घोड़े जिस के विद्यमान हैं उस (सोमपात्रे) सोम पीने वाले (इन्द्राय) प-
रमैश्वर्यवान् के लिये (मादनम्) आनन्द तुम (प्रगायत) अच्छे प्रकार गाओ ॥१॥

भावार्थः—जो मित्रजन अपने मित्रजनों को आनन्द उत्पन्न करते हैं वे मित्र
होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

**शंसेदुक्थं सुदानवे उत द्युक्षं यथा नरः । चक्र-
मा सत्यराधसे ॥ २ ॥**

शंसं । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा ।
नरः । चक्रम । सत्यराधसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(शंसे) प्रशंस (इत्) एव (उक्थम्) प्रशं-
सनीयम् (सुदानवे) उत्तमदानाय (उत) अपि (द्युक्षम्)
कमनीयम् (यथा) (नरः) मनुष्याः (चक्रम) कुर्याम् । अत्र
संहितायामिति दीर्घः (सत्यराधसे) सत्यं राधो धनं यस्य तस्मै ॥२॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा नरो वयं सुदानवे सत्यराधसे द्यु-
क्षमुक्थं चक्रम तथा त्वमिच्छंस उत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे विद्वांसो यस्य धर्मजं धनं सुपात्रे-
भ्यो दानं च वर्त्तते तमेवोत्तमं विजानीत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (यथा) जैसे (नरः) मनुष्य हम लोग (सुदानवे)

उत्तम दान के लिये वा (सत्यराधसे) सत्य जिस का धन है उस के लिये (द्यु-
क्षम्) मनोहर (उक्थम्) प्रशंसनीय काम (चक्रम्) करें वैसे आप (इत्) ही
(शंसे) प्रशंसा करें (उत) ही ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे विद्वानो ! जिस का धर्म से उ-
त्पन्न हुआ धन है और सुपात्रों के लिये दान वर्तमान है उसी को उत्तम जानो ॥ २ ॥

पुनः स विद्वान्कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो इस विषय को० ॥

**त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हि-
रण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥**

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो
इति शतक्रतो । त्वम् । हिरण्ययुः । वसोइति ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त
(वाजयुः) वाजं प्रशस्तमन्नं धनं वाऽऽत्मन इच्छति (त्वम्) (ग-
व्युः) गां पृथिवीमुत्तमां वाचं वा कामयमानः (शतक्रतो) अ-
संख्यप्रज्ञ (त्वम्) (हिरण्ययुः) हिरण्यं सुवर्णं कामयमानः (व-
सो) वासयितः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शतक्रतो वसविन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युस्त्वं हिरण्य-
युस्त्वं नोऽस्माकं रक्षकोऽध्यापको वा भव ॥ ३ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैरिदमेष्टव्यं यो धर्मात्माऽऽप्तो विद्वान्ना-
जाऽध्यापकः परीक्षको वा स सततमुन्नेता स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रतो) असंख्यप्रज्ञावान् (वसो) वसाने वाले (इन्द्र) परम ऐश्वर्ययुक्त (वाजयुः) प्रशंसित अन्न वा धन अपने को चाहने वाले (त्वम्) आप (गन्धुः) पृथिवी वा उत्तम वाणी की कामना करने वाले (त्वम्) आप (हिरण्ययुः) सुवर्ण की कामना करने वाले (त्वम्) आप (नः) हमारी रक्षा करने और पढ़ाने वाले हूजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को यही इच्छा करनी चाहिये जो धर्मात्मा आप विद्वान् राजा अध्यापक वा परीक्षा करने वाला है सो निरन्तर उन्नति करने हारा हो ॥३॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् ।
विद्धि त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥**

**वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।
विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(वयम्) (इन्द्र) विद्यैश्वर्ययुक्त राजन अध्यापक वा (त्वायवः) त्वां कामयमानः (अभि) (प्र) (नोनुमः) भृशानमेम (वृषन्) बलवन्बलप्रद (विद्धि) विजानीहि (तु) (अस्य) (नः) अस्मान् (वसो) वासयितः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वसो वृषन् इन्द्र त्वायवो वयं त्वामभि प्र णोनुमस्त्वं नस्त्वस्य राज्यस्य रक्षितृन्विद्धि ॥ ४ ॥

भावार्थः—यथा धार्मिक्यः प्रजा धार्मिकं राजानं कामयन्ते नमस्यन्ति तथैव राजैता धार्मिकीः प्रजाः कामयेत सततं नमस्येत् ॥४॥

पदार्थः—हे (वसो) वसाने (वृषन्) बल रखने और बल के देने वाले (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्ययुक्त राजा वा अध्यापक (त्वायवः) आप की कामना करने वाले (वयम्) हम लोग आप को (अभि, प्र, णोनुमः) सब ओर से अच्छे प्रकार निरंतर प्रणाम करें आप (नः) हम को (तु) तो (अस्य) इस राज्य के रक्षा करने वाले (विद्धि) जानो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जैसे धार्मिक प्रजा जन धार्मिक राजा की कामना करते और उस को नमते हैं वैसे ही राजा इस धार्मिकी प्रजा की कामना करे और निरंतर नमों ॥ ४ ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे इस विषय को० ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीररावणे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अरावणे । त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (निदे) निन्दकाय (च) (वक्तवे) वक्तव्याय (अर्यः) स्वामी सन् (रन्धीः) हिंस्याः (अरावणे) अदात्रे (त्वे) त्वयि (अपि) (क्रतुः) प्रज्ञा (मम) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजन्यस्त्वं यो मम त्वे क्रतुरस्ति तं मा रन्धीरपितु नो वक्तवे अरावणे निदे च भृशं दण्डं दद्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव विद्याधर्मसुशीलता वर्धयित्वा निन्दका रीन्दुष्टान्मनुष्यान्निवार्य प्रजाः सततं रञ्जयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजा (अर्यः) स्वामी होते हुए जो (मम, त्वे) मेरी बुद्धि तुम्हारे बीच (क्रतुः) उत्तम बुद्धि है उस को (मा) मत (रन्धीः) नष्ट करो (अपि) किन्तु (नः) हमारे (वक्तवे) कहने योग्य (अरावणे) न देनेवाले के लिये और (निदे) निन्दक के लिये (च) भी निरन्तर दण्ड देओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव विद्या, धर्म और सुशीलता बढ़वाने के लिये निन्दक, दुष्ट मनुष्यों को निवार के प्रजा को निरन्तर प्रसन्न करे ॥ ५ ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो इस विषय को० ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥ १५ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सप्रथः । पुरःयोधः । च । वृत्रहन् । त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (वर्म) कवचमिव (असि) (सप्रथः) सप्रख्यातिः (पुरः) पुरस्तात् (योधः) योद्धा (च) (वृत्रहन्) दुष्टानां हन्तः (त्वया) (प्रति) (ब्रुवे) उपदिशामि (युजा) यो न्यायेन युनक्ति तेन ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् राजन् ! यस्त्वं योधः सप्रथो वर्मेव चासि येन युजा त्वयाऽहं प्रति ब्रुवे स त्वं पुरो रक्षको भव ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि राजा सत्कीर्तिः सुशीलो निरभिमानो विद्वान्स्यात्तर्हि तं प्रति सर्वे सत्यं ब्रूयुः स च श्रुत्वा प्रसन्नः स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) दुष्टों के हनने वाले राजा जो (त्वम्) आप (यो-
धः) युद्ध करने वाले (सप्रथः) प्रख्याति प्रशंसा के सहित (वर्म, च) और कव-
च के समान (असि) हैं जिस (युजा) न्याय से युक्त होने वाले (त्वया) आप के साथ मैं
(प्रति, ब्रुवे) प्रत्यक्ष उपदेश करता हूँ सो आप (पुरः) आगे रक्षा करने वाले हूँजिये ॥६॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो राजा सत्कीर्ति, सुशील,
निरभिमान, विद्वान् हो तो उस के प्रति सब सत्य बोलें और वह सुनकर प्रसन्न हो ॥६॥

पुनस्तस्य विद्याविनये किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर उस की विद्या और विनय क्या करें इस विषय को० ॥

**महाँ उतामि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । म-
मनाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥**

**महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति-
स्वधाऽवरी । सहः । ममनाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥**

पदार्थः—(महान्) (उत) अपि (असि) (यस्य)
(ते) तव (अनु) (स्वधावरी) वह्नादिप्रदे (सहः) बल-
म् (ममनाते) अभ्यासाते (इन्द्र) राजन् (रोदसी) द्यावापृ-
थिव्यौ ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा महान् सूर्योऽस्ति तथा यस्य सका-
शात्स्वधावरी रोदसी अनु ममनाते तस्य ते तथैव सेनाराष्ट्रे स्याता-
मुताऽपि यतस्त्वं महानसि तस्मात्सहो गृहीत्वा निर्वलान्पालय ॥७॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—यस्य राज्ञः प्रजासेने धार्मिके
सुरक्षिते स्तस्तस्य सूर्यवत्प्रतापो भवति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) राजा जैसे (महान्) बड़ा सूर्य है वैसे (यस्य) जिस के सकाश से (स्वधावरी) बहुत अन्न की देने वाली (रोदसी) आकाश और पृथिवी (अनु, मन्नाते) अनुकूलता से अभ्यास करते हैं उन (ते) आप के वैसे ही सेना और राज्य हों (उत) और जिस से आप महान् (असि) हैं इस से (सहः) बलको ग्रहण कर निर्वलों को पालो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जिस राजा की प्रजा और सेना धार्मिक और सुरक्षित हों उस का सूर्य के समान प्रताप होता है ॥ ७ ॥

कः प्रशंसनीयः स्यादित्याह ॥

कौन प्रशंसा करने योग्य हो इस विषय को० ॥

तं त्वां मरुत्वतीं परि भुवद्वाणीं सयावरी । न-
क्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सयावरी ।
नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(तम्) (त्वा) त्वाम् (मरुत्वती) प्रशस्ता मरुतो मनुष्या विद्यन्ते यस्यां सा (परि) (भुवत्) भवेत् (वाणी) वाक् (सयावरी) या सहैव याति (नक्षमाणा) सर्वासु विद्यासु व्याप्नुवती (सह) (द्युभिः) विज्ञानादिप्रकाशैः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यं त्वा मरुत्वती सयावरी नक्षमाणा वाणी द्युभिः सह परिभुवत्तं त्वा वयं सर्वतो भूषयेम ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य विदुषो राज्ञ उपदेशकस्य वा सकलविद्यायुक्ता वाणी उत्तमा कार्यकरा उपदेश्या वा स्यात् स एव सर्वा प्रशंसामर्हति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वाने जिन (त्वा) आप को (मरुत्वती) जिस में प्रशंसा युक्त मनुष्य विद्यमान (सयावरी) जो साथ जाती (नक्षमाणा) और सब विद्याओं में व्याप्त होती हुई (वाणी) वाणी (द्युभिः) विज्ञानादि प्रकाशों के (सह) साथ (परिभुवत्) सब ओर से प्रसिद्ध हो (तम्) उन आप को हम लोग सब ओर से भूषित करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस विद्वान् राजा वा उपदेशक विद्वान् की सकलविद्यायुक्तवाणी उत्तम और कार्य करने वाले उपदेश के योग्य हो वही सब प्रशंसा को योग्य होता है ॥ ८ ॥

पुनः कं नरं सर्वे नमन्तीत्याह ॥

फिर किस मनुष्य को सब नमते हैं इस विषय को० ॥

उद्धासस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुपद्यवि । सन्ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

उद्धासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । द्यवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उद्धासः) उत्कृष्टाः (त्वा) त्वाम् (अनु) (इन्दवः) ऐश्वर्ययुक्ता आनन्दिताः (भुवन्) भवन्ति (दस्मम्) (उप) (द्यवि) समीपस्थे प्रकाशितेऽप्रकाशिते वा (सम्) (ते) तव (नमन्त) नमन्ति (कृष्टयः) मनुष्याः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! य उद्धास इन्दवोऽनु भुवँस्ते कृष्टयः उपद्यवि दस्मं त्वा सन्नमन्त ॥ ९ ॥

भावार्थः—यस्य राज्ञः समीपे भद्रा धार्मिका जनाः सन्ति तस्य विनयेन सर्वाः प्रजाः नम्रा भवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (ऊर्द्धवासः) उत्कृष्ट (इन्दवः) ऐश्वर्ययुक्त आनन्दित (अनु, भुवन्) अनुकूल होते हैं (ते) वे (कृष्टयः) मनुष्य (उपद्यवि) समीपस्थ प्रकाशित वा अप्रकाशित विषय में (दस्मम्) शत्रुओं का उपक्षय विनाश करने वाले (त्वा) आप को (सन्नमन्त) अच्छे प्रकार नमते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिस राजा के समीप में भद्र, धार्मिक जन हैं उस की नम्रता से सब प्रजा नम्र होती हैं ॥ ६ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजप्रजाजन परस्पर क्या करें इस विषय को० ॥

**प्र वो महे महिरुधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं
कृणुध्वम् । विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥१०॥**

**प्र । वः । महे । महिरुधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सु-
मतिम् । कृणुध्वम् । विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥१०॥**

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मभ्यम् (महे) महते (महिरुधे) महतां वर्धकाय (भरध्वम्) (प्रचेतसे) प्रकृष्टं चेतः प्रज्ञा यस्य तस्मै (प्र) सुमतिम्) शोभनां प्रज्ञाम् (कृणुध्वम्) (विशः) प्रजाः (पूर्वीः) प्राचीनाः पितापितामहादिभ्यः प्राप्ताः (प्र) (चर) अत्र ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (चर्षणिप्राः) यश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राति व्याप्नोति सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वयं वो युष्मभ्यमुत्तमान् पदार्थान्प्रयच्छेम तथा यूयं नो महे महिरुधे प्रचेतसे सुमतिं प्र भरध्वम-

स्मान्पूर्वीर्विशो विदुषीः प्र कृणुध्वम् । चर्षणिप्रास्त्वं राजैस्त्वं न्या-
ये प्र चर ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसो युष्म-
दर्थं शुभान्गुणान्पुष्कलमैश्वर्यं विदधति तथा यूयमेतदर्थं श्रेष्ठां नी-
तिं धत्त ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! जैसे हम लोग (वः) तुम्हारे लिये उत्तम पदार्थों को
देँ वैसे तुम हम लोगों के (महे) महान् व्यवहार के लिये (महिवृधे) तथा बड़ों
के बढ़ने और (प्रचेतसे) उत्तम प्रज्ञा रखने वाले के लिये (सुमतिम्) सुन्दर मति
को (प्र, भरध्वम्) उत्तमता से धारण करो हम लोगों को (पूर्वीः) प्राचीन पिता पिता-
महादिकों से प्राप्त (विशः) प्रजाजनों को (प्र, कृणुध्वम्) विद्वान् अच्छे प्रकार
करो (चर्षणिप्राः) जो मनुष्यों को व्याप्त होता वह राजा आप न्याय में (प्र, चर)
प्रचार करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो जैसे विद्वान् जन
तुम लोगों के लिये शुभगुण और पुष्कल ऐश्वर्य विधान करते हैं वैसे तुम इन के लिये
श्रेष्ठ नीति धारण करो ॥ १० ॥

पुनस्ते विद्वांसः किमुत्पादयेयुरित्याह ॥

फिर वे विद्वान् जन क्या उत्पन्न करें इस विषय को० ॥

**उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जन-
यन्तु विप्राः । तस्य ब्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥११॥**

**उरुव्यचसे । महिने । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म ।
जनयन्तु । विप्राः । तस्य । ब्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥११॥**

पदार्थः—(उरुव्यचसे) बहुषु विद्यासु व्यापकाय (महि-

ने) सत्कर्त्तव्याय (सुवृत्तिम्) सुष्ठु वर्जन्त्यन्यायं यया ताम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (ब्रह्म) धनमन्नं वा (जनयन्त) जनयन्ति (विप्राः) मेधाविनः (तस्य) (व्रतानि) सत्यभाषणादीनि कर्माणि (न) निषेधे (मिनन्ति) हिंसन्ति (धीराः) ध्यानवन्तः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे धीरा विप्रा भवन्त उरुव्यचसे महिन इन्द्राय सुवृत्तिं ब्रह्म च जनयन्त तस्य व्रतानि केऽपि न मिनन्ति ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये राज्ञे महद्धनं जनयन्त्यसत्याचारं वर्जयित्वा सत्याचारं प्रसेधयन्ति ते पूज्या जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (धीराः) ध्यानवान् (विप्राः) विद्वानो आप लोग (उरुव्यचसे) बहुत विद्याओं में व्यापक (महिने) सत्कार करने योग्य (इन्द्राय) परमैश्वर्यवान् के लिये (सुवृत्तिम्) उत्तमता से अन्याय को वर्जते हैं जिस से उस को और (ब्रह्म) धन वा अन्न को (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं (तस्य) उन के (व्रतानि) सत्य भाषण आदि कर्म कोई (न) नहीं (मिनन्ति) नष्ट करते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो राजा के लिये बहुत धन उत्पन्न करते और असत्य आचरण को निवृत्त कर सत्य आचरण प्रसिद्ध करते हैं वे पूज्य होते हैं ॥ ११ ॥

पुनः कीदृशं नरं सत्या वाक्सेवत इत्याह ॥

फिर कैसे मनुष्य को सत्य वाणी सेवती है इस विषय को ॥

इन्द्रं वाणिरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्वै । हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै । हरिऽश्वाय ॥ बर्हय । सम । आपीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) अविद्याविदारकमातं विद्वांसम् (वाणीः) सकलविद्यायुक्ता वाचः (अनुत्तमन्युम्) न उत्तो न प्रेरितो मन्युः क्रोधो यस्य तम् (एव) (सत्रा) सत्येन (राजानम्) (दधिरे) दधति (सहध्वै) सोढुम् (हर्यश्वाय) प्रशंसितमनुप्याश्वादिद्युक्ताय (बर्हय) बर्धय । अत्र संहितायामिति दीर्घः (सम्) आपीन् य आप्नुवन्ति तान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! या वाणीः सत्राऽनुत्तमन्युं राजानमिन्द्रं सहध्वै दधिरे आपीन् सन्दधिरे तस्मा एव हर्यश्वाय सर्वा विद्या बर्हय ॥ १२ ॥

भावार्थः—यमजातक्रोधं जितेन्द्रियं राजानं सकलशास्त्रयुक्ता वागाप्नोति स एव सत्येन न्यायेन प्रजाः पालयितुमर्हतीति ॥ १२ ॥ अत्रेन्द्रविद्वद्राजकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या इत्येकत्रिंशत्तमं सूक्तं षोडशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (वाणीः) सकल विद्या युक्त वाणी (सत्रा) सत्य से (अनुत्तमन्युम्) जिस का प्रेरणा नहीं किया गया क्रोध उस (राजानम्) प्रकाशमान (इन्द्रम्) अविद्या विदीर्ण करने वाले विद्वान् को (सहध्वै) संहने को (दधिरे) धारण करते तथा (आपीन्) जो व्याप्त होते हैं उन को (सम्) अच्छे प्रकार धारण करते हैं (एव) उसी (हर्यश्वाय) प्रशंसित अनुप्य और घोड़ों वाले के लिये सब विद्याओं को (बर्हय) बढ़ाओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस न उत्पन्न हुए क्रोध वाले, जितेन्द्रिय राजा को सकल शास्त्रयुक्त वाणी व्याप्त होती है वही सत्य न्याय से प्रजा पालने योग्य होता है ॥ १२ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, विद्वान् और राजा के काम का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह इकतीशवां सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तविंशत्यृचस्य द्वाविंशत्तमस्य सूक्तस्य । १-२५, २६,
२७ वसिष्ठः । २६^१ वसिष्ठः शक्तिर्वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ ।

४ । २४ विराड् बृहती । ६ । ८ । १२ । १६ । १८ । २६
निचृद्बृहती । ११ । २७ बृहती । १७ । २५ भुरि-
ग्वृहती । २१ स्वराड्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

२ । ९ पङ्क्तिः । ५ । १३ । १५ । १९ ।

२३ निचृत्पङ्क्तिः । ३ साम्नीपङ्क्तिः ।

७ विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः

स्वरः । १० । १४ भुरिगनुष्टुप् ।

२० । २२ स्वराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ के दूरे समीपे च रक्षणीया इत्याह ॥

अन सत्ताईश ऋचावाले वत्तीशर्वे सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मंत्र में कोन
दूर और समीप में रक्षा करने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

मो पु त्वां वाघतश्चनारे अस्मन्निरीरमन् ।
आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गंहिह वा सन्नुप
श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् ।
नि । रीरमन् । आरात्तात् । चित् । सधमादम् । नः । आ ।
गंहि । इह । वा । सन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधे (सु) (त्वा) त्वाम् (वाघतः)

मेधाविनः । वाघत इति मेधाविनाम निघं० ३ । १५ (चन)
 अपि (आरे) समीपे दूरे वा (अस्मत्) (नि) (रीरमन्)
 रमन्ताम् (आरात्तात्) दूरे (चित्) अपि (सधमादम्) यत्र
 सह माद्यन्त्यानन्दन्ति तम् (नः) अस्माकम् (आ) (गहि)
 आगच्छ प्रामुहि वा (इह) (वा) (सन्) (उप) (श्रुधि) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्राजन्वाघतस्तवारे चनाप्यस्मदारे मो सु
 रीरमन् । सततं तवारे सन्तस्त्वारमयन्तु । आरात्ताच्चित्वं नः सध-
 मादमा गहीह वा प्रसन्नः सन्नस्माकं वचांसि न्युप श्रुधि ॥ १ ॥

भावार्थः—येषां मनुष्याणां समीपे मेधाविनो धार्मिका विद्वां-
 सो वसन्ति दुष्टाश्च दूरे तिष्ठन्ति ते सदैव सुखं लभन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् राजा (वाघतः) मेधावी जन आप के (आरे) दूर
 (चन) और (अस्मत्) हम से दूर (मो, सु, रीरमन्) मत रमें निरन्तर आप के
 समीप होते हुए (त्वा) आप को रमावें (आरात्तात्) दूर में (चित्) भी आप
 (नः) हमारे (सधमादम्) उस स्थान को कि जिस में एक साथ आनन्द करते हैं
 (आ, गहि) आओ (इह, वा) वा यहां प्रसन्न (सन्) होते हुए हमारे वचनों को
 (नि, उपश्रुधि) समीप में सुनो ॥ १ ॥

भावार्थः—जिन मनुष्यों के समीप बुद्धिमान्, धार्मिक, विद्वान्जन और दूर
 में दुष्ट जन हैं वे सदैव सुख पाते हैं ॥ १ ॥

पुनः कस्य समीपे के वसेयुरित्याह ॥

फिर किस के समीप कौन वसें इस विषय को० ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मज्ज

आसते । इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पा-
दमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मऋतः । सुते । सचा । मधौ । न ।
मक्षः । आसते । इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसुऋयवः ।
रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमे) (हि) खलु (ते) तव (ब्रह्मऋतः)
ये ब्रह्म धनमन् वा कुर्वन्ति ते (सुते) निष्पादिते (सचा) स-
मवायेन (मधौ) मधुरादिगुणयुक्ते (न) इव (मक्षः) मक्षि-
काः (आसते) उपतिष्ठन्ति (इन्द्रे) परमैश्वर्यवति विदुषि रा-
जनि (कामम्) (जरितारः) सत्यस्तावकाः । (वसूयवः) व-
सूनि धनानि कामयमानाः (रथे) रमणीये याने (न) इव (पा-
दम्) चरणम् (आ) समन्तात् (दधुः) धरन्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजंस्ते य इमे ब्रह्मऋतो वसूयवो जरितारः सुते
मधौ मक्षो न सचासते । इन्द्रे त्वयि रथे पादं न काममा दधुस्ते
हि सुखिनो जायन्ते ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यो विद्वान्राजा धर्मात्मा न्यायकारी
स्यात्तर्ह्यस्य समीपे बहवो धार्मिका विद्वांसो भवेयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजा (ते) आप के जो (इमे) यह (ब्रह्मऋतः) धन
वा अन्न को सिद्ध करने (वसूयवः) धनों की कामना करने (जरितारः) और सत्य
की स्तुति करने वाले जन (सुते) उत्पन्न किये हुए (मधौ) मधुरादिगुणयुक्त स्थान
में (मक्षः) मक्षियों के (न) समान (सचा) सम्बन्ध से (आसते) उपस्थित

होते हैं (इन्द्रे) परमैश्वर्यवान् आप में (रथे) रमणीय यान में (पादम्) पैर जैसे धरें (न) वैसे (कामम्) कामना को (आ, दधुः) सत्र ओर से धारण करते हैं वे (हि) ही सुखी होते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो विद्वान् राजा धर्मात्मा न्याय-कारी हो तो इस के समीप में बहुत धार्मिक विद्वान् हों ॥ २ ॥

पुनः केन कः किंवदुपासनीय इत्याह ॥

फिर किस को कौन किस के तुल्य उपासना करने योग्य है इस वि० ॥

**रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पि-
तर हुवे ॥ ३ ॥**

**रायऽकामः । वज्रऽहस्तम् । सुऽदक्षिणम् । पुत्रः । न ।
पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥**

पदार्थः—(रायस्कामः) यो धनानि कामयते सः (वज्र-हस्तम्) शस्त्रास्त्रपारिम् (सुदक्षिणम्) शोभना दक्षिणा यस्य तम् (पुत्रः) (न) इव (पितरम्) जनकम् (हुवे) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा रायस्कामोऽहं पुत्रः पितरं न वज्र-हस्तं सदक्षिणं राजानं हुवे तथैनं यूयमप्याह्वयत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—ये मनुष्या यथा पुत्राः पितरमुपासते तथा राजानं ये परिचरन्ति ते सकलैश्वर्यमश्रुवते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (रायस्कामः) धनों की कामना करने वाला मैं (पु-त्रः) पुत्र (पितरम्) पिता को जैसे (न) वैसे (वज्रहस्तम्) शस्त्र और अस्त्रों

के पार जाने और (सुदक्षिणम्) शुभदक्षिणा रखने वाले राजा को (हुवे) बुलाता हूँ वैसे तुम भी बुलाओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य जैसे पुत्र पिता की उपासना करते हैं वैसे राजा की जो सेवा करते हैं वे समस्त ऐश्वर्य पाते हैं ॥ ३ ॥

पुना राजादयः किमाचरेयुरित्याह ॥

फिर राजा आदि क्या आचरण करें इस विषय को० ॥

**इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।
ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक
आ ॥ ४ ॥**

**इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।
तान् । आ । मदाय । वज्रऽहस्त । पीतये । हरिऽभ्याम् । याहि ।
ओकः । आ ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(इमे) (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (सुन्विरे) सु-
न्वन्त्युत्पादयन्ति (सोमासः) प्रेरकाः (दध्याशिरः) ये दधत्य-
श्रन्ति ते (तान्) (आ) (मदाय) आनन्दाय (वज्रहस्त)
शस्त्रास्त्रपाणे (पीतये) पानाय (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्याम्-
श्वभ्यां युक्ते रथेन (याहि) प्राप्नुहि (ओकः) गृहम् (आ)
समन्तात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वज्रहस्त य इमे दध्याशिरः सोमासो जना म-
दायेन्द्राय पीतये सुन्विरे महौषधिरसान् सुन्विरे तान्हरिभ्यां युक्तेन
रथेनाऽऽयाहि शुभमोक आयाहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थेन विद्याः प्राप्योद्यमं कुर्वन्ति ते राज्य-
श्रियं लभन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वज्रहस्त) शस्त्र और अस्त्रों को हाथ में रखने वाले जो
(इमे) यह (दध्याशिरः) धारण करने और व्याप्त होने वाले (सोमासः) प्रेरक
जन (मदाय) आनन्द और (इन्द्राय) परमैश्वर्य के लिये तथा (पीतये) पीने
को (सुन्विरे) अच्छे रसों को उत्पन्न करते हैं (तान्) उन को (हरिम्याम्)
अच्छी शीख पाये हुए घोड़ों से युक्त रथ से (आ, याहि) आओ शुभ (ओकः)
स्थान को (आ) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो पुरुषार्थ से विद्याओं को प्राप्त होकर उद्यम करते हैं वे रा-
ज्यश्री को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

श्रवच्छ्रुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चित्रो मर्धिषदि-
रः । सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सं-
न्तमा मिनत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

श्रवत् । श्रुत्कर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित्र । नः ।
मर्धिषत् । गिरः । सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता ।
ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(श्रवत्) शृणुयात् (श्रुत्कर्णः) श्रुतौ कर्णे य-
स्य सः (ईयते) गच्छति (वसूनाम्) धनानाम् (नु) सद्यः ।

अत्र ऋचि तुनुवेति दीर्घः (चित्) अपि (नः) अस्माकम्
 (मर्धिपत्) अभिकाङ्क्षेत् (गिरः) सुशिक्षिता वाचः (सद्यः)
 (चित्) अपि (यः) (सहस्राणि) (शता) असंख्यानि
 (ददत्) ददाति (नकिः) निषेधे (दित्सन्तम्) दातुमिच्छ-
 न्तम् (आ) (मिनत्) हिंस्यात् ॥ ५ ॥

अन्वयः—यः श्रुत्कर्णः सद्यः श्रवणो वसूनां गिरंश्चिन्तु मर्धि-
 पत्सहस्राणि शता ददनीयते दित्सन्तं नकिरामिनत्स चित्सर्वदा सुखी
 भवति ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये दीर्घेण ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्या शृण्वन्ति विद्या-
 सुशिक्षिता वाच इच्छन्त्यन्येभ्योऽतुलं विज्ञानं ददाति ते दुःखं ना-
 भुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (श्रुत्कर्णः) श्रुति में कान रखने वाला (सद्यः)
 शीघ्र (श्रवत्) सुने (नः) हमारे (वसूनाम्) धनों के संवन्ध में (गिरः) अच्छी
 शिक्षा को मरी हुई वाणियों को (चित्) भी (तु) शीघ्र (मर्धिपत्) चाहे (स-
 हस्राणि) हजारों (शता) सैकड़ों पदार्थों को (ददत्) देता और (ईयते) प-
 हुंचाता है (दित्सन्तम्) देना चाहते हुए को (नकिः) नहीं (आ, मिनत्) विनाशे
 (चित्) वही सर्वदा सुखी होता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो दीर्घ ब्रह्मचर्य से सब विद्याओं को सुनते अच्छी शिक्षा युक्त
 वाणियों को चाहते और औरों को अतुल विज्ञान देते हैं वे दुःख नहीं पाते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यः कैः सह किं कुर्यादित्याह ॥

फिर मनुष्य किन के साथ क्या करे इस विषय को ॥

स वीरो अप्रतिष्कृत इन्द्रेण शशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्सुनोत्या च धाव-
ति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिष्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृभिः ।
यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रहन् । सुनोति । आ ।
च । धावति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (वीरः) निर्भयः (अप्रतिष्कुतः) इत-
स्ततः कम्परहितः (इन्द्रेण) परमैश्वर्येण (शूशुवे) उपगच्छति
(नृभिः) नायकैर्मनुष्यैः (यः) (ते) तव (गभीरा) गभी-
राणि (सर्वनानि) प्रेरणानि (वृत्रहन्) शत्रुहन्तः (सुनो-
ति) (आ) (च) (धावति) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् ! यस्तेऽप्रतिष्कुतो वीरो इन्द्रेण नृभिः
सह शूशुवे गभीरा सर्वनानि सुनोति सद्य आधावति च स एव शत्रून्
विजेतुं शक्नोति ॥ ६ ॥

भावार्थः—य उत्तमैः पुरुषैः सहाऽभिसन्धिं दुष्टैः सह वैम-
नस्यं रक्षन्ति तेऽसख्यमैश्वर्यमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) शत्रुओं को मारने वाले (यः) जो (ते) आपका
(अप्रतिष्कुतः) इधर उधर से निष्कम्प (वीरः) निर्भय पुरुष (इन्द्रेण) परमै-
श्वर्य और (नृभिः) नायक मनुष्यों के साथ (शूशुवे) समीप आता है (गभीरा)
गंभीर (सर्वनानि) प्रेरणाओं को (सुनोति) उत्पन्न करता है शीघ्र (आ, धावति,
च) दौड़ता है (सः) वही शत्रुओं को जीत सकता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो उत्तम पुरुषों के साथ सत्र ओर से मित्रता और दुष्टों के
साथ वैमनस्य रखते हैं वे शत्रुपन और ऐश्वर्य पाते हैं ॥ ६ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्ध-
तः । वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमह्या दूणाशो भरा
गयम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघवन् । मघोनाम् । यत् । समऽमजा-
सि । शर्धतः । वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ ।
दुऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(भव) अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (वरू-
थम्) प्रशस्तं गृहम् (मघवन्) बहुधनयुक्त (मघोनाम्) धना-
ढ्यानाम् (यत्) (समजासि) सम्यक्प्राप्नुयाः (शर्धतः) बल-
वतः (वि) (त्वाहतस्य) त्वया हतस्य (वेदनम्) प्रापणम्
(भजेमहि) सेवेमहि (आ) (दूणाशः) दुर्लभो नाशो यस्य
सः (भर) धर । अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (गयम्)
प्रजाम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र राजैस्त्वं यन्मघोनां वरूथमस्ति त-
त्समजासि त्वाहतस्य शर्धतो वरूथं प्राप्तो भव शर्धतो गयं भर दूणाशः
सन्विभव येन वेदनं वयमा भजेमहि ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! दुष्टहन्तुस्ते प्रजायां या नीतिस्तदनुकू-
लानि कर्माणि वयं कुर्याम यतस्त्वमस्मदनुकूलो भवेः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधन युक्त राजा आप (यत्) जो (मघोनाम्) धनवानों का (वरुथम्) प्रशंसित घर है उसे (समजासि) अच्छे प्राप्त होओ (त्वाहतस्य) तुम्हारे नष्ट किये हुए (शर्धतः) बलवान् के घर को प्राप्त (मव) होओ बलवान् के (गयम्) प्रजाजनों को (भर) धारण पोषण करो और (दू-याशः) दुर्लभ है नाश जिस का ऐसे होते हुए (वि) विशेषता से प्रसिद्ध हूजिये जिस से (वेदनम्) पदार्थों की प्राप्ति को हम लोग (आ, भजेमहि) अच्छे सेवें ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा ! दुष्टों के मारने वाले आप की प्रजा में जो नीति उसी के अनुकूल कर्म हम लोग करें जिस से हमारे अनुकूल आप होओ ॥ ७ ॥

पुना राज्ञा वैद्यैः किं कारयितव्यमित्याह ॥

फिर राजा को वैद्यों से क्या कराना चाहिये इस विषय को० ॥

**सुनोतां सोमपावु सोममिन्द्राय वज्रिणे । प-
चता पक्तीरवसे कृणुध्वमितृणन्नितृणते मयः ॥८॥**

**सुनोत । सोमपावु । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचत ।
पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । तृणन् । इत् । तृणते । मयः ॥८॥**

पदार्थः—(सुनोत) निष्पादयत । अत्र संहितायामिति दी-
र्घः (सोमपावने) महौषधिरसम् पात्रे (सोमम्) ऐश्वर्यम् (इ-
न्द्राय) दुष्टशत्रुविदारकाय (वज्रिणे) (पचत) अत्र संहिता-
यामिति दीर्घः (पक्तीः) पाकान् (अवसे) रक्षणाय (कृ-
णुध्वम्) (इत्) एव (तृणन्) पालयन् (इत्) एव (तृणते)
पालयति (मयः) सुखम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वैद्यशास्त्रविदो विद्वांसो यूयं सोमपावने सोमं

सुनोता वाजिण इन्द्राय सोमं सुनोत सर्वेषामवसे पक्तीः पचत कृ-
णुध्वमिद् यथा पृणन्विहान्मयः पृणते तथेत्प्रजाभ्यो मयः पृणत ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये वैद्याः स्युस्त उत्तमान्यौषधा-
नि प्रशस्तान् रोगनाशकान् सानुत्तमानन्नपाकोंश्च सर्वान्मनुष्यान् प्रति-
शिक्षेरन्त्येन पूर्णं सुखं स्यात् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे वैद्यशास्त्रवेत्ता विद्वानो तुम (सोमपात्रे) बड़ी २ औषधियों
के रस को पीने वाले के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य्य को (सुनोता) उत्पन्न करो (वाजिणे)
शस्त्र और अस्त्रों को धारण करने और (इन्द्राय) दुष्टशत्रुओं को विदीर्ण क-
रने वाले के लिये ऐश्वर्य्य को उत्पन्न करो सत्र की (अवसे) रक्षा के लिये (पक्तीः)
पाकों को (पचत) पकाओ (कृणुध्वम्, इत्) करो ही जैसे (पृणन्) पालना क-
रता हुआ विद्वान् (मयः) सुख को (पृणते) पालता है-वैसे (इत्) ही प्रजाजनों
के लिये सुख पालो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो वैद्य हों वे उत्तम औ-
षधि, प्रशंसायुक्त, रोगनाशक, रस और उत्तम अन्न पाकों की सत्र मनुष्यों के प्रति
शिक्षा दें जिस से पूर्ण सुख हो ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवद्वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर मनुष्य किसके तुल्य वर्तें इस विषय को० ॥

मा स्त्रैधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय
आतुजे । तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः
कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्त्रैधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् ।

अर्थ:—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो अन्याय से किसी की हिंसा नहीं

करते और धर्मात्माओं की वृद्धि करते हैं वे विद्वान् जन सर्वदा जीतते धर्म में निवास करते और पुष्ट होते हैं ॥ ६ ॥

पुनः कस्य केन किं स्यादित्याह ॥

फिर किसका किससे क्या हो इस विषय को० ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् । इन्द्रो
यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति ब्रजे ॥ १० ॥ १८ ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।
इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गो-
मति । ब्रजे ॥ १० ॥ १८ ॥

पदार्थः—(नकिः) (सुदासः) श्रेष्ठा दासाः सेवका दाना-
नि वा यस्य सः (रथम्) (परि) सर्वतः (आस) अस्यति
(न) निषेधे (रीरमत्) रमयति (इन्द्रः) दुष्टानां विदारकः
(यस्य) (अविता) रक्षकः (यस्य) (मरुतः) प्राणा इव
मनुष्याः (गमत्) गच्छति (सः) (गोमति) गावो वहवो
धेनवो विद्यन्ते यस्मिँस्तस्मिन् (ब्रजे) ब्रजन्ति यस्मिँस्तस्मिन्
स्थाने ॥ १० ॥

अन्वयः—यस्येन्द्रोऽविता गमदयस्य मरुतो रक्षकाः सन्ति
गोमति ब्रजे गमत् यस्येन्द्रो रक्षिता नास्ति स सुदासो रथं नकिः
पर्यास न स रीरमत् ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि राजा प्रजाया रक्षको न स्यात्तर्हि कस्यापि सु-
खं न भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(यस्य) जिस का (इन्द्रः) दुष्टों को विदीर्ण करने वाला (अ-
विता) रक्षक (गमत्) जाता है वा (यस्य) जिस के (मरुतः) प्राण के मनुष्य
रक्षा करने वाले हैं जो (गोमति) जिस में बहुत सी गौयें विद्यमान और (वृजे)
जिस में जाते हैं उस स्थान में जाता है । जिस का दुष्टों का विदीर्ण करने वाला रक्षक
नहीं वह (सुदासः) श्रेष्ठ सेवक वा दानों वाला जन (रथम्) रथ को (नकिः)
नहीं (पर्याप्त) सब ओर से अलग करता और (सः) वह (न) नहीं (रीरमत्)
दूसरों को रमाता है ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि राजा प्रजा का रक्षक न हो तो किसी को सुख न हो ॥ १० ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा जन परस्पर क्या करें इस विषय० ॥

**गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भु-
वः । अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृ-
णाम् ॥ ११ ॥**

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् ।
अविता । भुवः । अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् ।
अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(गमत्) प्राप्नोति (वाजम्) विज्ञानमन्नादिकं
वा (वाजयन्) प्राप्तुमिच्छन् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजन् (मर्त्यः)
मनुष्यः (यस्य) (त्वम्) (अविता) रक्षकः (भुवः) भवेः
(अस्माकम्) (बोधि) बुध्यस्व (अविता) रक्षकः (रथानाम्)
यानादीनाम् (अस्माकम्) (शूर) निर्भय (नृणाम्) मनुष्याणाम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र यस्य त्वमविता भुवः स मर्त्यो वाजयन्सन्वाजं गमयेपामस्माकं रथानामेषामस्माकं नृणां चाऽविता संस्त्वं वोधि ते वयं वाजं प्राप्नुयाम ॥ ११ ॥

भावार्थः—यदा राजा प्रजाः प्रजा राजानञ्च रक्षेत्तदा सर्वेषां यथावद्रक्षा संभवेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजा (यस्य) जिस के आप (अविता) रक्षक (भुवः) हों वह (मर्त्यः) मनुष्य (वाजयन्) पाने की इच्छा करता हुआ (वाजम्) विज्ञान वा अज्ञादि को (गमत्) प्राप्त होता है जिन (अस्माकम्) हम लोगों के (रथानाम्) रथ आदि के तथा जिन (अस्माकम्) हम लोगों के (नृणाम्) मनुष्यों के भी (अविता) रक्षा करने वाले (त्वम्) आप (वोधि) समझें वे हम लोग विज्ञान वा अज्ञ आदि को प्राप्त हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जब राजा प्रजाओं की और प्रजाजन राजाओं की रक्षा करें तब सब की यथावत् रक्षा का संभव हो ॥ ११ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

किं वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

उदिन्न्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः । य इन्द्रो हरिर्वान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः । यः । इन्द्रः । हरिर्वान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत) (इत्) (नु) (अस्य) (रिच्यते)
अधिको भवति (अंशः) भागः (धनम्) (न) इव (जिग्युषः)
जयशीलस्य (यः) (इन्द्रः) समर्थो राजा (दभन्ति) हिंसन्ति
(हरिवान्) बहुप्रशस्तमनुष्ययुक्तः (न) निषेधे (तम्) (रिपः)
शत्रवः (दक्षम्) बलम् (दधाति) (सोमिनि) ऐश्वर्यवति ॥ १२ ॥

अन्वयः—यो हरिवानिन्द्रः सोमिनि दक्षं दधाति तं रिपो न
दभन्ति यस्याऽस्य जिग्युषस्तमिदंश उद्विच्यते तमंशो धनं नेव नु
दधाति ॥ १२ ॥

भावार्थः—यो राजा धनिष्वैश्वर्यं दरिद्रेषु च वर्धयति तं हिं-
सितुं कोऽपि न शक्नोति यस्याऽधिकः पुरुषार्थो भवति तमेव धन-
प्रतिष्ठे प्राप्नुतः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यः) जो (हरिवान्) बहुत प्रशंसित मनुष्य युक्त (इन्द्रः)
समर्थ राजा (सोमिनि) ऐश्वर्यवान् में (दक्षम्) बल (दधाति) धारण करता है
(तम्) उस को (रिपः) शत्रुजन (न) नहीं (दभन्ति) नष्ट करते हैं जिस
(अस्य) इस (जिग्युषः) जयशील के (इत्) उसी के प्रति (अंशः) भाग
(उद्विच्यते) अधिक होता है उस को वह भाग (धनम्) धन के (न) समान
(नु) शीघ्र धारण करता है ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राजा धनियों में जो ऐश्वर्य्य है उसे दरिद्रियों में भी बढ़ा-
ता है उस को कोई नष्ट नहीं कर सकता है जिस का अधिक पुरुषार्थ होता है उसी
को धन और प्रतिष्ठा प्राप्त होती है ॥ १२ ॥

पुनः प्रजाः कीदृशं राजानमनुकूला भवन्तीत्याह ॥

फिर प्रजा कैसे राजा के अनुकूल होती हैं इस विषय को० ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्वा ।

पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा
भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशसम् । दधात ।
यज्ञियेषु । आ । पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् ।
यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मन्त्रम्) विचारम् (अखर्वम्) अनल्पं पूर्ण-
म् (सुधितम्) सुष्ठु हितम् (सुपेशसम्) सुरूपम् (दधात)
(यज्ञियेषु) राजपालनादिसङ्गतेषु व्यवहारेषु (आ) (पूर्वीः)
प्राचीनाः (चन) अपि (प्रसितयः) प्रकृष्टानि प्रेमबन्धनानि
(तरन्ति) प्राप्नुवन्ति (तम्) (यः) (इन्द्रे) राजनि (सति)
(कर्मणा) सत्क्रियया (भुवत्) भवेत् ॥ १३ ॥

अन्वयः—ये यज्ञियेष्वखर्वं सुधितं सुपेशसं मन्त्रं दधात यः
कर्मणेन्द्रे भवतं पूर्वीः प्रसितयश्चना तरन्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—येषां राज्ञां गूढो विचारः सर्वहितकरणं श्रेष्ठप्रयत्न-
श्च भवति ते सत्क्रियया सर्वाः प्रजाः प्रेमास्पदेन रञ्जयितुं शक्नु-
वन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—जो (यज्ञियेषु) राजपालनादि कामों से संग रखते हुए व्यवहारों में
(अखर्वम्) पूर्ण (सुधितम्) सुन्दरता से स्थापित (सुपेशसम्) सुरूप (मन्त्रम्)
विचार को (दधात) धारण करें (यः) जो (कर्मणा) उत्तम क्रिया से (इन्द्रे)
राजा के निमित्त (भुवत्) प्रसिद्ध हो (तम्) उस को (पूर्वीः) प्राचीन (प्रसि-
तयः) प्रकृष्ट प्रेमबन्धन (चन) भी (आ, तरन्ति) प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—जिन राजाओं का गूढ़ विचार सर्वहित करना और श्रेष्ठ यत्न होता है वे अच्छी क्रिया से सब प्रजाजनों को प्रेमास्पद से प्रसन्न कर सकते हैं ॥ १३ ॥

पुनर्मनुष्यः केन रक्षितः कीदृशो भवतीत्याह ॥

फिर मनुष्य किस से रक्षा पाया हुआ कैसा होता है इस विषय को० ॥

**कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति । श्रद्धा
इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति॥१४॥**

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।
श्रद्धा । इत् । ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् ।
सिषासति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(कः) (तम्) (इन्द्र) धार्मिक राजन् (त्वा-
वसुम्) त्वया प्राप्तधनम् (आ) (मर्त्यः) (दधर्षति) तिरस्क-
रोति (श्रद्धा) सत्ये प्रीतिः (इत्) एव (ते) तव (मघवन्)
बहुैश्वर्य (पार्ये) पालनीये पूर्णे वा (दिवि) प्रकाशे (वाजी)
विज्ञानवान् (वाजम्) विज्ञानम् (सिषासति) विभक्तुमिच्छति॥१४॥

अन्वयः—हे मघवन् इन्द्र को मर्त्यो तं त्वावसुं दधर्षति ते
पार्ये दिवि को वाजी वाजं श्रद्धा श्रद्धामिदासिषासति ॥ १४ ॥

भावार्थः—यस्य रक्षां धार्मिको राजा करोति तं तिरस्कर्तुं कः
शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुत ऐश्वर्य वाले (इन्द्र) धार्मिक राजा (कः)
कौन (मर्त्यः) मनुष्य (तम्) उस (त्वावसुम्) तुम से पाये हुए धन वाले का

(दधर्षति) तिरस्कार करता है (ते) आप के (पार्ये) पालना करने योग्य वा पूर्ण
(दिवि) प्रकाश में कौन (वाजी) विज्ञानवान् (वाजम्) विज्ञान को तथा (श्रद्धा)
सत्य में प्रीति श्रद्धा (इत्) ही को (आ, सिपासति) अलग करना चाहता है ॥ १४ ॥

भावार्थः—जिसकी रक्षा धार्मिक राजा करता है उसका तिरस्कार कौन कर
सक्ता है ॥ १४ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

**मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददन्ति प्रि-
या वसु । तव प्रणीती हर्यश्व सूरिभिर्विश्वा त-
रेम दुरिता ॥ १५ ॥ १९ ॥**

**मघोनः । स्म । वृत्रहत्येषु । चोदय । ये । ददन्ति । प्रिया ।
वसु । तव । प्रणीती । हरिःश्व । सूरिभिः । विश्वा ।
तरेम । दुःइता ॥ १५ ॥ १९ ॥**

पदार्थः—(मघोनः) धनाढ्यान् (स्म) एव (वृत्रहत्ये-
षु) वृत्राणां, शत्रूणां हत्या येषु सङ्ग्रामेषु तेषु (चोदय) प्रेरय
(ये) (ददन्ति) (प्रिया) प्रियाणि कमनीयानि (वसु) धनानि
(तव) (प्रणीती) प्रकृष्टया नीत्या रक्षिताः सन्तः (हर्यश्व)
हरयोऽश्वा महान्तो मनुष्या यस्य तत्सम्बुद्धौ (सूरिभिः) विद्वद्भिः
सह (विश्वा) सर्वाणि (तरेम) (दुरिता) दुःखानि ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्व ? सूरिभिस्सह ये तव प्रणीती प्रिया वसु

ददति तान् ये च तव प्रणीती सूरिभिः सह वयं विश्वा दुरिता तरेम
ताँश्च त्वं वृत्रहत्येषु मघोनः स्म चोदय ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवान्यदि पक्षपातं विहाय सर्वान् रक्षे-
दुदारान् धनाढ्यान्सङ्ग्रामेषु प्रेरयेत्तर्हि सर्वे वयं सर्वाणि दुःखानि
तरेम ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (हर्यश्व) हरण शील महान् घोड़ों वाले मनुष्य (सूरिभिः)
विद्वानों के साथ (ये) जो (तव) आपकी (प्रणीती) उत्तम नीति से (प्रिया)
प्रिय मनोहर (वसु) धनों को (ददति) देते हैं उन को और जो आप की उत्तम
नीति और विद्वानों के साथ हम लोग (विश्वा) सब (दुरिता) दुःखों को (तरेम)
तरेँ उन्हें भी आप (वृत्रहत्येषु) शत्रुओं की हिंसा जिन में होती है उन में (मघोनः)
धनाढ्य करने (स्म) ही को (चोदय) प्रेरणा देओ ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप यदि पक्षपात को छोड़ के सब की रक्षा करें
और उदार धनाढ्यों को संग्राम में प्रेरणा दें तो सब हम लोग सब दुःखों को तरेँ ॥ १५ ॥

पुनः सः राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुण्यसि मध्यमम् । सत्रा-
विश्वस्य परमस्य राजसि न किंष्ट्वा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुण्यसि । म-
ध्यमम् । सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । न किंः ।
त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

पदार्थः—(तव) (इत्) (इन्द्र) (अवमम्) निरुपे

रत्नकं वा (वसु) द्रव्यम् (त्वम्) (पुष्यसि) (मध्यमम्)
 मध्ये भवम् (सत्रा) सत्यम् (विश्वस्य) समग्रस्य (परमस्य)
 उत्कृष्टस्य (राजसि) (नकिः) निषेधे (त्वा) त्वाम् (गो-
 पु) पृथिवीषु (वृण्वते) स्वीकुर्वन्ति ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यत्तत्राऽवमं मध्यमं वस्वस्ति येन त्वं पु-
 ष्यसि यस्य विश्वस्य परमस्य धनस्य मध्ये सत्रा त्वं राजसि तत्र
 गोषु च त्वा केऽपि शत्रवो नकिरिद् वृण्वते ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजैस्त्वं सदैव निकृष्टमध्यमोत्तमानां धनानां
 न्यायेनैव सञ्चयं कुर्या यस्य धर्मजत्वात्सत्यं धनं वर्तते तं किमपि
 दुःखं नाप्नोति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्यवान् जो (तव) आपका (अवमम्) नि-
 कृष्ट वा रक्षा करने वाला और (मध्यमम्) मध्यम (वसु) धन है जिस से (त्वम्)
 आप (पुष्यसि) पुष्ट होते जिस (विश्वस्य) समग्र (परमस्य) उत्तम धन के
 बीच (सत्रा) सत्य आप (राजसि) प्रकाशित होते हैं उस में और (गोपु)
 पृथिवियों में (त्वा) आप को कोई भी शत्रु जन (नकिः) न (इत्) ही (वृ-
 ण्वते) स्वीकार करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सदैव निकृष्ट, मध्यम और उत्तम धनों का न्याय
 से ही संचय करो जिस का धर्म से उत्पन्न होने से सत्य धन वर्तमान है उस को कोई
 दुःख नहीं प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इसविषय को० ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ई भव-

न्त्याजयः । तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्यु-
नामं भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदाः । असि । श्रुतः । ये । ईम् ।
भवन्ति । आजयः । तव । अयम् । विश्वः । पुरुऽहूत ।
पार्थिवः । अवस्युः । नामं । भिक्षते ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (विश्वस्य) समग्रस्य राष्ट्रस्य (धनदाः)
यो धनं ददाति सः (असि) (श्रुतः) प्रसिद्धकीर्तिः (ये)
(ईम्) सर्वतः (भवन्ति) (आजयः) सङ्ग्रामाः (तव)
(अयम्) (विश्वः) सर्वो जनः (पुरुहूत) बहुभिः प्रशंसित
स्वीकृत (पार्थिवः) पृथिव्यां विदितः (अवस्युः) आत्मनोऽ-
वो रक्षामिच्छुः (नाम) प्रसिद्धं रक्षणम् (भिक्षते) याचते ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूत ! यः श्रुतः पार्थिवस्त्वं विश्वस्य धनदा
असि यस्य तवायं विश्वोऽवस्युर्जनो नाम त्वद्रक्षणं भिक्षते य ई-
माजयो भवन्ति तत्र सर्वे त्वत्सहायमिच्छन्ति तौस्त्वं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः—यो राजा सङ्ग्रामे विजयकर्तृभ्यः पुष्कलं धनं
ददाति तस्य पराजयः कदापि न भवति यः प्रजाजनो रक्षणमिच्छे-
त्तस्य रक्षां यः सततं करोति स एव पुण्यकीर्तिर्भवति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुतों से प्रशंसा को प्राप्त स्वीकार किये हुए
राजन् जो (श्रुतः) प्रसिद्ध कीर्ति युक्त (पार्थिवः) पृथिवी पर विदित (त्वम्)
आप (विश्वस्य) समग्र राज्य के (धनदाः) धन देने वाले (असि) हैं जिन (तव)

आप का (अयम्) यह (विश्वः) सर्व (अवस्युः) अपने को रक्षा चाहने वाला जन (नाम) प्रसिद्ध तुम से रक्षा को (भिक्षते) मांगता है (ये) जो (ईम्) सब ओर से (आजयः) संग्राम (भवन्ति) होते हैं उन में सब तुम्हारे सहाय को चाहते हैं उन की आप निरन्तर रक्षा करें ॥ १७ ॥

भावार्थः—जो राजा संग्राम में विजय करने वालों को बहुत धन देता है उस का पराजय कभी नहीं होता है जो प्रजाजन रक्षा चाहें उस की रक्षा जो निरन्तर करता है वही पुण्यकीर्ति होता है ॥ १७ ॥

पुना राजपुरुषैः किमेष्टव्यमित्याह ॥

फिर राजपुरुषों को क्या चाहना योग्य है इस विषय को० ॥

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावदहमीशीय । स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥१८॥

यत् । इन्द्र । यावत्तः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय । स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदावसो इति रदावसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रदातः (यावतः) (त्वम्) (एतावत्) (अहम्) (ईशीय) ईश्वरः समर्थो भवेयम् (स्तोतारम्) (इत्) एव (दिधिषेय) धरेयम् (रदावसो) यो रदेषु विलेखनेषु वसति तत्सम्बुद्धौ (न) निषेधे (पापत्वाय) पापस्य भावाय (रासीय) दद्याम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे रदावस इन्द्र ! यद्यस्त्वं यावत् ईशिषे एतावदहमीशीय स्तोतारमिदिधिषेय पापत्वाय नाहं रासीय ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवानस्मान्सततं रक्षेत् तर्हि वयं भवतो राष्ट्रस्य च रक्षां विधाय पापाचारं त्यक्त्वाऽन्यानप्यधर्माचारात्पृथग्रक्ष्य सततमानन्देम ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (रक्षावसो) करोदनों में बसने वाले (इन्द्र) परमऐश्वर्य के देने वाले (यत्) जौ (त्वम्) आप (यावतः) जितने के ईश्वर हों (एतावत्) इतने का मैं (ईशीय) ईश्वर हूं समर्थ होऊं (स्तोतारम्) प्रशंसा करने वाले को (इत्) ही (दिधिषेय) धारण करूं और (पापत्वाय) पाप होने के लिये पदार्थ (न) न (अहम्) मैं (रासीय) दैऊं ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजा यदि आप हम लोगों की निरन्तर रक्षा करें तो हम आप के राज्य की रक्षा कर पापाचरण त्याग औरों को भी अधर्माचरण से अलग रख कर निरन्तर आनन्द करें ॥ १८ ॥

पुनः प्रजाजनैः किमेष्टव्यमित्याह ॥

फिर प्रजाजनों को क्या चाहने योग्य है इस विषय को० ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवै राय आ कुहचि-
द्विदै । नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति
पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवै । रायः । आ ।
कुहचित् । द्विदै । नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आ-
प्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

पदार्थः—(शिक्षेयम्) सुशिक्षां कुर्याम् (इत्) एव (म-
हयते) महते (दिवेदिवै) (राये) धनाय (आ) समन्तात्

(कुहचिद्दिदे) यः कुह कचिदपि विन्दति तस्मै (नहि) (त्वत्)
 (अन्यत्) (मघवन्) पूजितधनयुक्त (नः) अस्माकम् (आप्यम्)
 आप्तुं योग्यम् (वस्यः) वशीयः (अस्ति) (पिता)
 (चन) अपि ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र योऽहं दिवेदिवआ कुहचिद्दिदे महयते राये शिन्नेयं त्वदन्यद्रक्षकं न जानीयां यस्त्वं पिता चनासि स त्वमिन्नो वस्य आप्यमन्यन्न ह्यस्ति ॥ १९ ॥

भावार्थः—त एव भृत्या उत्तमाः सन्ति ये राजानं स्वस्वामिनं विहायाऽन्यं न याचन्ते नादत्तं गृह्णन्ति प्रतिदिनं पुरुषार्थेन प्रजारक्षणं धनवृद्धिं च चिकीर्षन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) पूजित धन युक्त परमैश्वर्यवान् जो मैं (दिवेदिवे) प्रकाश प्रकाश के लिये (आ, कुहचिद्दिदे) जो कहीं भी प्राप्त होता उस (महयते) महान् (राये) धन के लिये (शिन्नेयम्) अच्छी शिक्षा करूं (त्वत्) तुम से (अन्यत्) और रक्षक को न जानूं जो आप (पिता) पिता रक्षा करने वाले (चन) भी हैं इस कारण सो आप (इत्) ही (नः) हमारे (वस्यः) अत्यन्त वश (आप्यम्) प्राप्त होने के योग्य हैं और (नहि) नहीं (अस्ति) है ॥ १९ ॥

भावार्थः—वे ही भृत्य उत्तम हैं जो राजा वा स्वामी को छोड़ के दूसरे को नहीं जांचते न बिना दिये लेते, प्रतिदिन पुरुषार्थ से प्रजा की रक्षा और धन वृद्धि करना चाहते हैं ॥ १९ ॥

पुनः राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

तरणिरिस्मिन्पासति वाजं पुरन्ध्या युजा । आ

व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुम्
॥ २० ॥ २० ॥

तरणिः । इत् । सिषासति । वाजम् । पुरम्ध्या । युजा ।
आ । वः । इन्द्रम् । पुरुहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् ।
तष्टाऽइव । सुद्रुम् ॥ २० ॥ २० ॥

पदार्थः—(तरणिः) तारकः (इत्) एव (सिषासति)
सम्भक्तुमिच्छति (वाजम्) धनं विज्ञानं वा (पुरन्ध्या) या पु-
रुनर्थान्दधाति तथा प्रज्ञया (युजा) योगयुक्तया (आ) (वः)
युष्माकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (पुरुहूतम्) बहुभिः स्तुतम्
(नमे) नमामि (गिरा) वाण्या (नेमिम्) चक्रम् (तष्टेव) तक्षेव
(सुद्रुम्) यः सुष्ठु द्रवति गच्छति धावति तम् ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्तरणिरिद्राजा युजा पुरन्ध्या वाजं सिषासति तं
वः पुरुहूतमिन्द्रं सुद्रुं नेमिं तष्टेव गिरा आ नमे ॥ २० ॥

भावार्थः—यो राजा पूर्णाभ्यां विद्याविनयाभ्यां धर्म्येण च सत्या-
सत्ये विभज्य न्यायं करोति तं वयं सर्वे नमेम यथा तक्षा रथादिकं
रचयति तथैव वयं सर्वाणि कार्याणि रचयेम ॥ २० ॥

पदार्थः—जो (तरणिः) तारने वाला (इत्)-ही राजा (युजा) योगयुक्त
(पुरन्ध्या) बहुत अर्थों को धारण करने वाली बुद्धि से (वाजम्) धन वा विज्ञान
को (सिषासति) अच्छे प्रकार बांटने की इच्छा करता है उस (वः) तुम्हारे (पुरु-
हूतम्) बहुतों से स्तुति को पाये हुए (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवान् को (सुद्रुम्) अच्छे
प्रकार दौड़ने वाले (नेमिम्) पहिये को (तष्टेव) बड़ई जैसे वैसे (गिरा) वाणी
से (आनमे) अच्छे प्रकार नमता हं ॥ २० ॥

भावार्थः—जो राजा पूर्ण विद्या और विनय तथा धर्म युक्त व्यवहार से सत्य और असत्य को अलग कर न्याय करता है उस को हम सब लोग नमते हैं जैसे बड़ई रथादि को बनाता है वैसे हम लोग सब कामों को रचें ॥ २० ॥

पुनर्मनुष्या धनप्राप्तये किं किं कर्म कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य धन की प्राप्ति के लिये क्या २ कर्म करें इस विषय को० ॥

**न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयि-
नशत् । सुशक्तिरिन्मघवन्तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये
दिवि ॥ २१ ॥**

न । दुःस्तुती । मर्त्यः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् ।
रयिः । नशत् । सुशक्तिः । इत् । मघवन् । तुभ्यम् । मा-
वते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (दुष्टुती) दुष्टया प्रशंसया (मर्त्यः)
मनुष्यः (विन्दते) प्राप्नोति (वसु) धनम् (न) निषेधे (स्नेध-
न्तम्) हिंसन्तम् (रयिः) श्रीः (नशत्) प्राप्नोति (सुशक्तिः)
शोभना चासौ शक्तिश्च सुशक्तिः (इत्) एव (मघवन्) पर-
मपूजितधनयुक्त (तुभ्यम्) (मावते) मत्सदृशाय (देष्णम्)
दातुं योग्यम् (यत्) (पार्ये) पालयितुं पूरयितुं योग्ये (दिवि)
कामे ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! यथा मर्त्यो दुष्टुती वसु न विन्दते स्नेध-
न्तं नरं रयिः सुशक्तिरिन् न नशदेवं मावते तुभ्यं पार्ये दिवि यद्देष्णं
न नशत् तदन्यमपि न प्राप्नोति ॥ २१ ॥

भावार्थः—येऽधर्माचारा दुष्टा हिंसा मनुष्याः सन्ति तान्धनं राज्यं श्रीरुत्तमं सामर्थ्यं च न प्राप्नोति तस्मात्सर्वैर्न्यायाचारेणैव धन-मन्वेषणीयम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) परमपूजित धनयुक्त जैसे (मर्त्यः) मनुष्य (दुष्टुतीः) दुष्ट प्रशंसा से (वसु) धन को (न) न (विन्दते) प्राप्त होता है (स्नेधन्तम्) और हिंसा करने वाले मनुष्य को (रयिः) लक्ष्मी और (सुशक्तिः) सुन्दर शक्ति (इत्) ही (न) नहीं (नशत्) प्राप्त होती है इस प्रकार (मावते) मेरे समान (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (पार्ये) पालना वा पूर्णता करने के योग्य (दिवि) काम में (यत्) जो (देष्णम्) देने योग्य को न प्राप्त होता वह और को भी नहीं प्राप्त होता है ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो अधर्माचरण से युक्त दुष्ट, हिंसक मनुष्य हैं उन को धन, राज्य, श्री और उत्तम सामर्थ्य नहीं प्राप्त होता है इस से सब को न्याय के आचरण से ही धन खोजना चाहिये ॥ २१ ॥

पुनरस्य जगतः कः स्वामीत्याह ॥

फिर इस जगत् का स्वामी कौन है इस विषय को० ॥

**अभि त्वां शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशा-
नमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥२२॥**

**अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।
ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र ।
तस्थुषः ॥ २२ ॥**

पदार्थः—(न) (अभि) (त्वा) त्वाम् (शूर) पापा-
चाराणां हिंसक (नोनुमः) भृशं नमामः (अदुग्धाइव) दुग्ध-

रहिता इव (धेनवः) गावः (ईशानम्) ईषणशीलम् (अस्य)
 (जगतः) संसारस्य (स्वर्दशम्) सुखं द्रष्टुम् (ईशानम्) निर्मा-
 तारम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (तस्थुषः) स्थावरस्य ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र परमात्मनस्य जगत ईशानमस्य तस्थु-
 ष ईशानं त्वा त्वां स्वर्दशं धेनवोऽदुग्धा इव वयमभि नोनुमः ॥ २२ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे मनुष्या यदि सततं सुखेच्छा स्या-
 त्ताहिं परमात्मानमेव भवन्त उपासीरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (शूर) पापाचरणों के हिंसक (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त परमा-
 त्मा (अस्य) इस (जगतः) जंगम के (ईशानम्) चेष्टा कराने और (तस्थुषः)
 स्थावर संसार के (ईशानम्) निर्माण करने वाले (त्वा) आप को (स्वर्दशम्) सुख
 पूर्वक देखने को (धेनवः) गौयें (अदुग्धा इव) दूधरहित हों जैसे वैसे हम लोग
 (अभि, नोनुमः) सब ओर से निरंतर नमते प्रणाम करते हैं २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो! यदि निरंतर सुखेच्छा हो
 तो परमात्मा ही की आप लोग उपासना करें ॥ २२ ॥

परमेश्वरेण तुल्योऽधिको वा कोपि नास्तीत्याह ॥

परमेश्वर के तुल्य वा अधिक कोई नहीं है इस विषय को० ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो
 न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो
 गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न ।

जातः । न । जनिष्यते । अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र ।
वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (त्वावान्) त्वया सदृशः (अन्यः)
(दिव्यः) शुद्धस्वरूपः (न) (पार्थिवः) पृथिव्यां विदितः
(न) (जातः) उत्पन्नः (न) (जनिष्यते) उत्पत्स्यते (अ-
श्वायन्तः) महतो विदुषः कामयमानाः (मघवन्) बहुधनयुक्त
(इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद जगदीश्वर (वाजिनः) विज्ञानाऽन्नवन्तः
(गव्यन्तः) आत्मनो गां सुशिक्षितां वाचमुत्तमां भूमिं वेच्छन्तः
(त्वा) त्वाम् (हवामहे) प्रशंसामहे ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मघवानिन्द्र ! यतः कोऽपि पदार्थो न त्वावानन्यो
दिव्यः पदार्थोऽस्ति न पार्थिवोऽस्ति न जातोऽस्ति न जनिष्यते त-
स्मात्त्वाऽश्वायन्तो वाजिनो गव्यन्तो वयं हवामहे ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या- यस्मात्परमेश्वरेण तुल्योऽधिकोऽन्यः
पदार्थः कोऽपि नास्ति नोत्पन्न आसीन्न चैव कदाचिदुत्पत्स्यते
तस्मादेव तस्योपासनं प्रशंसां च वयं नित्यं कुर्याम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त (इन्द्र) परमेश्वर्य देने वाले जग-
दीश्वर जिस से कोई पदार्थ (न) न (त्वावान्) आप के सदृश (अन्यः) और
(दिव्यः) शुद्धस्वरूप पदार्थ है (न) न (पार्थिवः) पृथिवी पर जाना हुआ है
(न) न (जातः) उत्पन्न हुआ है (न) न (जनिष्यते) उत्पन्न होगा इस से
(त्वा) आप की (अश्वायन्तः) महान् विद्वानों की कामना करने वाले (वाजिनः)
विज्ञान और अन्न वाले और (गव्यन्तः) अपने को उत्तम वाली वा उत्तम भूमि की
इच्छा करने वाले हम लोग (हवामहे) प्रशंसा करते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस कारण परमेश्वर से तुल्य अधिक अस्यपदार्थ कोई नहीं न उत्पन्न हुआ न कभी भी उत्पन्न होगा इससे ही उसकी उपासना और प्रशंसा हम लोग नित्य करें ॥ २३ ॥

पुनः स परमेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषय को० ॥

**अभि पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः । पु-
रुवसुर्हि मघवन्त्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥२४॥**

**अभि । सतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । क-
नीयसः । पुरुऽवसुः । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भ-
रेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥**

पदार्थः—(अभि) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (सतः) विद्यमानस्य (तत्) चेतनं ब्रह्म (आ) (भर) (इन्द्र) ऐश्वर्ययुक्त जीव (ज्यायः) अतिशयेन ज्येष्ठम् (कनीयसः) अतिशयेन कनिष्ठात् (पुरुवसुः) पुरुषां बहूनां वासयिता (हि) यतः (मघवन्) सकलैश्वर्यधनयुक्त (सनात्) सनातन (असि) (भरेभरे) पालनीये पालनीये व्यवहारे (च) (हव्यः) स्तोतुमर्हः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मघवनिन्द्र ! हि यतस्त्वं भरेभरे सनाद्धव्यः पुरुवसुरसि तस्मात्सतस्तत्कनीयसो ज्यायो ब्रह्म भरेभरे चाऽभि भरा ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः परमात्मा अणोरणीयान्महतीमहीयान् सनातनः सर्वाधारः सर्वव्यापकस्सर्वैरुपासनीयोऽस्ति तदाऽऽश्रयमेव सर्वे कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (मधवन्) सकलैश्वर्य और धनयुक्त (इन्द्र) साधारणतया ऐश्वर्ययुक्त (हि) जिस से आप (भरेभरे) पालना करने योग्य पालना करने योग्य व्यवहार में (सनात्) सनातन (हव्यः) स्तुति करने योग्य (पुरुवसुः) बहुतों के बसाने वाले (असि) हैं इस से (सतः) विद्यमान (तत्) उस चेतन ब्रह्म (कनीयसः) अतीव कनिष्ठ के (ज्यायः) अत्यन्त ज्येष्ठ प्रशंसनीय ब्रह्म को पालनीय व्यवहार में (च) भी (आ, अभि, भर) सब ओर से धारण करो ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो परमात्मा अणु से अणु, सूक्ष्म से सूक्ष्म, बड़े से बड़ा सनातन सर्वाधार सर्वव्यापक सब को उपासना करने योग्य है उसी का आश्रय सब करें ॥ २४ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

परां एदस्व मधवन्नमित्रान्तसुवेदां नो वसू कृधि । अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परां । एदस्व । मधवन् । मित्रान् । सुवेदाः । नः । वसु । कृधि । अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(परा) (एदस्व) प्रेरय (मधवन्) बहुधनयुक्त राजन् (मित्रान्) शत्रून् (सुवेदाः) धर्मोपाजितैश्वर्यः (नः) अस्माकमस्मभ्यं वा (वसु) अत्र संहितायामिति दीर्घः (कृधि) कुरु (अस्माकम्) (बोधि) बुध्यस्व (अविता)

रक्षकः (महाधने) महान्ति धनानि प्राप्नुवन्ति यस्मिँस्तस्मिन् स-
ङ्ग्रामे (भव) अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वृधः) वर्धकः
(सखीनाम्) सर्वसुहृदाम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् राजन्सुवेदास्त्वं नोऽस्माकममित्रान्पराणुद-
स्व नो वसु कृधि महाधनेऽस्माकं सखीनामविता बोधि वृधो भव ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे राजंस्त्वं धार्मिकाऽङ्गूरान्सत्कृत्य शिक्षयित्वा युद्ध-
विद्यायां कुशलान्कृत्वा दृष्ट्वादीन्दुष्टान्निवार्य सर्वोपकारकाणां-
मनुष्याणां रक्षको भव ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त राजा (सुवेदाः) धर्म से उत्पन्न किये
हुए ऐश्वर्ययुक्त आप (नः) हमारे (अमित्रान्) शत्रुओं को (परा, णुदस्व) प्रेरो
हमारे लिये (वसु) धन को (कृधि) सिद्ध करो (महाधने) बड़े वा बहुत धन
जिस में प्राप्त होते हैं उस संग्राम में (अस्माकम्) हमारे (सखीनाम्) सर्व मित्रों
के (अविता) रक्षा करने वाले (बोधि) जानिये और (वृधः) बढ़ने वाले (भव)
हूजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप धार्मिक, शूर जनों का सत्कार कर उन को
शिक्षा देकर युद्धविद्या में कुशल कर डाकू आदि दुष्टों को निवृत्त कर सर्वोपकारी
मनुष्यों के रक्षा करने वाले हूजिये ॥ २५ ॥

परमेश्वरो मनुष्यैः किंवत्प्रार्थनीय इत्याह ॥

परमेश्वर मनुष्यों को किस के तुल्य प्रार्थना करने योग्य है इस वि० ॥

इन्द्रं क्रतुं न आ भूर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवाज्योति-
रशमिहि ॥ २६ ॥

इन्द्रं । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।
शिक्षं । नः । अस्मिन् । पुरुहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः ।
अशीमहि ॥ २६ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद जगदीश्वर (क्रतुम्) धर्म्या
प्रज्ञाम् (नः) अस्मभ्यम् (आ) (भर) (पिता) (पुत्रेभ्यः)
(यथा) (शिक्ष) अत्र द्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्मा-
न् (अस्मिन्) (पुरुहूत) बहुभिः प्रशंसित (यामनि) यान्ति
यस्मिँस्तस्मिन्वर्त्तमाने समये (जीवाः) (ज्योतिः) प्रकाशस्व-
रूपं परमात्मानं त्वाम् (अशीमहि) प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूतेन्द्र भगवन् यथा पुत्रेभ्यः पिता तथा नः क्र-
तुमाभराऽस्मिन्यामनि नोऽस्माच्छिक्षं यतो जीवा वयं ज्योतिर्विज्ञानं
त्वां चाशीमहि ॥ २६ ॥

भावार्थः—अतोपमार्त्तं०—हे जगदीश्वर ! यथा जनकोऽस्मा-
न्पोषयति तथा त्वं पालय यथाऽऽप्तो विद्वानध्यापको विद्यार्थिभ्यः
शिक्षां दत्वा सत्यां प्रज्ञां ग्राहयति तथैवास्मान्सत्यं विज्ञानं ग्राहय
यतो वयं सृष्टिविद्यां भवन्तं च प्राप्य सदैवानन्देम ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुतों से प्रशंसा को प्राप्त (इन्द्र) परमैश्वर्य के
देने वाले जगदीश्वर भगवन् (यथा) (पुत्रेभ्यः) पुत्रों के लिये (पिता) पिता वैसे
(नः) हम लोगों के लिये (क्रतुम्) धर्मयुक्त बुद्धि को (आ, भर) अच्छे प्र-
कार धारण कीजिये (अस्मिन्) इस (यामनि) वर्त्तमान समय में (नः) हम
लोगों को (शिक्ष) सिखलाओ जिस से (जीवाः) जीव हम लोग (ज्योतिः) वि-
ज्ञान को और आप को (अशीमहि) प्राप्त होवें ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे जगदीश्वर ! जैसे पिता हम लोगों को पुष्ट करता है वैसे आप पालना कीजिये जैसे आस विद्वान् जन विद्यार्थियों के लिये शिक्षा देकर सत्य बुद्धि का ग्रहण कराता है वैसे ही हम को सत्य विज्ञान ग्रहण कराओ जिस से हम लोग सृष्टिविद्या और आप को पाकर सर्वदैव आनन्दित हों ॥ २६ ॥

मनुष्याः समुद्रादिकं केन तरेयुरित्याह ॥

मनुष्य समुद्रादिकों को किस से तरें इस विषय को० ॥

**मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो ३ माशिवासो
अव क्रमुः । त्वया वयं प्रवतुः शश्वतीरपोऽति शूर
तरामसि ॥ २७ ॥ २१ ॥**

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःऽआध्यः । मा । अशि-
वासः । अव । क्रमुः । त्वया । वयम् । प्रऽवतः । शश्वतीः ।
अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अज्ञाताः) (वृ-
जनाः) वृजन्ति येषु यैस्सह वा ते (दुराध्यः) दुःखेनाऽऽध्यातुं
योग्यः (मा) (अशिवासः) असुखप्रदाः (अव) (क्रमुः)
अवक्राम्यन्तु (त्वया) सह (वयम्) (प्रवतः) निम्नान् (श-
श्वतीः) अनादिभूताः (अपः) जलानि (अति) (शूर) निर्भय
(तरामसि) उल्लङ्घेमहि ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे शूर ! नोऽज्ञाता वृजना दुराध्यो नोऽस्मान्माव क्र-
मुरशिवासोऽस्मान्माऽव क्रमुर्यतस्त्वया सह वयं प्रवतो देशाञ् श-
श्वतीरपोऽति तरामसि ॥ २७ ॥

भावार्थः—राजा राजजनाः सेनाः सभाध्यक्षाश्चेदृशीर्नावो रच-
येयुर्याभिस्समुद्रान्सुखेन सर्वे तरेयुस्तत्र समुद्रेषु नौचालकानां मार्ग-
विज्ञानं यथार्थं स्यादिति ॥ २७ ॥

अत्रेन्द्रमेधाविधनविद्याकामिरक्षकराजेश्वरजीवधनसंचयेश्वर-
नैयायिगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वाविंशत्तमं सूक्तमेकविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (नः) हम लोगों को (अज्ञाताः) छिपे हुए
(वृजनाः) जिन में जाते हैं वा जिन से जाते हैं वे (दुराध्यः) और दुःख से चिंतने
योग्य (नः) हम लोगों को (मा, अब, क्रमः) मत उल्लङ्घन करें (अशिवासः)
दुःख देने वाले हम लोगों को (मा) मत उल्लङ्घन करें जिससे (त्वया) तुम्हारे साथ
(वयम्) हम लोग (प्रवतः) नीचे देशों को तथा (शश्वतीः) अनादि भूत (अपः)
जलों को (अति, तरामसि) अतीव उतरें ॥ २७ ॥

भावार्थः—राजा और राजजन, सेना और समाध्यक्ष ऐसी नावें रचें जिन से
समुद्रों को सुख से सब तरों उन समुद्रों में नौकाओं के चलाने वालों को मार्ग विज्ञान
यथार्थ हो ॥ २७ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, मेधावी, धन, विद्या की कामना करने वाले रक्षक, राजा, ई-
श्वर, जीव, धनसंचय फिर ईश्वर और नौकाओं के जाने वालों के गुण और कर्म
का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति
जाननी चाहिये ॥

यह वत्तीशवां सूक्त और इक्कीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ चतुर्दशर्चस्य त्रयस्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य १-१

ष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः । १-१ वसिष्ठा

१४ वसिष्ठ ऋषिः त एव देवताः । १ । २

१३ त्रिष्टुप् । ३ । ४ । ५ । ७ । ९ । १

ष्टुप् । ८ । ११ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैव

१० भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स

अथाऽध्यापकाऽध्येतारः किं किं कुर्युर्मा

अब चौदह ऋचा वाले तेतीशवें सूक्त का आरम्भ है इस

पढ़ाने और पढ़ने वाले क्या करें इस विषय का वर्णन

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कंपर्दा

सो अग्नि हि प्रमन्दुः । उत्तिष्ठन्वोचे

नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतः स्कंपर्दाः । धिय

अग्नि । हि । प्रमन्दुः । उत्तिष्ठन् । वोचे ।

नृन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठाः

पदार्थः—(श्वित्यञ्चः) ये श्वितिं वृद्धिम

ते (मा) माम् (दक्षिणतस्कंपर्दाः) दक्षिणतः

टा येषां ब्रह्मचारिणां ते (धियम्) प्रज्ञाम् (वि

वन्तः (अग्नि) (हि) (प्रमन्दः) प्रकृष्टमानः

(बर्हिषः) विद्यावर्धकान् (नृन्) नायकान् (न) इव (मे) मम
(दूरात्) (अवितवे) अवितुम् (वसिष्ठाः) अतिशयेन वि-
द्यासु वसन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—ये श्वित्यञ्चो दक्षिणतस्कपर्दा धियं जिन्वासो व-
सिष्ठा हि मा अभि प्रमन्दुर्मे ममाऽवितवे दूरादागच्छेयुस्तान्वर्हिषो
नृनुत्तिष्ठन् परि वोचे ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या ये विद्यासु प्रवीणा मनु-
ष्याणां सत्याचारे बुद्धिवर्धका अध्यापका अध्येतार उपदेशकाश्च
स्युस्तान्प्रविद्याधर्मप्रचाराय सततं शिक्षोत्साहसत्कारान्कुर्व्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (श्वित्यञ्चः) वृद्धि को प्राप्त होते (दक्षिणतस्कपर्दाः) दा-
हिनी ओर को जटाजूट रखने वाले (धियम्) बुद्धि को (जिन्वासः) प्राप्त हुए (व-
सिष्ठाः) अतीव विद्याओं में वसने वाले (हि) ही (मा) मुझे (प्र, मन्दुः)
आनन्दित करते हैं (मे) मेरे (अवितवे) पालने को (दूरात्) दूर से आवें उन
(बर्हिषः) विद्या धर्म बढ़ाने वाले (नृन्) नायक मनुष्यों को (उत्तिष्ठन्) उठता हुआ
अर्थात् उद्यम के लिये प्रवृत्त हुआ (परि, वोचे) सब ओर से कहता हूं ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जो विद्याओं में प्रवी-
ण, मनुष्यों की सत्य आचार में बुद्धि बढ़ाने वाले, पढ़ाने पढ़ने और उपदेश करने
वाले हों उन को विद्या और धर्म के प्रचार के लिये निरन्तर शिक्षा, उत्साह और स-
त्कार युक्त करें ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशान्विदुषः स्वीकुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसे विद्वानों को स्वीकार करे इस विषय को० ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशान्तमति पा-

न्तमुग्रम् । पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादि-
न्द्रो अटणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् ।
अति । पान्तम् । उग्रम् । पाशऽद्युम्नस्य । वायतस्य । सोमात् ।
सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(दूरात्) (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (अनयन्)
नयन्ति (आ) (सुतेन) निष्पन्नेन पुत्रेण वा (तिरः) तिर-
स्कारे (वैशन्तम्) वैशन्तस्य विशतो जनस्येमम् (अति) (पा-
न्तम्) रक्षन्तम् (उग्रम्) तेजस्विनम् (पाशद्युम्नस्य) पाशात्प्राप्तं
द्युम्नं यशो धनं येन तस्य (वायतस्य) विज्ञानवतः (सोमात्)
ऐश्वर्यात् (सुतात्) धर्म्येण निष्पादितात् (इन्द्रः) परमैश्वर्यो
राजा (अवृणीत) वृणुयात् अत्र संहितायामिति दीर्घः (वसि-
ष्ठान्) अतिशयेन विद्यासु कृतवासान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये सुतेन वैशन्तं पान्तमुग्रमिन्द्रं दूराद-
नयद्वारिद्र्यं तिरो नयन्ति तैः पाशद्युम्नस्य वायतस्य सुतात्सोमादिन्द्रो
वसिष्ठानत्यावृणीत ॥ २ ॥

भावार्थः—राजादयो जनाः ! ये दूरादैश्वर्यं स्वदेशं प्रापयन्ति दा-
रिद्र्यं विनाश्य श्रियं जनयन्ति तानुत्तमाञ्जनान्सर्वतो सततं रक्षेयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (सुतेन) उत्पन्न हुए पदार्थ वा पुत्र से (वैशन्त-
म्) प्रवेश होते हुए जन के संवन्धी (पान्तम्) पालना करते हुए (उग्रम्) तेजस्वी

(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवान् को (दूरात्) दूर से (अनयन्) पहुंचाते और दारिद्र्य को (तिरः) तिरस्कार करते हैं उन से (पाशद्युम्नस्य) जिसने धन यश पाया है उस (वायतस्य) विज्ञानवान् के (सुतात्) धर्म से उत्पन्न किये (सोमात्) ऐश्वर्य से (इन्द्रः) परमैश्वर्य राजा (वसिष्ठान्) अतीव विद्याओं में किया निवास जिन्होंने उन को (अति, आ, अवृणीत) अत्यन्त स्वीकार करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि जनों! जो दूर से अपने देश को ऐश्वर्य पहुंचाते और दारिद्र्य का विनाश कर लक्ष्मी को उत्पन्न करते हैं उन उत्तम जनों की निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या क्या करें इस विषय को० ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान । एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव ।
इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान । एव । इत् । नु । कम् ।
दाशराज्ञे । सुदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः ।
वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(एव) (इत्) अपि (नु) क्षिप्रम् (कम्)
(सिन्धुम्) नदीम् (एभिः) उत्तमैर्विहङ्गिः (ततार) तरेत् (एव)
(इत्) (नु) (कम्) (भेदम्) भेदनीयं विदारणीयम् (ए-
भिः) (जघान) हन्यात् (एव) (इत्) (नु) (कम्)

(दाशराज्ञे) यो दाशति सुखं ददाति राजा तस्मै (सुदासम्) सु-
ष्ठु दातारं सेवकं वा (प्र) (आवत्) प्रकर्षेण रक्षेत् (इन्द्रः)
परमैश्वर्यो जनः (ब्रह्मणा) धनेन (वः) युष्मान् (वसिष्ठाः)
अतिशयेन ब्रह्मचर्यं कृतवासाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठा इन्द्रोऽयमेभिः कमेवेत्सिन्धुं नु ततार
एभिः कमेवेन्नु जघान दाशराज्ञे कमेवेदभेदं ब्रह्मणा नु प्रावत् सुदासं
वो युष्मँश्च नु प्रावत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—वे मनुष्या नौकाभिः समुद्रादिकं सद्यस्तरेयुर्वीरैः
शत्रून् क्षिप्रं विनाशयेयुः राज्ञो राष्ट्रस्य च रक्षाः सर्वदा कुर्युस्ते
माननीया भवेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वसिष्ठाः) अत्यन्त ब्रह्मचर्य के बीच जिन्होंने वास किया वह
हे विद्वानो (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् यह जन (एभिः) उत्तम विद्वानों के साथ (कम्,
एव, इत्) किसी (सिन्धुम्) नदी को भी (नु) शीघ्र (ततार) तरे (एभिः)
इन उत्तम विद्वानों के साथ (कम्, एव, इत्) किसी को भी (नु) शीघ्र (जघान)
मारे (दाशराज्ञे) जो सुख देता है उस के लिये (कम्, एव, इत्) किसी (भेदम्)
विदीर्ण करने योग्य को भी (ब्रह्मणा) धन से (नु) शीघ्र (प्रावत्) अच्छे प्र-
कार रखे और (सुदासम्) अच्छे देने वाले वा सेवक को तथा (वः) तुम लोगों
को भी (नु) शीघ्र रखे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य नौकादिकों से समुद्रादिकों को अच्छे प्रकार शी-
घ्र तरे, वीरों से शत्रुओं को शीघ्र विनाशे राजा और राज्य की भी रक्षा सर्वदा करें
वे मान करने योग्य हों ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा किं कुर्वन्तीत्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करके क्या नहीं करते हैं इस विषय को० ॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामक्षमव्ययं न

किला रिषाथ । यच्छक्करीषु बृहता रवेणेन्द्रे शु-
ष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितृणाम् । अक्षम् । अ-
व्ययम् । न । किल । रिषाथ । यत् । शक्करीषु । बृहता ।
रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(जुष्टी) जुष्ट्या प्रीत्या सेवया वा (नरः) ने-
तारः (ब्रह्मणा) धनेन (वः) युष्माकम् (पितृणाम्) जनका-
दीनाम् (अक्षम्) व्याप्तम् (अव्ययम्) नाशरहितम् (न) नि-
षेधे (किल) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (रिषाथ) हिंस्र-
(यत्) येन (शक्करीषु) शक्तिमतीषु सेनासु (बृहता) महता
(रवेण) शब्देन (इन्द्रे) परमैश्वर्ये (शुष्मम्) बलम् (अद-
धात) धर्त अत्र संहितायामिति दीर्घः (वसिष्ठाः) धनेऽत्यन्तं
वासं कुर्वन्तः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठा नरो यूयं यद्बृहता रवेण शक्करीष्विन्द्रे
शुष्ममदधात जुष्टी ब्रह्मणा वः पितृणामव्ययमक्षं किल यूयं न रिषा-
थ तेन सर्वस्य रक्षणं विधत्त ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः स्वशक्तिं वर्धयित्वा दुष्टान् हिंसित्वा ध-
नरद्ध्या सर्वार्थमक्षीणं सुखं प्रीत्या वर्धयन्ति ते बृहती कीर्तिमा-
प्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठाः) धन में अत्यन्तवास करते हुए (नरः) नायक

मनुष्यो तुम (यत्) जिस (बृहता) महान् (रवेण) शब्द से (शकरीषु) शक्ति युक्त सेनाओं में और (इन्द्रे) परमैश्वर्य में (शुष्मम्) बल को (अदधात) धारण करते हो (जुष्टी) प्रीति वा सेवा से तथा (ब्रह्मणा) धन से (वः) आप के (पितृणाम्) जनक अर्थात् पिता आदि का जो (अव्ययम्) नाशरहित (अक्षम्) व्याप्त बल उसे (किल) निश्चय कर तुम (न, रिपाथ) नहीं नष्ट करते हो उस से सब की रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपनी शक्ति को बढ़ा के दुष्टों को मार धन की वृद्धि से सब के अर्थ जो नष्ट नहीं उस सुख को प्रीति से बढ़ाते वे बड़ी कीर्ति को पाते हैं ॥ ४ ॥

पुनः के मनुष्याः सूर्यवद्भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन मनुष्य सूर्य के तुल्य होते हैं इस विषय को० ॥

**उद्यामिवेतृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे
वृतासः । वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सु-
भ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥ २२ ॥**

उत् । द्याम्ऽइव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः ।
अदीधयुः । दाशराज्ञे । वृतासः । वसिष्ठस्य । स्तुवतः ।
इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊं इति ।
लोकम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(उत्) (द्यामिव) सूर्यमिव (इत्) एव (तृ-
ष्णजः) प्राप्ततृष्णः (नाथितासः) याचमानाः (अदीधयुः) दी-
पयेयुः (दाशराज्ञे) दाशानां दातृणां राज्ञे (वृतासः) स्वीकृताः
(वसिष्ठस्य) अतिशयेन विदुषः (स्तुवते) (इन्द्रः) परमै-

श्वर्यवान्राजा (अश्रोत्) शृणुयात् (उरुम्) बहुसुखकारकम्
(तृत्सुभ्यः) शत्रूणां हिंसकेभ्यः (अकृणोत्) करोति (उ)
(लोकम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये द्यामिव नाथितासस्तृष्णजो वृतास इ-
त्दाशराज्ञे उददीधयुर्य इन्द्रो वसिष्ठस्य स्तुवत उरुं वाक्यमश्रोत्
तृत्सुभ्य उ लोकमकृणोत्तान् सर्वे सत्कुर्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये मनुष्याः सूर्य इव विद्याविनय-
प्रकाशिता तृषिता जलमिवैश्वर्यमन्वेषमाणाः सकलविद्यायुक्तेभ्य
आनन्दं दधति शूरवीरेभ्यो धनं च प्रयच्छन्ति ते बहुसुखं लभन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (द्यामिव) सूर्य के समान (नाथितासः) मांगते
हुए और (तृष्णजः) तृष्णा को प्राप्त (वृतासः) स्वीकार किये हुए (इत्) ही (दा-
शराज्ञे) देने वालों के राजा के लिये (उददीधयुः) ऊपर को प्रकाशित करें जो
(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (वसिष्ठस्य) अतीव विद्वान् की (स्तुवतः) स्तुति
करने वाले के लिये (उरुम्) बहुत सुख करने वाले वाक्य को (अश्रोत्) सुने (तृ-
त्सुभ्यः) और शत्रुओं के मारने वाले के लिये (उ) ही (लोकम्) लोक को (अ-
कृणोत्) प्रसिद्ध करता है उन को सब सत्कार करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य सूर्य के समान विद्या
और नम्रता से प्रकाशित और तृषित जल के समान ऐश्वर्य के ढूँढ़ने वाले सकल विद्या
युक्त विद्वानों के लिये आनन्द को धारण करते और शूरवीरों के लिये धन भी देते हैं
वे बहुत सुख पाते हैं ॥ ५ ॥

पुनः केऽध्याप्या अनध्याप्याश्च भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन पढ़ाने और कौन न पढ़ाने योग्य हैं इस विषय को० ॥

दण्डाद्वेदोऽजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अ-

र्भकासः । अभवच्च पुरएता वसिष्ठ आदितृत्सूनां
विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाऽइव । इत् । गोऽअजनासः । आसन् । परिऽछि-
न्नाः । भरताः । अर्भकासः । अभवत् । च । पुरऽएता । व-
सिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

पदार्थः—(दण्डाइव) यष्टिका इव शुष्कलदयाऽभिमा-
निनः (इत्) (गोअजनासः) गवि सुशिक्षितायां वाच्यप्रा-
दुर्भूताः (आसन्) सन्ति (परिच्छिन्नाः) छिन्नभिन्नविज्ञानाः (भ-
रताः) देहधारकपोषकाः (अर्भकासः) अल्पवयसो बालका
इव जुद्राशयाः (अभवत्) भवति (च) (पुरएता) यः पुर
एति (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुमान् धनाढ्यः (आत्) आनन्तर्ये
(इत्) (तृत्सूनाम्) अनादितानाम् (विशः) प्रजा मनुष्यान्
(अप्रथन्त) प्रथयन्ति ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये गोअजनासः परिच्छिन्ना भरता अ-
र्भकासो दण्डाइवेदासैस्तेषां तृत्सूनां विशोऽप्रथन्त । आदिदेशां यः
पुरएता वसिष्ठोऽभवत्स चैतान् सुशिक्षयेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये मनुष्या दण्डवज्जड़बुद्धयः स्यु-
स्ते सुपरीक्ष्याऽनध्यापनीया भवन्ति ये च धीमन्तः स्युस्ते पाठनीया
यो विद्याव्यवहारे प्रधानः स्यात्स एव विद्याविभागस्य सुष्ठु प्रबन्धेन
शिक्षां प्रापयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों जो (गोअजनासः) सुशिक्षित वाणी में प्रसिद्ध हुए (परिच्छिन्नाः) छिन्न भिन्न विज्ञान वाले (भरताः) देह धारण और पुष्टि करने से युक्त (अर्मकासः) थोड़ी २ आयु के बालक (दण्डाङ्ग) लट्ठ से सूखे हृदय में अभिमान करने वाले (इत्) ही (आसन्) हैं उन (तृत्सूनाम्) अनादर किये हुआओं के बीच (विशः) प्रजा मनुष्यों को (अप्रथन्त) प्रख्यात करते हैं (आत्, इत्) और ही इन के जो (पुरेता) आगे जाने वाला (वसिष्ठः) अतीव धनाढ्य (अभवत्) हो (च) वही इन को अच्छी प्रकार शिक्षा दे ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य दण्ड के समान जड़ बुद्धि हों वे अच्छी परीक्षा कर न पढ़ाने योग्य और जो बुद्धिमान हों वे पढ़ाने योग्य होते हैं जो विद्या व्यवहार में प्रधान हो वही विद्याविभाग की उत्तम प्रबन्ध से शिक्षा पढ़ावे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्त्रः प्रजा आर्या
ज्योतिरग्राः । त्रयो घर्मासं उपसं सचन्ते सर्वा इत्ता
अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥**

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिस्त्रः । प्रजा । आ-
र्याः । ज्योतिः । अग्राः । त्रयः । घर्मासः । उपसम् । सचन्ते ।
सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्रयः) विद्युद्भौमसूर्याख्याऽग्नयो भूम्यप्तेजांसि वा (कृण्वन्ति) (भुवनेषु) लोकेषु (रेतः) वीर्यम् (तिस्त्रः) विद्याराजधर्मसमास्थाः (प्रजाः) (आर्याः) उत्तमगुणकर्मस्वभावाः

(ज्योतिः) विद्याप्रकाशादिकम् (अग्राः) अग्रगण्याः (त्रयः)
 (धर्मासः) पापानि (उपसम्) प्रभातवेलाम् (सचन्ते) स-
 म्वन्धन्ति (सर्वान्) (इत्) एव (तान्) (अनु) (विदुः)
 जानन्ति (वसिष्ठाः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा त्रयो भुवनेषु रेतः कृण्वन्ति यथा
 त्रयो धर्मास उपसं ज्योतिः सचन्ते तथा तिस्रो वसिष्ठा आर्या अग्रा
 प्रजास्तान् सर्वान्निदनुविदुर्ज्योतिः सचन्ते ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कार्यकारणकार्यस्था विद्युतः
 सूर्यादिकं ज्योतिः प्रकाशयन्त्युषसं दिनं च जनयन्ति तथा तिस्रः
 सभा धर्मार्थकाममोक्षसाधनप्रकाशान्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (त्रयः) तीन (भुवनेषु) लोकों में (रेतः)
 वीर्य (कृण्वन्ति) करते हैं जैसे (त्रयः) तीन (धर्मासः) पाप (उपसम्) प्र-
 भातवेला और (ज्योतिः) विद्या प्रकाश आदि का (सचन्ते) सम्वन्ध करते हैं वैसे (ति-
 स्रः) तीन अर्थात् विद्या राजा और धर्मसमास्थ (वसिष्ठाः) अतीव धन में स्थिर
 (आर्याः) उत्तम गुण कर्म स्वभाव वाले पुरुष (अग्राः) अग्रगण्य (प्रजाः) प्रजा
 जन (तान्) उन (सर्वान्) सब को (इत्, अनु, विदुः) ही अनुकूल जानते हैं
 और विद्या प्रकाश आदि को सम्वन्ध करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे कार्य और कारण
 को कार्य में स्थिर विजुलियां सूर्य आदि ज्योति को प्रकाशित करती हैं प्रभातवेला और
 दिन को उत्पन्न करती हैं वैसे तीन सभा धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष साधन देने वाले
 प्रकाशों को करती हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् कैसे हों इस विषय को० ॥

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा

ग॒भीरः । वा॒तस्ये॒व प्र॒ज॒वो ना॒न्येन॒ स्तोमो॑ वशि-
ष्ठा अ॒न्वे॒तवे॒ वः ॥ ८ ॥

सूर्य॑स्यऽइ॒व । व॒क्षथः॑ । ज्योतिः॑ । ए॒षाम् । स॒मु॒द्रस्य॑ऽइ॒व ।
म॒हि॒मा । ग॒भीरः । वा॒तस्य॑ऽइ॒व । प्र॒ज॒वः । न । अ॒न्येन॑ ।
स्तोमः॑ । व॒सि॒ष्ठाः । अ॒नु॒ऽए॒तवे॑ । वः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सूर्यस्येव) (वक्षथः) रोषः (ज्योतिः) प्रकाशः
(एषाम्) विद्युदादीनाम् (समुद्रस्येव) (महिमा) महतो भावः
(गभीरः) अगाधः (वातस्येव) (प्रजवः) प्रकृष्टो वेगः (न)
(अन्येन) तुल्यः (स्तोमः) प्रशंसा (वसिष्ठाः) अतिशयेन
विद्यावासाः (अन्वेतवे) अन्वेतुं विज्ञातुं प्राप्तुं गन्तुं वा (वः)
युष्माकम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठा योऽन्वेतवे आप्ता विहांस एषां वोऽन्वे-
तवे सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिः समुद्रस्येव महिमा गभीरो वातस्येव
प्रजवस्तोमोऽस्ति सोऽन्येन तुल्यो नास्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे मनुष्या येषां धार्मिकाणां विदुषां
सूर्यवह्निद्याधर्मप्रकाशो दुष्टाचारे क्रोधः समुद्रवद्गाम्भीर्यं वायुवत्स-
त्कर्मसु वेगो भवेत्त एव सङ्गन्तुमर्हाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठाः) अतीव विद्या में वास्त करने वालो जो (अन्वेत-
वे) विशेष जानने को, प्राप्त होने को वा गमन को प्राप्त अत्यन्त धर्मशील विद्वान् हैं (ए-
षाम्) इन बिजुली आदि पदार्थों के और (वः) तुम्हारे विशेष जानने को प्राप्त होने

को वा गमन को (सूर्यस्येव) सूर्य के समान (वक्षथः) रोष वा (ज्योतिः) प्रकाश (समुद्रस्येव) समुद्र के समान (महिमा) महिमा (गभीरः) गम्भीर (वातस्येव) पवन के समान (प्रजवः) उत्तम वेग और (स्तोमः) प्रशंसा है वह (अन्येन) और के समान (न) नहीं है ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जिन धार्मिक विद्वानों का सूर्य के समान विद्या और धर्म का प्रकाश, दुष्टाचार पर क्रोध, समुद्र के समान गम्भीरता, पवन के समान अच्छे कर्मों में वेग हो वेही मिलने योग्य हैं यह जानना चाहिये ॥ ८ ॥

के सत्यं निश्चयं कर्तुमर्हन्तीत्याह ॥

कौन सत्य का निश्चय करने योग्य हैं इस विषय को० ॥

**त इन्नियं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रं वल्गम-
भि सं चरन्ति । यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस
उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥**

ते । इत् । नियम् । हृदयस्य । प्रकेतैः । सहस्रं वल्गम् ।
अभि । सम् । चरन्ति । यमेन । ततम् । परिधिम् । वयन्-
न्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ते) विद्वांसः (इत्) एव (नियम्) नि-
र्णीतान्तर्गतम् (हृदयस्य) आत्मनो मध्ये (प्रकेतैः) प्रकृष्टा-
भिः प्रज्ञाभिः (सहस्रं वल्गम्) सहस्राण्यसंख्या वल्गा अङ्कुरा इ-
व शास्त्रबोधा यस्मिंस्तं विज्ञानमयं व्यवहारम् (अभि) आभि-
मुख्ये (सम्) (चरन्ति) सम्यगाचरन्ति (यमेन) नियन्त्रा
जगदीश्वरेण (ततम्) व्याप्तम् (परिधिम्) सर्वलोकावरणम्

(वयन्तः) व्याप्नुवन्तः (अप्सरसः) या अप्सस्वन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः (उप) (सेदुः) सीदन्ति (वसिष्ठाः) अतिशयेन विद्यावन्तः ॥ ९ ॥

अन्वयः—ये अप्सरसो यमेन सह तत् परिधिं वयन्तो वसिष्ठाः प्रकैतैर्हृदयस्य निगमं सहस्रवल्गुमुपसेदुस्त इत्पूर्णविद्या अभि सं चरन्ति ॥ ९ ॥

भावार्थः—त एव विद्वांसो जगदुपकारिणो भवन्ति ये दीर्घेण ब्रह्मचर्येणात्मानां विदुषां सकाशाब्जिज्ञां प्राप्याऽखिला विद्या अधीत्य परमात्मना व्याप्तं सर्वं सृष्टिक्रमं विशन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाते हैं वे और (यमेन) नियन्ताजगदीश्वर से (ततम्) व्याप्त (परिधिम्) सर्व लोकों के परकोटे को (वयन्तः) व्याप्त होते हुए (वसिष्ठाः) अतीव विद्यावान् जन (प्रकैतैः) उत्तम बुद्धियों से (हृदयस्य) आत्मा के बीच (निगमम्) निर्णीत अन्तर्गत (सहस्रवल्गुम्) हजारों असंख्य अंकुरों के समान शास्त्रबोध जिस में उस विद्या व्यवहार को (उप, सेदुः) उपस्थित होते अर्थात् स्थिर होते हैं (ते, इत्) वेही पूर्ण विद्याओं का (अभि, सं, चरन्ति) सब ओर से संचार करते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थः—वे ही विद्वान् जन संसार के उपकारी होते हैं जो दीर्घ ब्रह्मचर्य से और आप्त विद्वानों की उत्तेजना से शिक्षा पाय समस्त विद्या पद परमात्मा से व्याप्त सर्व सृष्टिक्रम को प्रवेश करते हैं ॥ ९ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन कैसे हों इस विषय को० ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा-

यदपश्यतां त्वा । तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो
यत्त्वा विश आजभारं ॥ १० ॥ २३ ॥

विद्युतः । ज्योतिः । परिं । समुजिहानम् । मित्रावरु-
णा । यत् । अपश्यताम् । त्वा । तत् । ते । जन्म । उत ।
एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आ-
जभारं ॥ १० ॥ २३ ॥

पदार्थः—(विद्युतः) (ज्योतिः) प्रकाशम् (परि) सर्वतः
(संजिहानम्) अधिकरणं त्यजन् (मित्रावरुणा) अध्यापको-
पदेशकौ (यत्) यः (अपश्यताम्) पश्यतः (त्वा) त्वाम्
(तत्) (ते) तव (जन्म) (उत) अपि (एकम्) (व-
सिष्ठ) प्रशस्तविद्वन् (अगस्त्यः) अस्तदोषः (यत्)
यम् (त्वा) त्वाम् (विशः) प्रजाः (आ, जभार) समन्ता-
द्विभर्ति ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठ योऽगस्त्यस्ते विश आजभार उताप्येकं
जन्मा जभार उताऽपि त्वाऽऽजभार यद्विद्युतस्सं जिहानं ज्योतिर्मि-
त्रावरुणा पर्यपश्यतां त्वैतद्दिद्यां प्रापयतस्तदेतत्सर्वं त्वं गृहाण ॥ १० ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य विद्यायां जन्मप्रादुर्भावो भवति
तत्प्रज्ञा विद्युज्ज्योतिरिव सकला विद्या विभर्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठ) प्रशंसायुक्त विद्वान् जो (अगस्त्यः) निर्दोष
जन (ते) आप को (विशः) प्रजाओं को (आ, जभार) सब ओर से धारण क-
रना (उत) और (एकम्) एक (जन्म) जन्म को सब ओर से धारण करता

और (त्वा) आप को सब ओर से धारण करता तथा (यत्) जिस (विद्युतः) बिजुली को (संजिहानम्) अधिकार त्याग करते हुए (ज्योतिः) प्रकाश को (मित्रावरुणा) अध्यापक और उपदेशक (पर्यपश्यताम्) देखते हैं (त्वा) आप को इस विद्या की प्राप्ति कराते हैं उस समस्त विषय को आप ग्रहण करें ॥ १० ॥

भावार्थः—जिस मनुष्य का विद्या में जन्म प्रादुर्भाव होता है उस की बुद्धि बिजुली की ज्योति के समान सकल विद्याओं को धारण करती है ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मन-
सोऽधि जातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे
देवाः पुष्करे त्वाऽददन्त ॥ ११ ॥**

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् ।
मनसः । अधि । जातः । द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन ।
विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (असि) (मैत्रावरुणः) मित्रावरुणयोः प्राणोदानयोरयं वेत्ता (वसिष्ठ) पूर्णविद्वन् (उर्वश्याः) विशेषविद्यायाः । उर्वशीति पदनाम निधं० ४ । २ । (ब्रह्मन्) सकलवेदावित् (मनसः) अन्तःकरणपुरुषार्थात् (अधि) (जातः) प्रादुर्भूतः (द्रप्सम्) कमनीयम् (स्कन्नम्) प्राप्तम् (ब्रह्मणा) बृहता धनेन (दैव्येन) देवैर्विद्वद्भिः कृतेन (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (पुष्करे) अन्तरिक्षे । पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम निधं० १ । ३ । (त्वा) त्वाम् (अददन्त) दद्युः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मन्वसिष्ठ ! यो मैत्रावरुणस्त्वमुर्वश्या उत मन-
सोऽधिजातोऽसि तं त्वां विश्वे देवा ब्रह्मणा दैव्येन पुष्करे स्कन्नं
द्रप्समददन्त ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः शुद्धान्तःकरणेन प्राणोदानवत्सततं पु-
रुषार्थेन कमनीयां विद्यां गृह्णन्ति ते विद्वद्दानन्दिता भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मन्) समस्त वेदों को जानने वाले (वसिष्ठ) पूर्ण वि-
द्वान् जो (मैत्रावरुणः) प्राण और उदान के वेत्ता आप (उर्वश्याः) विशेष विद्या
से (उत) और (मनसः) मन से (अधि, जातः) अधिकतर उत्पन्न (असि)
हुए हो उन (त्वा) आप को (विश्वे, देवाः) समस्त विद्वान् जन (ब्रह्मणा) ब-
हुत धन से और (दैव्येन) विद्वानों ने किये हुए व्यवहार से (पुष्करे) अन्तरिक्ष
में (स्कन्नम्) प्राप्त (द्रप्सम्) मनोहर पदार्थ को (अददन्त) देवें ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शुद्धान्तःकरण से प्राण और उदान के तुल्य और
निरन्तर मनोहर विद्या को ग्रहण करते हैं वे विद्वानों के समान आनन्दित होते हैं ॥ ११ ॥

पुनः स विद्वान्कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो इस विषय को० ॥

**स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत
वा सदानः । यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः
परिं जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥**

**सः । प्रकेतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सहस्रदानः ।
उत । वा । सदानः । यमेन । ततम् । परिधिम् । वयि-
ष्यन् । अप्सरसः । परिं । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥**

पदार्थः—(सः) (प्रकेतः) प्रकृष्टप्रज्ञः (उभयस्य) जन्मद्वयस्य (प्रविद्वान्) प्रकृष्टो विद्वान् (सहस्रदानः) असंख्यप्रदः (उत) (वा) (सदानः) दानेन सह वर्त्तमानः (यमेन) वायुना विद्युता वा सह (ततम्) व्याप्तम् (परिधिम्) (वयिष्यन्) व्ययं करिष्यन् (अप्सरसः) अन्तरिक्षचराद्वायोः (परि) सर्वतः (जज्ञे) जायते (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुमान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उभयस्य प्रविद्वान्प्रकेतः सहस्रदान उत वा सदानो यमेन सह ततं परिधिं वयिष्यन्वसिष्ठोऽप्सरसः परि जज्ञे स सर्वैस्सेवनीयोऽस्ति ॥ १२ ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य मातुः पितुरादिमं जन्म द्वितीय-माचार्याद्विद्यायाः सकाशाज्जन्म भवति स एवाऽऽकाशस्थपदार्थानां वेत्ता प्रादुर्भूतः पूर्णो विद्वान्तुलसुखप्रदो भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (उभयस्य) जन्म और विद्या जन्म दोनों का (प्र-विद्वान्) उत्तम विद्वान् (प्रकेतः) उत्तम बुद्धियुक्त (सहस्रदानः) हजारों पदार्थ देने वाला (उत, वा) अथवा (सदानः) दान युक्त (यमेन) वायु वा बिजुली के साथ वर्त्तमान (ततम्) विस्तृत (परिधिम्) परिधि को (वयिष्यन्) खरच करता हुआ (वसिष्ठः) अतीव धनवान् (अप्सरसः) अन्तरिक्ष में चलने वाले वायु से (परि, जज्ञे) सर्वतः प्रसिद्ध होता है (सः) वह सब को सेवा करने योग्य है ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस मनुष्य का मातापिता से प्रथम जन्म, दूसरा आचार्य से विद्या द्वारा होता है वही आकाश के पदार्थों का जानने वाला उत्पन्न हुआ पूर्ण विद्वान् अतुल सुख का देने वाला होता है ॥ १२ ॥

पुनः कथं विद्वांसो जायन्त इत्याह ॥

फिर कैसे विद्वान् होते हैं इस विषय को० ॥

स॒त्रे ह॑ ज॒आता वि॑षि॒ता नमो॑भिः कु॒म्भे रे॒तः
सि॒षिच॑तुः स॒मा॒नम् । ततो॑ ह॒ मान॑ उ॒दि॒याय॑ म॒-
ध्या॒त्ततो॑ ज॒आत॑मृ॒षिमाहु॑र्व॒सि॒ष्ठम् ॥ १३ ॥

स॒त्रे । ह॒ । ज॒आतौ । वि॒षि॒ता । नमः॑भिः । कु॒म्भे । रे॒तः ।
सि॒षिच॑तुः । स॒मा॒नम् । ततः॑ । ह॒ । मानः॑ । उ॒त् । इ॒याय॑ ।
म॒ध्यात् । ततः॑ । ज॒आतम् । ऋ॒षिम् । आ॒हुः । व॒सि॒ष्ठम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सत्रे) दीर्घे यज्ञे (ह) खलु (जातौ) (इ-
पिता) इपितावध्यापकोपदेशकौ (नमोभिः) (कुम्भे) कलशे
(रेतः) उदकमिव विज्ञानम् (सिषिचतुः) सिञ्चेताम् (समा-
नम्) तुल्यम् (ततः) (ह) प्रसिद्धम् (मानः) यो मन्यते
सः (उत्) (इयाय) एति (मध्यात्) (ततः) तस्मात्
(जातम्) प्रादुर्भूतम् (ऋषिम्) वेदार्थवेत्तारम् (आहुः)
(वसिष्ठम्) उत्तमं विद्वांसम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—यदि जाताविपिता नमोभिः सत्रे हाऽध्यापनाध्यय-
नाख्ये यज्ञे कुम्भे रेत इव समानं विज्ञानं सिषिचतुस्ततो ह यो
मान उदिष्याय ततो मध्याज्जातं वसिष्ठमृषिमाहुः ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यथा स्त्रीपुरुषाभ्यामपत्यं जायते
तथाऽध्यापकोपदेशकाऽध्ययनोपदेशौविद्वांसो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—यदि (जातौ) प्रसिद्ध हुए (इषिता) अध्यापक और उपदेशक (नमोमिः) अन्नादिकों से (सत्रे) दीर्घ (ह) ही पढ़ाने पढ़नेरूपयज्ञ में (कुम्भे) कलश में (रेतः) जल के (समानम्) समान विज्ञान को (सिषिचतुः) सींचें छोड़ें (ततः, ह) उसी से ही जो (मानः) मानने वाला (उदियाय) उदय को प्राप्त होता है (ततः) उस (मध्यात्) मध्य से (जातम्) उत्पन्न हुए (वसिष्ठम्) उत्तम (अष्टमिम्) वेदार्थवेत्ता विद्वान् को (आहुः) कहते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे स्त्री और पुरुषों से सन्तान उत्पन्न होता है वैसे अध्यापक और उपदेशकों के पढ़ाने और उपदेश करने से विद्वान् होते हैं ॥ १३ ॥

पुनरध्यापकाऽध्येतारः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर पढ़ाने और पढ़ने वाले जन क्या करें इस विषय को० ॥

**उक्थभृतं सामभृतं विभर्ति ग्रावाणं विभ्रत्प्र-
वदात्यग्रे । उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आर्वो गच्छा-
ति प्रतृदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥ २४ ॥ २ ॥**

**उक्थऽभृतम् । सामऽभृतम् । विभर्ति । ग्रावाणम् । वि-
भ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे । उप । एनम् । आध्वम् । सु-
मनस्यमानाः । आ । वः । गच्छाति । प्रतृदः । वसिष्ठः
॥ १४ ॥ २४ ॥ २ ॥**

पदार्थः—(उक्थभृतम्) य ऋग्वेदं विभर्ति (सामभृतम्) यो सामवेदं दधाति (विभर्ति) (ग्रावाणम्) सूर्यो मेघमिव (विभ्रत्) विद्यां धरन् (प्र) (वदाति) वदेत् (अग्रे) पूर्वम्

(उप) (एनम्) (आध्वम्) (सुमनस्यमानाः) सुष्ठु वि-
चारयन्तः (आ) (वः) युष्मान् (गच्छाति) गच्छेत्प्राप्नुयात्
(प्रतृदः) प्रकर्षेण विद्यादिदोषहिंसकः (वसिष्ठः) अतिशयेन
विद्यादिधनयुक्तः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे सुमनस्यमाना मनुष्या यः प्रतृदो आवाणं सूर्यं
इव विद्यां विभ्रद्वासिष्ठोऽग्र उक्थभृतं सामभृतं विभर्ति सोऽन्यान्प्र-
वदाति यो व आगच्छाति तमेनं यूयमुपाध्वम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्यार्थी सकलवेदविदं कु-
शिक्षाऽविद्याहिंसकमाप्तं विद्वांसं पुरः संसेव्य विद्याः पुनरध्यापयति
तं सर्वे जिज्ञासवो विद्याप्राप्तये उपासत इति ॥ १४ ॥

अत्राऽध्यापकाऽध्येत्रुपदेशकोपदेश्यगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यृग्वेदे सप्तमे मण्डले द्वितीयोऽनुवाकस्त्रयस्त्रिंशं सूक्तं पञ्च-
मेऽष्टके तृतीयाध्याये चतुर्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सुमनस्यमानाः) सुन्दर विचार वाले मनुष्यो जो (प्रतृदः)
अतीव अविद्यादि दोष के नष्ट करने वाले (आवाणम्) मेघ को सूर्य जैसे वैसे विद्या को
(विभ्रत्) धारता हुआ (वसिष्ठः) अत्यन्त विद्या आदि धन से युक्त (अग्रे)
पूर्व (उक्थभृतम्) ऋग्वेद को और (सामभृतम्) सामवेद को धारण करने वाले
को (विभर्ति) धारण करता वह औरों को (प्र, वदाति) कहे जो (वः) तुम लोगों
को (आ, गच्छाति) प्राप्त हो (एनम्) उस की तुम (उप, आध्वम्) उपासना
करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो विद्यार्थी सकल वेद

वेत्ता कुशिक्षा और अविद्या को नष्ट करने वाले आप्त विद्वान् की पूर्व अच्छे प्रकार सेवा कर विद्यापाय फिर पढ़ाता है उस की सब ज्ञान चाहने वाले जन विद्या पाने के लिये उपासना करते हैं ॥ १४ ॥

इस सूक्त में पढ़ाने पढ़ने और उपदेश सुनाने और सुनने वालों के गुण और कार्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद के सातवें मण्डल में दूसरा अनुवाक, तैत्तिरीय सूक्त और पञ्चम अष्टक के तीसरे अध्याय में चौबीसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चविंशत्यृचस्य चतुस्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

१-१५ । १८-२५ विश्वेदेवाः । १६ । आहिः १७ आहि-

र्वुध्न्यो देवता १ । २ । ५ । १२ । १३ । १४ । १६ ।

१९ । २० भुरिगार्चीगायत्री ३ । ४ । १७ आर्ची

गायत्री । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १५ ।

१८ । २१ निचृत्रिपादगायत्री । २२ । २४

निचृदार्पी त्रिष्टुप्छन्दः । षड्जः स्वरः । २३

आर्पी त्रिष्टुप् । २५ विराडार्पी त्रिष्टु-

प् च छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कन्याः काभ्यो विद्याः प्राप्नुयुरित्याह ॥

अथ कन्या जन किन से विद्या को पावें इस विषय को० ॥

प्र शुक्रैतुं देवी मनीषा अस्मत्सुतंष्टो रथो न
वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषाः । अस्मत् । सुतंष्टः ।
रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (शुक्रा) शुद्धान्तःकरणा आशुकारिणी
(एतु) प्राप्नोतु (देवी) विदुषी (मनीषाः) प्रज्ञाः (अस्मत्)
अस्माकं सकाशात् (सुतष्टः) उत्तमेन शिल्पिना निर्मितः (रथः)
(न) इव (वाजी) ॥ १ ॥

अन्वयः—शुक्रा देवी कन्याऽस्मत्सुतंष्टो वाजी रथो न मनी-
षाः प्रेतु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—सर्वाः कन्या विदुषीभ्यस्त्रीभ्यो ब्रह्मच-
र्येण सर्वा विद्या अधीयीरन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(शुक्रा) शुद्ध अन्तःकरण युक्त शीघ्रकारिणी (देवी) विदुषी
कन्या (अस्मत्) हमारे से (सुतष्टः) उत्तम कारू अर्थात् कारीगर के बनाये हुए
(वाजी) वेगवान् (रथः) रथके (न) समान (मनीषाः) उत्तम बुद्धियों को (प्रैतु)
प्राप्त होवे ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—सब कन्या विदुषियों से ब्रह्मचर्य
नियम से सब विद्या पढ़ें ॥ १ ॥

पुनस्ताः कन्याः कां कां विद्यां जानीयुरित्याह ॥

फिर वे कन्या किस किस विद्या को जानें इस विषय को० ॥

**विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अधः
क्षरन्तीः ॥ २ ॥**

**विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शृण्वन्ति । आपः ।
अधः । क्षरन्तीः ॥ २ ॥**

पदार्थः—(विदुः) जानीयुः (पृथिव्याः) भूमेः (दिवः)
सूर्यस्य (जनित्रम्) जनकं कारणम् (शृण्वन्ति) (आपः)
जलानीव (अधः) (क्षरन्तीः) वर्षन्त्यः ॥ २ ॥

अन्वयः—याः कन्या अधः क्षरन्तीराप इव विद्याः शृण्वन्ति
ताः पृथिव्या दिवो जनित्रं विदुः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मेघमण्डलादापो वेगेन
पृथिवीं प्राप्य प्रजा आनन्दन्ति तथैव याः कन्या अध्यापिकाभ्यो

भूगर्भादिविद्याः प्राप्य पत्यादीन् सततं सुखयन्ति ताः श्रेष्ठतरा
भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—जो कन्या (अधः, क्षरन्तीः) नीचे को गिरते वर्षते हुए जलों के
समान विद्या (शृण्वन्ति) सुनती हैं वे (पृथिव्याः) पृथिवी और (दिवः) सूर्य के
(जनित्रम्) कारण को (विदुः) जानें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमा०—जैसे मेघमण्डल से जल वेग से पृ-
थिवी को पाकर प्रजा आनन्दित होते हैं—वैसे जो कन्या पढ़ाने वाली से भूगर्भादि विद्या
को पाकर पति आदि को निरन्तर सुख देती हैं वे अत्यन्त श्रेष्ठ होती हैं ॥ २ ॥

पुनस्ताः कीदृशो भवेयुरित्याह ॥

फिर वे कैसे हों इस विषय को० ॥

**आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त
उग्राः ॥ ३ ॥**

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु ।
शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानि (चित्) इव (अस्मै) विद्या
व्यवहाराय (पिन्वन्त) सिञ्चन्ति (पृथ्वीः) भूमीः (वृत्रेषु)
धनेषु (शूराः) (मंसन्ते) परिणमन्ते (उग्राः) तेजस्विनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—याः कन्याः पृथिवीरापश्चिदस्मै पिन्वन्त वृत्रेषु
उग्राः शूरा इव मंसन्ते ता विदुष्यो जायन्ते ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—याः कन्या जलवत्कोमलत्वादिगुणाः

पृथिवीवत्तमाशीलाः शूरवदुत्साहिन्यो विद्या गृह्णन्ति ताः सौभाग्य-
वत्यो जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो कन्या (पृथ्वीः) भूमि और (आपः) जल (चित्) ही के
समान (अस्मै) इस विद्या व्यवहार के लिये (पिबन्त) सिंचन करती और (वृ-
त्रेषु) धनों के निमित्त (उग्राः) तेजस्वी (शूराः) शूरवीरों के समान (मंसन्ते)
मान करती हैं वे विदुषी होती हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो कन्या जल के समान कोमल-
त्वादि गुण युक्त हैं, पृथिवी के समान सहन शील और शूरों के समान उत्साहिनी वि-
द्याओं को ग्रहण करती हैं वे सौभाग्यवती होती हैं ॥ ३ ॥

पुनस्ताः कन्या विद्यायै कं यत्नं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे कन्या विद्या के लिये क्या यत्न करें इस विषय को० ॥

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरं-
ण्यवाहुः ॥ ४ ॥

आ । धूःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न ।
वज्री । हिरण्यऽवाहुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) (धूर्षु) रथाधारेषु (अस्मै) विद्याग्र-
हणाय (दधात) (अश्वान्) शीघ्रगामितुरङ्गान् (इन्द्रः) सूर्य
इव राजा (न) इव (वज्री) शस्त्रास्त्रयुक्तः (हिरण्यवाहुः)
हिरण्यं बाह्वोर्दानाय यस्य सः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे कन्या यूयमस्मै धूर्ष्वश्वान् हिरण्यवाहुर्व-
ज्रीन्द्रो न ब्रह्मचर्यमा दधात ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सारथिरश्वान् रथे संयोज्य नियमेन चालयति तथा कन्या आत्मान्तःकरणेन्द्रियाणि विद्याप्रापणे व्यवहारे नियोज्य नियमेन चालयन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे कन्याओ तुम (असौ) इस विद्याग्रहण करने के लिये (धूर्त) रथों के आधार धुरियों में (अश्वान्) घोड़े और (हिरण्यवाहुः) जिस की भुजाओं में दान के लिये हिरण्य विद्यमान उस (वर्ज्जा) शस्त्र अस्त्रों से युक्त (इन्द्रः) सूर्यतुल्य राजा के (न) समान ब्रह्मचर्य को (आ, दधात) अच्छे प्रकार धारण करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जैसे सारथी घोड़ों को रथ में जोड़ कर नियम से चलाता है वैसे कन्या आत्मा अन्तःकरण और इन्द्रियों को विद्या की प्राप्ति से व्यवहार में निरन्तर जोड़ कर नियम से चलावे ॥ ४ ॥

पुनः कन्याः कथं विद्यां वर्धयेयुरित्याह ॥

फिर कन्याजन कैसे विद्या को पढ़ावे इस विषय को० ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पद्मन् त्मनां हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहःऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पद्मन् । त्मनां । हिनोत ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अभि) (प्र) (स्थात) (अहेव) अहानीव (यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनाख्यम् (यातेव) गच्छन्निव (पद्मन्) मार्ग (त्मना) आत्मना (हिनोत) वर्धयत ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे कन्या यूयं विद्याप्राप्तयेऽहेव यज्ञमभिप्रस्थात त्मना पद्मन्यातेव हिनोत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे कन्या यथा दिनान्यनुक्रमेण गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति यथा च पथिका नित्यं चलन्ति तथैवानुक्रमेण विद्याप्राप्तिमार्गेण विद्याप्राप्तिरूपं यज्ञं वर्धयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे कन्याओ तुम विद्याप्राप्ति के लिये (अहेव) दिनों के समान (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ के (अभिप्रस्थात) सब ओर से जाओ (त्मना) अपने से (पत्मन्) मार्ग में (यातेव) जाते हुए के समान (हिनोत) बढ़ाओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे कन्याओ ! जैसे दिन अनुकूल क्रम से जाते और आते हैं और जैसे बढोही जन नित्य चलते हैं वैसे ही अनुकूल क्रम से विद्याप्राप्ति मार्ग से विद्याप्राप्तिरूप यज्ञ को बढ़ाओ ॥ ५ ॥

पुनः कन्या विद्याप्राप्तिव्यवहारं वर्धयन्त्वित्याह ॥

फिर कन्या विद्याप्राप्ति व्यवहार को बढ़ावे इस विषय को० ॥

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्मना) आत्मना (समत्सु) सङ्ग्रामेषु (हिनोत) वर्धयत (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं विद्याबोधम् (दधात) (केतुम्) प्रज्ञाम् (जनाय) राज्ञे (वीरम्) दोग्धारम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे कन्या यथा जनाय समत्सु वीरं प्रेरयन्ति तथा त्मना केतुं दधात यज्ञं हिनोत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शूरवीरा धीमन्तो राजपुरुषाः
प्रयत्नेन संग्रामान् विजयन्ते तथा कन्याभिरिन्द्रियाणि जित्वा विद्याः
प्राप्य विजयो विभावनीषः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे कन्याओ जैसे (जनाय) राजा के लिये (समत्सु) संग्रामों
में (वीरम्) पूरा करने वाले जन को प्रेरणा देते हैं वैसे (त्मना) अपने से (के-
तुम्) बुद्धि को (दधात) धारण करो और (यज्ञम्) संग करने योग्य विद्याबोध
को (हिनोत) बढ़ाओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे शूरवीर धीमान् बुद्धि-
मान् राजा पुरुष उत्तम यज्ञ से संग्रामों को विशेषता से जीतते हैं वैसे कन्याओं को
इन्द्रियां जीत और विद्याओं को पा कर विजय की विशेषभावना करनी चाहिये ॥ ६ ॥

पुनस्ताः कन्या विद्याः कथं प्राप्नुयुरित्याह ॥

फिर वे कन्या विद्या कैसे पावें इस विषय को० ॥

**उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त्ति विभर्त्ति भारं पृथिवी न
भूमं ॥ ७ ॥**

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त्ति । विभर्त्ति ।
भारम् । पृथिवी । न । भूमं ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उत्) (अस्य) (शुष्मात्) बलात् (भानुः)
किरणयुक्तः सूर्यः (न) इव (आर्त्ति) प्राप्नोति (विभर्त्ति)
(भारम्) (पृथिवी) भूमिः (न) इव (भूम) भवेत् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे कन्या यथा वयं भारं पृथिवी न भानुर्नस्य शु-

ष्माद्विदुष्यो भूम यथाऽयं भानुः पृथिव्यादिभारमुद्विभस्ति सकलं
तदार्त्तं तथा यूयं भवत ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसोऽस्य विद्याबोधस्य बलात्सर्वं सुखं
विभ्रति तथैव कन्या विद्याबलात्समग्रमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे कन्याजनो जैसे हम (भारम्) भार को (पृथिवी) भूमि
(न) जैसे और (भानुः) किरणयुक्त सूर्य जैसे (न) वैसे (अस्य) इस विद्या
व्यवहार के (शुष्मात्) बल से विदुषी (भूम) हों वा जैसे यह भानु पृथिवी आदि
के भार को (उद्विभस्ति) उत्कृष्टता से धारण करता है समस्त उस व्यवहार को (अर्त्त)
प्राप्त होता है वैसे तुम होओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् जन इस विद्याबोध के बल से सब सुख को धारण
करते हैं वैसे ही कन्या जन विद्याबल से सब आनन्द को पाती हैं ॥ ७ ॥

पुनरध्यापका अध्येतृन्किमुपदिशेयुरित्याह ॥

फिर अध्यापक, अध्येताओं को क्या उपदेश करें इस विषय को० ॥

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

**ह्वयामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । साधन् । ऋतेन ।
धियम् । दधामि ॥ ८ ॥**

पदार्थः—(ह्वयामि) (देवान्) विदुषः (अयातुः) यो
न याति तस्मात् (अग्ने) विद्वन् (साधन्) (ऋतेन) सत्येन
व्यवहारेण (धियम्) प्रज्ञां शुभं कर्म वा (दधामि) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथाऽहं देवान्हुयाम्यृतेन साधन्धियं द-
धाम्ययातुः स्थिरादिद्यां गृह्णामि तथा त्वं कन्यापाठनस्य निबन्धं
कुरु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये विदुष आहूय सत्कृत्य सत्याचारेण विद्यां ध-
रन्ति ते विद्वांसो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जैसे मैं (देवान्) विद्वानों को (हुयामि)
बुलाता हूं (अृतेन) सत्य व्यवहार से (साधन्) सिद्ध करता हुआ (धियम्)
उत्तम बुद्धि वा शुभ कर्म को (दधामि) धारण करता हूं और (अयातुः) जो नहीं
जाता उस स्थिर से विद्या ग्रहण करता हूं वैसे आप कन्यापढ़ाने का निबन्ध करो ॥८॥

भावार्थः—जो विद्वानों को बुला के और उन का सत्कार कर सत्य आचार
से विद्या को धारण करते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ ८ ॥

सर्वैर्मनुष्यैः किमेष्टव्यमित्याह ॥

सब मनुष्यों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

**अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वा-
चं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥**

**अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः ।
देवत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥**

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (वः) युष्माकम् (देवी-
म्) दिव्याम् (धियम्) प्रज्ञाम् (दधिध्वम्) (प्र) (वः)
युष्माकम् (देवत्रा) विद्वत्सु (वाचम्) (कृणुध्वम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो गान्देवत्रावर्त्तमानां देवीं धियं यूयमभि द-

धिध्वं तां वो वयमपि दधीमहि । यान्देवत्रा वाचं यूयं प्र कृणुध्वं
तां वो वयमपि प्र कुर्याम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेन प्रज्ञा विद्या वाक् च ध-
र्तव्या ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जिस (देवत्रा) विद्वानों में वर्तमान (देवीम्) दिव्य
(धियम्) बुद्धि को तुम (अभिदधिध्वम्) सब ओर से धारण करो उस (वः)
आप की बुद्धि को हम लोग भी धारण करें विद्वानों में जिस (वाचम्) वाणी को
तुम (प्र, कृणुध्वम्) प्रसिद्ध करो उस (वः) आप की वाणी को हम लोग भी (प्र)
प्रसिद्ध करें ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों का अनुकरण कर बुद्धि विद्या
और वाणी को धारण करें ॥ ९ ॥

पुनस्स विद्वान् कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो इस विषय को० ॥

आ चष्टे आसां पार्थो नदीनां वरुण उग्रः
सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥ २५ ॥

आ । चष्टे । आसाम् । पार्थः । नदीनाम् । वरुणः । उग्रः ।
सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥ २५ ॥

पदार्थः—(आ) (चष्टे) समन्तात्कथयति (आसाम्)
(पार्थः) उदकम् (नदीनाम्) (वरुणः) सूर्य इव (उग्रः) तेज-
स्वी (सहस्रचक्षाः) सहस्रं चक्षांसि दर्शनानि यस्माद्यस्य वा ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वरुण उग्रः सहस्रचक्षास्सूर्य आसां

नदीनां पाथ आकर्षति पूरयति च तथाभूतो भवान् मनुष्यचित्ता-
न्याकृष्य यतो विद्यामाचष्टे तस्मात्सत्कर्तव्योऽस्ति ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्वान्सूर्यवदविद्या निवार्य
विद्याप्रकाशं जनयति स एवात्र माननीयो भवति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे (वरुणः) सूर्य के समान (उग्रः) तेजस्वी जन
(सहस्रचक्षः) जिस के वा जिस से हजार दर्शन होते हैं वह सूर्य (आसाम्)
(नदीनाम्) नदियों के (पाथः) जल को खींचता और पूरा करता है वैसे हुए आप
मनुष्यों के चित्तों को खींच के जिस कारण विद्या को (आचष्टे) कहते हैं इस से
सत्कार करने योग्य हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो विद्वान्सूर्य के तुल्य अवि-
द्या को निवार के विद्या के प्रकाशको उत्पन्न करता है वही यहां माननीय होता है ॥ १० ॥

पुनस्त राजा किंवत् किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा किस के तुल्य क्या करे इस विषय को० ॥

**राजां राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं
विश्वायुं ॥ ११ ॥**

राजां । राष्ट्रानाम् । पेशः । नदीनाम् । अनुत्तम् । अस्मै ।
क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(राजा) प्रकाशमानः (राष्ट्रानाम्) राज्यानाम्
अत्र वा छन्दसीति एत्वाभावः (पेशः) रूपम् (नदीनाम्) (अ-
नुत्तम्) अनुकूलं शत्रुभिरवाधितम् (अस्मै) (क्षत्रम्) धनं
राज्यं वा (विश्वायु) विश्वं संपूर्णमायु यस्मात्तत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यो राजा नदीनां पेश इव राष्ट्राणां रक्षां विधत्तेऽस्मान् अनुत्तं विश्वायु क्षत्रं भवति ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो राजा न्यायकारी विद्वान् भवति तम्प्रति समुद्रं नद्य इव प्रजा अनुकूला भूत्वैश्वर्यं जनयन्ति पूर्णमायुश्चास्य भवति ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (राजा) प्रकाशमान (नदीनाम्) नदियों के (पेशः) रूप के समान (राष्ट्राणाम्) राज्यों की रक्षा का विधान करता है (अस्मै) इस के लिये (अनुत्तम्) शत्रुओं से अपीडित (विश्वायु) जिस से समस्त आयु होती है वह (क्षत्रम्) धन वा राज्य होता है ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो राजा न्यायकारी विद्वान् होता है उस के प्रति समुद्र को नदी जैसे वैसे प्रजा अनुकूल होकर ऐश्वर्य को उत्पन्न कराती हैं और इस राजा की पूरी आयु भी होती है ॥ ११ ॥

पुना राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राज जन क्या करें इस विषय को० ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टोऽति । अस्मान् । विश्वासु । विक्षु । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनित्सोः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अविष्टो) दोषेष्वप्रविष्टाः सन्तो रक्षतः (अस्मान्) तदनुकूलान् राज्याधिकारिणः (विश्वासु) अखिलासु (विक्षु)

प्रजासु (अद्युम्) प्रकाशरहितं व्यवहारम् (कृणोत) (शंसम्)
प्रशंसनम् (निनित्सोः) निन्दितुमिच्छतः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजजना यूयं विश्वासु विक्ष्वस्मानविष्टो सततं
रक्षतअस्माकं शंसं कृणोत अस्मानिनित्सोर्व्यवहारमद्युं कृणोत ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजजनाः प्रजासु वर्तमानान् निन्दकान् जनान्
निवार्य प्रशंसकान् संरक्ष्य प्रजासु पितृवद्दत्तित्वा अविद्यान्धकारं
निवारयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजजनो तुम (विश्वासु) समस्त (विजु) प्रजाओं में (अ-
स्मान्) उन के अनुकूल राज्याधिकारी हम जनों को (अविष्टो) दोषों में न प्रवेश किये हुए
निरंतर रक्षा करो हमारी (शंसम्) प्रशंसा (कृणोत) करो हम लोगों की (निनि-
त्सोः) निन्दा करना चाहते हुए के (अद्युम्) प्रकाशरहित व्यवहार को प्रकाश करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजजन प्रजाओं में वर्तमान निन्दक जनों का निवारण कर प्र-
शंसा करने वालों की रक्षा कर और प्रजाजनों में पिता के समान वर्त्त कर अविद्या-
न्धकार को निवारण करें ॥ १२ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राज जन क्या करें इस विषय को० ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा युयोत विष्वग्रपस्तनू
नाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशैवा । युयोत । विष्वक् ।
रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वि) विशेषेण (एतु) प्राप्नोतु (दिद्युत्) भृशं

द्योतमानम् (द्विषाम्) द्वेष्टृणाम् (अशेवा) असुखानि (युयोत)
(विष्वक्) व्याप्तम् (रपः) अपराधम् (तनूनाम्) शरीराणाम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे राजजना विद्वांसो यूयं द्विषामशेवा कुरु तनूनां
दियुद्विष्वग्रपो युयोत पृथक्कुरुत यतः भद्रान्सर्वान्सुखं व्येतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे राजजना यूयं ये धार्मिकान् पीडयेयुस्तान् द-
ण्डेन पवित्रान् कुरुत यतो सर्वतस्सर्वान्सुखं प्राप्नुयात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे राजजन विद्वानो तुम (द्विषाम्) द्वेष करने वालों को (अशे-
वा) असुख अर्थात् दुःख को करो (तनूनाम्) शरीरों के (दियुत्) निरन्तर प्रका-
शमान (विष्वक्) और व्याप्त (रपः) अपराध को (युयोत) अलग करो जिस से
भद्र उत्तम सब मनुष्यों को सुख (वि, एतु) व्याप्त हो ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे राजजनो तुम, जो धार्मिक सज्जनों को पीड़ा देवें उन को दंड
से पवित्र करो जिस से सब ओर से सब को सुख प्राप्त हो ॥ १३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को० ॥

अवीन्नो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अ-
धायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्ठः ।
अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अवीत्) स्नेह (नः) अस्मान् (अग्निः)
पावक इव (हव्यात्) यो हव्यान्यत्ति सः (नमोभिः) अजा-

दिभिः (प्रेष्ठः) अतिशयेन प्रियः (अस्मै) (अधायि) धि-
येत (स्तोमः) प्रशंसाव्यवहारः ॥ १४ ॥

अन्वयः—येन राज्ञाऽस्मै राष्ट्राय प्रेष्ठस्तोमोऽधायि यो हव्या-
दग्निरिव राजा नमोभिर्नोऽस्मान्प्रवीत् स एवास्माभिः सत्कर्त-
व्योऽस्ति ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यस्वप्रकाशेन सर्वान्-
क्षति तथा राजा न्यायप्रकाशेन सर्वाः प्रजा रक्षेत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—जिस राजा ने (अस्मै) इस राज्य के लिये (प्रेष्ठः) अतीव
प्रिय (स्तोमः) प्रशंसा व्यवहार (अधायि) धारण किया गया जो (हव्यात्)
होम करने योग्य अन्न भोजन करने वाले (अग्निः) अग्नि के समान वर्तमान (न-
मोभिः) अन्नादि पदार्थों से (नः) हम लोगों की (अवीत्) रक्षा करे वही हम
लोगों को सत्कार करने योग्य है ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे सूर्य स्वप्रकाश से सब
की रक्षा करता है वैसे राजा न्याय के प्रकाश से सब प्रजा की रक्षा करे ॥ १४ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को० ॥

**सजूर्देवेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो
नो अस्तु ॥ १५ ॥**

**सजूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्व-
म् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥**

पदार्थः—(सजूः) सह वर्तमानः (देवेभिः) विद्वद्भिर्दि-

व्यैः पृथिव्यादिभिर्वा (अपाम्) जलानाम् (नपातम्) यो न पतति न नश्यति तं मेघमिव (सखायम्) सुहृदम् (कृध्वम्) कुरु-ध्वम् (शिवः) मङ्गलकारी (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा (अस्तु) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजन् यथा देवेभिस्सजूसूर्योऽपां नपातं करोति तथा भवान् नः शिवोऽस्तु हे विद्वांस ईदृशं राजानं नस्सखायं यूयं कृध्वम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सूर्यादयः पदार्थाः जगति मित्रवद्वर्तित्वा सुखकारिणो भवन्ति तथैव राजजनाः सर्वेषां सखायो भूत्वा मङ्गलकारिणो भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे (देवेभिः) विद्वानों से वा पृथिवी आदि दिव्य पदार्थों के (सजुः) साथ वर्तमान सूर्यमण्डल (अपानपातम्) जलों के उस व्यवहार को जो नहीं नष्ट होता मेघ के समान करता है वैसे आप (नः) हमारे वा हमारे लिये (शिवः) मंगलकारी (अस्तु) हों हे विद्वानो ऐसे राजा को हमारा (सखायम्) मित्र (कृध्वम्) कीजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य आदि पदार्थ जगत् में मित्र के समान वर्त कर सुखकारी होते हैं वैसे ही राजजन सब के मित्र होकर मंगलकारी होते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्ते राजजना किंवत् किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजजन किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजः सुषीदन् ॥ १६ ॥

अप्ऽजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदी-
नाम् । रजःऽसु । सीदन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अब्जाम्) अप्सु जातम् (उक्थैः) ये तद्गु-
णप्रशंसकैर्वचोभिः (अहिम्) मेघमिव (गृणीषे) (बुध्ने)
अन्तरिक्षे (नदीनाम्) सरिताम् (रजःसु) लोकेष्वैश्वर्येषु वा
(सीदन्) तिष्ठन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यथा सूर्यो बुध्ने वर्त्तमानो नदीनां रजः-
सु सीदन् अब्जामहिं जनयति तथोक्थै राष्ट्रे रजःसु सीदन्
नदीनां प्रवाहमिव यतो विद्या गृणीषे तस्मात्सत्कर्तव्योऽसि ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजपुरुषा यथा सूर्यो वर्षा-
भिर्नदीः पूरयति तथा धनधान्यैः प्रजा यूयं पूरयत ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे सूर्य (बुध्ने) अन्तरिक्ष में वर्त्तमान (नदीनाम्)
नदियों के संवन्धी (रजःसु) लोको में (सीदन्) स्थिर होता हुआ (अब्जाम्)
जलों में उत्पन्न हुए (अहिम्) मेघ को उत्पन्न करता है वैसे (उक्थैः) उस के
गुणों के प्रशंसक वचनों से राज्य में जो ऐश्वर्य उन में स्थिर होते हुए आप नदियों
के प्रवाह के समान जिस से विद्या को (गृणीषे) कहते हो इस से सत्कार करने
योग्य हो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राज पुरुषो ! जैसे सूर्य
वर्षा से नदियों को पूर्ण करता है वैसे धन धान्यों से तुम प्रजाओं को पूर्ण करो ॥ १६ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को० ॥

मा नोऽहिर्विबुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्त्रि-
धदतायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः ।
अस्य । स्त्रिधत् । ऋतायोः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अहिः) मेघः
(बुध्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवः (रिषे) हिंसनाय (धात्) द-
ध्यात् (मा) निषेधे (यज्ञः) राजपालनीयो व्यवहारः (अस्य)
राज्ञः (स्त्रिधत्) हिंसितः स्यात् (ऋतायोः) ऋतं सत्यं न्याय-
धर्मं कामयमानस्य ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा बुध्योऽहिर्नो रिषे मा धात् यथाऽ-
स्यर्तायो राज्ञो यज्ञो मा स्त्रिधत्तथाऽनुतिष्ठत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजादयो मनुष्याः ! यथाऽष्ट-
ष्टिर्न स्यात् न्यायव्यहारो न नश्येत्तथा तथा यूयं विधत्त ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (बुध्यः) अन्तरिक्ष में उत्पन्न हुआ (अहिः)
मेघ (नः) हम लोगों को (रिषे) हिंसा के लिये (मा) मत (धात्) धारण
करे वा जैसे (अस्य) इस (ऋतायोः) सत्य न्याय धर्म की कामना करने वाले
राजा का (यज्ञः) प्रजा पालन करने योग्य व्यवहार (मा, स्त्रिधत्) मत नष्ट हो वैसा
अनुष्ठान करो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राजा आदि मनुष्यो ! जैसे
अवर्षण न हो न्यायव्यवहार न नष्ट होवैसा तुम विधान करो ॥ १७ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्ध-
न्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु ।
शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (नः) अस्माकम् अत्र वा छ-
न्दसीत्यवसानम् (एषु) (नृषु) नायकेषु मनुष्येषु (श्रवः) अनं
श्रवणं वा (धुः) दध्युः (प्र) (राये) धनाय (यन्तु) ग-
च्छन्तु (शर्धन्तः) बलयन्तः (अर्यः) अरयश्शत्रवः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजन् ये न एषु राये श्रवो धुस्तेस्मान्प्राप्नुवन्तूत
ये नः शर्धन्तो नृष्वर्योऽस्माकं राज्यादिकमिच्छेयुस्ते दूरं प्र यन्तु ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सज्जनानां निकटे दुष्टानां दूरे स्थित्वा
श्रीरुन्नेया ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राजा जो (नः) हमारे (एषु) इन व्यवहारों में (राये)
धन के लिये (श्रवः) अत्र वा श्रवण को (धुः) धारण करें वे हम लोगों को
प्राप्त होवें (उत) और जो हम लोगों को (शर्धन्त) बली करते हुए (नृषु)
नायक मनुष्यों में (अर्यः) शत्रु जन हमारे राज्य आदि ऐश्वर्य को चाहें वे दूर
(प्र, यन्तु) पहुँचें ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सज्जनों के निकट और दुष्टों के दूर
रह कर लक्ष्मी की उन्नति करें ॥ १८ ॥

के शत्रुनिवारणे समर्था भवन्तीत्याह ॥

कौन शत्रुओं के निवारण में समर्थ होते हैं इस विषय को० ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णभूमां महासेनासो अमै-
भिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वः । न । भूमं । महाऽसेनासः ।
अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(तपन्ति) (शत्रुम्) (स्वः) सुखम् (न)
इव (भूम) भवेम अत्र ह्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः (महासे-
नासः) महती सेना येषान्ते (अमेभिः) बलादिभिः (एषाम्)
वीराणाम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—ये महासेनास एषाममेभिः शत्रुं तपन्ति तैस्सह
राजादयो वयं स्वर्नं भूम ॥ १९ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवता योद्धृणां शूरवीराणां सेना
सत्कृत्य रक्ष्येत तर्हि ते शत्रवो निलीयेरन् सुखं च सततं वर्धेत ॥ १९ ॥

पदार्थः—(महासेनासः) जिनकी बड़ी सेना हैं वह जन (एषाम्) इन
वीरों के (अमेभिः) बलादिकों से (शत्रुम्) शत्रु को (तपन्ति) तपाते हैं उन के
साथ राजा आदि हम लोग (स्वः) सुख (न) जैसे होवैसे (भूम) प्रसिद्ध हों ॥ १९ ॥

भावार्थः—हे राजा यदि आपसे योद्धा शूरवीर जनों की सेना सत्कार
कर रक्खी जाय तो आप के शत्रुजन विलाजाय और सुख निरतन्त्र बड़े ॥ १९ ॥

पुना राजामात्यभृत्याः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर राजा और अन्य भृत्यपरस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्द-
धातु वीरान् ॥ २० ॥ २६ ॥**

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छं । त्वष्टा । सु-
पाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥ २६ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) याः (नः) अस्मानस्माकं वा (पत्नीः) भार्याः (गमन्ति) प्राप्नुवन्ति (अच्छ) सम्यक् अत्र संहितायामिति दीर्घः (त्वष्टा) दुःखच्छेदकः (सुपाणिः) शोभनहस्तो राजा (दधातु) (वीरान्) शौर्यादिगुणोपेतान्-मात्यादिभृत्यान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे राजन् यथा यद्याः पत्नीर्नोऽच्छाऽऽगमन्ति रक्षन्ति यथा च वयं ता रक्षेम तथा त्वष्टा सुपाणिर्भवान् वीरान् दधातु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पतिव्रताः स्त्रियः स्त्रीव्रताः पतयश्च परस्परेषां प्रीत्या रक्षां विदधति तथा राजा धार्मिकानमात्य-भृत्याश्च धार्मिकं राजानं सततं रक्षन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे (यत्) जो (पत्नीः) भार्या (नः) हम लोगों को (अच्छा) अच्छे प्रकार (आ, गमन्ति) प्राप्त होतीं और रक्षा करती हैं और जैसे हम लोग उन की रक्षा करें वैसे (त्वष्टा) दुःख विच्छेद करने वाला (सुपाणिः) सुन्दर हाथों से युक्त राजा आप (वीरान्) शूरता आदि गुणों से युक्त मंत्री और भृत्यों को (दधातु) धारण करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे पतिव्रता स्त्री स्त्रीव्रत पति जनपरस्पर की प्रीति से रक्षा करते हैं वैसे राजा धार्मिकों की, अमात्य और भृत्यजन धार्मिक राजा की निरन्तर रक्षा करें ॥ २० ॥

पुनस्ते राजामात्यादयः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर वे राजा और मन्त्री आदि परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को ॥

**प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरम-
तिर्वसूयुः ॥ २१ ॥**

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात्
इति । अरमतिः । वसूयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(प्रति) (नः) अस्मान्नास्माकं वा ।
प्रशंसाम् (त्वष्टा) दुःखविच्छेदको राजा (जुषेत)
(स्यात्) भवेत् (अस्मे) अस्मासु (अरमतिः)
मतिः प्रज्ञा यस्य सः (वसूयुः) वसूनि धनानि कामया

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वयं राजानं प्रीत्या से
रमतिर्वसूयुस्त्वष्टा राजा नोऽस्मान्प्रति जुषेत यथाऽ
स्तोमं जुषेत तथा वयमस्य कीर्तिं सेवेमहि यथाऽय
स्यात् तथा वयमप्यस्मिन्प्रीताः स्याम ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यत्र राजामात्यभृत्यऽ
न्योन्येषामुन्नतिं चिकीर्षन्ति तत्र सर्वमैश्वर्यं सुखं व
जायते ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे हम लोग राजा की प्रीति से सेवा कर उस (अ-
रमतिः) पूर्ण मति है जिस की (वसूयुः) धनों की कामना करता हुआ (त्वष्टा)
दुःखविच्छेद करने वाला राजा (नः) हम लोगों को (प्रति, जुषेत) प्रीति से सेवे जैसे
यह राजा हमारी (स्तोमम्) प्रशंसा को सेवे वैसे हम लोग इस की कीर्ति को सेवे
जैसे यह (अस्मे) हम लोगों में प्रसन्न (स्यात्) हो वैसे हम लोग भी इस में प्र-
सन्न हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जहां राजा अमात्यभृत्य
और प्रजाजन एक दूसरे की उन्नति को करना चाहते हैं वहां समस्त ऐश्वर्य सुख और
वृद्धि होती है ॥ २१ ॥

पुनस्ते राजादयः प्रजासु कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर वे राजादि प्रजाजनों में कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरु-
णानी शृणोतु । वरून्त्रीभिः सुशरणो नो अस्तु
त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी ।
वरुणानी । शृणोतु । वरून्त्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु ।
त्वष्टा । सुऽदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(ता) तानि (नः) अस्मभ्यम् (रासन्) प्र-
दद्युः ये रातिं सचन्ते सन्वध्नन्ति ते (वसूनि) धनानि (आ)
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (वरुणानी) जलादिपदार्थयुक्ते (शृणोतु)
(वरून्त्रीभिः) वरुणीयाभिर्विद्याभिः (सुशरणः) शोभनं शरणमा-
श्रयो यस्य सः (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) (त्वष्टा) दुःख-
विच्छेदकः (सुदत्रः) सुष्ठुदानः (वि, दधातु) (रायः) ध-
नानि ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो भवन्तो वरून्त्रीभिर्वरुणानी रोदसी इव
रातिषाचः सन्तो नस्ता वसून्या रासन् हे राजन् सुदत्रस्त्वष्टा सु-
शरणो भवान् नो रक्षकोऽस्तु नो रायो विदधातु अस्माकं वार्ताः
शृणोतु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—ये राजपुरुषाः सूर्यभूमिवत् प्रजाः

धनयन्ति तासां न्यायकरणाय वार्ताः शृण्वन्ति यथावत्पुरुषार्थेन
श्रीमतीः प्रकुर्वन्ति त एवात्रालंसुखा भवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो आप (वरूनीभिः) वरुण सम्बन्धी विद्याओं से (वरु-
णानी) जलादि पदार्थ युक्त (रोदसी) प्रकाश और पृथिवी के समान (रातिषाचः)
दान सम्बन्ध करते हुए (नः) हम लोगों के लिये (ता) उन (वसूनि) धनों को
(आरासन्) अच्छे प्रकार देवें हे राजन् (सुदत्रः) अच्छे दानयुक्त (त्वष्टा)
दुःखविच्छेदक (सुशरणः) सुन्दर आश्रय जिन का वह आप (नः) हमारे रक्षक
(अस्तु) हों हमारे लिये (रायः) धनों को (विदधातु) विधान कीजिये। हमारी
वार्ता (शृणोतु) सुनिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो राज पुरुष सूर्य और
भूमि के तुल्य प्रजा जनों को धनी करते उन के न्याय करने को बातें सुनते और
यथावत् पुरुषार्थ से लक्ष्मीवान् करते हैं वेही पूर्ण सुख वाले होते हैं ॥ २२ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्यान्प्रति किं किं बोधयेयुरित्याह ॥

किं विद्वान् जन अन्यो को क्या २ ज्ञान देवें इस विषय को० ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्वातिषाच श्री-
षंधीरुत द्यौः । वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उभे
रोदसी परिं पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् ।
रातिऽसाचः । ओषंधीः । उत । द्यौः । वनस्पतिऽभिः । पृथि-
वी । सऽजोषाः । उभे इति । रोदसी इति । परिं । पासतः ।
नः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(तत्) तान् (नः) अस्मभ्यम् (रायः) धनानि (पर्वताः) मेघाः शैला वा (तत्) तान् (नः) अस्मभ्यम् (आपः) जलानि (तत्) तान् (रातिषाचः) या रातिं दानं सचन्ते ताः (ओषधीः) यवाद्याः (उत) अपि (द्यौः) सूर्यः (वनस्पतिभिः) वटादिभिस्सह (पृथिवी) भूमिः (सजोषाः) समानसेवी (उभे) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (परि) सर्वतः (पासत) रक्षेताम् (नः) अस्मान् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा पर्वता नस्तद्राया रातिषाच आपो नस्तदोषधीस्तदुत सजोषा द्यौर्वनस्पतिभिः पृथिवी उभे रोदसी च नः परि पासतस्तथाऽस्मान् भवन्तो शिक्षयन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अध्येतारः श्रोतारश्च चाध्यापकानुपदेशकान्प्रत्येवं प्रार्थयेयुरस्मान् भवन्त एवं बोधयन्तु येन वयं सर्वस्याः सृष्टेः सकाशात्सुखोन्नतिं कर्तुं सततं शक्नुयामेति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (पर्वताः) मेघ वा शैल (नः) हमारे लिये (तत्) उन (रायः) धनों को (रातिषाचः) जो दान का संबन्ध करते हैं वा (आपः) जलों को वा (तत्) उन (ओषधीः) यवादि ओषधियों को वा (तत्) उन अन्य पदार्थों को (उत) निश्चय कर के (सजोषाः) समान सेवनेवाला जन वा (द्यौः) सूर्य (वनस्पतिभिः) वटादिकों के साथ (पृथिवी) पृथिवी वा (उभे) दोनों (रोदसी) प्रकाश और पृथिवी भी (नः) हम लोगों की (परि, पासत) रक्षा करें वैसे हम लोगों की आप लोग रक्षा करें ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—पढ़ने और सुननेवाले जन पढ़ाने और उपदेश कराने वालों के प्रति ऐसी प्रार्थना करें हम लोगों को आप ऐसा बोध करावें कि जिस से हम लोग सब सृष्टि के सकाश से सुख की उन्नति कर सकें ॥ २३ ॥

पुनर्विद्वांसः किंवर्त्किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण
इन्द्रसखा । अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः
स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहाताम् । अ-
नु । द्युक्षः । वरुणः । इन्द्रसखा । अनु । विश्वे । मरुतः ।
ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अनु) (तत्) तानि (उर्वीः) बहुपदार्थ-
युक्ते (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (जिहाताम्) प्राप्तुतः (अनु)
(द्युक्षः) यो दिवः प्रकाशान् वासयति (वरुणः) श्रेष्ठः (इ-
न्द्रसखा) इन्द्रः परमैश्वर्यो राजा सखा यस्य सः (अनु) (वि-
श्वे) सर्वे (मरुतः) मनुष्याः (ये) (सहासः) सहनशीला
बलवन्तः (रायः) धनस्य (स्याम) (धरुणम्) (धियध्वै)
धर्तुं समर्थाः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथोर्वी रोदसी तदनु जिहातामिन्द्रस-
खा द्युक्षो वरुणोऽनुजिहातां ये विश्वे सहासो मरुतोऽनुजिहातान्तथा
वयं रायो धरुणं धियध्वै शक्तिमन्तः स्याम ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यथा सृष्टिस्था भूम्यादयः पदार्थास्स-
र्वान्धृत्वा सुखं प्रयच्छन्ति तथैव यूयं भवत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो जैसे [उर्वीः] बहुपदार्थयुक्त (रोदसी) आकाश और पृथिवी [तत्] उन पदार्थों को [अनु, जिहाताम्] अनुकूल प्राप्त हों वा [इन्द्रसखा] परमैश्वर्य राजा सखा मित्र जिस का [द्युक्षः] प्रकाशों को वसाता [वरुणः] और श्रेष्ठ जन [अनु] पीछे जावे वा [ये] जो [विश्वे] सर्व [सहासः] सहन शील और बलवान् [मरुतः] मनुष्य अनुकूलता से प्राप्त हों । वैसे हम लोग [रायः] धन के [धरुणम्] धारण करने वाले को [धियध्वै] धारण करने को समर्थ [स्याम] हों ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सृष्टिस्थ भूमि आदि पदार्थ सब को धारण कर सुख देते हैं वैसे ही आप हों ॥ २४ ॥

पुनः सेव्यसेवकाध्यापकाध्येतारः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर सेव्य सेवक और अध्यापक अध्येता जन परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधी-
र्वनिनो जुषन्त । शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥ २७ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः ।
ओषधीः । वनिनः । जुषन्त । शर्मन् । स्याम । मरुताम् ।
उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥ २७ ॥

पदार्थः—(तत्) सुखम् (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) विद्युदिव राजा (वरुणः) श्रेष्ठः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावकः (आपः) जलानि (ओषधीः) यवाद्याः (वनिनः) किरणवन्तः (जुषन्त) सेवन्ते (शर्मन्) शर्मणि सुखे गृहे वा (स्याम) भवेम (मरुताम्) मनुष्याणाम् (उपस्थे) समीपे (यूयम्)

(पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये वनिन इन्द्रो वरुणो मित्रोऽग्निराप
ओषधीश्च नस्सञ्जुषन्त येन यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात तेषां-
युष्माकं मरुतामुपस्थे शर्मन् वयं स्थिराः स्याम ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमेष्टव्यं विदुषां सङ्गेन यथा विद्युदादयः
पदार्थास्स्वकार्याणि सेवेरन् तथा वयमनु तिष्ठेमेति ॥ २५ ॥

अत्राध्येत्रध्यापकस्त्रीपुरुषराजप्रजासेनाभृत्यविश्वेदेवगुणक-
त्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेधा ॥

इति चतुस्त्रिंशत्तमं सूक्तं सप्तविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो [वनिनः] किरणवान् [इन्द्रः] बिजुली के स-
मान राजा [वरुणः] श्रेष्ठ [मित्रः] मित्रजन [अग्निः] पावक [आपः] जल
और [ओषधीः] यवादिओषधी [नः] हमारे लिये [तत्] उस सुख को [जुषन्त]
सेवते हैं जिस से [यूयम्] तुम [स्वस्तिभिः] सुखों से [नः] हम लोगों की [सदा]
सर्वदैव [पात] रक्षा करो उन तुम [मरुताम्] लोगों के [उपस्थे] समीप [शर्मन्]
सुख में हम लोग स्थिर [स्याम] हों ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसी इच्छा करनी चाहिये कि विद्वानों के संग से जैसे
बिजुली आदि पदार्थ अपने कामों को सेवें वैसे हम लोग अनुष्ठान करें ॥ २५ ॥

इस सूक्त में अध्येता, अध्यापक, स्त्री, पुरुष, राजा, प्रजा, सेना, भृत्य और वि-
श्वे देवों के गुण और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त
के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौतीसवां सूक्त और सत्ताईशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चत्रिंशत्तमस्य पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य वशि-

ष्ठर्षिः । विश्वेदेवा देवताः । १ । २ । ३ । ४ ।

५ । ११ । १२ त्रिष्टुप् । ६ । ८ । १० । १५

निचृत्त्रिष्टुप् । ७ । ९ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः । १३ । १४ । भुरिक्प-

ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

मनुष्यैः सृष्टिपदार्थेभ्यः किं किं गृहीतव्यमित्याह ॥

अब पन्द्रह ऋचा वाले पैंतीसों सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को सृष्टिपदार्थों से क्या २ ग्रहण करना चाहिये इस विषय को० ॥

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्न इन्द्रावरुणा
रातहंव्या । शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न
इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः ।
शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽहंव्या । शम् । इन्द्रासोमा ।
सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाज-
ऽसातौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकारकौ (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्राग्नी)
विद्युत्पावकौ (भवताम्) (अवोभिः) रक्षणादिभिः (शम्) म-
ङ्गलकारकौ (नः) अस्मभ्यम्) (इन्द्रावरुणा) विद्युज्जले (रा-
तहंव्या) रातं दत्तं हव्यं गृहीतुं योग्यं वस्तु याभ्यां तौ (शम्)
सुखवर्धकौ (इन्द्रासोमा) विद्युदोषधिगणौ (सुविताय) ऐश्वर्याय

(शम्) (योः) सुखनिमित्तौ (शम्) आनन्दप्रदौ (नः)
अस्मभ्यम् (इन्द्रापूषणा) विद्युद्वायू (वाजसातौ) सङ्ग्रामे ॥ १ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! वाजसातौ सुविताय नोऽवोभिस्त-
हेन्द्राग्नी शं शं रातहव्येन्द्रावरुणा नश्शमिन्द्रासोमा शं योरिन्द्रापूषणा
नः शं च भवतां तथा वयं प्रयतेमहि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर भवत्कृपया विद्युत्संगेन स्वपुरुषार्थे-
न भवद्रचितायां सृष्टौ वर्तमानेभ्यो विद्युदादिपदार्थेभ्यो वयमुपकारं
ग्रहीतुं ग्राहयितुमिच्छामस्सोयमस्माकं प्रयत्नः सफलः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर (वाजसातौ) संग्राम में (सुविताय) ऐश्वर्य होने
के लिये (नः) हम लोगों को (अवोभिः) रक्षा आदि के साथ (इन्द्राग्नी) वि-
जुली और साधारण अग्नि (शम्) सुख करने वाले (शम्) मंगल करने वाले
(रातहव्या) दीनी है ग्रहण करने को वस्तु जिन्होंने ऐसे (इन्द्रावरुणा) विजुली
और नल (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख करने वाले (इन्द्रासोमा) वि-
जुली ओषधिगण (शम्) सुखकारक (योः) सुख के निमित्त और (इन्द्रापूषणा)
विजुली और वायु (नः) हमारे लिये (शम्) आनन्द देने वाले (भवताम्) हों वैसा
हम लोग प्रयत्न करें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर ! आप की कृपा से विद्वानों के संग से और अ-
पने पुरुषार्थ से आप की रची हुई सृष्टि में वर्तमान विजुली आदि पदार्थों से हम लोग
उपकार करना कराना चाहते हैं सो यह हम लोगों का प्रयत्न सफल हो ॥ १ ॥

मनुष्यैर्यथैश्वर्यादीनि सुखकराणि स्युस्तथा विधेयमित्याह ॥

मनुष्यों को जैसे ऐश्वर्य आदि सुख करने वाले हों वैसे विधान करना चाहिये
इस विषय को ॥

शं नो भग्नः शम् नः शंसौ अस्तु शं नः पुरै-

न्धिः शम् सन्तु रायः । शं नः सत्यस्य सुयमस्य
शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः ।
अस्तु । शम् । नः । पुरम्धिः । शम् । ऊं इति । सन्तु ।
रायः । शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य । शंसः । शम् ।
नः । अर्यमा । पुरुजातः । अस्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकरः (नः) अस्मभ्यम् (भगः)
ऐश्वर्यम् (शम्) सुखकरः (उ) वितर्कं (नः) अस्मभ्यम्
(शंसः) अनुशासनं प्रशंसा वा (अस्तु) भवतु (शम्) सु-
खकरः (नः) अस्मभ्यम् (पुरन्धिः) पुरवः बहवः पदार्था धि-
यन्ते यस्मिन्स आकाशः (शम्) सुखकराः (उ) (सन्तु)
(रायः) धनानि (शम्) सुखप्रदः (नः) अस्मभ्यम् (सत्य-
स्य) यथार्थस्य धर्मस्य परमेश्वरस्य (सुयमस्य) सुष्ठु नियमेन
प्रापणीयस्य (शंसः) प्रशंसा (शम्) आनन्दकरः (नः) अ-
स्मभ्यम् (अर्यमा) न्यायकारी (पुरुजातः) पुरुष बहुषु नरेषु
प्रसिद्धः (अस्तु) भवतु ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा नो भगः शं नः शंसः शम् पु-
रन्धिः शमस्तु नः रायः शम् सन्तु नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं
पुरुजातोऽर्यमा नः शमस्तु तथा वयं प्रयतेमहि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यथैश्वर्यं पुण्या कीर्तिरवकाशो ध-
नानि धर्मो योगः न्यायाधीशश्च सुखकराः स्युस्तथाऽनुतिष्ठत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे [नः] हम लोगों के लिये [भगः] ऐश्वर्य [शम्] सुख करने वाला [नः] हम लोगों के लिये [शंसः] शिखा वा प्रशंसा [शम्] सुख करने वाली [उ] और [पुरन्धिः] बहुत पदार्थ जिस में रक्खे जाते हैं वह आकाश [शम्] सुख करने वाला [अस्तु] हो [नः] हम लोगों के लिये [रायः] धन [शम्] सुख करने वाले [उ] ही [सन्तु] हों [नः] हम लोगों के लिये [सत्यस्य] यथार्थ धर्म वा परमेश्वर की [सुयमस्य] सुन्दर नियम से प्राप्त करने योग्य व्यवहार की [शंसः] प्रशंसा [शम्] सुख देनेवाली और [पुरुजातः] बहुत मनुष्यों में प्रसिद्ध [अर्यमा] न्यायकारी [नः] हमारे लिये [शम्] आनन्द देने वाला [अस्तु] होवे वैसा हम लोग प्रयत्न करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जैसे ऐश्वर्य, पुण्यकीर्ति, अवकाश, धन, धर्म, योग और न्यायाधीश सुख करने वाले हों वैसा अनुष्ठान करो ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः सृष्ट्या कीदृगुपकारो गृहीतव्य इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को सृष्टि से कैसा उपकार लेना चाहिये इस विषय को० ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरू-
ची भवतु स्वधाभिः । शं रोदसी बृहती शं नो अ-
द्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊं इति । धर्ता । नः । अस्तु ।
शम् । नः । उरूची । भवतु । स्वधाभिः । शम् । रोदसी ।
इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः ।
देवानाम् । सुहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—[शम्] शमित्यस्य सर्वत्रैव पूर्वोक्तरीत्यार्थो वेदि-
तव्यः [नः] अस्मभ्यम् [धाता] धर्ता [शम्] [उ] [धर्ता]

पोषकः (नः) अस्याप्येवमेव चतुर्थीबहुवचनान्तस्यार्थो वेदितव्यः
 (अस्तु) (शम्) (नः) (उरूची) या बहूनञ्चति प्राप्नोति
 सा पृथिवी (भवतु) (स्वधाभिः) अन्नादिभिः (शम्) (रो-
 दसी) द्यावान्तरिक्षे (बृहती) महत्यौ (शम्) (नः) (अद्रिः)
 मेघः (शम्) (नः) (देवानाम्) विदुषाम् (सुहवानि) सुष्ठु-
 आह्वानानि प्रशंसनानि वा (सन्तु) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा भवत्कृपया सङ्गेन च
 नो धाता शम् धर्ता नः शमस्तु स्वधाभिः सहोरूची नः शं भवतु
 बृहती रोदसी नः शं भवतां अद्रिर्नः शं भवतु नो देवानां सुहवानि
 शं सन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पोषकादिभ्य उपकारान् ग्रहीतुं वि-
 जानन्ति ते सर्वाणि सुखानि लभन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर विद्वान् वा आप की कृपा और संग से (नः) हम
 लोगों के लिये (धाता) धारण करने वाला (शम्) सुखरूप (उ) और (धर्ता) पुष्टि
 करने वाला (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (स्वधाभिः)
 अन्नादिकों के साथ (उरूची) जो बहुत पदार्थों को प्राप्त होती वह पृथिवी (नः)
 हम लोगों के लिये (शम्) सुख देने वाली (भवतु) हो (बृहती) महान् (रो-
 दसी) प्रकाश और अन्तरिक्ष (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हों
 (अद्रिः) मेघ (नः) हमारे लिये (शम्) सुख कारक हो (नः) हम लोगों के
 लिये (देवानाम्) विद्वानों के (सुहवानि) सुन्दर आवाहन प्रशंसा से बुलावे (शम्)
 सुखरूप (सन्तु) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुष्टि करने वालों से उपकार लेना जानते हैं वे सब
 सुखों को पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों का क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मि-
त्रावरुणावश्विना शम् । शं नः सुकृतां सुकृतानि
सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिः । अनीकः । अस्तु । शम् ।
नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् । शम् । नः । सु-
कृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि ।
वातु । वातः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अग्निः) पावकः (ज्योति-
रनीकः) ज्योतिरेवानीकं सैन्यमिव यस्य सः (अस्तु) (शम्)
(नः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानौ (अश्विना) व्यापिनौ (श-
म्) (शम्) (नः) (सुकृताम्) ये सुष्ठु धर्ममेव कुर्वन्ति तेषाम्
(सुकृतानि) धर्माचरणानि (सन्तु) (शम्) (नः) (इषिरः)
सद्यो गन्ता (अभि) (वातु) (वातः) वायुः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विहन् वा भवत्कृपया ज्योतिरनी-
कोऽग्निर्नः शमस्त्वश्विना शं मित्रावरुणौ नः शं भवतां नः सुकृतां
सुकृतानि शमिषिरो वातो नः शमभि वातु ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये अग्निवाय्वादिभ्यः कार्याणि साधुवन्ति ते
समग्रैश्वर्यमश्रुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आप की कृपा से (ज्योतिरनीकः) ज्योति ही सेना के समान जिस की (अग्निः) वह अग्नि (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (अश्विना) व्यापक पदार्थ (शम्) सुखरूप और (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप होवें (नः) हम (सुकृताम्) सुन्दर धर्म करने वालों के (सुकृतानि) धर्माचरण (शम्) सुखरूप सन्तु हों और (इषिरः) शीघ्र जाने वाला (वातः) वायु (नः) हमलोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अभि, वातु) सब ओर से बहे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो अग्नि और वायु आदि पदार्थों से कार्य्यों को सिद्ध करते हैं वे समग्र ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

शं नो द्यावा॑ष्टि॒थि॒वी पूर्॒व॒हू॒तौ श॒म॒न्त॒रि॒क्षं दृ॒-
श॒ये नो अ॒स्तु । शं न॒ ओष॑धीर्वि॒निनो॑ भवन्तु श॒-
न्तो रज॑स॒स्पति॑रस्तु जि॒ष्णुः ॥ ५ ॥ २८ ॥

शम् । नः । द्यावा॑ष्टि॒थि॒वी इति॑ । पूर्॒व॒हू॒तौ । शम् । अ॒-
न्त॒रि॒क्षम् । दृ॒श॒ये । नः । अ॒स्तु । शम् । नः । ओष॑धीः ।
वि॒निनः॑ । भ॒व॒न्तु । शम् । नः । रज॑सः । पतिः॑ । अ॒स्तु ।
जि॒ष्णुः ॥ ५ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (द्यावाष्टिथिवी) विद्युद्भूमी (पूर्वहूतौ) पूर्वेषां हूतिः प्रशंसा यस्मिन् येन वा तस्याम् (शम्) (अन्तरिक्षम्) भूमिसूर्ययोर्मध्यमाकाशम् (दृशये) दर्शनाय (नः) (अस्तु) (शम्) (नः) (ओषधीः) यवसोमलताद्याः (विनिनः)

वनानि सन्ति येषु ते वृक्षाः (भवन्तु) (शम्) (नः) (रजसः)
लोकजातस्य (पतिः) स्वामी (अस्तु) (जिष्णुः) जयशीलः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वरशिक्षकौ भवत्कृपोपदेशाभ्यां पूर्वहूतौ
द्यावापृथिवी नःशं दृश्येऽन्तरिक्षं नःशमस्त्वोषधीर्वनिनो नःशं भव-
न्तु रजसस्पतिर्जिष्णुर्नःशमस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये सर्वान् सृष्टिस्थान् पदार्थान् सुखाय संयोज्यम-
हन्ति त एवोत्तमा विद्वांसस्सन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर और शिक्षा देने वाले आप की कृपा और उपदेश
से [पूर्वहूतौ] जिस में पिछ्लों की प्रशंसा विद्यमान वा जिस से पिछ्लों की प्रशंसा
होती हैं उस में [द्यावापृथिवी] विजुली और भूमि [नः] हम लोगों के लिये [शम्]
सुख [दृश्ये] देखने को [अन्तरिक्षम्] भूमि और सूर्य के बीच का आकाश [नः]
हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [अस्तु] हो और [ओषधीः] ओषधि तथा [वनिनः]
वन जिन में विद्यमान वे वृक्ष [नः] हमारे लिये [शम्] सुखरूप [भवन्तु]
होवें [रजसः] लोकों में उत्पन्न हुए आँ का [पतिः] स्वामी [जिष्णुः] जयशील [नः]
हमारे लिये [शम्] सुखरूप [अस्तु] हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो सब सृष्टिस्थ पदार्थों को सुख के संयुक्त करने को योग्य
होते हैं वे ही उत्तम विद्वान् होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विहङ्गिः किं विज्ञाय सम्प्रयुज्य किं प्राप्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या जान के और संयुक्त कर क्या पाने योग्य है इस विषयको ० ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्व-
रुणः सुशंसः । शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं न-
स्त्वष्टामाभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् ।
 आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः । शम् । नः । रुद्रः । रु-
 द्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्नाभिः । इह ।
 शृणोतु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (इन्द्रः) विद्युत्सूर्यो वा (वसुभिः)
 पृथिव्यादिभिस्सह (देवः) दिव्यगुणकर्मस्वभावयुक्तः (अस्तु)
 (शम्) (आदित्येभिः) संवत्सरस्य मासैः (वरुणः) जलसमुदायः
 (सुशंसः) प्रशस्तप्रशंसनीयः (शम्) (नः) (रुद्रः) परमा-
 त्मा जीवो वा (रुद्रेभिः) जीवैः प्राणैर्वा (जलापः) दुःस्वनि-
 वारकः (शम्) (नः) (त्वष्टा) सर्ववस्तुविच्छेदकोऽग्निरिव प-
 रीक्षको विद्वान् (ग्नाभिः) वाग्भिः ज्ञेति वाङ्मात्रं निधं० १ ।
 ११ । (इह) अस्मिन्संसारे (शृणोतु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा भवत्सहायपरीक्षाभ्यामिह
 वसुभिस्सह देव इन्द्रो नः शमादित्येभिस्सह सुशंसो वरुणो नः
 शमस्तु रुद्रेभिस्सह जलापो रुद्रो नः शमस्तु ग्नाभिस्सह त्वष्टा
 नः शं शृणोतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यादित्यवायुविद्येश्वरजीवप्राणान् विज्ञा-
 येहैतद्विद्यामध्याप्य परीक्षां कृत्वा सर्वान् विदुष उद्योगिनः कुर्वन्ति
 तेऽत्र किं किमैश्वर्यं नाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आप के सहाय से और परीक्षा से (इ-
 ह) यहां (वसुभिः) पृथिव्यादि कों के साथ (देवः) दिव्य गुण कर्म स्वभाव युक्त

(इन्द्रः) विजुली वा सूर्य (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप और (आ-
दित्येभिः) संवत्सर के महीनों के साथ (सुशंसः) प्रशंसित प्रशंसा करने योग्य (व-
रुणः) जल समुदाय (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो
(रुद्रेभिः) जीव प्राणों के साथ (जलापः) दुःख निवारण करने वाला (रुद्रः)
परमात्मा वा जीव (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हो (ग्नाभिः)
वाणियों के साथ (त्वष्टा) सर्व वस्तुविच्छेद करने वाला अग्नि के समान परीक्षक
विद्वान् (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख (शृणोतु) सुने ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी, आदित्य और वायु की विद्या से ईश्वर, जीव और
प्राणों को जान यहां इन की विद्या को पढ़ा परीक्षा कर सब को विद्वान् और उद्योगी
करते हैं वे इस संसार में किस किस ऐश्वर्य को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वद्भिः कैरुपायैर्जगदुपकारः कर्तव्य इत्याह ॥

फिर विद्वानों को किन उपायों से जगत् का उपकार करना योग्य है इस वि० ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो आवा-
णः शम् सन्तु यज्ञाः । शं नः स्वरूपां मितयो भ-
वन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम्
नः । आवाणः । शम् । ऊं इति । सन्तु । यज्ञाः । शम् । नः ।
स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु । शम् । नः । प्रस्वः । श-
म् । ऊं इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सोमः) चन्द्रः (भवतु)
(ब्रह्म) धनमनं वा (शम्) (नः) (शम्) (नः) (आ-
वाणः) मेघाः (शम्) (उ) (सन्तु) (यज्ञाः) अग्निहो-

त्रादयः शिल्पान्ताः (शम्) (नः) (स्वरूपानाम्) यज्ञशाला-
स्तम्भशब्दानाम् (मितयः) (भवन्तु) (शम्) (नः) (प्र-
स्वः) याः प्रसूयन्ते ता ओषधयः (शम्) (उ) (अस्तु)
(वेदिः) कुण्डादिकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् भवत्कृपाध्यापनाभ्यां सो-
मो नशं भवतु ब्रह्म नः शं भवतु आवाणो नः शं सन्तु यज्ञा नः
शम् सन्तु स्वरूपां मितयो नः शं भवन्तु प्रस्वो नशं भवन्तु वेदिः
नः शम्बस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यौषधीधनयज्ञादिभ्यः जगत्सुखेनोप-
कुर्वन्ति तेष्यतुलं सुखं लभन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आप की कृपा और पढ़ाने से (सोमः)
चन्द्रमा (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो (ब्रह्म) धन वा
अन्न (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप हो (आवाणः) मेघ (नः) हम लोगों
के लिये (शम्) सुखरूप (सन्तु) हों (यज्ञाः) अग्निहोत्र को आदि ले शिल्प
यज्ञ पर्यन्त (नः) हम लोगों के लिये (शम्, उ) सुखरूप ही हों (स्वरूपानाम्)
यज्ञ शाला के स्तम्भ शब्दों के (मितयः) प्रमाण हमारे लिये (शम्) सुखरूप (भ-
वन्तु) हों (प्रस्वः) जो उत्पन्न होती है वह ओषधि (नः) हमारे लिये (शम्)
सुखरूप हों और (वेदिः) कुण्ड आदि हमारे लिये (शम्, उ) सुख ही (अस्तु) हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या ओषधी धन और यज्ञादि से जगत् का सुख
के साथ उपकार करते हैं वे अतुल सुख पाते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किमेष्टव्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् जनों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

शं नः सूर्यं उरुचक्षा उदैतु शं नश्चतस्रः प्र-

दिशो भवन्तु । शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः
सिन्धवः शम् सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत् । एतु । शम् ।
नः । चतस्रः । प्रदिशः । भवन्तु । शम् । नः । पर्वताः ।
ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । अं इति । स-
न्तु । आपः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सूर्यः) सविता (उरुचक्षाः)
उरूणि (बहूनि) चक्षांसि दर्शनानि यस्मात्सः (उत्) (एतु)
(शम्) (नः) (चतस्रः) (प्रदिशः) पूर्वाद्या ऐशान्याद्या
वा (भवन्तु) (शं) (नः) (पर्वताः) शैलाः (ध्रुवयः)
स्वस्वस्थाने स्थिराः (भवन्तु) (शम्) (नः) (सिन्धवः)
नद्यः समुद्रा वा (शम्) (उ) (सन्तु) (आपः) जलानि
प्राणा वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे परेश विद्वन् वा भवच्छिन्नया उरुचक्षास्सूर्यः
नः शमुदेतु चतस्रः प्रदिशः नः शं भवन्तु ध्रुवयः पर्वताः नः शं
भवन्तु सिन्धवो नः शमापः शम् सन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये जगदीश्वरनिर्मितेभ्यः सूर्यादिभ्य उपकारानादातुं
शक्नुवन्ति तेऽत्र श्रीराज्यसत्कीर्तिमन्तो जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर वा विद्वान् आप की शिक्षा से (उरुचक्षाः) जिस
से बहुत दर्शन होते हैं वह (सूर्यः) सूर्य (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख
रूप (उदेतु) उदय हो (चतस्रः) चार (प्रदिशः) पूर्वादि वा ऐशानी आदि दिशा

वा विदिशा (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (ध्रुवयः)
अपने अपने स्थान में स्थिर (पर्वताः) पर्वत (नः) हम लोगों के लिये (शम्)
सुखरूप (भवन्तु) होवें (सिन्धवः) नदी वा समुद्र (नः) हम लोगों के लिये (शम्)
सुखरूप और (आपः) जल वा प्राण (शम्) सुखरूप (उ) ही (सन्तु) हों ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर ने बनाये हुए सूर्यादिकों से उपकार ले सकते हैं
वे इस जगत् में श्री राज्य और अच्छी कीर्ति वाले होते हैं ॥ ८ ॥

पुनः शिक्षकैः शिष्यान् संशिक्ष्य कीदृशाः संपादनीया इत्याह ॥
फिर शिक्षक जनों को शिष्य जन अच्छी शिक्षा दे कैसे सिद्ध करने चाहियें इस वि० ॥

शं नो अदितिर्भवतु वृतेभिः शं नो भवन्तु म-
रुतः स्वर्काः । शं नो विष्णुः शम् पूषा नो अस्तु
शं नो भवित्त्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । वृतेभिः । शम् । नः ।
भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः । शम् । नः । विष्णुः । शम् ।
ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः । भवित्त्रम् ।
शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अदितिः) विदुषी माता (भ-
वतु) (वृतेभिः) सत्कर्मभिः (शम्) (नः) (भवन्तु)
(मरुतः) प्राणा इव प्रिया मनुष्याः (स्वर्काः) शोभना अर्का
मन्त्रा विचारा येषान्ते (शम्) (नः) (विष्णुः) व्यापको
जगदीश्वरः (शम्) (उ) (पूषा) पुष्टिकरब्रह्मचर्यादिव्यव-
हारः (नः) (अस्तु) (शम्) (नः) (भवित्त्रम्) भवित-
व्यम् (शम्) (उ) (अस्तु) (वायुः) पवनः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशका विद्वांसो यूयं यथाऽदितिर्व्र-
तेभिस्सह नः शं भवतु स्वर्का मरुतो व्रतेभिस्सह नः शं भवन्तु
विष्णुर्नः शं भवतु पूषा नः शम्बस्तु भवित्रं नः शं भवतु वायुर्नः
शम् अस्तु तथा शिक्षध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मात्रादिभिर्विदुषीभिः कन्याः पि-
तादिभिर्विद्वद्भिः पुत्रास्सम्यक् शिक्षणीया यदेते भूमिमारम्भेश्वरप-
र्यन्तपदार्थानां विद्याः प्राप्य धर्मिष्ठा भूत्वा सर्वान् मनुष्यादीन् स-
त्तमानन्दयेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक विद्वानो तुम जैसे (अदितिः) वि-
दुषी माता (व्रतेभिः) अच्छे कामों के साथ (नः) हम लोगों को (शम्) सुख-
रूप (भवतु) हो और (स्वर्काः) सुन्दर मंत्र विचार हैं जिन के वे (मरुतः) प्राणों
के समान प्रियजन अच्छे कामों के साथ (शम्) सुखरूप (भवन्तु) होवें (विष्णुः) व्यापक
जगदीश्वर (नः) हम लोगों के (शम्) सुखरूप हो (पूषा) पुष्टि करनेवाला
ब्रह्मचर्यादि व्यवहार (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप (उ) ही (अस्तु)
हो (भवित्रम्) होनहार काम (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप होवे और
(वायुः) पवन (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप (उ) ही (अस्तु) हो
वैसी शिक्षा देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—माता आदि विदुषियों को क-
न्या और विद्वान् पिता आदि को पुत्र अच्छे प्रकार शिक्षा देने योग्य हैं जिस से यह भूमि
से ले के ईश्वर पर्यन्त पदार्थों की विद्याओं को पाके धार्मिक होकर सब मनुष्यों को
निरन्तर आनन्दित करें ॥ १ ॥

पुनर्विद्वद्भिः कीदृशी शिक्षा कार्येत्याह ॥

फिर विद्वानों को कैसी शिक्षा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

शं नो देवः संविता त्रायमाणः शं नो भवन्तु-

पसौ विभातीः । शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः

शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥ १० ॥ २९ ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः ।

भवन्तु । उषसः । विभातीः । शम् । नः । पर्जन्यः ।

भवतु । प्रजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु ।

शम्भुः ॥ १० ॥ २९ ॥

पदार्थः—(शं) (नः) (देवः) सर्वसुखप्रदाता स्वप्रकाशः (सविता) सकलजगदुत्पादक ईश्वरः (त्रायमाणः) रक्षन् (शम्) (नः) (भवन्तु) (उषसः) प्रभातवेलाः (विभातीः) विशेषेण दीप्तिमत्यः (शम्) (नः) (पर्जन्यः) मेघः (भवतु) (प्रजाभ्यः) (शम्) (नः) (क्षेत्रस्य) क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन् जगति तस्य (पतिः) स्वामीश्वरो राजा वा (अस्तु) (शम्भुः) यः शं सुखं भावयति सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयन्तथास्मान् शिक्षध्वं यथा त्रायमाणः सविता देवो नः शं भवतु विभातीरुपसो नः शं भवन्तु पर्जन्यः प्रजाभ्यो नः शं भवतु क्षेत्रस्य पतिश्शम्भुर्नः शमस्तु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिर्वेदादिविद्याभिः परमेश्वरादिपदार्थगुणकर्मस्वभावाः विद्यार्थिनः प्रति यथावत् प्रकाशनीयाः येन सर्वेभ्य उपकारं ग्रहीतुं शक्नुयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम वैसे हम लोगों को शिक्षा देओ जैसे [त्रायमाणः]

रक्षा करता हुआ [सविता] सकल जगत् की उत्पत्ति करने वाला ईश्वर [देवः] जोकि सब सुखों का देने वाला आप ही प्रकाशमान वह [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [भवतु] हो [विभातीः] विशेषता से दीप्तिवाली [उपसः] प्रभात वेला [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [भवन्तु] हों [पर्जन्यः] मेघ [प्रजाभ्यः] [नः] हम प्रजाजनों के लिये [शम्] सुखरूप [भवतु] हो और [क्षेप्रस्य, पतिः] जिस के बीच में निवास करते हैं उस जगत् का स्वामी ईश्वर वा राजा [शम्भुः] सुख की भावना कराने वाला [नः] हमारे लिये [शम्] सुखरूप [अस्तु] हो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—विद्वानों को वेदादि विद्याओं से परमेश्वर आदि पदार्थों के गुणकर्मस्वभाव विद्यार्थियों के प्रति यथावत् प्रकाश करने चाहियें जिस से सबों से उपकार ले सकें ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः कान् प्राप्नुयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस को प्राप्त हों इस विषय को० ॥

शं नो देवा विश्व देवा भवन्तु शं सरस्वती
सह धीभिरस्तु । शमभिषाचः शमु रातिषाचः शं
नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । स-
रस्वती । सह । धीभिः । अस्तु । शम् । अभिऽसाचः । शम् ।
ऊं इति । रातिऽसाचः । शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः ।
शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (देवाः) विद्यादिशुभगुणानां दातारः (विश्वदेवाः) सर्वे विद्वांसः (भवन्तु) (शम्) (स-रस्वती) विद्यासुशिज्ञायुक्ता वाक् (सह) (धीभिः) प्रज्ञाभिः

सह (अस्तु) (शम्) (अभिषाचः) य अभ्यन्तर आ-
जमनि सचन्ते सम्बन्धन्ति ते (शम्) (उ) (रातिषाचः)
ये रातिं विद्यादिदानं सचन्ते ते (शम्) (नः) (दिव्याः) शु-
द्धगुणकर्मस्वभावाः (पार्थिवाः) पृथिव्यां विदिता राजानः बहुमूल्याः
पदार्था वा (शम्) (नः) (अप्याः) अप्सु भवा नौपायिनो-
मुक्ताद्याः पदार्था वा ॥ ११ ॥

अन्वयः—अस्मच्छुभाचारेण देवा विश्वदेवा नः शं भवन्तु सर-
स्वती धीभिः सह नः शमस्त्वभिषाचः नः शं भवन्तु रातिषाचो नः
शमु भवन्तु दिव्याः पार्थिवाः शमप्याश्च न शं भवन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीदृशः श्रेष्ठाऽऽचारः कर्तव्यो येन सर्वान्
सर्वे विद्वांसः शोभना प्रज्ञा वाक् च योगिनो विद्यादातारः राजानः
शिल्पिनश्च तथा दिव्याः पदार्थाः प्राप्नुयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हमारे शुभ गुणों के आचार से [देवाः] विद्यादि शुभ गुणों के
देने वाले [विश्व, देवाः] सब विद्वान् जन [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुख
रूप [भवन्तु] होवें [सरस्वती] विद्या सुशिक्षायुक्त वाणी [धीभिः] उत्तम बुद्धियों
के [सह] साथ [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [अस्तु] हो [अ-
भिषाचः] जो अभ्यन्तर आत्मा में संबन्ध करते हैं वे [नः] हम लोगों के लिये [श-
म्] सुखरूप हों और [रातिषाचः] विद्यादि दान का संबन्ध करने वाले हम लोगों के
लिये [शम्] सुखरूप [उ] ही होवें तथा [दिव्याः] शुभ गुण कर्म स्वभाव युक्त
[पार्थिवाः] पृथिवी में विदित राजजन वा बहुमूल्य पदार्थ [शम्] सुखरूप और
[अप्याः] जलों में उत्पन्न हुए नौकाओं से जाने वाले वा मोती आदि पदार्थ हम
लोगों के लिये [शम्] सुखरूप हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा आचार करना चाहिये जिस से सब को सब

विद्वान् जन सुन्दरबुद्धि और वाणी विद्या देने वाले योगी जन राजा और शिल्पी जन तथा दिव्य पदार्थ प्राप्त हों ॥ ११ ॥

पुनर्मनुष्याः किमिच्छेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस की इच्छा करें इस विषय को० ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः
शम् सन्तु गावः । शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः
शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अ-
र्वन्तः । शम् । ऊं इति । सन्तु । गावः । शम् । नः । ऋ-
भवः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सत्यस्य) सत्यभाषणादिव्य-
वहारस्य (पतयः) पालकाः (भवन्तु) (शम्) (नः) (अ-
र्वन्तः) उत्तमा अश्वाः (शम्) (उ) (सन्तु) (गावः)
धेनवः (शम्) (नः) (ऋभवः) मेधाविनः (सुकृतः) ध-
र्मात्मानः (सुहस्ताः) शोभनेषु कर्मसु हस्ता येषां ते (शम्)
(नः) (भवन्तु) (पितरः) (हवेषु) हवनादिसत्कर्मसु ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा यथा हवेषु सत्यस्य पतयो
नः शं भवन्त्वर्वन्तो नः शं भवन्तु गावो नः शम् सन्तु सुकृतस्सु-
हस्ता ऋभवो नः शं सन्तु पितरो नः शं भवन्तु तथा विधेहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं शीलं धर्तव्यं येन प्राप्ताः प्रीताः स्युः ये-
पां प्रीत्या सर्वे पशवो विद्वांसः पितरश्च प्रसन्नाः सुखकरा भवेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् जैसे [हवेषु] हवन आदि अच्छे कामों में [सत्यस्य] सत्य भाषण आदि व्यवहार के [पतयः] पति [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [भवन्तु] होवें [अर्वन्तः] उत्तम घोड़े [नः] हमारे लिये [शम्] सुखरूप होवें [गावः] दूध देती हुई गौयें [नः] हम लोगों को [शम्] सुखरूप [उ] ही [सन्तु] हों [सुकृतः] धर्मात्मा [सुहस्ताः] सुन्दर अच्छे कामों में हांथ डालने वाले [ऋमवः] बुद्धिमान् जन [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप हों [पितरः] पितृ जन [नः] हम लोगों के लिये [शम्] सुखरूप [भवन्तु] होवें वैसे विधान करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसे शील की धारणा करनी चाहिये जिस से आपस सज्जन प्रसन्न हों जिनकी प्रीति से सब पशु और विद्वान् पितृ जन प्रसन्न और सुख करने वाले होवें ॥ १२ ॥

पुनर्विद्वद्भिः का शिक्षा कार्येत्याह ॥

किर विद्वान् जनों को क्या शिक्षा करनी चाहिये इस विषय को० ॥

शं नो अज एकपाद्देवो अस्तु शं नोऽहिर्वुध्न्यः
१ शं समुद्रः । शं नो अपानपात्पेरुरस्तु शं नः
पृश्निर्भवतु देवगोपाः ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् ।
नः । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपा-
म् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु ।
देवगोपाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अजः) यः कदाचिन् जा-
यते जगदीश्वरः (एकपात्) सर्वं जगदैकस्मिन् पादे यस्य सः
(देवः) सर्वसुखप्रदाता (अस्तु) (शम्) (नः) (अहिः)
मेघः (बुध्न्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवः (शम्) (समुद्रः) समु-
द्रवन्त्यापो यस्मिन् स सागरः (शम्) (नः) (अपाम्)
(नपात्) न विद्यन्ते पादा यस्यां सा नौ (पेरुः) पारयिता (अ-
स्तु) (शम्) (नः) (पृश्निः) अन्तरिक्षमवकाशः (भवतु)
(देवगोपाः) सर्वेषां रक्षकः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं तथा शिञ्जध्वं यथा न अज एक-
पादेवऽशमस्तु बुध्न्योऽहिर्नऽशमस्तु समुद्रो नऽशमस्त्वपां पेरुर्नपान्नः
शमस्तु देवगोपाः पृश्निर्नः शं भवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे अध्यापकोपदेशकाः यूयमस्माञ्जन्ममरणादि-
दोषरहितेश्वरमेघसमुद्रनौविद्या ग्राहयन्तु यतो वयं सर्वेषां रक्षका
भवेम ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम वैसी शिञ्चा देओ जैसे (नः) हम लोगों को
(अजः) जो कभी नहीं उत्पन्न होता वह जगदीश्वर (एकपात्) जिस के पैर में सब
जगत् विद्यमान है (देवः) सब सुख देने वाला विद्वान् (शम्) सुखरूप (अस्तु)
हो (बुध्न्यः) अन्तरिक्ष में प्रसिद्ध होने वाला (अहिः) मेघ (नः) हम लोगों के
लिये (शम्) सुखरूप हो (समुद्रः) जिस में अच्छे प्रकार जल उछलने हैं वह
सागर (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हो (अपाम्) जलों का (पेरुः)
पार करने वाला और (नपात्) पैर जिस के नहीं हैं वह नौका (नः) हम लोगों
के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (देवगोपाः) और सब की रक्षा करने वाला
(पृश्निः) अन्तरिक्ष अवकाश हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक और उपदेशको ! तुम हम लोगों को जन्ममरणादि दोष रहित ईश्वर, मेघ, समुद्र और नौका की विद्या का ग्रहण कराइये जिस से हम लोग सब के रक्षक हों ॥ १३ ॥

पुनर्भनुष्याः किमवश्यं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या अवश्य करें इस विषय को० ॥

**आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं
नवीयः । शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजा-
ता उत ये यज्ञियांसः ॥ १४ ॥**

**आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्त । इदम् । ब्रह्म ।
क्रियमाणम् । नवीयः । शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः ।
गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियांसः ॥ १४ ॥**

पदार्थः—(आदित्याः) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षकृतेन ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्याः (रुद्राः) चतुश्चत्वारिंशद्वर्षप्रमितेन ब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (वसवः) चत्वारिंशद्वर्षपरिमाणेन ब्रह्मचर्येण पठितवेदशास्त्राः (जुषन्त) सेवन्ताम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (ब्रह्म) बृहद्धनमन्नं वा (क्रियमाणम्) वर्त्तमाने संपाद्यमानम् (नवीयः) अतिशयेन नूतनम् (शृण्वन्तु) (नः) अस्माकं विद्याः (दिव्याः) दिवि शुद्धे कमनीये गुणादौ भवाः (पार्थिवासः) पृथिव्यां विदिताः (गोजाताः) गवा सुशिक्षितया वाचा प्रादुर्भूताः (उत) (ये) (यज्ञियांसः) यज्ञसम्पादकाः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये भवन्त आदित्या रुद्रा वसवो दिव्याः

पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः सन्ति ते न इदं नवीयः क्रियमाणं ब्रह्म जुषन्तास्माभिरधीतं शृण्वन्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः धार्मिकान् विदुष आहूय सत्कृत्यानादिना सन्तर्प्य स्वश्रुतं संश्राव्य शेषमेभ्यः शृण्वन्तु यतो निर्भ्रमाः सर्वे स्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों जो आप लोग (आदित्याः) अड़तालीशवर्ष प्रमाण से ब्रह्मचर्य सेवन से विद्या पढ़े हुए हों वा (रुद्राः) चवालीश वर्ष प्रमाण ब्रह्मचर्य से विद्या पढ़े हुए हों वा (वसवः) चालीश वर्ष परिमाण जिस का है ऐसे ब्रह्मचर्य से विद्या पढ़े हुए हैं वा (दिव्याः) शुद्ध मनोहर गुण आदि में प्रसिद्ध वा (पार्थिवासः) पृथिवी में विदित वा (गोजाताः) सुशिक्षित वाणी से उत्पन्न हुए (उत) और (ये) जो (यज्ञियाः) यज्ञ संपादन करने वाले हैं वे (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस प्रत्यक्ष (नवीयः) अत्यन्त नवीन (क्रियमाणम्) वर्तमान में सिद्ध होते हुए (ब्रह्म) बहुत धन वा अन्न को (जुषन्त) सेवें और हम लोगों का पढ़ा हुआ (शृण्वन्तु) सुनें ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धार्मिक विद्वानों को बुलाय सत्कार कर अन्नादि कों से अच्छे प्रकार तृप्त कर और अपना पढ़ा अच्छे प्रकार सुना शेष इन से सुनें जिस से भ्रम रहित सब हों ॥ १४ ॥

मनुष्यैः केषां सकाशादध्ययनमुपदेशश्च श्रोतव्य इत्याह ॥
मनुष्यों को किसकी ओर से विद्याध्ययन और उपदेश सुनने योग्य हैं इस विषय ॥

ये देवानां यज्ञियां यज्ञियानां मनोर्यजत्रा
अमृतां ऋतज्ञाः । ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥ ३० ॥ ३ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । य-

जत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः । ते । नः । रासन्ताम् । उ-
रुगायम् । अय । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(ये) (देवानाम्) विदुषां मध्ये विद्वांसः (यज्ञियाः) ये यज्ञं कर्तुमर्हन्ति ते (यज्ञियानाम्) (मनोः) मननशीलस्य (यजत्राः) संगन्तारः (अमृता) स्वस्वरूपेण नित्या जीवन्मुक्ता वा (ऋतज्ञाः) य ऋतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः) अस्मभ्यम् (रासन्ताम्) ददतु (उरुगायम्) बहुभिर्गीयमानम् विद्या बोधम् (अय) इदानीम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) विद्यादिदानैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ १५ ॥

अन्वयः—ये देवानां देवा यज्ञियानां यज्ञियाः मनोर्धजत्वा अमृता ऋतज्ञास्सन्ति तेऽय न उरुगायं रासन्तां हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ये विद्वत्तमाशिक्षितमास्सत्याचारा जीवन्मुक्ता ब्रह्मविदो जना अस्मान् विद्यासुशिक्षाभ्यां सततमुन्नयन्ति तान्वयं संरक्ष्य सदा सेवेमहीति ॥ १५ ॥

अत्र सर्वसुखप्राप्तये सृष्टिविद्याविद्वत्संगमाहात्म्यं चोक्तमत एतत्सूक्तस्यार्थेन सह पूर्वसूक्तार्थस्य संगतिर्विद्या ॥

इत्थृग्वेदे पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायस्त्रिंशो वर्गः सप्तमे

मण्डले पञ्चविंशत्तमं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवानाम्) विद्वानों के बीच विद्वान् (यज्ञियानाम्) यज्ञकरने के योग्यों में (यज्ञियाः) यज्ञकरने योग्य (मनोः) विचारशील के (यजत्राः)

संग करने (अमृताः) अपने स्वरूप से नित्य वा जीवन्मुक्त रहने (ऋतज्ञाः) और सत्य के जानने वाले हैं (ते) वे (अद्य) आज (नः) हम लोगों के लिये (उरु-गायम्) बहुतों ने गाय हुए विद्याबोध को (रासन्ताम्) देवों हे विद्वानों (मयम्) तुम (स्वस्तिभिः) विद्यादि दानों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अत्यन्त विद्वान् अत्यन्त शिल्पी सत्य आचरण करने वाले जीवन्मुक्त ब्रह्मवेत्ता जन हम लोगों को विद्या और सुन्दर शिक्षा से निरन्तर उन्नति देते हैं उन को हम लोग रखकर सदा सेवें ॥ १५ ॥

इस सूक्त में सर्वमुखों की प्राप्ति के लिये सृष्टिविद्या और विद्वानों के संग का उपदेश किया इस से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद के पंचमाष्टक में तीसरा अध्याय और तीशवां वर्ग, सप्तम मण्डल में पैतीशवां सूक्त समाप्त हुआ ॥

अथ नवर्चस्य षट्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य वशिष्ठर्षिः । विश्वेदेवा
 देवताः । २ त्रिष्टुप् । ३ । ४ । ६ निचृत्त्रिष्टुप् । ८ । ९
 विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ५ पङ्क्तिः । १ । ७
 भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

अब नवऋचावाले छत्तीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्य
 क्या करे इस विषय को० ॥

प्र ब्रह्म॑तु स॒द॒ना॒त॒स्य॒ वि र॒श्मि॒भिः॑ स॒सृ॒जे
 सूर्यो॑ गाः । वि सानु॑ना पृथि॒वी सं॒स्र उ॒र्वी पृथु॑
 प्रती॑क॒मध्ये॒धे अ॒ग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । स॒द॒ना॒त् । ऋ॒तस्य॑ । वि । र॒श्मि॒भिः ।
 स॒सृ॒जे । सूर्यः॑ । गाः । वि । सानु॑ना । पृथि॒वी । सं॒स्रे ।
 उ॒र्वी । पृथु॑ । प्रती॑कम् । अधि॑ । आ । ई॒धे । अ॒ग्निः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (ब्रह्म) धनम् (एतु) प्राप्नोतु (स॒द॒ना॒त्)
 स्थानात् (ऋ॒तस्य) सत्यस्य (वि) (र॒श्मि॒भिः) किरणैः
 (स॒सृ॒जे) सृजति (सूर्यः) सविता (गाः) रश्मीन् (वि) (सा॒नु॒ना)
 शिखरेण सह (पृथि॒वी) (सं॒स्रे) सरति गच्छति (उ॒र्वी)
 बहुपदार्थयुक्ता (पृथु॑) विस्तीर्णम् (प्रती॑कम्) प्रतीतिकरम्
 (अधि॑) (आ) (ई॒धे) प्रकाशयति (अ॒ग्निः) अग्निरिव
 विद्वान् ॥ १ ॥

अन्वयः—अग्निरिव विद्वान् यथा सूर्यो रश्मिभिः पृथुप्रतीकं

गाश्च विसृजे अध्येधे यथोर्वी पृथिवी सानुना विसृजे तथा भ-
वान् ऋतस्य सदनात् ब्रह्म प्रैतु ॥ १ ॥

भावार्थः—यो जगदीश्वरः स्वप्रकाशः सूर्यादीनां प्रकाशको
निर्माता जगत्प्रकाशनार्थमग्निं सूर्यलोकञ्च रचयति तमुपास्य स-
त्याचारेण मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्नि के समान विद्वान् जन जैसे (सूर्यः) सूर्य
(रश्मिभिः) किरणों से (पृथु) विस्तृत (प्रतीकम्) प्रतीतिकरने वाले पदार्थ (गाः)
किरणों को (वि, सृजे) विविध प्रकार रचता वा छोड़ता वा (अधि, आ, ईधे)
अधिकता से प्रकाशित होता है और जैसे (उर्वी) बहुपदार्थयुक्त (पृथिवी) पृ-
थिवी (सानुना) शिखर के साथ (वि, सृजे) विशेषता से चलती है वैसे आप (ऋत-
स्य) सत्य के (सदनात्) स्थान से (ब्रह्म) धन को (प्रैतु) अच्छे प्रकार
प्राप्त हों ॥ १ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर आप ही प्रकाशमान और सूर्यादिकों का प्रकाश
करने वा बनाने वाला जगत् के प्रकाश के लिये अग्नि और सूर्यलोक को रचता है
उस की उपासना कर सत्य आचरण से मनुष्य ऐश्वर्य को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः कं भजेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस को सेवे इस विषय को० ॥

इमां वां मित्रावरुणा सुवृत्तिमिषं न कृण्वे
असुरा नवीयः । इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं
च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृत्तिम् । इषम् । न ।
कृण्वे । असुरा । नवीयः । इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः ।
अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमाम्) (वाम्) युवयोः (मित्रावरुणा) प्राणो-
दानाविवाध्यापकोपदेशकौ (सुवृक्तिम्) सुष्ठु वर्जन्ति दुःखानि यथा
ताम् वाचं (इषम्) इच्छामन् वा (न) इव (कृण्वे) करोमि
(असुरा) यावसुपुरमेते तौ (नवीयः) अतिशयेन नवीनम् (इनः)
ईश्वरः (वाम्) युवयोः (अन्यः) (पदवीः) यः पदं व्येति
सः (अदब्धः) अहिंसितः (जनम्) (च) (मित्रः) सखा
(यतति) यतते अत्रव्यत्ययेन परस्मैपदम् (ब्रुवाणः) उपदिशन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे असुरा मित्रावरुणा योऽन्यः पदवीरदब्धो मित्र
इनो ब्रुवाणः सन् वां जनश्च नवीयः प्रापयितुं यतति वामिमां सु-
वृक्तिं सत्यां वाचमिषम् प्र यच्छति यामहं परोपकाराय कृण्वे तां
युवामहं च नित्यं भजेम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या भवन्तो यस्सर्वेभ्यः पृथक् सर्वव्यापी
सर्वसुखज्जगदीश्वरः सर्वेषां हिताय सदा वर्तते तमेवोपास्य मोक्ष-
पदवीं प्राप्नुवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (असुरा) प्राणों में रमते हुए (मित्रावरुणा) प्राण और
उपान के समान अध्यापक और उपदेशको जो (अन्यः) और जन (पदवी) पद को
प्राप्त हैना और (अदब्धः) अहिंसित (मित्रः) सखा (इनः) ईश्वर (ब्रुवाणः)
उपदेश करता हुआ (वाम्) तुम दोनों को (जनं च) और जन को भी (नवीयः)
अत्यन्त नवीन व्त्तहार की प्राप्ति कराने का (यतति) यत्न कराता तथा (वाम्)
तुम दोनों की (इमाम्) इस प्रत्यक्ष (सुवृक्तिम्) जिस से सुन्दरता से दुःखों की
निवृत्ति करते हैं उस सत्य वाणी को (इषम्) इच्छा वा अन्न के (न) समान देता
है जिसको कि मैं परोपकार के लिये (कृण्वे) सिद्ध करता हूँ उस को मैं तुम नित्य
सेवें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो आप जो सब के लिये अलग सर्वव्यापी सब का मित्र जगदीश्वर सब के हित के लिये सदैव प्रवृत्त है उसी की उपासना कर मोक्ष पद को प्राप्त होवें ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

**आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धे-
नवो न सूदाः । महो दिवः सदने जायमानोऽ-
चिक्रददृषभः सस्मिन्नूधन् ॥ ३ ॥**

आ । वातस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त ।
धेनवः । न । सूदाः । महः । दिवः । सदने । जायमानः ।
अचिक्रदत् । दृषभः । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (वातस्य) वायोः (ध्रजतः)
गच्छतः (रन्ते) रमते (इत्याः) एतुं प्राप्तुं योग्याः (अपीपयन्त)
प्याययन्ति (धेनवः) गावः (न) इव (सूदाः) पाककर्त्तारः
(महः) महतः (दिवः) प्रकाशस्य (सदने) सीदन्ति यस्मि-
स्तस्मिन् (जायमानः) उत्पद्यमानः (अचिक्रदत्) आह्वयति
(दृषभः) बलिष्ठः (सस्मिन्) अन्तरिक्षे (ऊधन्) ऊधन्युपसि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यो महो दिवस्सदने जायमानो दृषभः
सस्मिन्नूधन् अचिक्रदत् यस्मिन् ध्रजतो वातस्य सूदा न धेनव इत्या
रन्ते सर्वानापीपयन्त तं सूर्यं संयुक्त्या सम्प्रयोजयन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या ! यथा प्रकाशवता जाय-

मानो रविरन्तरिक्षे प्रकाशते यस्मिन्नन्तरिक्षे सर्वे प्राणिनो रमन्ते त-
स्मिन्नेव सर्वे सुखमश्नुवते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (महः) महान् (दिवः) प्रकाश के (सद्ने)
घर में (जायमानः) उत्पन्न होता हुआ (वृषभः) बलिष्ठ (सस्मिन्) अन्तरिक्ष
में और (ऊधन्) उपाकाल में (अचिक्रदत्) आह्वान करता जिस में (धनतः)
जाते हुए (वातस्य) पवन के सम्बन्धी (सूदाः) पाक करने वालों के (न) स-
मान (धेनवः) गौयें (इत्याः) जोकि पाने योग्य हैं उन को (रन्ते) रमता और
सब को (आ, अपीपयन्त) सब ओर से बढ़ाता है उस सूर्य को युक्ति के साथ उ-
त्तम प्रयोग में लाओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जैसे प्रकाशमान पदा-
र्थों में उत्पन्न हुआ रवि अन्तरिक्ष में प्रकाशित होता है वा जिस अन्तरिक्ष में सब
प्राणी रमते हैं उसी में सब सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्त राजा कं सत्कृत्य रक्षेदित्याह ॥

फिर वह राजा किस का सत्कार करके और उस की रक्षा करे इस विषय को० ॥

गिरा य एता युनजद्वरी त इन्द्रं प्रिया सु-
रथां शूर धायू । प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या
सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र ।
प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति । प्र । यः । मन्युम् ।
रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । व-
वृत्याम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(गिरा) वाण्या (यः) (एता) एतौ (युन-

जत्) युनक्ति (हरी) अश्वौ (ते) तव (इन्द्र) राजन् (प्रिया)
कमनीयौ (सुरथा) सुष्ठु रथो ययोस्तौ (शूर) शत्रूणां हिंसक
(धायू) धारकौ (प्र) (यः) (मन्युम्) क्रोधम् (रिरिक्ततः)
हन्तुमिच्छतो दुष्टाच्छत्रोः (मिनाति) हिनस्ति (आ) (सुक्र-
तुम्) प्रशस्तप्रज्ञम् (अर्यमणम्) न्यायकारिणम् (ववृत्याम्)
वर्तयेयम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ! यस्त एता सुरथा धायू प्रिया हरी गिरा
युनजत् यो रिरिक्ततो मन्युं प्रमिणाति तं सुक्रतुमर्यमणमहमा ववृ-
त्याम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये यानचालने कुशला राजप्रियाः वि-
द्वांसः स्यु स्तौस्त्वं न्यायकारिणः कुर्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शत्रुओं की हिंसा करने वाले (इन्द्र) राजा (यः)
जो (ते) आप के (एता) यह दोनों (सुरथा) सुन्दर रथ वाले (धायू) धारण
कर्ता (प्रिया) मनोहर (हरी) घोड़ों को (गिरा) वाणी से (युनजत्) युक्त
करता है वा (यः) जो (रिरिक्ततः) हिंसा करने की इच्छा किये हुए दुष्ट शत्रु
से (मन्युम्) क्रोध को (प्रमिणाति) नष्ट करता है उस (सुक्रतुम्) प्रशंसित
बुद्धि युक्त (अर्यमणम्) न्यायकारी सज्जन को मैं (आ, ववृत्याम्) अच्छे प्र-
कार बर्तूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजा जो रथ आदि के चलाने में कुशल, राजप्रिय, विद्वान्
हैं तिन को आप न्यायकारी करो ॥ ४ ॥

के संगन्तुमर्हा भवन्तीत्याह ॥

कौन संग करने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वयंश्च नमस्विनः स्व ऋ-

तस्य धामन् । वि पृक्षो बावधे नृभिः स्तवान इदं
नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ १ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वयः । च । नमस्विनः ।
स्वे । ऋतस्य । धामन् । वि । पृक्षः । बावधे । नृभिः ।
स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(यजन्ते) संगच्छन्ते (अस्य) (सख्यम्) मित्र-
त्वम् (वयः) जीवनम् (च) (नमस्विनः) बहुलादियुक्तः (स्वे)
स्वकीयाः (ऋतस्य) सत्यस्य (धामन्) धामनि (वि) (पृक्षः)
संपर्चनीयमन्त्रम् (बावधे) वधाति (नृभिः) नायकैर्मनुष्यैः (स्त-
वानः) स्तूयमानः (इदम्) सुसंस्कृतं (नमः) अन्नादिकम् (रु-
द्राय) (प्रेष्ठम्) अतिशयेन प्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये स्वे नमस्विन ऋतस्य धामन् वर्तमानस्यास्य स-
ख्यं वयः पृक्षश्च यजन्ते यो हि नृभिस्सह स्तवानो रुद्राय इदं प्रेष्ठं नमो वि
बावधे तं तौश्च वयं संगमयेम ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये सत्पुरुषा अभिसंधिनः सर्वस्य सुहृदस्सर्वेषां
दीर्घं जीवनं अन्नाद्यैश्वर्यं चिकीर्षन्ति त एव लोके प्रियतमा जा-
यन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (स्वे) अपने (नमस्विनः) बहुत अन्न युक्त जन (ऋत-
स्य) सत्य के (धामन्) धाम में वर्तमान (अस्य) इस की (सख्यम्) मित्रता
को (वयः) जीवन को तथा (पृक्षः) अच्छे प्रकार संग करने योग्य अन्नको (य-
जन्ते) संग करते हैं जो निश्चय से (नृभिः) नायक मनुष्यों के साथ (स्तवानः) स्तुति
किया हुआ (रुद्राय) रुद्राने वाले के लिये (इदम्) इस (प्रेष्ठम्) अत्यन्त प्रिय

और (नमः) अन्न आदि पदार्थों को (वि, वावधे) विशेषता से बांधता है उस (च) और उन को हम लोग संग करावें ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो अच्छे पुरुष संग करने वाले, सब के मित्र और सब का दीर्घ जीवन अन्नादि ऐश्वर्य को करना चाहते हैं वे ही लोक में अत्यन्त प्यारे होते हैं ॥५॥

पुनः कीदृश्यः स्त्रियो वरा भवन्तीत्याह ॥

फिर कैसी स्त्रियां श्रेष्ठ होती हैं इस विषय को० ॥

**आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती
सप्तथी सिन्धुमाता । याः सुष्वयन्त सुदुधाः सु-
धारा अभि स्वेन पयसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥**

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती ।
सप्तथी । सिन्धुमाता । याः । सुष्वयन्त । सुदुधाः । सुधा-
राः । अभि । स्वेन । पयसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) याः (साकम्) सह (यशसः)
कीर्तिः (वावशानाः) कामयमानाः (सरस्वती) उत्तमा वाणी
(सप्तथी) सप्तमी अत्र वा छन्दसीति मस्य स्थाने यः (सिन्धुमा-
ता) सिन्धूनां नदीनां परिमाणकर्त्री (याः) (सुष्वयन्त) ग-
च्छन्ति (सुदुधाः) सुष्ठु कामान् पूरयिष्यः (सुधाराः) शोभना
धारा यासां ताः (अभि) (स्वेन) स्वकीयेन (पयसा) उद-
केन पयइत्युदकनाम निर्वं० १ । १२ । (पीप्यानाः) वर्धमानाः ॥६॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यासां सिन्धुमातेव यथा सप्तथी सरस्वती
वर्तते याः स्वेन पयसा साकं पीप्याना नद्य इव सुदुधाः सुधाराः य-

शसो वावशाना विदुष्यः स्त्रियोऽभ्यासुष्वयन्त ताः सततं माननीया भवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे पुरुषाः यथा षण्णां ज्ञानेन्द्रियमनसां मध्ये कर्मेन्द्रियं वाक् सुशोभिता वर्तते यथा जलेन पूर्णा नद्यः शोभन्ते तथा विद्यासत्ये कामयमाना अलंकामाः सत्यवाचः स्त्रियः श्रेष्ठा माननीयाश्च भवन्तीति विजानीत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों ! जिन की (सिन्धुमाता) नदियों का परिमाण करने वाली सी (यत्) जो (सप्तमी) सातवीं (सरस्वती) उत्तम वाणी वर्तमान (याः) जो (स्वेन) अपने (पयसा) जल के (साकम्) साथ (पीप्यानाः) बढ़ती हुई नदियों के समान (सुदुषाः) सुन्दर कामों को पूरी करने वाली (सुधाराः) सुन्दर धाराओं से युक्त (यशसः) कीर्ति की (वावशानाः) कामना करती हुई विदुषी स्त्री (अभ्यासुष्वयन्त) सब ओर से जाती हैं वे निरन्तर मान करने योग्य होती हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जैसे छः अर्थात् पांच ज्ञानेन्द्रिय और मन के बीच कर्मेन्द्रिय वाणी सुन्दर शोभा युक्त है और जैसे जल से पूर्ण नदी शोभा पाती हैं वैसे विद्या और सत्य की कामना करती हुई पूर्ण कामना वाली स्त्री श्रेष्ठ और मान करने योग्य होती हैं ॥ ६ ॥

के विद्वांसो वरा भवन्तीत्याह ॥

कौन विद्वान् जन श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च
वाजिनोऽवन्तु । मा नः परिख्यदक्षरा चरन्त्य-
वीवृध्न्युज्यन्ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् ।

च । वाजिनः । अवन्तु । मा । नः । परि । ख्यत् । अक्ष-
रा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उत) (ल्ये) (नः) (अस्माकम्) (मरुतः)
विद्वांसो मनुष्याः (मन्दसानाः) कामयमाना । आनन्दितास्सन्तः
(धियम्) प्रज्ञाम् (तोकम्) अपत्यम् (च) (वाजिनः)
प्रशस्तविज्ञानवन्तः (अवन्तु) वर्धयन्तु (मा) (नः) अस्मान्
(परि) सर्वतः (ख्यत्) वर्जयेत् (अक्षरा) अविनाशिनी स-
कलविद्याव्यापिनी (चरन्ती) प्राप्नुवन्ती (अवीवृधन्) वर्ध-
यन्तु (युज्यम्) योक्तुमर्हम् (ते) तव (रयिम्) धनम् (नः)
अस्माकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—ल्ये वाजिनो मन्दसाना मरुतो नो धियमुत तोकं
चावन्तु यथा चरन्त्यक्षरा वाक् नो मा परिख्यत्तथा नस्ते तव च
युज्यं रयिमवीवृधन् ॥ ७ ॥

भावार्थः—त एव विद्वांसोऽत्युत्तमास्सन्ति ये सर्वेषां पुत्रान्
पुत्रीश्च ब्रह्मचर्येण संरक्ष्य वर्धयित्वा प्राज्ञाः कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—(ल्ये) वे (वाजिनः) प्रशंसित विज्ञान वाले (मन्दसानाः)
कामना करते हुए (मरुतः) विद्वान् जन (नः) हमारी (धियम्) बुद्धि को (उत)
और (तोकम्) सन्तान को (च) भी (अवन्तु) बढ़ावें जैसे (चरन्ती) प्राप्त
होती हुई (अक्षरा) अविनाशिनी वाणी (नः) हम लोगों को (मा) मत (प-
रिख्यत्) सब ओर से वर्जें वैसे (नः) हम लोगों के संरन्ध में (ते) आप के (यु-
ज्यम्) योग्य (रयिम्) धन को (अवीवृधन्) बढ़ावें ॥ ७ ॥

भावार्थः—वेही विद्वान् जन अति उत्तम हैं जो सब के पुत्र और कन्याओं
को ब्रह्मचर्य से रक्षा कर और बढ़ा कर उत्तम ज्ञाता करते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्विद्यार्थिनः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर विद्वान् जन और विद्यार्थी परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदथ्यं
न वीरम् । भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ
वाजं रातिषाचं पुरन्धिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् ।
विदथ्यम् । न । वीरम् । भगम् । धियः । अवितारम् । नः ।
अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरम्ऽधिम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (महीम्) महतीं वा-
चम् (अरमतिम्) अलं प्रज्ञाम् (कृणुध्वम्) (प्र) (पूषणम्)
पोषकम् (विदथ्यम्) विदथेषु संग्रामेषु साधुम् (न) इव (वी-
रम्) शौर्यादिगुणोपेतम् (भगम्) ऐश्वर्यम् (धियः) प्रज्ञाः
(अवितारम्) वर्धयितारम् (नः) अस्माकम् (अस्याः) (सातौ)
संभक्तौ (वाजम्) विज्ञानम् (रातिषाचम्) दानसम्बन्धिनम्
(पुरन्धिम्) बहुसुखधरम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा यूयं नः पूषणं विदथ्यं वीरं नाऽरम-
तिं महीं भगं धियोऽवितारमस्याः सातौ पुरन्धिं रातिषाचं वाजं च
प्र कृणुध्वं तथा चैतान् वयमपि प्रकुर्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०— यथा विद्वांसोऽध्यापका
उपदेशकाश्च सर्वेषां बुद्ध्यायुर्विद्यावृद्धिं शूरवीरवत् सर्वदा रक्षणं च
कुर्वन्ति तथा तेषां सेवासत्कारौ सर्वैस्सदा कार्यौ ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे तुम (नः) हमारी (पूषणम्) पुष्टि करने वाले (विदध्यम्) संग्रामों में उत्तम (वीरम्) शूरता आदि गुणों से युक्त जन के (न) समान (वः) तुम्हारी (अरमतिम्) पूर्णमति (महीम्) बड़ी वाणी (भगम्) ऐश्वर्य (धियः) बुद्धियों और (अवितारम्) बढ़ाने वाले (अस्याः) इस बुद्धि मात्र के तथा (सातौ) अच्छे भाग में (पुरन्धिम्) बहुत सुख धारण करने वाले (रातिषाचम्) दान संबन्धि (वाजम्) विज्ञान को (प्र, कृणुध्वम्) अच्छे प्रकार सिद्ध करो वैसे इन को हम लोग भी (प्र) सिद्ध करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जैसे विद्वान् जन अध्यापक और उपदेशक सब की बुद्धि आयु विद्या की वृद्धि और शूरवीरों के समान सर्वदा रक्षा करते हैं वैसे उन की सेवा और सत्कार सब को सदा करने योग्य हैं ॥ ८ ॥

के विद्वांसस्सेवनीया इत्याह ॥

कौन विद्वान् सेवा करने योग्य हैं इस विषय को० ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं
निषिक्तपामवोभिः । उत प्रजयै गृणते वयो धु-
र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥ २ ॥

अच्छ । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छ । वि-
ष्णुम् । निषिक्तपाम् । अवः । भिः । उत । प्रजयै । गृणते ।
वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥ २ ॥

पदार्थः—(अच्छ) (अयम्) (वः) युष्माकम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (श्लोकः) शिक्षिता वाक् श्लोक इति वाङ्मात्रं निघं० १ । ११ । (एतु) प्राप्नोतु (अच्छ) सम्यक् अत्र संहितायामिति दीर्घः (विष्णुम्) व्यापकं परमेश्वरम् (नि-

पितृपाम्) यो धर्मे निषिक्तानभिषेकप्राप्तान् पाति रक्षति तम् (अ-
वोभिः) रक्षादिभिः (उत) (प्रजायै) (गृणते) स्तावकाय
(वयः) जीवनम् (धुः) दधति (यूयम्) (पात) (स्वस्ति-
भिः) (सदा) (नः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मरुतः यथाऽयं वश्लोकोऽवोभिस्सह निषिक्तपां
विष्णुमच्छैतूत ये प्रजायै गृणते मह्यं च वयोऽच्छ धुः यथा यूयं
स्वस्तिभिर्नस्सदा पात तथा युष्मान् वयं सततं रक्षेम ॥ ९ ॥

भावार्थः—जिज्ञासुभिः श्रोत्रियान् ब्रह्मविदोऽध्यापकानुपदे-
शकांश्च प्राप्य परमेश्वरादिविद्याः सङ्गृह्य सर्वदा सर्वथा सर्वेषां
रक्षणोन्नतिर्वर्धयितव्येति ॥ ९ ॥

अत्र विश्वेदेवकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
संगतिर्वेद्या ॥

इति षट्त्रिंशत्तमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे [मरुतः] विद्वान् मनुष्यो जैसे [अयम्] यह [वः] तुम्हारी
[श्लोकः] शिखा युक्त वाणी [अवोभिः] रक्षाओं के साथ [निषिक्तपाम्] जो
धर्म के बीच अभिषेक पाये हुए [विष्णुम्] व्यापक परमेश्वर को [अच्छैतु] अच्छे
प्रकार प्राप्त हो [उत] और जो [प्रजायै] [गृणते] स्तुति करने वाली प्रजा के
लिये [वयः] जीवन को [अच्छा] अच्छे प्रकार [धुः] धारण करते हैं जैसे [यू-
यम्] तुम [स्वस्तिभिः] सुखों के साथ [नः] हम लोगों की [सदा] सर्वदैव [पात]
रक्षा करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—जानने की इच्छा वालों को वेदवेत्ता ब्रह्म के जानने वाले अ-

ध्यापक और उपदेशकों को प्राप्त होकर परमेश्वर आदि की विद्याओं का संग्रह कर सर्वदैव सब प्रकार से सब की रक्षा और उन्नति बढ़ानी चाहिये ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के कर्म और गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की संगति इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

यह छत्तीशवां सूक्त और दूसरा वर्ग पूरा हुआ ॥

अथाष्टर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । विश्वे देवा देवताः । १ । त्रि-
ष्टुप् । २ । ७ निचृत्तिष्टुप् ५ । ८ । विराट्त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः । ४ निचृत्पङ्क्तिः । ६ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं प्रापयन्त्वित्याह ॥

अब सैतीशर्वे सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मंत्र में विद्वान् जन क्या
प्राप्त करें इस विषय को ० ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्यै रथो वाजा ऋ-
भुक्षणो अमृक्तः । अभि त्रिष्टुष्टैः सवनेषु सोमैर्मदे
सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्यै । रथः । वाजाः ।
ऋभुक्षणः । अमृक्तः । अभि । त्रिष्टुष्टैः । सवनेषु । सोमैः ।
मदे । सुशिप्राः । महभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) (वः) युष्माकम् (वाहिष्ठः) अतिश-
येन बोढा (वहतु) (स्तवध्यै) स्तोतुम् (रथः) रमणीयं या-
नम् (वाजाः) विज्ञानवन्तः (ऋभुक्षणः) मेधाविनः (अमृक्तः)
अहिंसितः (अभि) आभिमुख्ये (त्रिष्टुष्टैः) त्रीणि पृष्ठानि
ज्ञापितव्यानि येषां तैः (सवनेषु) उत्तमकर्मणु (सोमैः) ऐश्वर्यो-
पध्यादिभिः पदार्थैः (मदे) आनन्दाय (सुशिप्राः) शोभनहनु-
नासिकाः (महभिः) सत्कारैः (पृणध्वम्) पूरयत ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सुशिप्रा वाजा ऋभुक्षणो यो वोऽमृक्तो वाहिष्ठो

रथो मदे तिष्ठैर्महमिस्सोमैः सवनेषु स्तवध्या अस्मानभ्यावहति
स एव युष्मानभ्या वहतु यूयं तं पृणध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयमस्मान् रथेनाभीष्टं स्थानमिवा-
ध्यापनेन विद्याः प्रापयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [सुशिप्राः] सुन्दर ठोड़ी और नासिका वाले [वाजाः] वि-
ज्ञानवान् [ऋभुक्षणः] मेधावी बुद्धिमान् जो [वः] तुम्हारा [अमृक्तः] न नष्ट
हुआ [वाहिष्ठः] अत्यन्त पहुँचाने वाला [रथः] रमण करने योग्य यान [मदे]
आनन्द के लिये [त्रिपृष्ठैः] तीन जानने योग्य रूप जिन के विद्यमान उन [महमिः]
सत्कार और [सोमैः] ऐश्वर्य्य वा ओषधि आदि पदार्थों से [सवनेषु] उत्तम कामों
में [स्तवध्वै] स्तुति करने को हम को सब ओर से पहुँचाता है वही तुम को [अ-
भ्यावहतु] सब ओर से पहुँचावे उस को तुम [पृणध्वम्] पूरा सिद्ध करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! तुम हम लोगों को रथ से चाहे हुए स्थान को पहुँ-
चने के समान पढ़ाने से विद्याओं को पहुँचाओ ॥ १ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

यूयं ह रत्नं १ मध्वत्सु धत्थ स्वर्दृशं ऋभुक्षणो
अमृक्तम् । सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो
राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

यूयम् । ह । रत्नम् । मध्वत्सु । धत्थ । स्वःऽदृशः ।
ऋभुक्षणः । अमृक्तम् । सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पि-
बध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यूयम्) (ह) खलु (रत्नम्) रमणीयधनम्

(मघवत्सु) बहुधनयुक्तेषु (धत्थ) धरत (स्वर्दशः) ये स्वः
सुखं यन्ति (ऋभुक्षणाः) मेधाविनः (अमृक्तम्) अहिंसितम्
(सम्) (यज्ञेषु) संगन्तव्येषु व्यवहारेषु (स्वधावन्तः) बहु-
न्नादिपदार्थयुक्ताः (पिबध्वम्) (वि) (नः) अस्माकम् (राधांसि)
धनानि (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (दयध्वम्) दयां कुरुत ॥ २ ॥

अन्वयः—हे स्वधावन्तः स्वर्दश ऋभुक्षणा विद्वांसो मतिभिः
मघवत्सु रत्नं सं धत्थ यज्ञेष्वमृक्तं रत्नमहौषधिरसं पिबध्वं नो रा-
धांसि वि दयध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसस्ते प्रजासु ब्रह्मचर्य्यविद्यासत्क्रियामहौष-
धधनानि च वर्धयित्वा सुखिनः सन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे [स्वधावन्तः] बहुत अन्नादि पदार्थयुक्त [स्वर्दशः] सुख
देखते हुए [ऋभुक्षणाः] मेधावी विद्वान् जनो [यूयम्, ह] तुम्हीं [मतिभिः] बु-
द्धियों से [मघवत्सु] बहुतधनयुक्त व्यवहारों में [रत्नम्] रमणीय धन को [सं,
घत्थ] अच्छे प्रकार धारण करो [यज्ञेषु] संग करने योग्य व्यवहार में [अमृक्तम्]
विनाश को नहीं प्राप्त ऐसे बड़ी ओषधियों के रस को [पिबध्वम्] पीओ और [नः]
हमारे [राधांसि] धनों को [वि, दयध्वम्] विशेष दया से चाहो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन हैं वे प्रजाओं में ब्रह्मचर्य्य विद्या उत्तम क्रिया व-
ड़ी २ ओषधियों और धनों को बढ़ाकर सुखी हों ॥ २ ॥

पुनर्थनाढ्याः कस्मै दानं दद्युरित्याह ॥

फिर धनाढ्य किस को दान देवें इस विषय को० ॥

उवोचिथ हि मघवन्देष्टुं महो अभस्य वसु-
नो विभागे । उभा तै वसुना गभस्ती न सनुता
नि यमते वसुव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य ।
वसुनः । विभागे । उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गभस्ती-
इति । न । सूनृता । नि । यमते । वसव्या ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उवोचिथ) उपदिश (हि) (मघवन्) बहु-
धनयुक्त (देष्णम्) दातुं योग्यम् (महः) (अर्भस्य) अल्पस्य
(वसुनः) धनस्य (विभागे) विभजन्ति यस्मिँस्तस्मिन् (उभा)
उभौ (ते) तव (पूर्णा) पूर्णौ (वसुना) धनेन (गभस्ती)
हस्तौ (न) निषेधे (सूनृता) सत्यप्रियवाणी (नि) (य-
मते) (वसव्या) वसुषु धनेषु साध्वी ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मघवन् हि यतस्त्वं महोऽर्भस्य वसुनो विभागे
देष्णमुवोचिथ यस्य त उभा गभस्ती वसुना पूर्णा वर्त्तते तस्य तव
वसव्या सूनृता वाक् केनापि न नि यमते ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये धनाढ्याः महतोऽल्पस्य धनस्य सुपात्रकुपात्रयो-
र्धर्माधर्मयोर्विभागेन सुपात्रधर्मद्वये च धनदानं कुर्वन्ति तेषां की-
र्तिश्चिरन्तनी भवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त (हि) जिस से आप (महः) ब-
हुत वा (अर्भस्य) थोड़े (वसुनः) धन के (विभागे) विभाग में (देष्णम्) देने
योग्य को (उवोचिथ) कहो जिन (ते) आप के (उभा) दोनों (गभस्ती) हाथ
(वसुना) धन से (पूर्णा) पूर्ण वर्त्तमान हैं उन आप की (वसव्या) धनों में उ-
त्तम (सूनृता) सत्य और प्रिय वाणी किसी से भी (न) नहीं (नियमते) नियम
को प्राप्त होती अर्थात् रुकती ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो धनाढ्य जन बहुत वा थोड़े धन वा सुपात्र और कुपात्र वा धर्म और अधर्म के विभाग में सुपात्र और धर्म की वृद्धि के लिये धन दान करते हैं उन की कीर्ति चिरकाल तक ठहरने वाली होती है ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को० ॥

**त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्त-
मेष्टृका । वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्व-
न्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥**

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । सा-
धुः । अस्तम् । एषि । ऋक्ता । वयम् । नु । ते । दाश्वांसः ।
स्याम् । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (इन्द्र) योगैश्वर्ययुक्त (स्वयंशाः)
स्वकीयं यशः कीर्तिर्यस्य सः (ऋभुक्षाः) (मेधावी) (वाजः)
ज्ञानवान् (न) इव (साधुः) सत्कर्मसेवी (अस्तम्) गृहम्
(एषि) प्राप्नोषि (ऋक्ता) सत्कर्त्ता (वयम्) (नु) क्षिप्रम्
(ते) तव (दाश्वांसः) दातारः (स्याम) भवेम (ब्रह्म)
धनमनं वा (कृण्वन्तः) कुर्वन्तः (हरिवः) प्रशस्तमनुष्ययुक्त
(वसिष्ठाः) अतिशयेन सद्गुणकर्मसु निवासिनः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे हरिव इन्द्र य ऋभुक्षाः स्वयंशा ऋक्ता वाजो न

साधुस्त्वमस्तमेषि तस्य ते ब्रह्म नु कृण्वन्तो वसिष्ठा वयं दाश्वांसः
स्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—ये सन्मार्गस्थाः साधव इव धर्मानाच-
रन्ति ते सहैश्वर्या भूत्वा दातारो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) प्रशंसित मनुष्यों (इन्द्र) और योगैश्वर्यों से युक्त
जन जो (ऋभुक्षाः) मेधावी (स्वयशाः) अपनी कीर्ति से युक्त (ऋका) सत्कार
करने वाले (वाजः) ज्ञानवान् के (न) समान (साधुः) सत्कर्म सेवने हारे
(त्वम्) आप (अस्तम्) घर को (एषि) प्राप्त होते हैं उन (ते) आप के (ब्र-
ह्म) धन वा अन्न को (नु) शीघ्र (कृण्वन्तः) सिद्ध करते हुए (वसिष्ठाः) अ-
तीव अच्छे गुण कर्मों के बीच निवास करने वाले (वयम्) हम लोग (दाश्वांसः)
दानशील (स्याम) हों ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—जो अच्छे मार्गमें स्थिर, साधु जनों
के समान धर्मों का आचरण करते हैं वे ऐश्वर्य के साथ हो अर्थात् ऐश्वर्यवान् हो-
कर दानशील होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्य-
श्व धीभिः । ववन्मा नु ते युज्याभिरुती कदा न
इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥ ३ ॥

सनिता । असि । प्रवतः । दाशुषे । चित् । याभिः ।
विवेषः । हरिः अश्व । धीभिः । ववन्म । नु । ते । युज्याभिः ।
उती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सनिता) विभाजकः (असि) (प्रवतः) न-
 अत्वादिगुणप्रदानाम् (दाशुषे) दात्रे (चित्) अपि (याभिः)
 (विवेषः) व्याप्नोति (हर्यश्व) सद्गुणहरणशीला हरयोऽश्वा
 महान्तो यस्य तत्संबुद्धौ (धीभिः) प्रज्ञाभिः (ववन्म) याचा-
 महे अत्र संहितायामिति दीर्घः (नु) चित्तम् (ते) तव (यु-
 ज्याभिः) योजनीयाभिः (ऊती) ऊत्या रक्षाणाद्यया (कदा) (नः)
 अस्मभ्यम् (इन्द्र) परमसुखप्रद (रायः) धनानि (आ) (द-
 शस्येः) आदद्याः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्वेन्द्र यतस्त्वं याभिर्युज्याभिविद्याभिश्रद्धी-
 मिरूती दाशुषे सनिताऽसि प्रवतो रायो विवेषः यान् वयं ते
 ववन्म तान् नः कदा आदशस्येः ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः विद्वद्भ्यस्सदा उत्तमा विद्या याचनीयाः
 विद्वांसश्च यथावत् प्रदद्युः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (हर्यश्व) सद्गुण और हरण शील घोड़ों वाले (इन्द्र) परम
 सुख प्रद विद्वान्-जिस से आप (याभिः)-जिन (युज्याभिः) युक्त करने योग्य
 विद्याओं (चित्) और (धीभिः) बुद्धियों से (ऊती) तथा रक्षा आदि क्रिया से (दा-
 शुषे) देने वाले के लिये (सनिता) विभाग करने वाले (असि) हैं (प्रवतः)
 नम्रत्व आदि गुणों के देने वालों के (रायः) धनों को (विवेषः) प्राप्त होते हैं
 हम लोग (ते) आप के जिन पदार्थों को (ववन्म) मांगते हैं उन को (नु) आ-
 श्रय्य है आप (नः) हम लोगों के लिये (कदा) कब (आदशस्ये) देओगे ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को विद्वानों से सदा उत्तम विद्या लेनी चाहिये और
 विद्वान् भी यथावत् अच्छे प्रकार दें ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

वासयंसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वच-
सो बुबोधः । अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृ-
क्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयंसीऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र ।
वचसः । बुबोधः । अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सु-
वीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वासयसीव) (वेधसः) मेधाविनः (त्वम्)
(नः) अस्मान् (कदा) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सुखप्रद
(वचसः) वचनस्य (बुबोधः) बुद्ध्याः (अस्तम्) गृहम् (ता-
त्या) या तते परमेश्वरे साध्वी तथा (धिया) प्रज्ञया (रयिम्)
धनम् (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् (पृक्षः) संपर्चनी-
यमन्नम् (नः) अस्मान् (अर्वा) अश्व इव (नि) (उहीत)
वहेत् (वाजी) विज्ञानवान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं तात्या धियाऽस्मान् वेधसो वासयसीव
नोऽस्माकं वचसः कदा बुबोधः वाज्यर्वा स नु नोऽस्मान्सुवीरं र-
यिं कदा न्युहीतास्माकमस्तं प्राप्य पृक्षः कदा सेवयेः ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—सर्वे मनुष्या विदुषः प्रत्येवं प्रार्थये-

युर्भवन्तोऽस्मान् कदा विदुषः कृत्वा धनधान्यस्थानाद्यैश्वर्यं प्राप-
यिष्यन्तीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख देने वाले (त्वम्) आप (तात्या) व्यास प-
रमेश्वर में उत्तमता से स्थिर होने वाली (धिया) बुद्धि से (नः) हम (वेधसः)
बुद्धिमान् जनों को (वासयसीव) वसाते हुए से (नः) हमारे (वचसः) वचन को
(कदा) कब (बुबोधः) जानोगे (वाजी) विज्ञानवान् आप (अर्वा) घोड़े के
समान (नः) हम लोगों को (सुवीरम्) जिस से अच्छे २ वीर जन होते हैं उस
(रयिम्) धन को कब (नि, उहीत) प्राप्त करियेगा और हमारे (अस्तम्) घर
को प्राप्त होकर (पृच्छः) संपर्क करने योग्य अन्न कब सेवो गे ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—सब मनुष्य विद्वानों के प्रति ऐसी
प्रार्थना करें आप लोग हमें कब विद्वान् करके धन धान्य स्थान आदि पदार्थ और ऐ-
श्वर्य को प्राप्त करावेंगे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे वर्तें इस विषय को० ॥

अभि यं देवी निऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं
शरदः सुष्टक्षः । उप त्रिवन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं
यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्ष-
न्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽष्टक्षः । उप । त्रिऽबन्धुः । जर-
त्ऽअष्टिम् । एति । अस्वऽवेशम् । यम् । कृण्वन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अभि) (यम्) (वेदी) विदुषी (निऋतिः)

भूमिः निर्ऋतीति पृथिवीनाम निघं० १ । १ (चित्) इव (ईशे)
ईष्टे अत्र तलोप आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः (नक्षन्ते) व्या-
प्नुवन्ति (इन्द्रम्) सूर्यम् (शरदः) शरदाद्या ऋतवः (सुष्टुतः)
शोभनं पूजोऽन्तं यस्य सः (उप) (त्रिवन्धुः) त्रयाणां बन्धुः
(जरदष्टिम्) वृद्धावस्थाम् (एति) प्राप्नोति (अस्ववेशम्) न
स्वकीयो वेशो यस्य तम् (यम्) (कृण्वन्त) कुर्वन्ति (मर्ताः)
मनुष्याः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यं निर्ऋतिश्चिदिव देव्यभ्येति यस्सुष्टुत-
स्त्रिवन्धुर्यो जरदष्टिमीशो यमिन्द्रं शरदो नक्षन्ते यमस्ववेशं मर्ता उप
कृण्वन्त तान्सर्वान् वयमुपकुर्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यथा शरीरवाङ्मनोजं त्रिविधं सुखं
प्राप्तो विद्वान् तृयां भार्यां प्राप्नोति स्त्री च प्रियं पतिं प्राप्य मोदते य-
थर्तवः स्वं स्वं समयं प्राप्य सर्वानानन्दयन्ति यथा स्वभावेनैव कौ-
माराद्या अवस्था आगच्छन्ति तथैव परस्परस्मिन् प्रीतिं कृत्वा
प्रयतेत ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (यम्) जिस पदार्थ को (निर्ऋतिः) भूमि
(चित्) वैसे (देवी) विदुषी स्त्री उसको (अभ्येति) सब और से प्राप्त होती वा
(सुष्टुतः) जो सुन्दर अन्न वाला (त्रिवन्धुः) तीन जनों का बन्धु जिस (जरदष्टि-
म्) वृद्धावस्था को (ईशे) ऐश्वर्य युक्त करता है जिस (इन्द्रम्) सूर्य को (शरदः)
शरद आदि ऋतु (नक्षन्ते) व्याप्त होती हैं जिस (अस्ववेशम्) अपने रूप को न
धारण किये हुए का (मर्ताः) मनुष्य (उप, कृण्वन्त) उपकार करते हैं उन सब
का हम भी उपकार करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जैसे शरीर वाणी और मन से उत्पन्न हुए तीन प्रकार के सुख को प्राप्त विद्वान् जन हृदय से चाही हुई भार्या को प्राप्त होता है स्त्री भी प्रियपति को प्राप्त होकर आनन्दित होती वा जैसे ऋतु अपने २ समय को प्राप्त हो कर सब को आनन्दित करती वा जैसे स्वभाव से ही कौमार आदि अवस्था आती है वैसे ही परस्पर में प्रीति कर प्रयत्न करो ॥ ७ ॥

मनुष्याः परमेश्वराज्ञापालनस्वपुरुषार्थाभ्यां श्रियमुन्नयेयुरित्याह ॥

मनुष्य परमेश्वर की आज्ञापालने से और पुरुषार्थ से लक्ष्मी की उन्नति करें इस वि० ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो
यन्तु पर्वतस्य रातौ । सदा नो दिव्यः पायुः सि-
पक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥ ४ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्या । आ । रायः ।
यन्तु । पर्वतस्य । रातौ । सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिस-
क्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्मान् (राधांसि) धनानि
(सवितः) सकलजगदुत्पादकेश्वर (स्तवध्या) स्तोतुम् (आ)
(रायः) धनानि (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (पर्वतस्य) मेघस्य (रातौ) दाने
(सदा) (नः) अस्मान् (दिव्यः) शुद्धगुणकर्मस्वभावेषु भवः (पायुः)
रक्षकः (सिसक्तु) सुखैः संयोजयतु (यूयम्) (पात) (स्व-
स्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सवितर्जगदीश्वर ! त्वां स्तवध्या नोऽस्मान् राधां

स्यायन्तु पर्वतस्य रातौ राय आ यान्तु दिव्यः पायुर्भवान् नः सदा आ
सिषक्तु हे विद्वांस एतद्विज्ञानेन सहिता यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये सत्यभावेन परमेश्वरमुपास्यं न्याय्येन व्यवहारेण
धनं प्राप्तुमिच्छन्ति ये च सदाससङ्गं सेवन्ते ते कदाचिद्दारिद्र्यं न
सेवन्त इति ॥ ८ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वैध्या ॥

इति सप्तत्रिंशत्तमं सूक्तं चतुर्थो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सवितः) सकल जगत् के उत्पन्न करने वाले जगदीश्वर आप
की (स्तवध्वै) स्तुति करने को (नः) हम लोगों को (राधांसि) धन (आ, यन्तु)
मिलें (पर्वतस्य) मेघ के (रातौ) देने में (रायः) धन आवें (दिव्यः) शुद्ध
गुण कर्म और स्वभाव में प्रसिद्ध हुए (पायुः) रक्षा करने वाले आप (नः) हम
लोगों को सदा (आसिषक्तु) सुखों से संयुक्त करें हे विद्वानो इस विज्ञान से सहित
(यूयम्) तुमलोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदैव
(पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो सत्य भाव से परमेश्वर की उपासना कर न्यायगुक्त व्यवहार
से धन पाने को चाहते हैं और जो सदा आसअति सज्जन विद्वान् का संग सेवते हैं वे
दारिद्र्य कभी नहीं सेवते हैं ॥ ८ ॥

इस सूक्त में विश्वेदेवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस
से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह सैंतीशवां सूक्त और चौथा वर्ग पूरा हुआ ॥

अथाष्टर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । १-६ सविता देवता । ६ ।

२ सविता भगो वा । ७ । ८ वाजिनः । १ । ३ । ८

निचृत्रिष्टुप् । ५ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । २ । ४ ।

६ स्वराट्पङ्क्तिः । ७ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः क उपासनीय इत्याह ॥

अब अङ्गीशर्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में मनुष्यों को किस
की उपासना करना चाहिये इस विषय को ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं
यामशिश्नेत् । नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो
रत्नां पुरुवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हि-
रण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्नेत् । नूनम् । भगः ।
हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्नां । पुरुवसुः । दधाति ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (ऊं) (स्यः) स पूर्वोक्तः जगदीश्वरः
(देवः) दाता (सविता) सकलैश्वर्यप्रदः (ययाम) प्राप्नुयाम
(हिरण्ययीम्) हिरण्यादिप्रचुराम् (अमतिम्) सुरूपां श्रियम्
(याम्) (अशिश्नेत्) आश्रयेत् (नूनम्) निश्चितम् (भगः)
भजनीयः सकलैश्वर्ययुक्तः (हव्यः) रतौतुमर्हः (मानुषेभिः) म-
नुष्यैः (वि) विशेषेण (यः) (रत्नां) रमणीयानि धनानि (पु-
रुवसुः) पुरूणि वहूनि वसूनि धनानि यस्य स अत्र संहिताया-
मित्याद्यपदस्य दैर्घ्यम् (दधाति) निष्पादयति ॥ १ ॥

अन्वयः—यो भगो पुरुवसुः सविता देव ईश्वरो मानुषेभि-
नूनं हव्योऽस्ति योऽस्माकं कामान् विदधाति स्य उ यां हिरण्य-
यीममतिं रत्नाश्वामस्मदर्थमशिश्नेत् तं वयमुचयाम ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वरमुपासते ते श्रेष्ठांश्चियं लभन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—(यः) जो (भगः) सेवन करने योग्य सकलैश्वर्ययुक्त (पुरुवसुः) बहुतधन
वाला (सविता) सकलैश्वर्य देने हारा (देवः) दाता ईश्वर (मानुषेभिः) मनुष्यों
से (नूनम्) निश्चय से (हव्यः) स्तुति करने योग्य है जो हम लोगों के कामों को
(विदधाति) सिद्ध करता है (स्यः) वह जगदीश्वर (उ) ही (याम्) जिस (हि-
रण्ययीम्) हिरण्यादि रत्नों वाली (अमतिम्) सुन्दर रूपवती लक्ष्मी को तथा (रत्नाः)
रमण करने योग्य धनों को (अशिश्नेत्) आश्चर्य करता है उस का हम लोग (उ-
चयाम) उत्तम नियम पालें ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर की उपासना करते हैं वे श्रेष्ठ लक्ष्मी को
प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्त जगदीश्वरः कीदृशोस्तीत्याह ॥

वह जगदीश्वर कैसा है इस वि० ॥

**उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यस्य हिरण्यपाणे प्र-
भृतावृतस्य । व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ
नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥**

उत् । ऊं इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हि-
रण्यपाणे । प्रभृतौ । ऋतस्य । वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अ-
मतिम् । सृजानः । आ । नृभ्यः । मर्तभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

पदार्थः—(उदु) (ऊं) (तिष्ठ) प्रकाशितो भव (स-
वितः) अन्तर्यामिन् (श्रुधि) गृणु (अस्य) जीवस्य हृदये

(हिरण्यपाणे) हिरण्यं हितरमणं पाणिर्व्यवहारो यस्य तत्संबुद्धौ
 (प्रभृतौ) प्रकृष्टतया धारणे (ऋतस्य) सत्यस्य कारणस्य (वि)
 (उर्वीम्) बहुपदार्थयुक्ताम् (पृथ्वीम्) भूमिम् (अमतिम्) सु-
 स्वरूपाम् (सृजानः) उत्पादयन् (आ) समन्तात् (नृभ्यः)
 मनुष्येभ्यः (मर्तभोजनम्) मर्तेभ्य इदं भोजनं मर्तभोजनम् (सु-
 वानः) प्रेरयन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे हिरण्यपाणे सवितर्जगदीश्वर त्वमस्य स्तुतिं श्रु-
 धि ऊ अस्य हृदय उत्तिष्ठ उत्कृष्टतया प्राप्नुहि ऋतस्य प्रभृताव-
 मतिमुर्वी पृथ्वी वि सृजानः मा नृभ्यो मर्तभोजनमा सुवानः सन्
 कृपस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—ये सत्यभावेन धर्ममनुष्ठाय योगमभ्यस्यन्ति तेषा-
 मात्मनि परमात्मा प्रकाशितो भवति येनेश्वरेण सकलं जगदुत्पाद्य
 मनुष्यादीनामन्नादिना हितं संपादितं तं विहाय कस्याप्यन्यस्योपा-
 सनां मनुष्याः कदापि मा कुर्युः ॥ २ ॥

पदार्थः—(हिरण्यपाणे) हित से रमण रूप व्यवहार जिस का (सवितः)
 वह अन्तर्यामी हे जगदीश्वर आप (अस्य) इस जीव की किई स्तुति (श्रुधि) सुनिये
 (ऊ) और इस के हृदय में (उत्तिष्ठ) उठिये अर्थात् उत्कर्ष से प्राप्त हूजिये और
 (ऋतस्य) सत्य कारण की (प्रभृतौ) अत्यन्त धारणा में (अमतिम्) अच्छे अपने
 रूप वाली (उर्वीम्) बहुत पदार्थ युक्त (पृथ्वीम्) पृथिवी को (वि, सृजानः) उ-
 त्पन्न करते हुए (नृभ्यः) मनुष्यों के लिये (मर्तभोजनम्) मनुष्यों को भोजन है
 उसे (आ, सुवानः) प्रेरणा देते हुए कृपा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो सत्य भाव से धर्म का अनुष्ठान कर योग का अभ्यास करते
 हैं उन के आत्मा में परमात्मा प्रकाशित होता है जिस ईश्वर ने समस्त जगत् उत्पन्न

कर मनुष्यादिकों का अन्नादि से हित सिद्ध किया उस को छोड़ किसी और की उपासना मनुष्य कभी न करें ॥ २ ॥

पुनः कस्सर्वैः प्रशंसनीय इत्याह ॥

फिर कौन सब को प्रशंसा करने योग्य है इस विषय को० ॥

अपि ष्टुतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे
वसवो गृणन्ति । स नः स्तोमान्नमस्यश्चनो धा-
द्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरीन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ ।
चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति । सः । नः । स्तोमान् ।
नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुभिः । नि ।
सूरीन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपि) पदार्थसंभावनायाम् (स्तुतः) प्रशंसितः
(सविता) सर्वोत्पादकः (देवः) सूर्यादीनामपि प्रकाशकः (अ-
स्तु) (यम्) (आ) समन्तात् (चित्) अपि (विश्वे) सर्वे
(वसवः) वसन्ति विद्या येषु ते विद्वांसः (गृणन्ति) स्तुवन्ति
(सः) (नः) अस्माकम् (स्तोमान्) प्रशंसाः (नमस्यः)
नमस्करणीयः (चनः) अन्नादिकमैश्वर्यम् (धात्) दधातु (वि-
श्वेभिः) सर्वैस्सह (पातु) रक्षतु (पायुभिः) रक्षाभिः (नि)
नितराम् (सूरीन्) विदुषः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यं चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति स सविता
देवोऽस्माभिरास्तुतोऽस्तु सोऽपि नमस्योऽस्तु नोऽस्माकं स्तोमान्
चनश्च धात् स विश्वेभिः पायुभिस्सूरीनि पातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यस्येश्वरस्य सर्वं आप्ताः प्रशंसां कुर्वन्ति योऽस्मान् सततं रक्षत्यस्मदर्थं सर्वं विश्वं विधत्ते तमेव वयं सर्वे सदा प्रशंस्येम ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यम्, चित्) जिस परमेश्वर की (विश्वे) सब (व-सवः) वे विद्वान् जन जिन में विद्या वसती है (गृणन्ति) स्तुति करते हैं वह (स-विता) सब को उत्पन्न करने वाला (देवः) सूर्यादि कों का भी प्रकाशक ईश्वर हम लोगों से (आस्तुतः) अच्छे प्रकार स्तुति को प्राप्त (अस्तु) हो और वह (अपि) भी (नमस्यः) नमस्कार करने योग्य हो (नः) हमारी (स्तोमान्) प्रशंसाओं को और (चनः) अन्नादि ऐश्वर्य को भी (धात्) धारण करे तथा (सः) वह (विश्वेमिः) सब के साथ (पायुभिः) रक्षाओं से (सूरीन्) विद्वानों की (नि, पातु) निरन्तर रक्षा करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस ईश्वर की सब धर्मात्मा सज्जन प्रशंसा करते हैं जो हम लोगों की निरन्तर रक्षा करता हम लोगों के लिये समस्त विश्व का विधान करता है उसी की हम लोग सदा प्रशंसा करें ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः कस्य प्रशंसा कार्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को किस की प्रशंसा करनी चाहिये इस विषय को ॥

**अभि यं देव्यदितिर्गृणाति सव देवस्य सवि-
तुर्जुषाणा । अभिसम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मि-
त्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥**

**अभि । यम् । देवी । अदितिः । गृणाति । सवम् । दे-
वस्य । सवितुः । जुषाणा । अभि । सम्राजः । वरुणः ।
गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सजोषाः ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (यम्) (देवी) विदुषी

(अदितिः) माता (गृणाति) (सवम्) प्रसूतं जगत् (दे-
वस्य) सर्वसुखप्रदातुः (सवितुः) प्रेरकस्यान्तर्यामिणः (जुषाणा)
सेवमाना (अभि) (सम्राजः) सम्यग्राजमानश्चक्रवर्तिनो रा-
जानः (वरुणः) वरो विद्वान् (गृणन्ति) स्तुवन्ति (अभि)
(मित्रासः) सर्वस्य सुहृदः (अर्यमा) न्यायाधीशः (सजोषाः)
समानप्रीतिसेवी ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः सवितुर्देवस्य सवं जुषाणा देव्यदिति-
र्यमभि गृणाति वरुणस्सजोषा अर्यमा यमभिगृणाति यं मित्रास-
स्सम्राजोऽभिगृणन्ति तमेव सर्वे सततं स्तुवन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यूयं तस्यैव प्रशंसनीयस्य परमेश्वरस्यै-
व स्तुतिं कुरुत यं स्तुत्वा विदुष्यः स्त्रियः राजानो विद्वांसश्चाऽभीष्टं
प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सवितुः) प्रेरणा देने वाला अन्तर्यामी (देवस्य)
सर्वसुख दाता जगदीश्वर के (सवम्) उत्पन्न किये जगत् की (जुषाणा) सेवा क-
रती हुई (देवी) विदुषी (अदितिः) माता जिस को (अभि, गृणाति) सन्मुख
कहती है वा (वरुणः) श्रेष्ठ विद्वान् जन (सजोषाः) समान प्रीति सेवने वाला (अ-
र्यमा) न्यायाधीश और (मित्रासः) सब के सुहृद् (सम्राजः) अच्छे प्रकार प्रकाश-
मान चक्रवर्ती राजजन (यम्) जिस की (अभि, गृणन्ति) सब ओर से स्तुति करते
हैं उसी की सब निरन्तर स्तुति करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम उसी प्रशंसा करने योग्य परमेश्वर की स्तुति करो
जिस की स्तुति कर के विदुषी स्त्री राजा और विद्वान् जन चाहा हुआ फल पाते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः परस्परं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य परस्पर क्या करें इस विषय को० ॥

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते रातिं दिवो रां-

ति॒षाचः॑ पृथि॒व्याः । अहि॑र्बु॒ध्न्यं उ॒त नः॑ शृ॒णोतु॑
वरू॒त्र्येक॑धेनुभिर्नि॒ पातु ॥ ५ ॥

अ॒भि । ये । मि॒थः । व॒नुषः । स॒प॒न्ते । रा॒तिम् । दि॒वः ।
रा॒तिऽसा॑चः । पृथि॒व्याः । अहिः॑ । बु॒ध्न्यः । उ॒त । नः । शृ॒-
णोतु॑ । वरू॒त्री । एक॑धेनुऽभिः । नि । पा॒तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अभि) (ये) (मिथः) परस्परम् (वनुषः)
याचमानान् (सपन्ते) आक्रुष्यन्ति (रातिम्) (दिवः) कम-
नीयस्य (रातिपाचः) दानस्य दातुः (पृथिव्याः) भूमेरन्तरिक्षस्य
वा मध्ये (अहिः) मेघः (बुध्न्यः) बुध्न्येऽन्तरिक्षे भवः (उत)
अपि (नः) अस्मान्) शृणोतु) (वरूत्री) वरणीया नीति-
युक्ता माता (एकधेनुभिः) एकैव धेनुर्वाक् सहायभूता येषां तैः
सह (नि) (पातु) ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये दिवो रातिपाच एकधेनुभिस्सह मिथो वनुषो नो
रातिमभि सपन्ते उतापि वरूत्री बुध्न्योऽहिरिवास्मान् पृथिव्या नि पा-
तु स सर्वो जनोऽस्माकमधीतं शृणोतु ॥ ५ ॥

भावार्थः—येऽस्मान् विद्याहीनान् दृष्ट्वा निन्दन्ति विदुषो दृष्ट्वा
प्रशंसन्त्येकमत्याय प्रेरयन्ति त एवास्माकं कल्याणकरा भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—[ये] जो [दिवः] मनोहर [रातिपाचः] दान देने वाले के
[एकधेनुभिः] एक वाणी ही है सहायक जिन की उन के साथ [मिथः] परस्पर
[वनुषः] मांगते हुए [नः] हम लोगों को [रातिम्] देने को [अभि, सपन्ते]
अच्छे प्रकार सब ओर से नियम करते हैं [उत] और [वरूत्री] स्वीकार करने

योग्यमाता [बुध्न्यः] अन्तरिक्ष में प्रसिद्ध हुए [अहिः] मेघ के समान हम लोगों को [पृथिव्याः] भूमि और अन्तरिक्ष के बीच [नि, पातु] निरन्तर रक्षा करे वह समस्त जनमात्र हमारा पढ़ा हुआ [शृणोतु] सुने ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो हम लोगों को विद्याहीन देख निन्दा करते और विद्वान् देख प्रशंसा करते और एकता के लिये प्रेरणा देते हैं वेही हमारे कल्याण करने वाले होते हैं ॥ ५ ॥

पुनः राजादिमनुष्यैः किं कृत्वा किं प्रापणीयमित्याह ॥
फिर राजा आदि मनुष्यों को क्या कर के क्या प्राप्त करने योग्य है इस विषय को०॥

**अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवि-
तुरियानः । भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो
अधं याति रत्नम् ॥ ६ ॥**

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य ।
सवितुः । इयानः । भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भ-
गम् । अनुग्रः । अधः । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अनु) (तत्) (नः) अस्मभ्यम् (जास्प-
तिः) प्रजापालकः (मंसीष्ट) मन्यताम् (रत्नम्) रमणीयं ध-
नम् (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वान्तर्यामिणः (इयानः)
प्राप्नुवन् (भगम्) ऐश्वर्यम् (उग्रः) तेजस्वी (अवसे) रक्ष-
णायाय (जोहवीति) भृशमाददाति (भगम्) ऐश्वर्यम् (अनु-
ग्रः) अतेजस्वी (अधः) हीनताम् (याति) प्राप्नोति (रत्नम्)
रमणीयं धनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथोग्रो जास्पतिस्सवितुर्देवस्य भगमि-
यानः यद्रत्नं स्वार्थं मंसीष्ट तन्नोऽनु मंसीष्ट यं भगमवसेऽनुग्रो जनो
जोहवीति तद्रत्नमध याति ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यो राजा परमेश्वरस्य सृष्टौ सर्वेषा र-
क्षणाय प्रवर्तते स एव सर्वमैश्वर्यं लब्ध्वा सर्वानानन्दयति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (उग्रः) तेजस्वी (जास्पतिः) प्रजा पालने वाला
(सवितुः) सर्वान्तर्यामी (देवस्य) सब प्रकाश करने वाले के (भगम्) ऐश्वर्य्य
को (इयानः) प्राप्त होता हुआ जिस (रत्नम्) रमणीय धन को स्वार्थ (मंसीष्ट)
मानता है (तत्) उस को (नः) हम लोगों के लिये (अनु) अनुकूल माने जिस
(भगम्) ऐश्वर्य्य को (अवसे) रक्षा आदि के (अनुग्रः) तेज रहित जन (जो-
हवीति) निरन्तर ग्रहण करता है वह (रत्नम्) रमणीय धन (अधः) हीन दशा
को (याति) प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो राजा परमेश्वर की सृष्टि में सब की रक्षा के लिये
प्रवृत्त होता है वही सब ऐश्वर्य्य को पाकर सब को आनन्दित कराता है ॥ ६ ॥

पुनः केऽत्र कल्याणकरा भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन इस संसार में कल्याण करने वाले होते हैं इस विषय को ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवतांता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनैम्यस्म-
द्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽतांता । मि-
तऽद्रवः । सुऽअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षां-
सि । सनैमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखाय (नः) अस्माकम् (भवन्तु)
(वाजिनः) वेगवन्तोऽश्वाः ज्ञानवन्तो योद्धारो वा (हवेषु) संग्रामेषु (देवताता) विद्वद्भिर्नुष्ठातव्ये यज्ञे (मितद्रवः) ये मितं
द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः) शोभनोऽर्कोऽन्नादिकमैश्वर्यं येषा-
न्ते (जम्भयन्तः) विनामयन्तः (अहिम्) सर्पमिव वर्तमानम्
(वृकम्) स्तेनम् (रक्षांसि) दुष्टान् प्राणिनः (सनेमि) पुरातने
सनेमीति पुराणनाम० निघं० ३ । २७ । (अस्मत्) अस्माकं
सकाशात् (युयवन्) वियुज्यन्ताम् (अमीवाः) रोगाः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो वाजिनो मितद्रवः स्वर्का हवेषु देवता-
ताहिमिव वृकं रक्षांसि च जम्भयन्तो नोऽस्माकं शं भवन्तु यतोऽ-
स्मत् सनेम्यमीवा युयवन् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये दुष्टाचारान् प्राणिनो रोगान् शत्रूँश्च निवर्त्य
सर्वेषां कल्याणकरा भवन्ति त एव जगत्पूज्यास्सन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वानों (वाजिनः) वेगवान् घोड़ा वा ज्ञानवान् योद्धा पुरुष
(मितद्रवः) जो प्रमाण भर जाते हैं (स्वर्काः) जिनका शुभ अन्नादि है (हवेषु) वे संग्रामों
में (देवताता) वा विद्वानों के अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ में (अहिम्) सर्प के समान
वर्तमान (वृकम्) चोर को और (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों को (जम्भयन्तः) ज-
म्माई दिलाते हुए (नः) हम लोगों को (शम्) सुख के लिये (भवन्तु) हों
जिस से (अस्मत्) हम लोगों से (सनेमि) पुराने व्यवहार में (अमीवाः) रोग
(युयवन्) अलग हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो दुष्ट आचार वाले प्राणी, रोग और शत्रुओं को निवार के
सब के सुख करने वाले होते हैं वेही जगत्पूज्य होते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता
यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥ ५ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः ।
अमृताः । ऋतऽज्ञाः । अस्य । मध्वः । पिबत । मादयध्वम् ।
तृप्ताः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ८ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वाजेवाजे) संग्रामे संग्रामे (अवत) रक्षत (वाजिनः)
बहुविज्ञानान्नवल्लवेगयुक्ताः (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः)
मेधाविनः (अमृताः) मृत्युरहिताः (ऋतज्ञाः) य ऋतं सत्यं जानन्ति
ते सत्यं व्यवहारं ब्रह्म वा जानन्ति ते (अस्य) (मध्वः) मधुरादि
गुणयुक्तस्य (पिवत) (मादयध्वम्) आनन्दयत (तृप्ताः)
प्रीणिताः (यात) (पथिभिः) (देवयानैः) विहन्मार्गैः ॥

अन्वयः—हे अमृता ऋतज्ञा वाजिनो विप्रा यूयं धनेषु
जेवाजे च नोऽस्मानवत अस्य मध्वः पिवत अस्मान्मादय
तृप्ताः सन्तो देवयानैः पथिभिर्यात ॥ ८ ॥

भावार्थः—विदुषः प्रतीश्वरस्येयमाज्ञाऽस्ति यूयं विद्वांसो
मिका भूत्वा सर्वेषां रक्षां सततं विधत्त स्वयमानन्दिता महौषा
नारोगास्सन्तस्सर्वानानन्द्य तर्पयित्वाऽऽप्तमार्गैः स्वयंगच्छन्तोऽ
सततं गमयत ॥ ८ ॥

अत्र सवित्रैश्वर्यविद्वद्भिर्दुषीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह संगतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टात्रिंशत्तमं सूक्तं पञ्चमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अमृताः) मृत्यु रहित (ऋतज्ञाः) सत्य व्यवहार वा ब्रह्म
के जानने वाले (वाजिनः) बहु विज्ञान अन्न बल और वेग युक्त (विप्राः) मे-
धावी सज्जनो तुम (धनेषु) धनों में (वाजेवाजे) और संग्राम संग्राम में (नः)
हम लोगों की (अवत) रक्षा करो (अस्य) इस (मध्वः) मधुरादि गुण युक्त
रस को (पिबत) पीओ हम लोगों को (मादयध्वम्) आनन्दित करो और (तृप्ताः)
तृप्त होते हुए (देवयानैः) विद्वानों के मार्ग जिन से जाना होता उन (पथिभिः)
मार्गों से (यात) जाओ ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्वानों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम धार्मिक वि-
द्वान् होकर सब की रक्षा निरन्तर करो और आनन्दित तथा बड़ी ओषधियों के रस
से नीरोग हुए सब को आनन्दित और तृप्त कर धर्मात्माओं के मार्गों से आप चलते
हुए औरों को निरन्तर उन्हीं मार्गों से चलावें ॥ ८ ॥

इस सूक्त में सविता, ऐश्वर्य, विद्वान् और विदुषियों के गुणों का वर्णन होने से
इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह अष्टतीशवां सूक्त और पांचवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । विश्वेदेवा देवताः ।

१ । २ । ५ । ७ निचृत्विष्टुप् ३ स्वराट्त्रिष्टुप् ।

४ । ६ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वांसौ स्त्रीपुरुषौ किं कुर्यातामित्याह ॥

अब सात ऋचा वाले उनतालीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में विद्वान् स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को० ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जू-
र्णिर्देवतातिमेति । भेजाते अद्री रथ्येव पन्थामृतं
होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची ।
जूर्णिः । देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति ।
रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥१॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उर्ध्वगामी (अग्निः) पावक इव (सु-
मतिम्) श्रेष्ठां प्रज्ञाम् (वस्वः) धनस्य (अश्रेत्) आश्रयेत्
(प्रतीची) या प्रत्यगञ्चति (जूर्णिः) जीर्णा (देवतातिम्) दे-
वैरनुष्ठितं यज्ञम् (एति) प्राप्नोति (भेजाते) भजतः (अद्री)
अनिन्दितौ पत्नीयजमानौ (रथ्येव) यथा रथेषु साधू अश्वौ
(पन्थाम्) मार्गम् (ऋतम्) सत्यम् (होता) दाता (नः)
अस्मान् (इषितः) इष्टः (यजाति) यजेत् संगच्छेत् ॥ १ ॥

अन्वयः—या जूर्णिः प्रतीची पत्नी विदुषी पत्नी ऊर्ध्वोऽ-

ग्निरिव देवतातिं सुमतिमश्रेत् रथ्येवर्तं पन्थामेति यथाऽद्री वस्वो
भेजति यथेषिनो होता नो यजाति तान् तं च सर्वे सत्कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यत् स्त्रीपुरुषौ कृतबुद्धी
पुरुषार्थिनौ सत्कर्माण्याचरतस्तत्र सर्वा श्रीविराजते ॥ १ ॥

पदार्थः—जो [जूर्णिः] जीर्ण [प्रतीची] वा कार्य के प्रति सत्कार करने
वाली विदुषी पत्नी [ऊर्ध्वः] ऊपर जाने वाले [अग्निः] अग्नि के समान [देव-
तातिम्] विद्वानों ने अनुष्ठान किये हुए यज्ञ को और [सुमतिम्] श्रेष्ठमति को [अ-
श्रेत्] आश्रय करे वा [रथ्येव] जैसे रथों में उत्तम घोड़े वैसे [ऋतम्] सत्य
[पन्थाम्] मार्ग को [एति] प्राप्त होती वा जैसे [अद्री] निन्दा रहित पत्नी य-
जमान [वस्वः] धन को [भेजाते] भजते हैं वा जैसे [इषितः] इच्छा को प्राप्त
[होता] देने वाला [नः] हम लोगों को [यजाति] संग करे उन सब को और
उस का वैसे ही सब सत्कार करें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—जहां स्त्री पुरुष
ऐसे हैं कि जिन्होंने बुद्धि उत्पन्न की है अच्छे काम में आचरण करते हैं वहां सब
लक्ष्मी विराजमान है ॥ १ ॥

पुनस्तौ स्त्रीपुरुषौ किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को० ॥

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामाविशपतीव वीरिट
इयाते । विशामक्कोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्व-
स्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वावृजे । सुप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । मा । विशप-

ती॒ड्वेति॑वि॒श॒पती॑ इव । वी॒रि॒टे । इ॒या॒ते इति॑ । वि॒शाम् । अ॒क्तोः । उ॒प॒सः । पूर्॒व॒हू॒तौ । वा॒युः । पू॒षा । स्व॒स्तये॑ । नि॒यु॒त्वान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (वाष्टजे) व्रजति (सुप्रयाः) यस्सर्वा॒न्सु॒ष्ठु प्री॒णाति॑ (बर्हिः) उत्तमं सर्वेषां वर्धकं कर्म (एषाम्) म॒नु॒ष्याणां मध्ये (आ) समन्तात् (विशपतीव) विशां प्रजानां पालको राजेव (वीरिटे) अन्तरिक्षे (इयाते) गच्छतः (विशाम्) प्रजानाम् (अक्तोः) रात्रेः (उपसः) दिवसस्य (पूर्वहूतौ) पूर्वैर्विद्वद्भिः कृतायां स्तुतौ (वायुः) प्राण इव (पूषा) पुष्टिकर्ता (स्वस्तये) सुखाय (नियुत्वान्) नियन्तेश्वरः ॥ २ ॥

अन्वयः—यौ स्त्रीपुरुषौ वीरिटे सूर्याचन्द्रमसाविवेयाते विशपतीवाक्तोरुपसः पूर्वहूतावियाते पूषा वायुरिव नियुत्वानीश्वरो विशां स्वस्वयेऽस्तु एषां मध्यात् यः कश्चित्सुप्रया बर्हिरा प्र वाष्टजे तान्सर्वा॒न्सर्वे॑ सत्कुर्वन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकत्वे—सदैव यौ स्त्रीपुरुषौ न्यायकारिराजवत् प्रजापालनमीश्वरवन्त्यायाचरणं वायुवत् प्रियप्रापणं संन्यासिवत्पक्षपातमोहादिदोषरहितौ स्यातां तौ सर्वार्थसिद्धौ भवेताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—जो स्त्री पुरुष (वीरिटे) अन्तरिक्ष में सूर्य और चन्द्रमा के समान (इयाते) जाते हैं (विशपतीव) वा प्रजा पालने वाले राजा के समान (अक्तोः) रात्रि की (उपसः) और दिन की (पूर्वहूतौ) अगले विद्वानों ने किई स्तुति के निमित्त जाते हैं वा (पूषा) पुष्टि करने वाले (वायुः) प्राण के समान (नियुत्वान्) नियमकर्ता

ईश्वर [विशाम्] प्रजा जनों के [स्वस्तये] सुख के लिये हो [एषाम्] इन में से जो कोई [सुप्रयाः] सब को अच्छे प्रकार तृप्त करता है वा [ब्रह्मिः] उत्तम सब का बढ़ाने वाला कर्म [आ, प्र, वावृजे] सब ओर से अच्छे प्रकार प्राप्त होता है उन सब का सब सत्कार करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाँ और वाचकलुप्तोपमालंकार है—सदैव जो स्त्री पुरुष न्यायकारी राजा के समान प्रजापालना, ईश्वर के समान न्यायाचरण, पवन के समान प्रिय पदार्थ पहुंचाना और संन्यासी के तुल्यपक्षपात और मोहादिदोष त्याग करने वाले होते हैं वे सर्वार्थ सिद्ध हों ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

जमया अत्र वसवोरन्त देवा उरावन्तरिक्षे म-
र्जयन्त शुभ्राः । अर्वाक् पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रो-
तां दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

जमयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरि-
क्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः । अर्वाक् । पथः । उरुजयः । कृणु-
ध्वम् । श्रोत । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

पदार्थः—(जमयाः) भूमेर्मध्ये (अत्र) अस्मिन्संसारे
(वसवः) विद्यायां कृतवासाः (रन्त) शमन्ताम् (देवाः) वि-
द्वांसः (उरौ) बहुव्यापके (अन्तरिक्षे) आकाशे (मर्जयन्त)
शोधयन्तु (शुभ्राः) शुद्धाचाराः (अर्वाक्) (पथः) (मार्गान्)
(उरुजयः) बहुगन्तारः (कृणुध्वम्) (श्रोत) शृणुत अत्र

ह्यचोऽतस्तिड इति दीर्घः (दूतस्य) (जग्मुषः) गन्तृन् प्राप्तान्
वेदितृन् (नः) अस्माकं अस्मान् वा (अस्य) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे उरुजयः शुभ्रा वसवो देवा यूयमुरावन्तरिक्षेऽत-
ज्मया रन्तावाक् पथो मर्जयन्तास्य दूतस्य नो जग्मुषः कृणुध्वम-
स्माकं विद्याः श्रोत ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं धर्ममार्गान् शुद्धान् प्रचार्य दूत-
वत् सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा धर्मं विस्तार्य सर्वान्मनुष्यान् प्राप्तविद्यासु-
खान्कुरुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे [उरुजयः] बहुत जाने और [शुभ्राः] शुद्ध आचरण क-
रने वाले [वसवः] विद्या में वास किये हुए [देवाः] विद्वान् जनो तुम [उरौ]
बहुव्यापक [अन्तरिक्षे] आकाश में [अत्र] इस संसार में [ज्मयाः] भूमि के बीच
[रन्त] रमें [अर्वाक्] पीछे [पथः] मार्गों को [मर्जयन्त] शुद्ध करो [अस्य]
इस [दूतस्य] दूत को [नः] हम लोगों को [जग्मुषः] जाने, प्राप्त होने या जानने वाले
[कृणुध्वम्] करो और हमारी विद्याओं को [श्रोत] सुनो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! तुम धर्म मार्गों को शुद्ध प्रचरित कर दूत के समान
सब जगह घूम, धर्म का विस्तार कर सब मनुष्यों को विद्या सुख युक्त करो ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् कैसे हों और क्या करें इस विषय को० ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे
अभि सन्ति देवाः । ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने
श्रुण्ठी भगं नासत्या पुरन्धिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । सधस्थम् ।
विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः । तान् । अध्वरे । उशतः ।
यज्ञि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरम् अधिम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) (हि) यतः (यज्ञेषु) विद्यादानाऽदाना-
दिव्यवहारेषु (यज्ञियासः) यज्ञसिद्धिकराः (ऊमाः) रक्षादिक-
र्तारः (सधस्थम्) समानस्थानम् (विश्वे) सर्वे (अभि) आ-
भिमुख्ये (सन्ति) (देवाः) विद्वांसः (तान्) (अध्वरे)
अहिंसनीये व्यवहारे (उशतः) कामयमानान् (यज्ञि) संगमयेयम्
(अग्ने) विद्वन् (श्रुष्टी) क्षिप्रम् (भगम्) ऐश्वर्यम् (नास-
त्या) अविद्यमानासत्यव्यवहारावध्यापकोपदेशकौ (पुरन्धिम्)
बहूनां सुखानां धर्तारम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—ते हि यज्ञियास ऊमा विश्वे देवा यज्ञेष्वभि स-
न्ति तानध्वरे सधस्थमुशतो विदुषोऽहं यज्ञि यौ नासत्या पुरन्धि भगं
श्रुष्टी दद्यातां तौ यथाऽहं यज्ञि तथा हे अग्ने त्वमप्येतान् यज ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये सत्यविद्याधर्मप्रकाशका वेदविदः अ-
ध्यापकोपदेशका विद्वांसो जगति सर्वान् मनुष्यादीन्नुनयन्ति ते हि
सर्वदा सर्वथा सर्वैस्सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) वे (हि) ही (यज्ञियासः) यज्ञ सिद्ध करने (ऊमाः)
और रक्षा करने वाले (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् (यज्ञेषु) विद्या देने न देने
के व्यवहारों में (अभि, सन्ति) सन्मुख वर्तमान हैं (तान्) उन (अध्वरे) अ-
हिंसनीय व्यवहार में (सधस्थम्) एक से स्थान को (उशतः) चाहने वाले विद्वानों

को मैं (यत्नि) मिलूं जो (नास्त्या) असत्य व्यवहारों रहित अध्यापक और उपदेशक (पुरन्धि) बहुत सुखों के धारण करने वाले (भगम्) ऐश्वर्य को (श्रुष्टी) शीघ्र देवें, जैसे मैं मिलूं वैसे ही हे (अग्ने) विद्वान् आप भी इन को मिलो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो सत्यविद्या और धर्म के प्रकाश करने वाले वेदवेत्ता अध्यापक, उपदेशक, विद्वान् सब मनुष्य आदि की उन्नति करते हैं वे ही सर्वदा सर्वथा सब को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं विज्ञाय किं ज्ञापयेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या जानकर क्या दूसरों को जतलावें इस विषय को० ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् । आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् । आ । अर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) (अग्ने) विद्वान् (गिरः) सुशिक्षिता वाचः (दिवः) विद्युत्सूर्यादेर्विद्याप्रकाशिकाः (आ) (पृथिव्याः) भूम्यादेः (मित्रम्) सखायम् (वह) (वरुणम्) अतिश्रेष्ठम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं राजानम् (अग्निम्) पावकम् (आ) (अर्यमणम्) न्यायाधीशम् (अदितिम्) अन्तरिक्षम् (विष्णुम्) व्यापकं वायुम् (एषाम्) (सरस्वती) विद्यायुक्ता वाणी (मरुतः) मनुष्याः (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं दिवः पृथिव्या गिर आ वह मित्रं वरुणमिन्द्रमग्निमर्यमणमदितिं विष्णुमावहैषां सरस्वतीं तां च विदित्वाऽऽस्मदर्थमा वह हे विद्वांसो मरुत एतद्विद्यां दत्वाऽऽस्मान् भवन्तो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युदादिविद्यां प्राप्यान्यान् प्रापयन्ति ते सर्वेषामानन्दकरा भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे [अग्ने] विद्वन् आप [दिवः] बिजुली और सूर्यादि प्रकाशवान् पदार्थों की विद्या का प्रकाश करने वाली वा [पृथिव्याः] भूमि आदि पदार्थों का प्रकाश करने वाली [गिरः] सुन्दर शिक्षित वाणियों को [आ, वह] प्राप्त कीजिये [मित्रम्] मित्र [वरुणम्] अतिश्रेष्ठ [इन्द्रम्] परमैश्वर्यवान् राजा [अग्निम्] अग्नि [अर्यमणम्] न्यायाधीश [अदितिम्] अन्तरिक्ष [विष्णुम्] व्यापक वायु को [आ] प्राप्त कीजिये और जो [एषाम्] इन की विद्यायुक्त [सरस्वती] वाणी उस को जान कर हमारे अर्थ [आ] प्राप्त कीजिये हे [मरुतः] विद्वान् मनुष्यो उक्त विद्या को देकर हम लोगों को आप [मादयन्ताम्] आनन्दित कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य बिजुली आदि की विद्या को प्राप्त होकर औरों को प्राप्त कराते हैं वे सब का आनन्द करने वाले होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

रुरे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् । धाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्यैभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् । धात । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । सक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ररे) दद्याम् (हव्यम्) गृहीतुमर्हम् (मतिभिः) प्राज्ञैर्मनुष्यैः सह (यज्ञियानाम्) यज्ञसम्पादकानाम् (नक्षत्) प्राप्नोति (कामम्) (मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (असिन्वन्) वध्नन्ति (धात) दधाति अत्र द्वयच इति दीर्घः (रयिम्) धनम् (अविदस्यम्) अक्षीणम् (सदासाम्) सदा संसेवनीयम् (सक्षीमहि) प्राप्नुयाम (युज्येभिः) योक्तुमर्हैः (उ) क्षिप्रम् (देवैः) विद्वद्भिः सह ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये मतिभिर्युज्येभिर्देवैस्सह यज्ञियानां मर्त्यानां हव्यं काममसिन्वन् यमविदस्यं सदासां रयिं धात य एतैस्सहैतं नक्षत् तमहं ररे सर्वे वयमेतैस्सहैतं नु सक्षीमहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसोऽन्येषां मनुष्याणां काममलं कुर्वन्ति ते पूर्णकामा भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (मतिभिः) प्राज्ञ मनुष्यों के साथ वा (युज्येभिः) योग करने योग्य (देवैः) विद्वानों के साथ (यज्ञियानाम्) यज्ञ संपादन करने वाले (मर्त्यानाम्) मनुष्यों के (हव्यम्) ग्रहण करने योग्य (कामम्) काम को (असिन्वन्) निबन्ध करते हैं जिस (अविदस्यम्) अक्षीण विनाशरहित (सदासाम्) सदैव अच्छे प्रकार सेवने योग्य (रयिम्) धन को (धात) धारण करते हैं वा जो

इनके साथ उसको (नक्षत्) व्याप्त होता है उसको मैं (ररे) देऊं हम सब लोग इनके साथ उसको (नु) शीघ्र (सन्धीमहि) व्याप्त होवें ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जिन मनुष्यों का काम पूरा करते हैं वे पूर्णकाम होते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्येभ्यः किं प्रदद्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन औरों के लिये क्या देवें इस विषय को० ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैः ऋतावानो वरुणो
मित्रो अग्निः । यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ ६ ॥

नू । रोदसी इति । अभिष्टुते इत्यभिः स्तुते । वसिष्ठैः ।
ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः ।
उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ७ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः अत्र ऋचि तुनुघेति दीर्घः (रो
दसी) द्यावापृथिव्यौ (अभिष्टुते) अभितः प्रशंसनीये (वसि-
ष्ठैः) अतिशयेन वासयितृभिः (ऋतावानः) सत्यं याचमानाः
(वरुणः) वरः (मित्रः) सुहृत् (अग्निः) पावक इव वि-
द्यादिशुभगुणप्रकाशितः (यच्छन्तु) ददतु (चन्द्राः) आल्हा-
दकराः (उपमम्) येनोपमीयते तम् (नः) अस्मभ्यम् (अ-
र्कम्) सत्कर्तव्यमन्नम् विचारं वा (यूयम्) (पात) (स्वस्ति-
भिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—यथा वरुणो मित्रोऽग्निश्चर्तावानश्चन्द्रा वसिष्ठैस्सहा-
भिष्टुते रोदसी उपममर्कं नो नु यच्छन्तु तथा हे विद्वांसो यूयं स्व-
स्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस आतिस्सहानुपमं विज्ञानं प्रयच्छन्ति ते-
ऽस्मान् सदा रक्षितुं शक्नुवन्तीति ॥ ७ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इत्येकोनचत्वारिंशत्तमं सूक्तं षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जैसे (वरुणः) श्रेष्ठ (मित्रः) मित्र (अग्निः) अग्नि के समान
विद्यादि शुभ गुणों से प्रकाशित और (ऋतावानः) सत्य को याचने वा (चन्द्राः)
हर्ष करने वाले जन (वसिष्ठैः) अतीव वसाने वाले के साथ (अभिष्टुते) सब ओर
से प्रशंसित (रोदसी) प्रकाश और पृथिवी (उपमम्) जिस से उपमा दी जावे उस
(अर्कम्) सत्कार करने योग्य अन्न वा विचार को (नः) हम लोगों के लिये
(नु) शीघ्र (यच्छन्तु) देवें वैसे हे विद्वानो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों
से (नः) हमारी (सदा) सदैव (पात) रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन धर्मात्मा, विद्वानों के साथ जिस की उपमा नहीं
उस विज्ञान को देते हैं वे हम लोगों की रक्षा कर सकते हैं ॥ ७ ॥

इस सूक्तमें विश्वेदेवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह उनतालीशवां सूक्त और छठा वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । विश्वेदेवा देवताः ।

१ पङ्क्तिः । ३ भुक्विपङ्क्तिः । ६ विराट्पङ्क्ति-

छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ४ विराट्त्रिष्टुप् ।

५ । ७ निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

अब सात ऋचावाले चालीशवें सूक्त का प्रारम्भ किया जाता है उस के प्रथम मन्त्र में फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

ओ श्रुष्टिर्विदध्या३ समेतु प्रति स्तोमं दधी-
महि तुराणाम् । यदद्य देवः सविता सुवाति स्या-
मास्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टिः । विदध्या । सम । एतु । प्रति । स्तो-
मम् । दधीमहि । तुराणाम् । यत् । अद्य । देवः । सविता ।
सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विभागे ॥ १ ॥

पदार्थः—(ओ) संबोधने (श्रुष्टिः) आशुकारी (विदध्या) वि-
दधेषु सङ्ग्रामादिषु व्यवहारेषु भवा (सम) (एतु) सम्पक् प्राप्तु
(प्रति) (स्तोमम्) (दधीमहि) (तुराणाम्) सद्यः कारिणाम् (यत्)
यः (अद्य) इदानीम् (देवः) विद्वान् (सविता) सत्कर्मसु
प्रेरकः (सुवाति) जनयति (स्याम) भवेम (अस्य) विदुषः
(रत्निनः) बहूनि रत्नानि धनानि विद्यन्ते येषु तान् (विभागे) वि-
शेषेण भजनीये व्यवहारे ॥ १ ॥

अन्वयः—ओ विद्वन् यथा श्रुष्टिर्विदध्या तुराणां प्रतिस्तोमं समेतु तथैतं स्तोमं वयं दधीमहि यद्य देवस्सविता विभागेऽस्य रत्निनः स्तोमं सुवाति तथा वयं स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विदुषी माताऽ-पत्यानि संरक्ष्य सुशिक्ष्य वर्द्धयति तथा विद्वांसोऽस्मान् वर्द्धयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(ओ) ओ विद्वान् जैसे (श्रुष्टिः) शीघ्र करने वाला (विदध्या) संग्रामादि व्यवहारों में हुई (तुराणाम्) शीघ्र कारियों के (प्रति, स्तोमम्) समूह समूह के प्रति (संगेतु) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे जैसे इस समूह को हम लोग (दधीमहि) धारण करें (यत्) जो (अद्य) अब (देवः) विद्वान् (सविता) अच्छे कामों में प्रेरणा देने वाला (विभागे) विशेष कर सेवने योग्य व्यवहार में (अस्य) इस विद्वान् के (रत्निनः) उन व्यवहारों को जिन में बहुत रत्न विद्यमान और स्तुति सं-मूह को (सुवाति) उत्पन्न करता है जैसे हम लोग उत्पन्न करने वाले (स्याम) हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपसालंकार है—जैसे विदुषी माता संतानों की रक्षा कर और अच्छी शिक्षा देकर बढ़ाती है वैसे विद्वान् जन हम को बढ़ावें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो
अर्यमा ददातु । दिदेष्टु देव्यदित्ती रेकणो वायुश्च
यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥**

**मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युऽभक्त-
म् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु । दिदेष्टु । देवी । अदितिः । रेकणः ।
वायुः । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भगः । च ॥ २ ॥**

पदार्थः—(मित्रः) सखा (तत्) तम् (नः) अस्मभ्य-
म् (वरुणः) जलसमुदायः (रोदसी) द्यावापृथिवी (च) (द्यु-
भक्तम्) यो दिवं भजति तम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यो राजा (अ-
र्यमा) न्यायकारी (ददातु) (दिदेष्टु) उपदिशतु (देवी)
विदुषी (अदितिः) स्वरूपेणाखण्डिता (रेकणः) अधिकं धनम्
(वायुः) पवनः (च) (यत्) यत् (नियुवैते) योजयेताम्
(भगः) (च) ॥ २ ॥

अन्वयः—ये रोदसीव मित्रोऽर्यमेन्द्रो वरुणो वायुश्च द्युभक्तं
तन्नो ददातु देव्यदितिर्भगश्च यद्रेकणो नियुवैते तत् विद्वानस्माँश्च
दिदेष्टु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यास्सर्वदा पुरुषार्थेन सर्वा-
नैश्वर्ययुक्तान् कारयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—जो (रोदसी) आकाश और पृथिवी के समान (मित्रः) मित्र
(अर्यमा) न्यायकारी (इन्द्रः) परमऐश्वर्यवान् राजा (वरुणः) जलसमूह (वा-
युः) और पवन (च) भी (द्युभक्तम्) जो प्रकाश को सेवता है (तत्) उस को
(नः) हम लोगों के लिये (ददातु) देओ और (देवी) विदुषी (अदितिः) स्वरूप
से अखण्डित (भगः) और ऐश्वर्यवान् (च) भी (यत्) जिस (रेकणः)
अधिक धन को (नियुवैते) निरन्तर जोड़े उस का विद्वान् जन हमें (च) भी (दि-
देष्टु) उपदेश करे ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—मनुष्य सर्वदा पुरुषार्थ से
सब को ऐश्वर्य युक्त करावें ॥ २ ॥

कः सुरक्षितो विद्वान् भवतीत्याह ॥

कौन सुरक्षित विद्वान् होता है इस विषय को० ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः । स शुष्मी यं मर्त्यं पृष-
दश्वा अवाथ । उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न त-
स्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । म-
र्त्यम् । पृषत् अश्वाः । अवाथ । उत । ईम् । अग्निः । सरस्व-
ती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (इत्) एव (उग्रः) तेजस्वी (अस्तु)
(मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (सः) (शुष्मी) बहुवली (य-
म्) (मर्त्यम्) मनुष्यम् (पृषदश्वाः) सिक्तजलाग्निनाऽऽशुगामिनो
महान्तः (अवाथ) रक्षेत (उत) (ईम्) सर्वतः (अग्निः)
पावक इव (सरस्वती) शुद्धा वाणी (जुनन्ति) प्रेरयन्ति (न)
(तस्य) (रायः) धनानि (पर्येता) वर्जिता (अस्ति) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मरुतः पृषदश्वा यं मर्त्यमवाथ स इदेव उग्रः स
शुष्यस्तु यं विद्वांसो जुनन्ति तस्य रायः पर्येता न जायत उतेम-
ग्निरिव सरस्वती तस्योत्तमाऽस्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—यान् मनुष्यान् विद्वांसो रक्षन्ति ते विद्वांसो भूत्वा
धनैश्वर्यं प्राप्याऽन्यान्पि रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे [मरुतः] विद्वान् मनुष्यो [पृषदश्वाः] सींचे हुए जल और अग्नि से जल्दी चलने वाले बड़े [यम्] जिस [मर्त्यम्] मनुष्य को [अवाधः] रक्खें [स, इत्] वही [उग्रः] तेजस्वी [सः] वह [शुष्मी] बहुत बलवान् [अस्तु] हो जिस को विद्वान् [जुनन्ति] प्रेरणा देते हैं [तस्य] उस के [रायः] धनों को [पर्येताः] वर्जन करने वाला [न] नहीं होता है [उत, ईम्] और सब ओर से [अग्निः] अग्नि के समान [सरस्वती] शुद्धवाणी उस की उत्तम [अस्ति] है ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिन मनुष्यों की विद्वान् जन रक्षा करते हैं वे विद्वान् हो धन और ऐश्वर्य को पाकर औरों की भी रक्षा कर सकते हैं ॥ ३ ॥

के राजानो भवितुमर्हन्तीत्याह ॥

कौन राजा होने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

अथ हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजा नो
अर्यमापो धुः । सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो
अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः ।
अर्यमा । अपः । धुरिति धुः । सुहवा । देवी । अदितिः ।
अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अयम्) (हि) (नेता) नयनकर्ता (वरुणः)
श्रेष्ठः (ऋतस्य) सत्यस्य (मित्रः) सखा (राजानः) (अर्यमा)
न्यापेशः (अपः) सुकर्म (धुः) दध्युः (सुहवा) सुष्ठुदानादानाः
(देवी) देदीप्यमाना (अदितिः) अखण्डिता (अनर्वा) अ-
विद्यमानाश्वगमनेव (ते) (नः) अस्मान् (अंहः) अपरा-
धात् (अति) (पर्षन्) उल्लङ्घयेयुः (अरिष्टान्) अहिंसितान् ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये यं नेता वरुणो मित्रोऽर्यमा च सुहवा राजानो
हृतस्यापो धुस्तेऽनर्वा देव्यदितिखि नोऽरिष्टानंहोऽति पर्षन् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव राजानो भवन्ति ये न्यायं
शुभान् गुणान् सर्वेषु मैत्रीं च भावयन्ति त एवापराधाचरणाज्ज-
नान् पृथग्रक्षितुमर्हन्ति त एव राजानो भवितुमर्हन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (नेता) न्यायकर्त्ता (वरुणः) श्रेष्ठ (मि-
त्रः) मित्र (अर्यमा) और न्यायाधीश (सुहवा) सुन्दर देने लेने वाले (राजानः)
राजजन (हि) ही (ऋतस्य) सत्य के (अपः) कर्म को (धुः) धारण करें (ते)
वे (अनर्वा) नहीं हैं घोड़े की चाल जिस की उस (देवी) देदीप्यमान (अदितिः)
अखण्डित नीति के समान (नः) हम लोगों को (अरिष्टान्, अंहः) अपराध से न वि-
नाश किये हुए (अति, पर्षन्) उल्लंघे अर्थात् छोड़े ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—वे ही राजा होते हैं जो न्याय
श्रेष्ठ गुण और सबों में मित्रता की भावना कराते हैं वेही अपराध के आचरण से लोगों
को दूर रखने योग्य होते हैं और राजा होने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

**अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरेषस्य प्र-
भृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं या-
सिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥**

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य ।

प्रभृथे । हविःभिः । विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महि-
स्त्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरावत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अस्य) (देवस्य) देदीप्यमानस्य सकलसुख-
दातुः (मीळहुषः) जलेनेव सुखसेचकस्य (वयाः) प्रापकः (वि-
ष्णोः) विद्युदिव व्यापकस्येश्वरस्य (एषस्य) सर्वत्र प्राप्तव्यस्य
(प्रभृथे) प्रकर्षेण धारिते जगति (हविर्भिः) होतव्यैः पदार्थै-
रिवादत्तैः शान्तैश्चित्तादिभिः (विदे) प्राप्नोमि (हि) (रुद्रः)
दुष्टानां रोदयिता (रुद्रियम्) प्राणसंबन्धि (महित्वम्) महत्त्वम्
(यासिष्टम्) प्राप्तुतः (वर्तिः) मार्गम् (अश्विनौ) सूर्याच-
न्द्रमसौ (इरावत्) अनाद्यैश्वर्ययुक्तम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—यथाश्विना अस्य मीळहुषो विष्णोरेषस्य देवस्य ह-
विर्भिः प्रभृथे जगतीरावद्वर्तिर्महित्वं यासिष्टं तस्य रुद्रियं महित्वं
वया रुद्रोऽहं हि विदे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यस्येश्वरस्य महिमानं
प्राप्य सूर्यादयो लोकाः प्रकाशयन्ति तस्यैवोपासनं सर्वस्वेन कर्त-
व्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—जैसे (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा (अस्य) इस (मीळहुषः) जल
के समान सुख सींचने वाला (विष्णोः) बिजुली के समान व्यापक ईश्वर (एषस्य)
जो कि सर्वत्र प्राप्त होने (देवस्य) और निरन्तर प्रकाशमान सकलसुख देने वाला
उस के (हविर्भिः) होम ने योग्य पदार्थों के समान ग्रहण किये शान्त चित्तादिकों से
(प्रभृथे) उत्तमता से धारण किये हुए जगत् में (इरावत्) अनादि ऐश्वर्य युक्त
(वर्तिः) मार्ग को और (महित्वम्) महत्त्व को (यासिष्टम्) प्राप्त होते हैं उस

ईश्वर की (रुद्रियम्) प्राणसम्बन्धी महिमा को (वयाः) प्राप्त करने (रुद्रः) दुष्टों को रूलाने वाला मैं (हि) ही (विदे) प्राप्त होता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जिस ईश्वर की महिमा को पाकर सूर्य आदि लोक प्रकाश करते हैं उसी की उपासना सर्वस्व से करनी चाहिये ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्वन्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करते हैं इस विषय को ० ॥

मात्रं पूषन्नाघृण इरस्यो वरून्त्री यद्रातिपाचश्च
रासन् । मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं पा-
रिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्यः । वरून्त्री । यत् ।
रातिऽसाचः । च । रासन् । मयऽभुवः । नः । अर्वन्तः ।
नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वातः । ददातु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मा) (अत्र) अस्मिन् जगति (पूषन्) पु-
ष्टिकर्तः (आघृणे) सर्वतो दीप्ते (इरस्यः) प्राप्तुं योग्यः (व-
रून्त्री) वर्तुमर्हा (यत्) याः (रातिपाचः) दानकर्तारः (च)
(रासन्) प्रयच्छन्ति (मयोभुवः) शुभं भावुकाः (नः) अ-
स्मान् (अर्वन्तः) प्राप्नुवन्तः (नि) नितराम् (पान्तु) रक्षन्तु
(वृष्टिम्) (परिज्मा) यः परितस्सर्वतो गच्छति सः (वातः)
वायुः (ददातु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे आघृणे पूषन् यथा परिज्मा वातो दृष्टि द-
दातु तथा मयोभुवोऽर्वन्तो रातिषाच आप्ता नो नि पान्तु यथा
वरुन्नी वरणीया विद्यास्ति तां च रासन् तथेरस्यस्त्वं कुर्याः माऽन
विहेषी भवेः ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस आप्तवद्वर्तित्वा सर्वेभ्यः सुखं विद्यां च
प्रयच्छन्ति ते सर्वाभिरक्षकास्सन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (आघृणे) सब ओर से प्रकाशित (पूषन्) पुष्टि करने वाले जैसे
(परिज्मा) सब ओर से जो जाता है वह (वातः) वायु (वृष्टिम्) वर्षा को (द-
दातु) देवे वैसे (मयोभुवः) श्रेष्ठता हुवाने वाले (अर्वन्तः) प्राप्त होते हुए (रा-
तिषाचः) दानकर्ता जन (नः) हम लोगों की (नि, पान्तु) निरन्तर रक्षा
करें और (यत्) जो (वरुन्नी) स्वीकार करने योग्य विद्या है (च) उस को भी
(रासन्) देते हैं वैसे (इरस्यः) प्राप्त होने योग्य आप करें (मा, अन्न) और
मत इस जगत् में विद्वेषी होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन श्रेष्ठ जनों के तुल्य वर्त कर सब के लिये सुख
वा विद्या देते हैं वे सब के सब ओर से रक्षक हैं ॥ ६ ॥

पुनरध्यापकोपदेशिका स्त्रियः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर पढ़ाने और उपदेश करने वाली स्त्रियां क्या करें इस विषय को अगले मंत्र में० ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो
मित्रो अग्निः । यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ ७ ॥

नू । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः ।

ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः ।
 उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
 सदा । नः ॥ ७ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् अत ऋचि तुनुषेति दीर्घः (रोदसी)
 द्यावापृथिव्या इव (अभिस्तुते) आभिमुख्येनाध्यापयन्त्यावुपदि-
 शन्त्यावध्यापकोपदेशिके (वसिष्ठैः) अतिशयेन धनाढ्यैः सह
 (ऋतावानः) सत्यस्य प्रकाशिकाः (वरुणः) जलमिव शान्ति
 प्रदः (मित्रः) सखेव प्रियाचारः (अग्निः) पावक इव प्रकाशित-
 यशाः (यच्छन्तु) ददतु (चन्द्राः) आनन्ददाः (उपमम्)
 उपमेयसाधकतमम् (नः) अस्मभ्यम् (अर्कम्) सत्कर्तव्यं
 धनधान्यम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये अध्यापकोपदेशिके रोदसी इवाभिष्टुते वसि-
 ष्तेसह यथा मित्रो वरुण अग्निश्च चन्द्रा न उपममर्कं नु यच्छन्तु
 तथाऽस्मानृतावानः कन्याः सततं विद्याः प्रयच्छन्तु हे विदुष्यः
 स्त्रियो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—या भूमिवत्क्षमाशीलाः श्रीव-
 च्छोभमाना जलवच्छान्ताः सखीवदुपकारिण्यः विदुष्योऽध्यापिका
 स्युस्ताः सकलाः कन्या अध्यापनेन सर्वास्त्रियश्चोपदेशेनानन्दय-
 न्तिवति ॥ ७ ॥

अत विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
 संगतिर्विद्या ॥

इति चत्वारिंशत्तमं सूक्तं सप्तमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो पढ़ाने और उपदेश करने वाली (रोदसी) आकाश और पृथिवी के समान (अभिष्टुते) सामने पढ़ातीं वा उपदेश करतीं वे (वसिष्ठैः) अतीव धनाढ्यों के साथ जैसे (मित्रः) मित्र के समान प्यारे आचरण करने वाला (वरुणः) जल के समान शान्ति देने वाला और (अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशितयश जन तथा (चन्द्राः) आनन्द देने वाले (नः) हमारे लिये (उपमम्) उपमा जिस को दिई जाती उस को अतीव सिद्ध कराने वाले (अर्कम्) सत्कार करने योग्य धन धान्य को (नु) शीघ्र (यच्छन्तु) देवें वैसे हम लोगों को (ऋतावानः) सत्य की प्रकाश करने वाली कन्या जन निरन्तर विद्या देवें हे विदुषीस्त्रियो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो भूमि के तुल्य क्षमाशील लक्ष्मी के तुल्य शोभती हुई, जल के तुल्य शांत, सहेली के तुल्य उपकार करने वाली विदुषी पढ़ाने वाली हों वे सब कन्याओं को पढ़ा के और सब स्त्रियों को उपदेश से आनन्दित करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुण और कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चालीशवां सूक्त और सातवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य १-७ वसिष्ठर्षिः । १ लिङ्गो-
क्तदेवताः । २-६ भगः । ७ उषाः । १ निचृज्ज-

गती छन्दः । निषादः स्वरः । २ । ३ । ५ । ७

निचृत्रिष्टुप् ६ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

४ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रातरुत्थाय यावच्छयनं तावन्मनु-
ष्यैः किं किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब सात ऋचा वाले इकतालीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के
प्रथम मंत्र में प्रातः काल उठ के जब तक सोवें तब तक
मनुष्यों को क्या २ करना चाहिये इस वि० ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा
प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः
सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मि-
त्रावरुणा । प्रातः । अश्विना । प्रातः । भगम् । पूषणम् ।
ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्रातः) प्रभाते (अग्निम्) पावकम् (प्रातः)
(इन्द्रम्) विद्युतं सूर्य वा (हवामहे) होमेन विचारेण प्रशंसेम
(प्रातः) (मित्रावरुणा) प्राणोदानाविव सखिराजानौ (प्रातः)
(अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ वैयावध्यापकौ वा (प्रातः) (भ-
गम्) ऐश्वर्यम् (पूषणम्) पुष्टिकरं वायुम् (ब्रह्मणस्पतिम्)

ब्रह्मणो वेदस्य ब्रह्माण्डस्य सकलैश्वर्यस्य वा स्वामिनं जगदीश्वरम्
(प्रातः) (सोमम्) सर्वोषधिगणम् (उत) (रुद्रम्) पाप-
फलदानेन पापिनां रोदयितारम् पापफलभोगेन रोदकं जीवं वा
(हुवेम) प्रशंसेम ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं प्रातर्मि-
त्रावरुणा प्रातरश्विना हवामहे प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं सोम-
मुत प्राता रुद्रं हुवेम तथा यूयमप्याह्वयत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यै रात्रेः पश्चिमे याम उत्थायावश्यकं कृत्वा
ध्यानेन शरीरस्थं ब्रह्माण्डस्थं वाऽग्निं विद्युतं प्राणोदानौ मित्राणि
सूर्याचन्द्रमसवैश्वर्यं पुष्टिः परमेश्वर ओषधिगणः जीवश्च विचा-
रेण वेदितव्यः पुनरग्निहोतादिभिः कर्मभिः सर्वं जगदुपकृत्य कृत-
कृत्यैर्भवितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! जैसे हम लोग (प्रातः) प्रभात काल में (अग्निम्)
अग्नि को (प्रातः) प्रभात समय में (इन्द्रम्) विजुली वा सूर्य को (प्रातः) प्रा-
तः समय (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान मित्र और राजा को तथा
(प्रातः) प्रभात काल (अश्विना) सूर्य चन्द्रमा वैद्य वा पढ़ाने वालों की (हवामहे)
विचार से प्रशंसा करें (प्रातः) प्रभात समय (भगम्) ऐश्वर्य्य को (पूषणम्) पुष्टि
करने वाले वायु को (ब्रह्मणस्पतिम्) वेद ब्रह्माण्ड वा सकलैश्वर्य्य के स्वामी जगदीश्वर
को (सोमम्) समस्त ओषधियों को (उत) और (प्रातः) प्रभात समय (रुद्रम्)
फल देने से पापियों को रुलाने वाले ईश्वर वा पाप फल भोगने से रोने वाले जीव
की (हुवेम) प्रशंसा करें वैसे तुम भी प्रशंसा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को राति के पिछिले पहर में उठ कर आवश्यक का-

स्य कर ध्यान से शरीरस्थ वा ब्रह्माण्डस्थ वा विजुली प्राण उदान मित्र सूर्य चन्द्रमा ऐश्वर्य पुष्टि परमेश्वर ओपधिगण और जीव, विचार से जान ने योग्य हैं फिर अग्नि-होत्रादि कामों से सब जगत् का उपकार कर कृतकृत्य होना चाहिये ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

**प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितैर्यो वि-
धर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं
भगं भज्जीत्याह ॥ २ ॥**

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अ-
दितेः । यः । विऽधर्ता । आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः ।
तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भज्जि ।
इति । आह ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्रातर्जितम्) प्रातरेव जेतुमुत्कर्षयितुं योग्यम्
(भगम्) ऐश्वर्यम् (उग्रम्) तेजोमयम् (हुवेम) शब्दयेम
(वयम्) (पुत्रम्) पुत्रमिव वर्तमानम् (अदितेः) अन्तरिक्ष-
स्थाया भूमेः प्रकाशस्य वा (यः) (विधर्ता) विविधानां लोकानां
धर्ता (आध्रः) यः सर्वैस्समन्ताद्भियते (चित्) अपि (यम्)
(मन्यमानः) विजानन् (तुरः) शीघ्रकारी (चित्) इव (रा-
जा) प्रकाशमानः (चित्) अपि (यम्) (भगम्) ऐश्वर्यम्
(भज्जि) भजेयं सेवेय (इति) अनेन प्रकारेण (आह) उपदि-
शतीश्वरः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! योऽदितेर्विधर्ताऽऽध्रश्चिन्मन्यमानस्तुरो राजा चिदिव परमात्मा यं भगं प्राप्तुमाह यत्प्रेरिता वयं पुत्रमिव प्रा-
तर्जितमुग्रं भगं हुवेमेति यं चिदहं भक्तिं तं सर्वं उपासीरन् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—मनुष्यैः प्रातरुत्थाय सर्वाधारं परमेश्वरं ध्यात्वा सर्वाणि कर्तव्यानि कार्याणि विचिन्त्य धर्मेण पुरु-
षार्थेन प्राप्तमैश्वर्यं भोक्तव्यं भोजयितव्यमितीश्वर उपदिशति ॥२॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (अदितेः) अन्तरिक्षस्थ भूमि वा प्रकाश
का (विधर्ता) वा विविधलोकों का धारण करने वाला (आधः, चित्) जो सब ओर
से धारण सा किया जाता (मन्यमानः) जानता हुआ (तुरः) शीघ्रकारी (राजा) प्रका-
शमान (चित्) निश्चय से परमात्मा (यम्) जिस (भगम्) ऐश्वर्य की प्राप्ति होने
को (आह) उपदेश देता है जिस की प्रेरणा पाये हुए (वयम्) हम लोग (पुत्रम्)
पुत्र के समान (प्रातर्जितम्) प्रातःकाल ही उत्तमता से प्राप्त होने को योग्य (उग्रम्)
तेजोमय तेज भरे हुए (भगम्) ऐश्वर्य को (हुवेम) कहे (इति) इस प्रकार (यम्,
चित्) जिस को निश्चय से मैं (भक्ति) सेवूँ उस की उपासना करूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार है—मनुष्यों को
चाहिये कि प्रातः समय उठकर सब के आधार परमेश्वर का ध्यान कर सब करने
योग्य कामों को नाना प्रकार से चिंतन कर धर्म और पुरुषार्थ से पाये हुए ऐश्वर्य को
भोगें वा भुगावें यह ईश्वर उपदेश देता है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैरीश्वरः किमर्थं प्रार्थनीय इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना क्यों करनी चाहिये इस विषय को० ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगोमां धियमुदवाद्-
दन्नः । भगप्रणो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृ-
वन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रणेतरिति प्रऽनेतः । भग । सत्यऽराधः । भग ।
 इमाम् । धियम् । उत । अव । ददत् । नः । भग । प्र । नः ।
 जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥३॥

पदार्थः—(भग) सकलैश्वर्ययुक्त (प्रणेतः) प्रकर्षेण प्रा-
 पक (भग) सेवनीयतम (सत्यराधः) सत्यं राधः प्रकृत्याख्यं
 धनं यस्य तत्सम्बुद्धौ (भग) सकलैश्वर्यप्रद (इमाम्) वर्तमानां
 प्रशस्ताम् (धियम्) प्रज्ञाम् (उत) (अव) रक्ष वर्धय वा
 अत्र ह्यचो० इति दीर्घः । (ददत्) प्रयच्छन् (नः) अस्म-
 भ्यम् (भग) सर्वसामग्रीप्रद (प्र) (नः) अस्मभ्यम् (ज-
 नय) (गोभिः) धेनुभिः पृथिव्यादिभिर्वा (अश्वैः) तुरङ्गैर्म-
 हद्भिर्विद्युदादिभिर्वा (भग) सकलैश्वर्ययुक्त (प्र) (नृभिः)
 नायकैः श्रेष्ठैर्मनुष्यैः (नृवन्तः) बहूत्तममनुष्ययुक्ताः (स्याम)
 भवेम ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेश्वर त्वं कृपया
 न इमां धियं दददस्मानुदव हे भग नो गोभिरश्वैः प्र जनय हे भग
 त्वमस्मान् नृभिः प्र जनय यतो वयं नृवन्तस्स्याम ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराज्ञाप्राथनाध्यानोपासनानुष्ठानपु-
 रःसरं पुरुषार्थं कुर्वन्ति ते धर्मात्मानो भूत्वा सुसहायास्सन्तः सक-
 लैश्वर्यं लभन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे [भग] सकलैश्वर्ययुक्त [प्रणेतः] उत्तमता से प्राप्ति कराने
 वाले [भग, सत्यराधः] अत्यन्त सेवा करने योग्य सत्य प्रकृतिरूप धनयुक्त [भग]
 सकल ऐश्वर्य देनेवाले ईश्वर आप कृपाकर [नः] हम लोगों के लिये [इमाम्]

इस प्रशंसायुक्त [धियम्] उत्तम बुद्धि को [ददत्] देते हुए हम लोगों की [उ-
दव] उत्तमता से रक्षा कीजिये हे [भग] सर्वसामग्री युक्त [नः] हम लोगों के
लिये [गोभिः] गौयें वा पृथिवी आदि से [अश्वैः] वा शीघ्रगामी घोड़ा वा पवन
वा विजुली आदि से [प्र,जनय] उत्तमता से उत्पत्ति दीजिये हे [भग] सकलैश्व-
र्य युक्त आप हम लोगों को [नृभिः] नायक श्रेष्ठ मनुष्यों से [प्र] उत्तम उत्पत्ति
दीजिये जिस से हम लोग [नृवन्तः] बहुत उत्तम मनुष्य युक्त [स्याम] हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर की आज्ञा, प्रार्थना, ध्यान और उपासना का
आचरण पहिले करके पुरुषार्थ करते हैं वे धर्मात्मा होकर अच्छे सहायवान् हुए स-
कल ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः केन कीदृशैर्भवितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को किस से कैसा होना चाहिये इस विषय को० ॥

**उतेदानीं भगवन्तः स्यामीत प्रपित्व उत मध्ये
अन्हांम् । उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां
सुमत्तौ स्याम ॥ ४ ॥**

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रपित्वे ।
उत । मध्ये । अन्हांम् । उत । उत्तुङ्गता । मघवन् ।
सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुमत्तौ । स्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उत) (इदानीम्) वर्तमानसमये (भगवन्तः)
बहुतमैश्वर्ययुक्ताः (स्याम) (उत) (प्रपित्वे) प्रकर्षणैश्वर्य-
स्य प्राप्तौ (उत) (मध्ये) (अन्हांम्) दिनानाम् (उत)
(उदिता) उदये (मघवन्) परमपूजितैश्वर्येश्वर (सूर्यस्य)

सवितृलोकस्य (वयम्) (देवानाम्) आप्तानां विदुषाम् (सु-
मतौ) (स्याम) भवेम ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! जगदीश्वरेदानीमुत्तमप्रपित्व उतान्हां म-
ध्य उत सूर्यस्योदितोतापि सायं भगवन्तो वयं स्याम देवानां सुमतौ
स्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जगदीश्वराश्रयाज्ञापालनेन विद्वत्सङ्गा-
दतिपुरुषार्थिनो भूत्वा धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये प्रयतन्ते ते सकलै-
श्वर्ययुक्ताः सन्तस्त्रिषु कालेषु सुखिनो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे [मघवन्] परम पूजित ऐश्वर्ययुक्त जगदीश्वर [इदानीम्]
इस समय [उत] और [प्रपित्वे] उत्तमता से ऐश्वर्य की प्राप्ति समय में [उत]
और [अन्हाम्] दिनों के [मध्ये] बीच [उत] और [सूर्यस्य] सूर्यलोक के
[उदिता] उदय में [उत] और सायंकाल में [भगवन्तः] बहुत उत्तम ऐश्वर्य-
युक्त [वयम्] हम लोग [स्याम] हों [देवानाम्] तथा आप्तविद्वानों की [सु-
मतौ] श्रेष्ठमति में स्थिर हों ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जगदीश्वर का आश्रय और आज्ञा पालन से विद्वानों के संग से अति पुरुषार्थी हो कर धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि के लिये प्रयत्न करते हैं वे सकलैश्वर्य युक्त होते हुए भूत भविष्यत् और वर्तमान इन तीनों कालों में सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करके कैसे हों इस विषय को० ॥

भगं सुव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः
स्याम । तं त्वां भग सर्वज्ञो हवीति स नो भग
पुरस्ता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । ए॒व । भग॑ऽवान् । अ॒स्तु । दे॒वाः । तेन॑ । व॒यम् ।
भग॑ऽवन्तः । स्या॒म । तम् । त्वा । भ॒ग । सर्वैः । इत् । जो॒-
ह॒वीति॑ । सः । नः । भ॒ग । पु॒रःऽए॒ता । भ॒व । इ॒ह ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भगः) भजनीयः (एव) (भगवान्) सक-
लैश्वर्यसम्पन्नः (अस्तु) (देवाः) विद्वांसः (तेन) (वयम्)
(भगवन्तः) सकलैश्वर्ययुक्ताः (स्याम) (तम्) (त्वा) त्वाम्
(भग) सर्वैश्वर्यप्रद (सर्वैः) संपूर्णः (इत्) एव (जोहवीति)
भृशं प्रशंसति (सः) (नः) अस्माकम् (भग) भजनीय व-
स्तुप्रद (पुरएता) यः पुर एति अग्रगामी भवति सः (भव)
(इह) अस्मिन् वर्तमाने समये ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे भग यो भवान् भगो भगवानस्तु तेनैव भग-
वता सह वयं देवा भगवन्तस्स्याम हे भग यस्सर्वो जनस्तं त्वा
जोहवीति स इह नोऽस्माकं पुरएताऽस्तु हे भग त्वमिदस्मदर्थं पु-
रएता भव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर यो भगवान् भवान् सर्वान्सर्वमैश्व-
र्यं ददाति तत्सहायेन सर्वे मनुष्याः धनाढ्या भवन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे [भग] सकल ऐश्वर्यके देने वाले जो आप [भगः] अत्यन्त
सेवा करने योग्य [भगवान्] सकलैश्वर्यसंपन्न [अस्तु] हो ओ [तेनैव] उन्हीं
भगवान् के साथ [वयम्] हम [देवाः] विद्वान् लोग [भगवन्तः] सकलैश्वर्य
युक्त [स्याम] हों हे सकलैश्वर्य देने वाले जो [सर्वैः] सर्व मनुष्य [तम्] उन
[त्वा] आप को [जोहवीति] निरन्तर प्रशंसाकरता है [सः] वह [इह] इस समय

में [नः] हमारे [पुरस्ता] आगे जाने वाला हो और हे [भग] सेवा करने योग्य वस्तु देने वाले आप [उत्] ही हमारे अर्थ आगे जाने वाले [भव] हूजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर जो सकलैश्वर्यवान् आप सब को सब ऐश्वर्य देते हैं उन के सहाय से सब मनुष्य धनाढ्य हों ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं प्राप्य किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे हो कर क्या पाकर क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

समं ध्वरायोषसो नमन्त दधिकावैव शुचये पदाय ।
अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा-
वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्त । दधिकावाऽइव ।
शुचये । पदाय । अर्वाचीनम् । वसुऽविदम् । भगम् । नः ।
रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सम्) (अध्वराय) हिंसारहिताय धर्म्याय व्यवहाराय (उपसः) प्रभातवेलायाः (नमन्त) नमन्ति (दधि-
कावैव) धारकान् क्रमतइव (शुचये) पवित्राय (पदाय) प्रा-
सव्याय (अर्वाचीनम्) इदानीन्तनं नूतनम् (वसुविदम्) यो
वसूनि विन्दति प्राप्नोति तम् (भगम्) सर्वैश्वर्ययुक्तम् (नः) अ-
स्मान् (रथमिव) रमणीयं यानमिव (अश्वाः) महान्तो वेग-
वन्तस्तुरङ्गा आशुगामिनो विद्युदादयो वा (वाजिनः) (आ)
(वहन्तु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—रथमिवाश्वा ये वाजिनो जनाः शुचयेऽध्वराय पदा-
योषसो दधिकावेव सन्नमन्त तेऽर्वाचीनं वसुविदं भगं न आ व-
हन्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा—ये मनुष्याः प्रातरुत्थाय वेगयुक्ताश्च-
वत्सद्यो गत्वाऽऽगत्वाऽऽलस्यं विहायैश्वर्यं प्राप्य नम्रा जायन्ते त एव
पवित्रं परमात्मानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(रथमिव, अश्वाः) रमणीय यान को महान् वेग वाले घोड़े वा
शीघ्र जाने वाले बिजुली आदि पदार्थ जैसे वैसे जो (वाजिनः) विशेष ज्ञानी जन
(शुचये) पवित्र (अध्वराय) हिंसा रहित धर्मयुक्त व्यवहार (पदाय) और
पाने योग्य पदार्थ के लिये (उपसः) प्रभात वेला की (दधिकावेव) धारणा करने
वालों को प्राप्त होते के समान (सन्नमन्त) अच्छे प्रकार नमते हैं वे (अर्वाचीनम्)
तत्काल प्रसिद्ध हुए नवीन (वसुविदम्) धनों को प्राप्त होते हुए (भगम्) सर्व
ऐश्वर्य युक्त जन को और (नः) हम लोगों को (आ, वहन्तु) सब ओर से उन्नति
को पहुंचावें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जो मनुष्य प्रातः काल उठ के
वेगयुक्त घोड़ों के समान शीघ्र जाकर आकर आलस्य छोड़ ऐश्वर्य को पाय नम्र होते
हैं वेही पवित्र परमात्मा को पा सकते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विदुष्यः स्त्रियः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विदुषी स्त्री क्या करें इस विषय को० ॥

**अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदा मुच्छ-
न्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ ८ ॥**

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । स-
दम् । उच्छन्तु । भद्राः । घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽ-
पीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अश्वावतीः) अश्वा महान्तः पदार्था विद्यन्ते
यासु ताः (गोमतीः) गावो धेनवः किरणा विद्यन्ते यासु ताः
(नः) अस्माकम् (उषसः) प्रभातवेला इव शोभमाना अत्र
वा छन्दसीत्युपधादीर्घः (वीरवतीः) वीरा विद्यन्ते यासु ताः (सदम्)
सीदन्ति यस्मिन् तम् (उच्छन्तु) सेवन्ताम् (भद्राः) कल्या-
णकर्यः (घृतम्) उदकम् (दुहानाः) प्रपूरयन्त्यः (विश्वतः)
सर्वतः (प्रपीताः) प्रकर्षेण पीता वर्धयिष्यः (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशिका विदुष्यस्त्रिय उषास इवा-
श्ववतीगोमतीवीरवतीर्भद्राः प्रपीता विश्वतो घृतं दुहानाः भवत्यो
नः सदमुच्छन्तु यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोपसस्तर्वान् निद्रास्थान् मृ-
तकल्पान् चेतयित्वा कर्मसु प्रवर्तयन्ति तथैव सत्यो विदुष्यस्त्रि-
यस्तर्वा स्त्रियोऽविद्यानिद्रास्था अध्यापनोपदेशाभ्यां चेतयित्वा सत्क-
र्मसु प्रेरयन्ति ॥ ७ ॥

अत्र मनुष्याणां दिनचर्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह संगतिर्वेद्या ॥

इत्येकचत्वारिंशत्तमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने और उपदेश करने वाली पण्डिता स्त्रियो तुम (उपासः) प्रभात वेला सी शोभती हुई (अश्रावतीः) जिन के समीप बड़े २ पदार्थ विद्यमान (गोमतीः) वा किरणें विद्यमान (वीरवतीः) वा वीर विद्यमान (भद्राः) जो कल्याण करने (प्रपीताः) उत्तमता से बढ़ाने और (विश्वतः) सब ओर से (घृतम्) जल को (दुहानाः) पूरा करती हुई आप (नः) हमारे (सदम्) स्थान को (उच्छ्रन्तु) सेवो वह (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जैसे प्रभात वेला सब निद्रा में ठहरे हुए मरे हुए जैसों को चैतन्य करा कर्मों में युक्त कराती हैं वैसे ही होती हुई विदुषी स्त्रियां सब अविद्यानिद्रास्थ स्त्रियों को पढ़ाने और उपदेश करने से अच्छे कामों में प्रवृत्त करावें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में मनुष्यों की दिनचर्या का प्रतिपादन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह इकतालीशवां सूक्त और आठवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ षडृचस्य सूक्तस्य १-६ वसिष्ठर्षिः । विश्वे देवा
 देवताः । १ । ३ निचृत्त्रिष्टुप् । ४ । ५ वि-
 राट् त्रिष्टुप् । २ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः
 स्वरः । ६ निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ पूर्णविद्या जनाः किं कुर्युरित्याह ॥

अब छः ऋचा वाले बयालीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में पूरी विद्या वाले जन क्या करें इस विषय को० ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभ-
 न्यस्य वेतु । प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त युज्याता-
 मद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभ-
 न्यस्य । वेतु । प्र । धेनवः । उदऽप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् ।
 अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (ब्रह्माणः) चतुर्वेदविदः (अङ्गिरसः)
 प्राणा इव सहिद्यासु व्याप्ताः (नक्षन्त) व्याप्नुवन्तु (प्र) (क्र-
 न्दनुः) आह्वाता (नभन्यस्य) नभस्यन्तरिक्षे पृथिव्यां सुखे वा
 भवस्य नभ इति साधारण नाम निधं० १ । ४ । (वेतु) व्या-
 प्रोतु प्राप्नोतु (प्र) (धेनवः) दुग्धदात्र्यो गाव इव वाचः (उ-
 दप्रुतः) उदकं प्राप्ता नद्य इव (नवन्त) स्तुवन्ति (युज्याता-
 म्) युक्तौ भवतः (अद्री) मेघविद्युतौ (अध्वरस्य) अहिंस-
 नीयस्य व्यवहारस्य (पेशः) सुरूपम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्माणोङ्गिरसो विद्वांसः यथा क्रन्दनुर्नभन्य-
स्याध्वरस्य पेशः प्र वेतूदप्रुत इव धेनवोऽध्वरस्य पेशो नवन्त यथा-
ऽद्री अध्वरस्य पेशो प्र युज्यातां तथा विद्यासु भवन्तः प्र नक्षन्त ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये चतुर्वेदविदो विद्वांसोऽहिंसा-
दिलक्षणस्य धर्मस्य स्वरूपं बोधयन्ति ते स्तुत्या भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्माणः) चारों वेदों के जानने वाले जनो (अङ्गिरसः)
प्राणी के समान विद्वान् जन जैसे (क्रन्दनुः) बुलाने वाला (नभन्यस्य) अन्तरिक्ष
पृथिवी वा सुप्त में उत्पन्न हुए (अध्वरस्य) न नष्ट करने योग्य व्यवहार के (पेशः)
सुन्दर रूप को (प्र, वेतु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो वा (उदप्रुतः) उदक जल को
प्राप्त हुई नदियों के समान (धेनवः) और दूध देने वाली गौओं के समान वाणी
अहिंसनीय व्यवहार के रूप की (नवन्त) स्तुति करती हैं और जैसे (अद्री) मेघ
और बिजुली अहिंसनीय व्यवहार के रूप को (प्रयुज्याताम्) प्रयुक्त हों आप लोग
वैसी विद्याओं में (प्र, नक्षन्त) व्याप्त होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो चारों वेद के जानने वाले,
विद्वान् जन, अहिंसादिलक्षण हैं जिस के ऐसे धर्म के स्वरूप का बोध कराते हैं वे स्तुति
करने योग्य होते हैं ॥ १ ॥

के विद्वांसः श्रेष्ठास्सन्तीत्याह ॥

कौन विद्वान् जन श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

सुगस्ते अग्ने सनवितो अध्वा युङ्क्ष्वासुते
हरितो रोहितश्च । ये वा सन्नन्नरुषा वीरवाहो
हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवितः । अध्वा । युङ्क्ष्व । सु-

ते । हरितः । रोहितः । च । ये । वा । सद्यन् । अरुषाः ।
वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सुगः) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन्सः (ते) तव
(अग्ने) पात्रक इव विद्याप्रकाशित (सनवित्तः) यः सनातने-
न वेगेन वित्तः लब्धः (अध्वा) मार्गः (युङ्क्ष्व) युक्तो भव
(सुते) उत्पन्नेऽस्मिन् जगति (हरितः) दिश इव हरित इति
दिङ्नाम निधं० १ । १२ (रोहितः) नद्य इव रोहित इति नदी-
नाम निधं० १ । १३ । (च) (ये) (वा) (सद्यन्) सद्यनि स्थाने
(अरुषाः) रक्तादिगुणविशिष्टाः (वीरवाहः) ये वीरान् वहन्ति
प्रापयन्ति ते (हुवे) प्रशंसैयम् (देवानाम्) विदुषाम् (जनि-
मानि) जन्मानि (सत्तः) निषण्णः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सुतेऽस्मिन् जगति ये हरितो रोहितश्चैव स-
दनरुषा वीरवाहो वा सन्ति तेषां देवानां जनिमानि सत्तोऽहं हुवे
तथा यस्ते सुगः सनवित्तोऽध्वाऽस्ति यमहं हुवे तं त्वं युङ्क्ष्व ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव विद्वांसः श्रेष्ठास्सन्ति ये
सनातनं वेदप्रतिपाद्यं धर्ममनुष्ठायानुष्ठापयन्ति तेषामेव विदुषां जन्म
सफलं भवति ये पूर्णा विद्याः प्राप्य धर्मात्मानो भूत्वा प्रीत्या सर्वान्
सुशिक्षयन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्याप्रकाशित (सुते) उत्पन्न हुए
इस जगत् में (ये) जो (हरितः) दिशाओं के समान (रोहितः, च) और नदियों के
समान (सद्यन्) स्थान में (अरुषाः) लालगुणयुक्त (वीरवाहः) वीरों को पहुँ-

चाने वाले हैं उन (देवानाम्) विद्वानों के (जनिमानि) जन्मों को (सत्तः) आ-
सत्त हुआ मैं (हुवे) प्रशंसा करता हूँ वैसे जो आप का (सुगः) अच्छे जाते हैं
जिस में वह (सनवित्तः) सनातन वेग से प्राप्त (अध्वा) मार्ग है जिस की कि
मैं प्रशंसा करूँ उस को आप (युङ्क्व) युक्त करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—वेही विद्वान् जन श्रेष्ठ हैं
जो सनातन वेद प्रतिपादित धर्म का अनुष्ठान करके कराने हैं उन्हीं विद्वानों का जन्म सफल
होता है जो पूर्ण विद्या को पाकर धर्मात्मा होकर प्रीति के साथ सब को अच्छी शि-
क्षा दिलाते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

**समुं वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होतां मन्द्रो
रिरिच उपाके । यजस्व सुपूर्वणीक देवाना यज्ञिया-
मरमंति ववृत्याः ॥ ३ ॥**

सम् । ऊं इति । वः । यज्ञम् । महयन् । नमोऽभिः ।
प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके । यजस्व । सु । पुरु-
अनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमंतिम् । ववृत्याः ॥३॥

पदार्थः—(सम्) (ऊ) (वः) युष्माकम् (यज्ञम्) विद्याप्रचार-
मयम् (महयन्) सत्कुर्वन्ति (नमोभिः) अन्नादिभिः (प्र)
(होता) दाता (मन्द्रः) आनन्दप्रदः (रिरिचे) अन्यायात्
पृथग्भव (उपाके) समीपे (यजस्व) सङ्गच्छस्व (सु) (पु-
र्वणीक) पुरुषयनीकानि सैन्यानि यस्य तत्संबुद्धौ (देवान्)
विदुषः (आ) (यज्ञियाम्) या यज्ञमर्हति ताम् (अरमंतिम्)
पूर्णां प्रज्ञाम् (ववृत्याः) प्रवर्त्तय ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे पुर्वणीक राजन् त्वं देवान् सुयजस्व यज्ञिया-
मरमतिमा ववृत्याः मन्द्रो होता सन्नुपाके प्र रिरिचे हे विद्वांसो ये
नमोभिर्वो यज्ञं सम्महयन् तानु यूयं सत्कुरुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः सत्कर्मानुष्ठानाख्यं यज्ञमनुतिष्ठन्ति
ते पुष्कलवीरसेनास्सन्तः सर्वेषामानन्दप्रदा भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (पुर्वणीक) बहुत सेनाओं वाले राजा आप (देवान्) वि-
द्वानों को (सुयजस्व) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ (यज्ञियाम्) जो यज्ञ के योग्य
होती उस (अरमतिम्) पूरी मति को (आ, ववृत्याः) प्रवृत्त कराओ (मन्द्रः)
आनन्द देने वा (होता) दान करने वाले होते हुए (उपाके) समीप में (प्र, रिरिचे)
अन्याय से अलग रहिये हे विद्वानो जो (नमोभिः) अन्नादिकों से (वः) तुम लोगों
के (यज्ञम्) विद्याप्रचारमय यज्ञ का (सम्महयन्) सम्मान करते हैं (उ) उन्हीं
का तुम सत्कार करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन सत्कर्मानुष्ठानयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं वे
पुष्कल वीर सेना वाले होते हुए सब को आनन्द देने वाले होते हैं ॥ ३ ॥

पुनरतिथिगृहस्थाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर अतिथि और गृहस्थ परस्पर क्या करें इस विषय को ॥

**यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथि-
राचिकेतत् । सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम् आ स
विशे दाति वार्यमित्यै ॥ ४ ॥**

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनशीः । अति-
थिः । आऽचिकेतत् । सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमे ।
आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इत्यै ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यदा) (वीरस्य) (रेवतः) बहुधनयुक्तस्य (दुरोणे) गृहे (स्योनशीः) यः सुखेन शेते सः (अतिथिः) सत्योपदेशकः (आचिकेतत्) समन्ताद्विजानाति (सुप्रीतः) सुष्ठु प्रसन्नः (अग्निः) पावक इव पवित्रतेजस्वी (सुधितः) सुष्ठु हितकारी (दमे) गृहे (आ) (सः) (विशे) प्रजायै (दाति) ददाति (वार्यम्) वरणीयं विज्ञानं (इयत्यै) सुखप्राप्तीच्छायै ॥ ४ ॥

अन्वयः—यदा स्योनशीरतिथी रेवतो वीरस्य दुरोणे आ चिकेतत्तदा सोऽग्निरिव सुधितः सुप्रीतो गृहस्थस्य दमे इयत्यै विशे वार्यमा दाति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यदा विद्वान्धार्मिक उपदेशकोऽतिथिर्युष्माकं गृहाण्यागच्छेत्तदा सम्यगेन सत्कुरुत हे-अतिथे यदा यत्र यत्र भवान् रमणं कुर्यात्तत्र सर्वेभ्यः सत्यमुपदिशेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यदा) जब (स्योनशीः) सुख से सोने वाला (अतिथिः) सत्य उपदेशक (रेवतः) बहुत धन वाले (वीरस्य) वीर के (दुरोणे) घर में (आचिकेतत्) सब ओर से जानता है तब (सः) वह (अग्निः) अग्नि के समान पवित्र (सुधितः) अच्छा हित करने वाला (सुप्रीतः) सुन्दर प्रसन्न गृहस्थ के (दमे) घर में (इयत्यै) सुखप्राप्ति की इच्छा के लिये (विशे) और प्रजासन्तान के लिये (वार्यम्) स्वीकार करने योग्य विज्ञान को (आ, दाति) सब ओर से देता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जब वि-

हान् धार्मिक उपदेश करने वाला अतिथि जन तुम्हारे घरों को आवेतव्य अच्छे प्रकार उसका सत्कार करो हे अतिथि जब जहां जहां आप रमण भ्रमण करें वहां वहां सब के लिये सत्य उपदेश करें ॥ ४ ॥

पुनस्ते गृहस्थातिथयः परस्परस्मै किं किं कुर्युरित्याह ॥

किर ये गृहस्था अतिथि परस्पर के लिये क्या क्या करें इस विषय को० ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे य-
शसं कृधि नः । आनक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता
मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्सु ।
इन्द्रे । यशसम् । कृधि । नः । आ । नक्ता । बर्हिः । सद-
ताम् । उपसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इमम्) (नः) आस्माकम् (अग्ने) पावक
इव विद्याप्रकाशितातिथे (अध्वरम्) उपदेशाख्यं यज्ञम् (जुष-
स्व) (मरुत्सु) मनुष्येषु (इन्द्रे) राजनि (यशसम्) कीर्तिम्
(कृधि) अन्न इत्यच इति दीर्घः (नः) आस्माकम् (आ) (नक्ता)
रात्रिम् (बर्हिः) उत्तमासनम् (सदताम्) आसीदेत् (उपसा)
दिनेन (उशन्ता) कामयमानौ (मित्रावरुणा) प्राणोदानाविव
स्त्रीपुरुषौ (यज) (इह) अस्मिन् जगति ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं मरुत्स्विन्द्रे न इममध्वरं सततं जु-
षस्व नोऽस्माकं यशसं कृधि नक्तोपासा बर्हिरासदतामिहोशन्ता मि-
त्रावरुणा त्वं यज ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदाऽतिथिरागच्छेत्तदा गृहस्था अर्घ्यपाद्यासनमधुपर्कप्रियवचनानादिभिः सत्कृत्य पृष्ट्वा सत्यासत्यनिर्णयं कुर्वन्त्वतिथिश्च प्रश्नान्समादधातु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्या से प्रकाशित अतिथि आप (मरुत्सु) मनुष्यों के (इन्द्रे) और राजा के निमित्त (नः) हम लोगों के (इमम्) इस (अध्वरम्) उपदेशरूपी यज्ञ को निरन्तर (जुषस्व) सेवो (नः) हमारी (यशसम्) कीर्ति की वृद्धि (कृधि) करो (नक्तोषमा) रात्रि को दिन के साथ (बर्हिः) तथा उत्तम आसन को (आसदताम्) स्वीकार करो स्थिर होओ और (इह) इस जगत् में (उशन्ता) कामना करते हुए (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान स्त्री पुरुषों को आप (यज) मिलो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जब अतिथि आवें तब गृहस्थ अर्घ्य पाद्य आसन मधुपर्क प्रिय वचन और अज्ञादि कों से उसका सत्कार कर और पूछ कर सत्य और असत्य का निर्णय करें और अतिथि भी प्रश्नों के समाधान दें ॥ ५ ॥

धनकामाः पुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

धन की कामना करने वाले क्या करें इस विषय को ॥

**एवाग्निं सहस्र्यं वसिष्ठो रायस्कासो विश्व-
प्स्यस्य स्तौत् । इषं रयिं पप्रथद्वाजंस्मे यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ १ ॥**

**एव । अग्निम् । सहस्र्यम् । वसिष्ठः । रायऽकासः । विश्व-
प्स्यस्य । स्तौत् । इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अ-
स्मेइति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ १ ॥**

पदार्थः—(एव) (अग्निम्) पावकम् (सहस्यम्) स
हसि भवम् (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुः (रायस्कामः) रायो ध-
नस्य काम इच्छा यस्य सः (विश्वप्स्यस्य) विश्वेषु समग्रेषु स्तु-
पु स्वरूपेषु भवस्य (स्तौत्) स्तौति (इषम्) अन्नादिकम् (र-
यिम्) श्रियम् (पप्रथत्) प्रथयति (वाजम्) विज्ञानमन्त्रं वा
(अस्मे) अस्माकम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो रायस्कामो वसिष्ठो विश्वप्स्यस्य सहस्यमग्निं
स्तौत् स एवास्मे इषं रयिं वाजं पप्रथत् हे अतिथयः यूयं स्वस्ति-
भिर्नोऽस्मान्सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—यस्य धनस्य कामना स्यात् स मनुष्योऽग्न्यादि
विद्यां गृह्णीयात् येऽतिथिसेवां कुर्वन्ति तानतिथयोऽधर्माचरणात्
पृथक्सदा रक्षन्तीति ॥ ६ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
संगतिर्विद्या ॥

इति द्विचत्वारिंशत्तमं सूक्तं नवमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (रायस्कामः) धन की कामना वाला (वसिष्ठः) अतीव
निवासकर्त्ता जन (विश्वप्स्यस्य) समग्र रूपों में और (सहस्यम्) बल में हुए (अ-
ग्निम्) अग्नि की (स्तौत्) स्तुति करता है (एव) वही (अस्मे) हमारी (इषम्)
अन्नादि सामग्री (रयिम्) लक्ष्मी (वाजम्) विज्ञान वा अन्न को (पप्रथत्) प्रसि-
द्ध करता है हे अतिथि जनो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लो-
गों की (सदा) सदैव (पात) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिस को धन की कामना हो वह मनुष्य अग्न्यादि विद्या को

ग्रहण करे जो अतिथियों की सेवा करते हैं उन को अतिथि लोग अधर्म के आचरण से सदा अलग रखते हैं ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बयालीसवां सूक्त और नवम वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । विश्वे देवा देवताः । १

निचृत्त्रिष्टुप् । ४ त्रिष्टुप् । ३ विराट्त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतःस्वरः २ । ५ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरतिथिगृहस्थाः परस्परस्मै किं किं प्रदद्युरित्याह ॥

अत्र पाञ्च ऋचा वाले तेतालीशवें सूक्त का आरंभ है उस के प्रथम मन्त्र में फिर अतिथि और गृहस्थ एक दूसरे के लिये क्या क्या देवें इस विषय को ० ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः
पृथिवी इषध्वै । येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा वि-
ष्वङ्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवयन्तः । अर्चन् । धावा । नमः । अभिः ।
पृथिवी इति । इषध्वै । येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि ।
विप्राः । विष्वक् । विद्यन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मान् (यज्ञेषु) विद्याप्रचारा-
दिव्यवहारेषु (देवयन्तः) कामयमानाः (अर्चन्) अर्चन्ति
सत्कुर्वन्ति (धावा) सूर्यम् (नमोभिः) अन्नादिभिः (पृथिवी)
भूमिम् (इषध्वै) एष्टुं ज्ञातुम् (येषाम्) (ब्रह्माणि) धना-
न्यन्नानि वा (असमानि) अन्येषां धनैस्तुल्यान्यधिकानीति यावत्
(विप्राः) मेधाविनः (विष्वक्) विषु व्याप्तं अञ्चतीति (वि,
यन्ति) व्याप्नुवन्ति (वनिनः) वनसंवन्धो विद्यते येषां ते (न)
इव (शाखाः) याः रवेऽन्तरिक्षे शेरते ताः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विप्राः ! येषामसमानि ब्रह्माणि वनिनः शाखा न विष्वग्वि यन्ति ये नमोभिरिषध्यै द्यावापृथिवी यज्ञेषु देवयन्तो वो युष्मान् प्रार्चस्तान् भवन्तोऽपि सत्कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—हे अतिथयो विद्वांसो यथा गृहस्था अन्नादिभिर्युष्मान्सत्कुर्युस्तथा यूयं विज्ञानदानेन गृहस्थान् सततं प्रीणन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (विप्राः) बुद्धिमानो (येषाम्) जिन को (असमानि) औरों के धनों से न समान किन्तु अधिक (ब्रह्माणि) धन वा अन्न (वनिनः) वन संबन्ध रखने और (शाखाः) अन्तरिक्ष में सोनेवाली शाखाओं के (न) समान (विष्वक्) अनुकूल व्याप्ति जैसे हो वैसे (वि, यन्ति) व्याप्त होते हैं वा जो (नमोभिः) अन्नादिकों से (इषध्यै) इच्छा करने वा जानने को (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि की (यज्ञेषु) विद्याप्रचारादिव्यवहारों में (देवयन्तः) कामना करते हुए (वः) तुम लोगों का (प्रार्चन्) अच्छा सत्कार करते हैं उनका तुम भी सत्कार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे अतिथि विद्वानो ! जैसे गृहस्थ जन अन्नादि पदार्थों के साथ आप का सत्कार करें वैसे तुम विज्ञान दान से गृहस्थों को निरन्तर प्रसन्न करो ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को० ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो
घृताचीः । स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूध्वा शोचीषि
देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वः । न । सप्तिः । उत । यच्छध्वम् ।

सऽमनसः । घृताचीः । स्तृणीत । बर्हिः । अध्वराय । साधु ।
ऊर्ध्व । शोचीषि । देवऽयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

पदार्थः— (प्र) प्रकर्षे (यज्ञः) विज्ञानमयः सगन्तुमर्हः
(एतु) प्राप्नोतु (हेत्वः) प्रवृद्धो वेगवान् (न) इव (सतिः)
(अश्वः) (उत्) (यच्छध्वम्) उद्यमिनः कुरुत (समनसः)
सज्ञानाः समानमनसः (घृताचीः) या घृतमुदकमञ्चन्ति ता
रात्रीः घृताचीति रात्रिनाम निधं० १ । ७ । (स्तृणीत) आच्छा-
दयत (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (अध्वराय) अर्हिसामयाय यज्ञाय
(साधु) समीचीनतया (ऊर्ध्व) ऊर्ध्वं गन्तृणि (शोचीषि)
तेजांसि (देवयूनि) देवान् दिव्यान् गुणान् कुर्वन्ति (अस्थुः)
तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे समनसो विद्वांसो यान् युष्मान् यज्ञ एतु ते यूयं
हेत्वस्सतिर्न सर्वान् प्रोद्यच्छध्वं यस्योर्ध्वा देवयूनि शोचीष्यस्थु-
स्तस्मादध्वराय यूयं घृताचीर्वर्हिश्च साधु स्तृणीत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे गृहस्थाः येन वायूदकौषधयः पवि-
त्रा जायन्ते तं यज्ञं सततमनुतिष्ठन्तु यज्ञधूमेनान्तरिक्षमाच्छादयत
हे अतिथयो यूयं सर्वान्मनुष्यान् सारथिरश्वानिव धर्मकृत्येषूद्यमिनः
कृत्वैषामालस्यं दूरीकुरुत यदेतान् सकला श्रीः प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (समनसः) समान ज्ञान वा समान मन वाले विद्वानो जिन आप
लोगों को (यज्ञः) विज्ञानमय संग करने योग्य व्यवहार (एतु) प्राप्त हो वे आप
लोग (हेत्वः) अच्छे बड़े हुए वेगवान् (सतिः) घोड़ा के (न) समान सब को

(प्रोद्यच्छ्रद्धम्) अतीव उद्यमी करो जिस के (ऊर्ध्वा) ऊपर जाने वाले (देवयूनि) दिव्य उत्तम गुणों को करते हुए (शोचींषि) तेज (अस्थुः) स्थिर होते हैं उस से (अ-ध्वराय) अहिंसामय यज्ञ के लिये आप (धृताचीः) रात्रियों और (वहिः) अन्तरिक्ष को (साधु) समीचीनता से (स्तृणीत) आच्छादित करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे गृहस्थो जिस से वायु जल और ओषधि पवित्र होती हैं उस यज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करो । यज्ञ धूम से अन्तरिक्ष को ढांपो हे अतिथियो तुम सब मनुष्यों को सारथि, घोड़ों को जैसे वैसे धर्म कामों में उद्यमी कर इन का आलस्य दूर करो जिस से इन को समस्त लक्ष्मी प्राप्त हो ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

**आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासौ
बर्हिषः सदन्तु । आ विश्वाचीं विदथ्यामनक्तुमे
मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥**

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विभृत्राः । सानौ । देवा-
सः । बर्हिषः । सदन्तु । आ । विश्वाचीं । विदथ्याम् । अनक्तु ।
अग्ने । मा । नः । देवताता । मृधः । कुरिति कः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) (पुत्रासः) पुत्राः (न) इव (मात-
रम्) (विभृत्राः) विशेषेण पोषकाः (सानौ) ऊर्ध्वे देशे (दे-
वासः) विद्वांसः (बर्हिषः) प्रवृद्धाः (सदन्तु) आसीदन्तु (आ)
(विश्वाची) या विश्वमञ्चति (विदथ्याम्) विदथेपु गृहेपु साध्वीं
नीतिम् (अनक्तु) कामयताम् (अग्ने) विहन् (मा) (नः)
अस्माकम् (देवताता) दिव्यगुणप्रापके यज्ञे (मृधः) हिंस्रान्

(कः) कुर्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा विश्वाची विदध्यामानक्तु तदुप-
देशेन त्वं नो देवताता मृधो मा कः ये देवासो सानौ विभृत्राः पु-
त्रासो मातरन् बर्हिषः आ सदन्तु तौस्त्वं कामयस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—सैवं मातोत्तमा या ब्रह्मचर्येण विदुषी
भूत्वा सन्तानान् सुशिक्ष्य विद्ययैषामुन्नतिं कुर्यात् स एव पिता श्रे-
ष्ठोऽस्ति यो हिंसादिदोषरहितान्संतानान् कुर्यात् त एव विद्वांसः
प्रशस्ताः सन्ति येऽन्यान् मनुष्यान् मातृवत् पालयन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जैसे (विश्वाची) विश्व को प्राप्त होने वाली
(विदध्याम्) घरों में नीति को (आ, अनक्तु) सब ओर से चाहे उस के उपदेश
से आप (नः) हमारे (देवताता) दिव्य गुणों की प्राप्ति कराने वाले यज्ञ में (मृधः)
हिंसकों को (मा, कः) मत करें जो (देवासः) विद्वान् जन (सानौ) ऊपरले
देश स्थान में (विभृत्राः) विशेष कर पुष्टि करने वाले (पुत्रासः) पुत्र जैसे (मा-
तरम्) माता को (न) वैसे (बर्हिषः) उत्तम वृद्ध जन (आ, सदन्तु) स्थिर
हों उन की आप कामना करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—वही माता उत्तम है जो ब्रह्म-
चर्य से विदुषी होकर सन्तानों को अच्छी शिक्षा देकर विद्या से इनकी उन्नति करे
वही पिता श्रेष्ठ है जो अहिंसादि दोष रहित सन्तान करे वही विद्वान् प्रशंसा पाये हैं
जो और मनुष्यों को मा के समान पालते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

ते सीपयन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः
सुदुघा दुहानाः । ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा

गन्त॒न॒ सम॑नसो॒ यति॒ ष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सी॒ष॒य॒न्त॒ । जोष॑म् । आ । यज॑त्राः । ऋ॒तस्य॑ ।
धा॒राः । सु॒दु॒घाः । दुहा॑नाः । ज्ये॑ष्ठम् । वः । अ॒द्य । महः॑ ।
आ । वसू॑नाम् । आ । ग॒न्त॒न॒ । स॒म॑नसः । यति॑ । स्थ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) (सीषयन्त) शपथान् कुरुत (जोषम्)
पूर्णम् (आ) (यजत्रा) संगन्तारः (ऋतस्य) सत्यस्य (धा-
राः) वाचः (सुदुघाः) कामानां पूरयित्रीः (दुहानाः) पूर्णशि-
क्षाविद्याः (ज्येष्ठम्) (वः) युष्मान् (अद्य) (महः) महत् (आ)
(वसूनाम्) धनानाम् (आ) (गन्तन) प्राप्नुत (समनसः) समान-
विज्ञानाः (यति) प्रयतन्ते यस्मिन् तस्मिन् (स्थ) भवत ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये यजत्रा जोषमासीषयन्त ते समनस ऋतस्य सु
दुघा दुहाना धारा आ गन्तन यत्यास्थ हे धार्मिका वो युष्मान्
वसूनां महो ज्येष्ठमद्य प्राप्नोतु ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये सत्यवादिनः सत्यकर्तारः सत्यमन्तारो भवन्ति
ते पूर्णकामा भूत्वा सर्वान्मनुष्यान् विदुषः कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (यजत्राः) संगकरने वाले (जोषम्) पूरी (आसीषय-
न्त) शौंकरें (ते) वे (समनसः) एकसे विज्ञान वाले जन (ऋतस्य) सत्य की
(सुदुघाः) कामनाओं की पूरी करने वाली (दुहानाः) पूर्ण शिक्षा विद्या युक्त (धाराः)
वाणियों को (आ, गन्तन) प्राप्त हों और (यति) जिसमें यत्न करते हैं उस व्यवहार
में (आ, स्थ) स्थिर हों हे धार्मिक सज्जनो (वः) तुम लोगों को (वसूनाम्) धनों
का (महः) महान् (ज्येष्ठम्) प्रशंसित भाग (अद्य) आज प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थः— जो सत्य कहने, सत्य करने और सत्य मानने वाले होते हैं वे पूर्णकाम होकर सब मनुष्यों को विद्वान् कर सकते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने वि॒क्ष्वा द॑शस्य॒ त्वया॑ व॒यं स॒-
ह॒साव॒न्नास्काः॑ । रा॒या यु॒जा स॒ध॒मादो॑ अ॒रि॒ष्टा
यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ५ ॥ १० ॥**

ए॒व । नः॑ । अ॒ग्ने । वि॒क्षु । आ । द॒शस्य॑ । त्वया॑ । व॒-
यम् । स॒ह॒सा॒व॒न् । आ॒स्काः । रा॒या । यु॒जा । स॒ध॒मादः॑ ।
अ॒रि॒ष्टाः । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः॑ ॥ ५ ॥ १० ॥

पदार्थः—(एव) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्वन् (विक्षु) प्रजासु (आ) (दशस्य) देहि (त्वया) सह (वयम्) (सहसावन्) बहुबलयुक्त (आस्काः) समन्तादाहूताः (राया) धनेन (युजा) युक्तेन (सधमादः) समानस्थानाः (अरिष्टाः) अहिंसिताः (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सहसावन्मित्रे ! त्वं विक्षु नो धनं दशस्य यतस्त्वया सह युजा वयं राया सधमाद आस्का अरिष्टास्स्याम यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात तानेव वयमपि रक्षेमहि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ! यूयमस्मान् विद्याः प्रदत्त येन वयं प्र-

जासूतमानि धनादीनि प्राप्य युष्मान् सततं रक्षेम ॥ ५ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इति त्रिचत्वारिंशत्तमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे [सहसावन्] बहुबलयुक्त [अग्ने] विद्वान् आप [विंक्षु] प्रजाजनों में [नः] हम लोगों को धन [दशस्य] देओ जिस से [त्वया] तुम्हारे साथ [युजा] युक्त [वयम्] हम लोग [राया] धन से [सधमादः] तुल्य स्थान वाले [आस्क्राः] सब ओर से बुलाये और [अरिष्ठाः] अविनष्ट हों [यूयम्] तुम [स्वस्तिभिः] सुखों से [नः] हम लोगों की [सदा] सर्वदा [पात] रक्षा करो [एव] उन्हीं की हम लोग भी रक्षा करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! तुम हम को विद्या देओ जिस से हम लोग प्रजाजनों में उत्तम धन आदि पाकर तुम्हारी सदैव रक्षा करें ॥ ५ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुण और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह त्रयालीशवां सूक्त और दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्य सूक्तस्य षतिष्ठर्षिः । लिङ्गोक्ता देवताः । १
 निचृज्जगती छन्दः । निषादः । स्वरः । २ । ३ । निचृ-
 त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ४ । ५ । पङ्क्तिश्छ-
 न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः सृष्टिविद्यया सुखं वर्धनीयमित्याह ॥

अब चवालीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को सृष्टि विद्या से सुख बढ़ाना चाहिये इस विषय को ॥

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भग-
 मूतये हुवे । इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्माणस्पतिमादि-
 त्यान्धावापृथिवी अप स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् ।
 समऽइद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूष-
 णम् । ब्रह्मणः । पतिम् । आदित्यान् । धावापृथिवी इति ।
 अपः । स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

पदार्थः—(दधिक्राम्) यो धारकान् क्रामति (वः) यु-
 प्मान् (प्रथमम्) आदिमम् (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (उष-
 सम्) प्रभातवेलाम् (अग्निम्) पावकम् (समिद्धम्) प्रदी-
 तम्) (भगम्) ऐश्वर्यम् (ऊतये) धनाढ्याय (हुवे) आ-
 ददे (इन्द्रम्) विद्युतम् (विष्णुम्) व्यापकं वायुम् (पूषणम्)
 पुष्टिकरमोषधिगणम् (ब्रह्माणस्पतिम्) ब्रह्माण्डस्य स्वामिनं

परमात्मानम् (आदित्यान्) सर्वान्मासान् (द्यावापृथिवी) सूर्य-
भूमी (अपः) जलम् (स्वः) सुखम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! यथोतयेऽहं वः प्रथमं दधिक्रामश्विनोपसं
समिद्धमग्निं भगमिन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यां द्यावापृ-
थिवी अपः स्वश्च हुवे तथा मदर्थं यूयमप्येतद्दिद्यामादत्त ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथा विद्वांस आ-
दितः भूम्यादिविद्यां संगृह्य कार्यसिद्धिं कुर्वन्ति तथा यूयमपि कु-
रुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (उतये) धनादिके लिये मैं (वः) तुम लोगों
को और (प्रथमम्) पहिले (दधिक्राम्) जो धारण करने वालों को क्रम से प्राप्त होता
उसे (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा (उपसम्) प्रभातवेला (समिद्धम्) प्रदीप्त
(अग्निम्) अग्नि (भगम्) ऐश्वर्य्य (इन्द्रम्) विजुली (विष्णुम्) व्यापक वायु
(पूषणम्) पुष्टि करने वाले ओषधिगण (ब्रह्मणस्पतिम्) ब्रह्माण्ड के स्वामी
(आदित्यान्) सन महीने (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (अपः) जल और
(स्वः) सुख को (हुवे) ग्रहण करता हूं वैसे ही मेरे लिये इस विद्या को आपसी
ग्रहण करें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है०—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन
प्रथम से भूमि आदि की विद्या का संग्रह करके कार्य सिद्धि करते हैं वैसे तुम भी
करो ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुप

प्रयन्तः । इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रां
सुहवां हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उदी-
राणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः । इळाम् । देवीम् । बर्हिषि ।
सादयन्तः । अश्विना । विप्रा । सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

पदार्थः— (दधिक्राम्) पृथिव्यादिधारकाणां क्रमितारम्
(उ) (नमसा) अन्नाद्येन सत्कारेण वा (बोधयन्तः) (उदी-
राणाः) उत्कृष्टं ज्ञानं प्राप्ताः (यज्ञम्) संगतिकरणारूपम् (य-
ज्ञम्) (उप, प्रयन्तः) प्रयत्नेनोपायं कुर्वन्तः (इळाम्) प्रशंस-
नीयां वाचम् (देवीम्) दिव्यगुणकर्मस्वभावाम् (बर्हिषि)
वृद्धिकरे व्यवहारे (सादयन्तः) (अश्विना) अध्यापकोपदे-
शकौ (विप्रा) मेधाविनौ विपश्चितौ (सुहवा) शोभनानि ह-
वान्याह्वानानि ययोस्तौ (हुवेम) प्रशंसेम ॥ २ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा नमसा दधिकां बोधयन्त उदीरा-
णा यज्ञमुप प्रयन्त उ देवीमिळां बर्हिषि सादयन्तो वयं सुहवाऽ-
श्विना विप्रा हुवेम तथैतौ यूयमप्याह्वयत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव विद्वांसो जगद्धितैषिण-
स्सन्ति ये सर्वत्र विद्याः प्रसारयन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (नमसा) अन्नादि से वा सत्कार से (दधि-
क्राम्) पृथिवी आदि के धारण करने वालों को (बोधयन्तः) बोध दिलाते हुए

(उदीराणाः) उत्कृष्ट ज्ञान को प्राप्त (यज्ञम्) यज्ञका (उपप्रयन्तः) प्रयत्न करते (उ) और (देवीम्) दिव्य गुण कर्म स्वभाव वाली (इळाम्) प्रशंसनीय वाणी को (बर्हिषि) वृद्धि करने वाले व्यवहार में (सादयन्तः) स्थिर कराते हुए हम लोग (सुहवा) शुभ बुलाने जिन के उन (अश्विना) पढ़ाने और उपदेश करने वाले (विप्रा) बुद्धिमान् पण्डितों की (हुवेम) प्रशंसा करें वैसे उनकी तुम भी प्रशंसा करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—वे ही विद्वान् जन जगत् के हितैषी होते हैं जो सब जगह विद्या फैलाते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

**दधिकावाणं बुबुधानो अग्निमुपं ब्रुव उपसं
सूर्यं गाम् । ब्रध्नं मांश्चतोर्वरुणस्य वभ्रुं ते विश्वा-
स्मद्वुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥**

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उपं । ब्रुवे । उप-
सम् । सूर्यम् । गाम् । ब्रध्नम् । मंश्चतोः । वरुणस्य । वभ्रु-
म् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(दधिकावाणम्) धारकाणां घानानां क्रामयितारं गमयितारम् (बुबुधानः) विजानन् (अग्निम्) वह्निम् (उप) (ब्रुवे) उपदिशामि (उपसम्) प्रभातवेलाम् (सूर्यम्) सूर्यलोकम् (गाम्) भूमिम् (ब्रध्नम्) महान्तम् (मंश्चतोः) मन्यमानान् विदुषो याचमानस्य (वरुणस्य) प्रेष्ठस्य (वभ्रुम्)

धारकं पोषकं वा (ते) (विश्वा) विश्वानि सर्वाणि (अस्मत्)
अस्माकं सकाशात् (दुरिता) दुरितानि दुष्टाचरणानि (यावयन्तु)
दूरीकुर्वन्तु अत्र संहितायोमित्याद्यचो दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! दधिकावाणमग्निमुषसं ब्रध्नं सूर्यं
गां मंश्चतोर्वरुणस्य वभ्रुं च यान्युष्मान्प्रत्युप ब्रुवे ते भवन्तोऽस्म-
त्तद्दिश्वा दुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽसा विद्वांसस्सर्वेभ्यो विद्याऽ
भयदाने कृत्वा पापाचरणात्पृथक् कुर्वन्ति तथा सर्वे विद्वांसः कु-
र्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः— हे विद्वानो (दधिकावाणम्) धारण करने वाले यानों को च-
लाने वाले (अग्निम्) आग (उपसम्) प्रभातवेला (ब्रध्नम्) महान् (सूर्यम्)
सूर्यलोक (गाम्) भूमिको (मंश्चतोः) मानते हुए विद्वानों को मांगने वाले (वरु-
णस्य) श्रेष्ठ जनके (वभ्रुम्) धारण वा पोषण करने वाले को तथा जिनको आप
के प्रति (उपब्रुवे) उपदेश करता हूँ (ते) वे आपलोग (अस्मत्) हम से (विश्वा)
सब (दुरिता) दुष्ट आचरणों को (यावयन्तु) दूर करें ॥ ३ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जैसे आस विद्वान् सब
के लिये विद्या और अभयदान देकर पाप के आचरण से उन्हें अलग करते हैं वैसे
सब विद्वान् करें ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वान् किं विज्ञाय किं कुर्यादित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या जान कर क्या करें इस विषय को ० ॥

दधिकावा प्रथमो वाज्यर्वाग्ने रथानां भवति
प्रजानन् । संविदान उपसा सूर्येणादित्येभिर्वसु-
भिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽकावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्रे । रथानाम् ।
भवति । प्रजानन् । समऽविदानः । उपसा । सूर्येण । आदि-
त्येभिः । वसुभिः । अङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(दधिकावा) धारकाणां गमयिता (प्रथमः)
आदिमः साधकः (वाजी) वेगवान् (अर्वा) प्राप्तप्रेरणः (अग्रे)
पुरस्सरम् (रथानाम्) रमणीयानां यानानाम् (भवति) (प्रजा-
नन्) प्रकर्षेण जानन् (संविदानः) सम्यग्विज्ञानं कुर्वन् (उ-
पसा) प्रातर्वेलया (सूर्येण) सवित्रा (आदित्येभिः) संवत्सरस्य
मासैः (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (अङ्गिरोभिः) वायुभिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो दधिकावा प्रथमो वाज्यर्वाग्निरुपसा सूर्येणादि-
त्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिस्सहितस्तन् रथानामग्रे वोढा भवति तं प्रजा-
नन्संविदानस्तन् विद्वान् सम्प्रयुञ्जीत ॥ ४ ॥

भावार्थः—येऽग्निविद्यां जानन्ति ते यानानां सद्यो गमयितारो
भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (दधिकावा) धारण करने वालों को पहुंचाने और (प्रथ-
मः) प्रथम सिद्ध करने वाला (वाजी) वेगवान् (अर्वा) प्रेरणा को प्राप्त अग्नि
(उपसा) प्रातःकाल की वेला (सूर्येण) सूर्य लोक (आदित्येभिः) संवत्सर
सहीनों (वसुभिः) पृथिवी आदि लोकों और (अङ्गिरोभिः) पवनों के सहित
हुआ (रथानाम्) रमणीय यानों के (अग्रे) आगे बहाने वाला (भवति) होता
है उसको (प्रजानन्) उत्तमता से जानता और (संविदानः) अच्छे प्रकार उस का
विज्ञान करता हुआ विद्वान् जन अच्छा प्रयोग करे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो अग्निविद्या को जानते हैं वे रथों के शीघ्र चलाने वाले होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

आ नो दधिकाः पथ्यामनक्तवृतस्य पन्थामन्वे-
तवा उं । शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु
विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पथ्याम् । अनक्तु । ऋतस्य । पन्थाम् ।
अनुऽएतवै । उं इति । शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धः । अग्निः ।
शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) (दधिकाः) अश्व इव धार-
कान् कामयिता गमयिता (पथ्याम्) पथि साध्वी गतिम् (अ-
नक्तु) कामयताम् (ऋतस्य) सत्यस्योदकस्य वा (पन्थाम्)
पन्थानम् (अन्वेतवै) अन्वेतुमनुगन्तुम् (उं) (शृणोतु)
(नः) अस्माकम् (दैव्यम्) देवैर्विद्वद्भिर्निष्पादितम् (शर्धः)
शरीरात्मवलम् (अग्निः) विद्युदिव (शृण्वन्तु) (विश्वे) सर्वे
(महिषाः) महान्तः (अमूराः) अमूढाः विद्वांसः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! भवान् दधिकाः पथ्यामिव नोऽस्मानृ-
तस्य पन्थामन्वेतवा आ अनक्तू अग्निरिव सद्यो गच्छतु नो दैव्यं
शर्धः शृणोतु महिषा विश्वेऽमूराः विद्वांसो नो दैव्यं वचः शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथा परीक्षको न्या-
येशो राजा वा सर्वेषां वचांसि श्रुत्वा सत्याऽसत्ये निश्चिनोति अ-
ग्न्यादिप्रयोगेण पन्थानं सद्यो गच्छति तथैव यूयं विद्वद्भ्यः श्रुत्वा
धर्म्येण मार्गेण व्यवहृत्य मौढ्यं त्यजत त्याजयत ॥ ५ ॥

अत्राग्न्यश्वादिगुणरुत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह संगतिर्वेद्या ॥

इति चतुश्चत्वारिंशत्तमं सूक्तमेकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप (दक्षिणाः) घोड़े के समान धारण करनेवालों
को चलानेवाले (पथ्याम्) मार्ग में सिद्धि करनेवाली गति के समान (नः) हम
लोगों के (ऋतस्य) सत्य वा जल (पन्थानम्) मार्ग के (अन्वेतवै) पीछे जाने
को (आ, अनक्तु) कामना करें (उ) और (अग्निः) विजुली के समान शीघ्र
जावे और (नः) हमारे (दैव्यम्) विद्वानों ने उत्पन्न किये (शर्वः) शरीर
और आत्मा के बल को (शृणोतु) सुने (महिषाः) महान् (विश्वे) सब (अ-
मूराः) अमूढ अर्थात् विज्ञानवान् जन हमारे विद्वानों ने सिद्ध किये हुए वचन को
(शृण्वन्तु) सुनें ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे परीक्षक न्यायाधीश वा राजा सब के वचनों
को सुनके सत्य और असत्य का निश्चय करता और अग्नि आदि का प्रयोग कर
शीघ्र मार्ग को जाता है वैसेही तुम लोग विद्वानों से सुन कर धर्मयुक्त मार्ग से अपना
व्यवहार कर मूढ़ता छोड़ो और छुड़ाओ ॥ ५ ॥

इस सूक्त में अग्निरूपी घोड़ों के गुण और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौवालीशवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य पञ्चचत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः ।

सविता देवता । २ त्रिष्टुप् । ३ । ४ निचृत्विष्टुप् । १

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनर्विद्वांसः किंवत् किं कुर्युरित्याह ॥

अब पैतालीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में फिर विद्वान् जन
किस के तुल्य क्या करें इस विषय को० ॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वह्मानो अश्वैः । हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेश-
यञ्च प्र सुवञ्च भूमं ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुरत्नः । अन्तरिक्षप्राः ।
वह्मानः । अश्वैः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।
निवेशयम् । च । प्रसुवन् । च । भूमं ॥ १ ॥

पदार्थः— (आ) समन्तात् (देवः) दाता दिव्यगुणः
(यातु) आगच्छतु (सविता) सकलैश्वर्यप्रदः (सुरत्नः)
शोभनं रत्नं रमणीयं धनं यस्मादस्य वा (अन्तरिक्षप्राः) योऽन्त-
रिक्षं प्राप्तिं व्याप्नोति (वह्मानः) प्राप्नुवन् प्रापयन् (अश्वैः)
किरणैरिव महद्भिरग्निजलादिभिः (हस्ते) करे (दधानः)
धरन् (नर्या) नृभ्यो हितानि (पुरूणि) वहूनि (निवेशयन्)
प्रवेशयन् (च) (प्रसुवन्) प्रसुवन्ति यस्मिन् तदैश्वर्यम् (च)
(भूमं) भवेम ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! सुरत्नस्सविता देवोऽन्तरिक्षप्रा अश्वै-

भूगोलान् वहमानः पुरुषि नर्या दधानो निवेशयन् प्रसुवं याति
तथा सर्वमेतत्प्रापयंश्चैश्वर्यं हस्ते दधानो विद्वानायातु तेन सह वय-
ञ्चेदशा भूम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवच्छुभगुणक-
र्मप्रकाशिता मनुष्यादिहितं कुर्वन्ति ते वच्चैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सुरत्नः) जिस के वा जिस से सुन्दर रमणीय धन
होता (सविता) जो सकलैश्वर्य देने वाला (देवः) दाता दिव्य गुणवान् (अ-
न्तरिक्षप्राः) अन्तरिक्ष को व्याप्त होता (अश्वैः) किरणों के समान महान् अग्नि
जल आदिकों से भूगोलों को (वहमानः) पहुंचता वा पहुंचाता (पुरुषि) बहुत
(नर्या) मनुष्यों के लिये हितों को (दधानः) धारण करता और (निवेशयन्)
प्रवेश करता हुआ (प्रसुवम्) जिस में नाना रूप उत्पन्न होते हैं उस ऐश्वर्य को
प्राप्त होता है वैसे इस से प्राप्त कराता हुआ (च) और ऐश्वर्य को (हस्ते) हाथ में धारण
करता हुआ विद्वान् (आ, यातु) आवे उस के साथ हम लोग (च) भी वैसे ही
(भूम) हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—जो मनुष्य सूर्य के तुल्य
शुभ गुण और कर्मों से प्रकाशित, मनुष्यादि प्राणियों का हित करते हैं वे बहुत ऐ-
श्वर्य पाते हैं ॥ १ ॥

पुना राजादिजनः कीदृशः स्यादित्याह ॥

किं राजादि जन कैसा हो इस विषय को० ॥

उदस्य बाहू शिथिशा बृहन्ता हिरण्यां दिवो
अन्तां अनष्टाम् । नूनं सो अस्य महिमापनिष्ठ
सूरश्चिदस्मा अन्तु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया ।
दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् । नूनम् । सः । अस्य । महिमा ।
पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(उत्) (अस्य) पूर्णवियस्य (बाहू) भुजौ
(शिथिरा) शिथिलौ दृढौ (बृहन्ता) महान्तौ (हिरण्यया)
हिरण्यया भूषणयुक्तौ (दिवः) प्रकाशस्य (अन्तान्) समीप-
स्थान् (अनष्टाम्) प्रसिद्धाम् (नूनम्) निश्चयः (सः) (अस्य)
(महिमा) महती प्रशंसा (पनिष्ट) पन्यते स्तूयते (सूरः)
सूर्यः (चित्) इव (अस्मै) (अनु) (दात्) (अप, स्याम्)
आत्मनः कर्मेच्छाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यः सूरश्चिदिवास्मा अपस्यामनु दात् य-
स्यास्य स महिमाऽस्माभिर्नूनं पनिष्ट यस्यास्य दिवोऽन्तान् हिरण्यया
बृहन्ता शिथिरा बाहू उदनष्टां स एवाऽस्माभिः प्रशंसनीयोऽस्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—अतोपमा०—हे मनुष्याः ! यस्य सूर्यवन्महिमा प्रतापः
सर्वबलयुक्तौ बाहू वर्तेते स एवास्य राष्ट्रस्य मध्ये महीयते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (सूरः) सूर्य के (चित्) समान (अस्मै) इस
विद्वान् के लिये (अप, स्याम्) अपने को कर्म की इच्छा (अनुदात्) अनुकूल दे
गित (अस्य) इस की (सः) वह (महिमा) अत्यन्त प्रशंसा हम लोगों से (नू-
नम्) निश्चय (पनिष्ट) स्तुति किई जाती है जिस (अस्य) इस (दिवः) प्र-
कार के (अन्तान्) समीपस्थ पदार्थ वा (हिरण्यया) हिरण्य आदि आभूषण
युक्त (बृहन्ता) महान् (शिथिरा) शिथिल दृढ़ (बाहू) भुजा (उदनष्टाम्) उ-
त्तमता से प्रसिद्ध होती वही हम लोगों को प्रशंसा करने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जिस का सूर्य के समान महिमा प्रताप सर्व बल युक्त बाहू वर्तमान हैं वही इस राज्य के बीच पूजित होता है ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

स घां नो देवः सविता सहावा साविषत्सुप-
तिर्वसूनि । विश्रयमाणो अमतिमरूचीं मर्तभो-
जंनमधं रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घा । नः । देवः । सविता । सहावा । आ । साविषत् ।
वसुपतिः । वसूनि । विश्रयमाणः । अमतिम् । उरूचीम् ।
मर्तभोजनम् । अध । रासते । नः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (घा) एव अत ऋचि तुनुधेति दीर्घः
(नः) अस्मान् (देवः) कमनीयः (सविता) ऐश्वर्यवान् सू-
र्यवत्प्रकाशमानः (सहावा) यः सहैव वनति संभजति (आ)
समन्तीति (साविषत्) सुवेत् (वसुपतिः) धनपालकः (वसूनि)
धनानि (विश्रयमाणः) (अमतिम्) सुन्दरं रूपम् अमतिरिति
रूपनाम निघं० ३ । ७ । (उरूचीम्) उरूणि वहूनि वस्तून्प-
ञ्चन्तीम् (मर्तभोजनम्) मर्त्येभ्यो भोजनं मर्तभोजनम् मनुष्याणां
पालनं वा (अध) अथ (रासते) ददाति (नः) अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो वसुपतिरुरूचीममतिं विश्रयमाणो नो मर्तभो-
जनं रासते स घाध सविता सहावा देवो नो वसून्वा साविषत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत्सर्वेषां धनानि वर्धयित्वा सुपा-
त्रेभ्यः प्रयच्छन्ति ते धनपतयो भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (वसुपतिः) धनों की पालना करने वाला (उरूचीम्) ब-
हुत वस्तुओं को प्राप्त होता और (अमतिम्) सुन्दररूप को (विश्रयमाणः) वि-
शेष सेवन करता हुआ (नः) हम लोगों को (मर्तभोजनम्) मनुष्यों का हितकारक भो-
जन वा मनुष्यों का पालन (रासते) देता है (स, घ, अध) वही पीछे (सविता)
ऐश्वर्यवान् सूर्य के समान प्रकाशमान (सहावा) साथ सेवने वाला (देवः) मनो-
हर विद्वान् (नः) हम को (वसूनि) धन (आ, साविषत्) प्राप्त करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान सन के धनों को बढ़ा कर सुपात्रों
के लिये देते हैं वे धनपति होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्धार्मिकाः विद्वांसः काभिस्तूयन्त इत्याह ॥

फिर धार्मिक विद्वान् जन किन से स्तुति किये जावें इस विषय को० ॥

**इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते
सुपाणिम् । चित्रम् वयं बृहदस्मे दधातु यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १२ ॥**

**इमाः । गिरः । सवितारम् । सुजिह्वम् । पूर्णगभस्तिम् ।
ईळते । सुपाणिम् । चित्रम् । वयः । बृहत् । अस्मे इति ।
दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥**

पदार्थः—(इमाः) (गिरः) विद्याशिक्षायुक्ता धर्म्या वाचः
(सवितारम्) ऐश्वर्यवन्तम् (सुजिह्वम्) शोभना जिह्वा यस्य
तम् (पूर्णगभस्तिम्) पूर्णा गभस्तयो रश्मयो यस्य सूर्यस्य तद्-

द्वर्तमानम् (ईळते) प्रशंसन्ति (सुपाणिम्) शोभनौ पाणी
हस्तौ यस्य तम् (चित्रम्) अद्भुतम् (वयः) जीवनम् (बृह-
त्) महत् (अस्मे) अस्मासु (दधातु (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽस्मे बृहच्चित्रं वयो दधातु तं सुपाणिं पूर्णग-
भस्तिमिव सवितारं सुजिह्वं धार्मिकं नरमिमा गिर ईळते हे विद्वां-
सो यूयं विद्यायुक्तवाणीवत्स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—सद्दिद्यया धार्मिकाः पुरुषा जायन्ते धर्मात्मानमेव
विद्या सर्वसुखानि चाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

अत्र सवितृवद्दिदुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संग-
तिर्वेद्या ॥

इति पञ्चचत्वारिंशत्तमं सूक्तं द्वादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (अस्मे) हम लोगों में (बृहत्) बहुत (चित्रम्) अद्भु-
त (वयः) आयु को (दधातु) धारण करे (उत) (सुपाणिम्) सुन्दर हाथों
वाले (पूर्णगभस्तिम्) पूर्ण रश्मि जिसकी उस सूर्यमण्डल के समान वर्तमान
(सवितारम्) ऐश्वर्ययुक्त (सुजिह्वम्) सुन्दर जीभ रखते हुए धार्मिक मनुष्य की
(इमाः) यह (गिरः) विद्या शिक्षा और धर्मयुक्तवाणी (ईळते) प्रशंसा करती
हैं हे विद्वानो (यूयम्) तुम विद्या युक्त वाणी के समान (स्वस्तिभिः) सुखोंसे
(नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—अच्छी विद्या से धार्मिक पुरुष होते हैं धर्मात्मा पुरुष ही को
विद्या और सर्व सुख प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

इस सूक्त में सविता के तुल्य विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह पैतालीशवां सूक्त और बारहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । रुद्रो देवता । २
 निचृत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । १ विराड् जगती । ३
 निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः । ४ स्वराट् पङ्क्तिश्छ-
 न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्योद्धारः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

अब छयालीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में योद्धा जन
 कैसे हों इस विषय को कहते हैं ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवा-
 य स्वधावने । अषाळहाय सहमानाय वेधसे तिग्मा-
 युधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रैषवे ।
 देवाय । स्वधावने । अषाळहाय । सहमानाय । वेधसे ।
 तिग्मायुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इमाः) (रुद्राय) शत्रूणां रोदकाय शूरवीराय
 (स्थिरधन्वने) स्थिरं दृढं धनुर्यस्य तस्मै (गिरः) वाचः (क्षि-
 प्रैषवे) क्षिप्राः शीघ्रगामिन इषवः शस्त्रास्ताणि यस्य तस्मै
 (देवाय) विदुषे न्यायं कामयमानाय (स्वधावने) यः स्वं
 वस्त्वेव दधाति यः स्वां धार्मिकां दधाति तस्मै (अषाळहाय)
 शत्रुभिरसहमानाय (सहमानाय) शत्रुन् सोढुं समर्थाय (वेधसे)
 मेधाविने (तिग्मायुधाय) तिग्मानि तीव्राण्यायुधानि यस्य
 तस्मै (भरता) धरत अत्र संहितायामिति दीर्घः (शृणोतु)
 (नः) अस्माकम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यस्मै स्थिरधन्वने क्षिप्रेषवे स्वधा-
वेऽषाढाय सहमानाय तिग्मायुधाय वेधसे रुद्राय देवायेमा गिरो यूयं
भरत स नोऽस्माकमिमा गिरः शृणोतु ॥ १ ॥

भावार्थः—ये दुष्टानां शासितारः शस्त्रास्त्रविदः सोढारो युद्ध-
कुशला विद्वांसः सन्ति तान् सदा धनुर्वेदाध्यापनेन तदर्थगभि-
तवक्तृत्वेन विद्वांसः प्रोत्साहयन्तु यश्च सेनेशः स प्रजास्थानां वाचः
शृणोतु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जिस (स्थिरधन्वने) स्थिरधनुषवाले (क्षिप्रेषवे) शी-
घ्र जानेवाले शस्त्र अस्त्रों वाले (स्वधावने) तथा अपनी ही वस्तु और अपनी धा-
र्मिक क्रिया को धारण करनेवाले (अषाढहाय) शत्रुओं से न सहे जाते हुए (सह-
मानाय) शत्रुओं के सहने को समर्थ (तिग्मायुधाय) तीव्रआयुध शस्त्रयुक्त (वेध-
से) मेघावी (रुद्राय) शत्रुओं को रूलाने वाले शूरवीर (देवाय) न्याय की का-
मना करते हुए विद्वान् के लिये (इमाः) इन (गिरः) वाणियों को (भरत) धार-
ण करो वह (नः) हम लोगों की इन वाणियों को (शृणोतु) सुनो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो दुष्टों के शिक्षा देने वाले, शस्त्र और अस्त्र वेत्ता, सहनशी-
ल, युद्ध कुशल विद्वान् हैं उन को सर्वदैव धनुर्वेद पढ़ाने से और उस के अर्थ से भरी
हुई वक्तृता से विद्वान् जन अत्यन्त उत्साह दें और जो सेनापति है वह प्रजास्थ
पुरुषों की वाणी सुने ॥ १ ॥

पुनस्ते राजादयः कीदृशास्सन्तः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे राजा आदि जन कैसे हुए क्या करें इस विषय को० ॥

**स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दि-
व्यस्य चेतति । अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो
रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥**

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन ।
 दिव्यस्य । चेतति । अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुरः ।
 चर । अनमीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (हि) यतः (क्षयेण) निवासेन (क्षम्यस्य)
 क्षन्तुमर्हस्य (जन्मनः) प्रादुर्भावस्य (साम्राज्येन) सम्यग्राजमानस्य
 प्रकाशितेन राष्ट्रेण (दिव्यस्य) दिवि शुद्धगुणकर्मस्वभावे भवस्य
 (चेतति) संजानीते (अवन्) रक्षन् (अवन्तीः) रक्षन्तीः
 सेनाः प्रजा वा (उप) (नः) अस्माकम् (दुरः) द्वाराणि
 (चर) (अनमीवः) अवियमानरोगः (रुद्र) दुष्टानां रोदक
 (जासु) यासु प्रजासु अतः वर्णव्यत्ययेन यस्य स्थाने जः (नः)
 अस्माकम् (भव) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे रुद्र ! यो भवानोऽवन्तीरवन् दुर उप चरानमी-
 वस्सन् हि क्षयेण क्षम्यस्य दिव्यस्य जन्मनः साम्राज्येनास्मांश्चेतति
 स त्वं नो जासु रक्षको भव ॥ २ ॥

भावार्थः—यो विद्वान् रक्षिकाः सेनाः प्रजाः रक्षन् प्रतिगृह-
 स्थस्य व्यवहारं विजानन् दुःखानि क्षयन् दिव्यं सुखं जनयन् सा-
 म्राज्यं कर्तुं शक्नोति स एव प्रजापालको भवत्विति सर्वे नि-
 श्चिन्वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दुष्टों को रूलाने वाले जो आप (नः) हमारी (अ-
 वन्तीः) रक्षा करती हुई सेना वा प्रजाओं की (अवन्) पालना करते हुए (दुरः)
 द्वारों के (उप, चर) समीप जाओ और (अनमीवः) निरोग होते हुए (हि) जिस

कारण (क्षयेण) निवास से (क्षम्यस्य) क्षमा करने योग्य (दिव्यस्य) शुद्ध गुण कर्म स्वभाव में प्रसिद्ध हुए (जन्मनः) जन्म के (साम्राज्येन) सुन्दर प्रकाशमान के प्रकाशित राज्य से हम लोगों को (चेतति) चेताते हैं (सः) वह आप (नः) हम लोगों की (जासु) प्रजाओं में रक्षा करने वाले (भव) हूजिये ॥ २ ॥

भावार्थः--जो विद्वान् रक्षा करने वाली सेना वा प्रजाओं की रक्षा करता हुआ प्रत्येक गृहस्थ के व्यवहार को विशेष जानता दुःखों को नाश करता और सुखों को उत्पन्न करता हुआ अच्छे प्रकार राज्य कर सक्ता है वही प्रजाजनों की पालना करने वाला है यह सब निश्चय करें ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्पतिं क्षमया चरति
परि सा वृणक्तु नः । सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा
मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । च-
रति । परि । सा । वृणक्तु । नः । सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात ।
भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

पदार्थः--(या) (ते) तव (दिद्युत्) न्यायदीप्तिः (अवसृष्टा) शत्रुप्रेरिता (दिवः) कमनीयस्य (परि) सर्वतः (क्षमया) भूम्या सह क्षमेति पृथिवीनाम् । १ । १ (चरति) गच्छति (परि) (सा) (वृणक्तु) वर्जयतु (नः) अस्मान् (सहस्रम्) असंख्यम् (ते) तव (सुऽअपिवात) वायुरिव

वर्तमान (भेषजा) ओपधानि (नः) अस्मानस्माकं वा (तो-
केषु) सद्यो जातेष्वपत्येषु (जनयेषु) सुकुमारेषु (रीरिषः)
हिंस्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सुअपिवात ते तव या दिवः पर्यवसृष्टा दिद्युत्
क्षमया चरति सानोऽधर्माचरणात् परि वृणक्तु यस्य ते सहस्रं भे-
षजा सन्ति स त्वं तोकेषु तनयेषु वर्तमानो नोऽस्मानस्माकमप-
त्यान्वपि मा सु रीरिषः ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य राज्ञो न्यायप्रकाशः सर्वत्र प्रदीप्यति स एव
सर्वानधर्माचरणानिरोद्धुं शक्नोति यस्य राष्ट्रे सहस्राणि दूताश्चौरा
वैद्याश्च विचरन्ति तस्य स्वल्पाऽपि राज्यस्य हानिर्न जायेत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (सुअपिवात) पवन के समान वर्तमान (ते) आप की
(या) जो (दिवः) मनोहर कार्य के सन्वन्ध में (परि) सब ओर से (अवसृ-
ष्टा) शत्रुओं में प्रेरणा देने वाली (दिद्युत्) न्याय दीप्ति (क्षमया) भूमि के साथ
(चरति) जाती है (सा) वह (नः) हम लोगों को अधर्माचरण से (परिवृ-
णक्तु) सब ओर से अलग रखे जिस (ते) आप के (सहस्रम्) असंख्य हजारों
(भेषजा) ओपधियां हैं वह आप (तोकेषु) शीघ्र उत्पन्न हुए और (तनयेषु)
कुमार अवस्था को प्राप्त हुए बालकों में वर्तमान (नः) हम लोगों को वा हमारे सं-
तानों को (मा, रीरिषः) मत नष्ट करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस राजा का न्यायप्रकाश सर्वत्र प्रदीपता है वही सब को अ-
धर्माचरण से रोक सकता है जिसके राज्य में हजारों दूत और चार गुप्तचर मुखवर वैद्य
जन विचरते हैं उस की थोड़ी भी राज्य की हानि नहीं होती है ॥ ३ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को० ॥

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्र-
सितौ हीळितस्य । आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १३ ॥

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दा । मा । ते ।
भूम । प्रसितौ । हीळितस्य । आ । नः । भज । बर्हिषि ।
जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्मान् (वधीः) हन्याः
(रुद्र) (मा) (परा) (दाः) दूरे भवेः (मा) (ते)
तव (भूम) भवेम (प्रसितौ) प्रकर्षेण बन्धने (हीळितस्य)
अनादृतस्य (आ) (नः) अस्मान् (भज) सेवस्व (बर्हि-
षि) अन्तरिक्षे (जीवशंसे) जीवैः प्रशंसनीये (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे रुद्र त्वं नो मा वधीः मा परा दा हीळितस्य
ते प्रसितौ वयं मा भूम त्वं जीवशंसे बर्हिषि नोऽस्माना भज हे वि-
द्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—स एव राजा वीरो वीर्यवान् स्यात् यो धार्मिकानद-
ण्ड्यान्कृत्वा दुष्टान् दण्डयेदिति ॥ ४ ॥

अत्र रुद्रराजपुरुषगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
संगतिर्वेद्या ॥

इति षट्चत्वारिंशत्तमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दुष्टों को रुलानेवाले आप (नः) हम लोगों को (मा) मत (वधीः) मारो (मा) मत (परा,दाः) दूर हो और (हीङित्य) अनादर किये हुए (ते) आपके (प्रसितौ) बन्धन में हम लोग (मा,भूम) मत हों आप (जीवशंसे) जीवों से प्रशंसा करने योग्य (बर्हिषि) अन्तरिक्षमें (नः) हम लोगों को (आमज) अच्छे प्रकार सेवो हे विद्वानो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—वही राजा वीर व उत्तम हो जो धार्मिक जनों को अदृष्ट कर दुष्टों को दृष्ट दे ॥ ४ ॥

इस सूक्त में रुद्र राजा और पुरुषों के गुण और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह छुचालीशवां सूक्त और तेरहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । आपो देवताः ।

१ । ३ त्रिष्टुप् । २ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

४ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः प्रथमे वयसि विद्यां गृह्णीयुरित्याह ॥

अब सैंतालीशवें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में फिर मनुष्य प्रथम अवस्थामें विद्या ग्रहण करें इस विषय को० ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमूर्मिम-
कृणवतेळः । तं वो वयं शुचिंमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधु-
मन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् ।
ऊर्मिम् । अकृणवत । इळः । तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अ-
रिप्रम् । अद्य । घृतप्रुषम् । मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानीव विद्वांसः (यम्) (वः)
युष्माकम् (प्रथमम्) (देवयन्तः) कामयमानाः (इन्द्रपान-
म्) इन्द्रस्य जीवस्य पातुमर्हम् (ऊर्मिम्) तरङ्गमिवोच्छृतम् (अ-
कृणवत) कुर्वन्तु (इळः) वाचः इळेति वाङ्नाम निघं० १ । ११
(तम्) (वः) युष्मभ्यम् (वयम्) (शुचिम्) पवित्तम्
(अरिप्रम्) निष्पापं निर्दोषम् (अद्य) इदानीम् (घृतप्रुषम्)
घृतेनोदकेनाज्येन वा सिक्तम् (मधुमन्तम्) बहुमधुरादिगुणयु-
क्तम् (वनेम) विभजेम ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः देवयन्तो व इळः प्रथममिन्द्रपानमाप-

ऊर्मिमिव च यमकृएवत तं शुचिमरिप्रं घृतपुषं मधुमन्तं वो वयमद्य
वनेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—ये विहांसः प्रथमे वयसि विधां
गृह्णन्ति युक्ताहारविहारेण शरीरमरोगं कुर्वन्ति तानेव सर्वे सेवन्ताम् ॥१॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवयन्तः) कामना करते हुए जन (वः) तुम्हारी
(इच्छः) वाणी को (प्रथमम्) और प्रथम भाग जो कि (इन्द्रपानम्) जीव को
प्राप्त होने योग्य उस को (आपः) तथा बहुत जलों के समान वा (ऊर्मिम्) तरंग
के समान (यम्) जिस को (अकृएवत) सिद्ध करें (तम्) उस (शुचिम्) प-
वित्र (अरिप्रम्) निष्पाप निर्दोष (घृतपुषम्) उदक वा घी से सिंचे (मधुमन्तम्)
बहुत मधुरादिगुणयुक्त पदार्थ को (वः) तुम्हारे लिये (वयम्) हम लोग (अ-
द्य) आज (वनेम) विशेषता से भजें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जो विद्वान् जन पहिली अ-
वस्था में विद्या ग्रहण करते और युक्त आहार विहार से शरीर को नीरोग करते हैं
उन्हीं की सत्र सेवा करें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

तमूर्मिमांपो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाशु-
हेमां । यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाते तमश्याम दे-
वयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् ।
नपात् । अवतु । आशुऽहेमां । यस्मिन् । इन्द्रः । वसुऽभिः ।
मादयाते । तम् । अश्याम् । देवऽयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

पदार्थः— (तम्) (ऊर्मिम्) तरङ्गम् (आपः) जलानीव (मधुमत्तमम्) अतिशयेन मधुरादिगुणयुक्तम् (वः) युष्मान् (अपाम्) जलानाम् (नपात्) यो न पतति (अव-
तु) रक्षतु (आशुहेमा) शीघ्रं वर्धको गन्ता वा (यस्मिन्)
(इन्द्रः) विद्युदिव राजा (वसुभिः) धनैः (मादयाते) मादयेः
हर्षयेत (तम्) (अश्याम) प्राप्नुयाम (देवयन्तः) कामयमानाः
(वः) युष्माकम् (अद्य) इदानीम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यस्मिन्नाशुहेमेन्द्रो वसुभिस्सह वो यु-
ष्मान्मादयाते तमाप ऊर्मिमिव मधुमत्तममपानपादिन्द्रो यथाऽवतु
तथा वयं तं रक्षेम वो देवयन्तो वयमश्याम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वायुरपान्तरङ्गानुच्छ्रयति त-
था यो राजा धनादिभिः प्रजाजनान्क्षेत् तस्यैव वयं राजत्वाय संम-
तिं दद्याम ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (यस्मिन्) जिसमें (आशुहेमा) शीघ्र बढ़नेवा जाने
वाला (इन्द्रः) बिजुली के समान राजा (वसुभिः) धनों के साथ (वः) तुमको
(मादयाते) हर्षित करे (तम्) उसको (आपः) जल (ऊर्मिम्) तरङ्गों को
जैसे वैसे (मधुमत्तमम्) अतीव मधुरादिगुणयुक्त पदार्थ को (अपानपात्) जो
जलों के बीच नहीं गिरता है वह बिजुली के समान राजा जैसे (अवतु) रक्षे
वैसे हम लोग (तम्) उस को रक्षें और (वः) तुम लोगों की (देवयन्तः)
कामना करते हुए हम लोग (अद्य) आज (अश्याम) प्राप्त होंगे ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जैसे वायु जल की तरङ्गों
को उछालता है वैसे जो राजा धनादिकों से प्रजाजनों की रक्षा करे उसी को हम
लोग राजा होने की संमति देंगे ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः कीदृशा भूत्वा विवाहं कुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे हो कर विवाह करें इस विषय को० ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि
यन्ति पार्थः । ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धु-
भ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् ।
अपि । यन्ति । पार्थः । ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति
व्रतानि । सिन्धुभ्यः । हव्यम् । घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शतपवित्राः) शतैरुपायैर्ये शुद्धाः (स्वधया) अ-
नाद्येन (मदन्तीः) आनन्दतीः (देवीः) विदुष्यो ब्रह्मचारिण्यः
(देवानाम्) विदुषाम् (अपि) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (पार्थः)
अनाद्यैश्वर्यम्) (ताः) (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यस्य परमात्मनः
(न) निषेधे (मिनन्ति) हिंसन्ति (व्रतानि) सत्यभाषणादीनि
कर्माणि (सिन्धुभ्यः) नदीभ्य इव (हव्यम्) होतुं दातुमर्हम्
(घृतवत्) बहुघृतयुक्तम् (जुहोत) आदद्यात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो नरा याः शतपवित्रा मदन्तीर्देवीर्विदु-
ष्यो देवानां स्वधया पार्थोऽपि यन्ति ता इन्द्रस्य व्रतानि न मिनन्ति
यथा सिन्धुभ्यो घृतवद्धव्यं निर्माय ता जुह्वति तथैता यूयं जुहोत
आदद्यात् ॥ ३ ॥

भावार्थः—या युवतयः कन्याः सिन्धवः समुद्रानिव हृद्यान्पतीन्
प्राप्य न व्यभिचरन्ति तथैव यूयं सर्वे मनुष्याः परस्परेषां संयोगेन
सर्वदाऽऽनन्दत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो जो (शतपवित्राः) सौ उपायों से शुद्ध (म-
दन्तीः) आनन्द करती हुई (देवीः) विदुषी परिडिता ब्रह्मचारिणी कन्या (देवाना-
म्) विद्वानों के (स्वधया) अन्नादि पदार्थ से (पाथः) अन्नादि ऐश्वर्य को (अपि,
यन्ति) प्राप्त होती हैं (ताः) वे (इन्द्रस्य) समग्र ऐश्वर्यवान् परमात्मा के (व्रता-
नि) व्रतों को (न) नहीं (मिनन्ति) नष्ट करती हैं जैसे (सिन्धुभ्यः) नदियों के समान
(घृतवत्) बहुत धी से युक्त (हव्यम्) देने योग्य वस्तु बनाकर वे होमती हैं वैसे
इन को तुम (जुहोत) ग्रहण करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो युवति कन्या, नदियां समुद्रों को जैसे वैसे हृदय के प्यारे
पतियों को पाकर छोड़ती नहीं हैं वैसे ही तुम सब मनुष्य एक दूसरे के संयोग से
सर्वदा आनन्द करो ॥ ३ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को० ॥

**याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अ-
रदद्गातुमूर्मिम् । ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १४ ॥**

याः । सूर्यः । रश्मिभिः । आततान । याभ्यः । इन्द्रः ।
अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् । ते । सिन्धवः । वरिवः । धात-
न । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(याः) अपः (सूर्यः) सविता (रश्मिभिः) कि-
रणैः (आततान) आतनोति विस्तृणाति (याभ्यः) अग्नयः (इ-
न्द्रः) विद्युत् (अरदत्) विलिखति (गातुम्) भूमिम् गा-
तुरिति पृथिवीनाम् निधं० १ । १ । (उर्मिम्) तरङ्गम् (ते)

(सिन्धवः) नद्यः (वरिवः) परिचरणम् (धातन) धर्त (नः)
 अस्माकम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (स-
 दा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पुरुषाः सूर्यो रश्मिभिर्या आततान इन्द्रो या-
 म्यो गातुमूर्मिमरदत् ता अनुकृत्य स्त्रीपुरुषाः प्रवर्तन्ताम् यथा ते
 सिन्धवः समुद्रं पूरयन्ति तथा या स्त्रियः सुखैरस्मान् धातन नो-
 ऽस्माकं वरिवः कुर्युस्ता वयमपि सेवेमहि हे पतिव्रता स्त्रियो यूयं स्व-
 स्तिभिर्नोऽस्मान् पतीन् सदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यथा सूर्यः स्वतेजो
 भिः भूमेर्जलान्याकृष्य विस्तृणाति तथा सत्कर्मभिः प्रजा यूयं वि-
 स्तृणीतेति ॥ ४ ॥

अत्र विद्वत्स्त्रीपुरुषगुणवर्णनादेतदर्थस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तार्थेन
 सह सङ्गतिर्वेधा ॥

इति सप्तचत्वारिंशत्तमं सूक्तं चतुर्दशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे पुरुषो (सूर्यः) सूर्य मण्डल (रश्मिभिः) अपनी किरणों से
 (याः) जिन जलों को (आ, ततान) विस्तारता है (इन्द्रः) विजुली (याम्यः)
 जिन जलों से (गातुम्) भूमि को और (ऊर्मिम्) तरङ्ग को (अरदत्) छिन्न-
 भिल करती है उन को अनुहारि स्त्री पुरुष वतें जैसे (ते) वे (सिन्धवः) नदियां
 समुद्र को पूरा करती है वैसे जो स्त्रियां सुखों से हम लोगों को (धातन) धारण
 करें (नः) हमारी (वरिवः) सेवा करें उन की हम भी सेवा करें हे पति-
 व्रता स्त्रियो (यूयम्) तुम (स्वास्तिभिः) सुखों से (नः) हम पति लोगों को (सदा)
 सदा (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे विद्वानो ! जैसे सूर्य अपने तेजों से भूमि के जलों को खींच कर विस्तार करता है वैसे अच्छे कामों से प्रजा को तुम विस्तारो ॥ ४ ॥

इस सूक्त में विद्वान् स्त्री पुरुष के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्वसूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह सैंतालीशवां सूक्त और चौदहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । १-३ ऋभवः ।

। ४ ऋभवो विश्वे देवाः । १ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः । २ निचृत्रिष्टुप् । ३ त्रिष्टुप्

। ४ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्महिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

अत्र चार ऋचा वाले अङ्गतालीशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मंत्र में विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः
सुतस्य । आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विश्वो रथं
नयं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादयध्वम् । अस्मे इति । नरः । म-
घऽवानः । सुतस्य । आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याता-
म् । विश्वः । रथम् । नयम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(ऋभुक्षणः) महान्तः ऋभुक्षा इति महन्नाम
निघं० ३ । ३ (वाजाः) विज्ञानवन्तः (मादयध्वम्) आनन्द-
यत (अस्मे) अस्मान् (नरः) नायकाः (मघवानः) बहुक्त-
मधनयुक्ताः (सुतस्य) निष्पन्नस्य (आ) (वः) युष्माकम्
(अर्वाचः) येऽर्वागच्छन्ति ते (क्रतवः) प्रजाः (न) इव
(याताम्) गच्छताम् (विश्वः) सकलविद्यासु व्यापिनः (रथम्)
रमणीयम् यानम् (नयम्) नृपु साधुम् (वर्तयन्तु) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे ऋभुक्षणो मघवानो विश्वोऽर्वाचो वाजा नरो

यूयं क्रतवो न सुतस्य सेवनेनास्मे मादयध्वमायातां वो युष्माकं अ-
स्माकं च नयै रथमन्ये वर्तयन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्याः ये विद्वांसो युष्मानस्मांश्च
विद्याबुद्धिप्रदानेन शिल्पविद्यया चानन्दयन्ति ते सर्वदा प्रशंसनीयाः
सन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (ऋभुक्षाणः) महात्मा (मघवानः) बहुत उत्तम धन युक्त
(विभ्वः) सकल विद्याओं में व्याप्त (अर्वाचः) जो पीछे जाने वाले (वाजाः)
विज्ञानवान् (नरः) मनुष्यो तुम (क्रतवः) अतीव बुद्धियों के (न) समान (सु-
तस्य) उत्पन्न हुए के सेवने से (अस्मे) हम लोगों को (मादयध्वम्) आनन्दित
करो (आ, याताम्) आते हुए (वः) तुम लोगों के और हमारे (नयैम्) मनुष्यों
में उत्तम (रथम्) रमणीय यान को और नर (वर्तयन्तु) वर्ते ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् जन तुम्हें
और हमें विद्या और बुद्धि के दान से वा शिल्पविद्या से आनन्दित करते हैं वे स-
र्वदा प्रशंसा करने योग्य हैं ॥ १ ॥

मनुष्याः कथं विद्वांसो भवन्तीत्याह ॥

मनुष्य कैसे विद्वान् होते हैं इस विषय को अगले मंत्र में ॥

ऋभुः ऋभुभिः वः स्याम विभ्वो विभुभिः
शवंसा शवांसि । वाजो अस्माँ अवतु वाजसाता-
विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुभिः । अभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । वि-
भुभिः । शवंसा । शवांसि । वाजः । अस्मान् । अवतु ।
वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(ऋभुः) मेधावी विद्वान् (ऋभुभिः) मेधावि-
भिरातैर्विद्वद्भिस्सह ऋभुरिति मेधाविनाम निघं० । ३ । १५ (अ-
भि) आभिमुख्ये (वः) युष्मान् (स्याम) (विभ्वः) सकल
शुभगुणकर्मस्वभावव्यापिनः (विभुभिः) सद्गुणादिषु व्याप्तैः (श-
वसा) वलेन (शवांसि) वलानि (वाजः) विज्ञानवानैश्वर्ययु-
क्तो वा (अस्मान्) (अवतु) (वाजसातौ) सङ्ग्रामे (इन्द्रेण)
वियुदाद्यस्त्रेण (युजा) युक्तेन (तरुपेम) प्राप्नुयाम तरुष्यतीति
पदनाम निघं० ४ । २ (वृत्रम्) धनम् वृत्रमिति धननाम निघं०
२ । १० ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाज ऋभुभिस्सह वाजसाताव-
भुर्वो युष्मानस्माँश्चावतु युजेन्द्रेण वृत्रं प्राप्नुयात् तथा ऋभ्वो वयं
विभुभिः शवसा च सह शवांस्यभितरुपेम यतो वयं सुखिनः स्याम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव विद्वांसो व्याप्तविद्याशुभ-
गुणस्वभावा भवन्ति ये संग्रामेऽपि सर्वानूक्तयित्वा धनं वलं च दातुं
शक्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वाजः) विज्ञानवान् वा ऐश्वर्ययुक्त जन (ऋ-
भुभिः) बुद्धिमान् उत्तम विद्वानों के साथ (वाजसातौ) संग्राम में (ऋभुः) बु-
द्धिमान् (वः) तुम्हें और (अस्मान्) हमें (अवतु) पाले रखे वा (युजा)
योग किये हुए (इन्द्रेण) विजुली आदि शस्त्र से (वृत्रम्) धन को प्राप्त हो वैसे
(विभ्वः) सकल शुभगुण कर्म और स्वभावों में व्याप्त हम लोग (विभुभिः) अच्छे
गुणादि कों में व्याप्त जन और (शवसा) बल के साथ (शवांसि) बलों को (अ-
भि, तरुपेम) प्राप्त हों जिस से हम लोग सुखी (स्याम) हों ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—वे ही विद्वान् जन विद्याओं में व्याप्त शुभ गुण कर्म स्वभाव युक्त हैं जो संग्राम में भी सब की रक्षा करके धन और बल दे सकते हैं ॥ २ ॥

पुनः को राजा विजयी राज्यवर्धको भवतीत्याह ॥

फिर कौन राजा विजयशील राज्य का बढ़ाने वाला होता है इस विषय को० ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उ-
परताति वन्वन् । इन्द्रो विश्वाँ ऋभुक्षा वाजो अर्यः
शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वीः । अभि । सन्ति । शासा । वि-
श्वान् । अर्यः । उपरऽताति । वन्वन् । इन्द्रः । विश्वान् ।
ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोः । मिथत्या । कृणवन् ।
वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ते) विद्वांसः (चित्) अपि (हि) यतः (पू-
र्वीः) सनातन्यः प्रजाः (अभि) (सन्ति) (शासा) शासनेन
(विश्वान्) सर्वान् (अर्यः) स्वामी (उपरताति) उपरतातौ
पलैः मेधास्त्रादिभिः योद्धव्ये संग्रामे (वन्वन्) याचन्ते (इन्द्रः)
परमैश्वर्ययुक्तः (विश्वान्) विभून् विद्याव्याप्तानमात्यान् (ऋ-
भुक्षाः) य ऋभून् मेधाविनः क्षियति निवासयति स महान् (वाजः)
बलविज्ञानान्नयुक्तः (अर्यः) स्वामी (शत्रोः) (मिथत्या)
हिंसया (कृणवन्) कुर्वन्ति (वि) (नृम्णम्) नृणां रमणीयं
धनम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यो वाजोऽयं ऋभुक्षाः स इन्द्रः शत्रोर्मिथत्या
नृणामिच्छन् यान् विश्वान् विश्वान् स्वकीयान् करोति त उपरताति
विजयं कृणवन् ते चिद्धि शासा पूर्वोरभि सन्ति सोऽर्यो सुखी वि-
जयी जायते ॥ ३ ॥

भावार्थः—स एव राजा महान् विजयी भवति यो धार्मि-
कानुत्तमान् विदुषः संगृह्णाति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वाजः) बल विज्ञान और अन्न युक्त (अर्यः)
स्वामी (ऋभुक्षाः) उत्तम बुद्धिमानों को निरन्तर बसावे वह (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्त
महान् राजा (शत्रोः) शत्रु की (मिथत्या) हिंसा से (नृणाम्) जो मनुष्यों में
रमणीय ऐसे धन की इच्छा करता हुआ जिन (विश्वान्) समस्त (विश्वान्) विद्या
में व्याप्त अमात्य जनों को अपना करता है (ते) वे विद्वान् जन (उपरताति)
मेघास्त्रादिकों से संग्राम में विजय (कृणवन्) करते हैं वे (चित्) ही (हि) निश्चय
कर (शासा) शासन से (पूर्वाः) सनातन प्रजाजन (अभि, सन्ति) सब ओर से
विद्यमान हैं तथा वह स्वामी (वि) विजयी होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—वही राजा महान् विजयी होता है जो धार्मिक उत्तम विद्वानों
का संग्रह करता है ॥ ३ ॥

पुना राजादिभिर्विद्वद्भिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर राजादिकों से विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

नू दे॒वासो वरि॑वः कर्त्त॑ना नो भू॒त नो विश्वे॑-
स्व॑से स॒जोषाः । सम॒स्मे इ॒षं वस॑वो द॒दीर॑न्य॒यं
पा॑त स्व॒स्तिभिः सदा॑ नः ॥ ४ ॥ १५ ॥

नु । दे॒वासः । वरि॑वः । क॒र्त्त॑न । नः । भू॒त । नः । विश्वे॑ ।

अवसे । सऽजोषाः । सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः ।
ददीरन् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् अत्र ऋचि तुनुषेति दीर्घः (देवासः)
विद्वांसः (वरिवः) (कर्तना) कुर्यात् अत्र संहितायामिति दीर्घः
(नः) अस्माकम् (भूत) भवत (नः) अस्माकम् (विश्वे)
सर्वे (अवसे) रक्षाणां आद्य (सजोषाः) समानप्रीतिसेविनः अत्र
वचनव्यत्ययेन जसः स्थाने सुः (सम्) (अस्मे) अस्मभ्यम् (इषम्) अन्नं
विज्ञानं वा (वसवः) ये विद्यायां वसन्ति ते (ददीरन्) प्रयच्छेयुः
(यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सजोषा वसवो विश्वे देवासो यूयं नो वरिवः
कर्त्तन नोऽवसे नु भूताऽस्मे इषं संददीरन् यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा
पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो राजजना यूयमस्मान् प्रजाः सततं र-
क्षत सर्वदा विज्ञानमन्नाद्यैश्वर्यं च प्रयच्छत एवं कृते सति युष्मान्
वयं सततं रक्षेमेति ॥ ४ ॥

अत्र विद्दग्गुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सं-
गतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टचत्वारिंशत्तमं सूक्तं पञ्चदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सजोषाः) समान प्रीति के सेवने वाले (वसवः) विद्या में निवास
कर्त्ता (विश्वे) समस्त (देवासः) विद्वान् जनो तुम (नः) हमारा (वरिवः) से-
वन (कर्त्तन) करो (नः) हमारी (अवसे) रक्षा आदि के लिये (नुं) शीघ्र

(भूत) संनद्ध होओ (अस्मे) हमारे लिये (इपम्) अन्न वा विज्ञान को (संद-
दीरन्) अच्छे प्रकार देओ (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमारी
(सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् राजजनो तुम हम लोगों की और प्रजा जनों की नि-
रन्तर रक्षा करो सर्वदा विज्ञान और अन्न आदि ऐश्वर्य को देओ ऐसे करो तो तुम
लोगों की हम निरन्तर रक्षा करें ॥ ४ ॥

इस मंत्र में विद्वानों के गुण और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ
की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह अङ्गतालीशवां सूक्त और पंद्रहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । आपो
देवताः । १ निचृत्विष्टुप् २ । ३ त्रिष्टुप् । ४
विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ता आपः कीदृश्यः सन्तीत्याह ॥

अब चार ऋचा वाले ऊनपचाशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र
में फिर वे जल कैसे हैं इस विषय को० ॥

समुद्रज्यैष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्य-
निविशमानाः । इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता
आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्यैष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति ।
अनिऽविशमानाः । इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद ।
ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(समुद्रज्यैष्ठाः) समुद्रः ज्यैष्ठो यासां ताः (सलि-
लस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्यात्) (पुनानाः) पवित्रयन्त्यः (यन्ति)
(अनिविशमानाः) याः कुत्रचिन्न निविशन्ते (इन्द्रः) सूर्यो
विद्युद्वा (याः) (वज्री) वज्रतुल्यछेदकबहुकिरणयुक्तः (वृ-
षभः) वर्षकः (रराद) विलिखति वर्षयति (ताः) (आपः)
जलानि (देवीः) प्रमोदिकाः (इह) अस्मिन् संसारे (माम्)
(अवन्तु) रक्षन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यास्समुद्रज्यैष्ठाः पुनाना अनिविशमाना
आपस्सलिलस्य मध्याद्यन्ति मामिहावन्तु ताः देवीः वृषभो वज्री-
न्द्रो रराद तथा यूयं भवत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः या आप अन्तरिक्षाद्वर्षित्वा सर्वान्पालयन्ति ता यूयं पानादिकार्येषु संप्रयुङ्गध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (याः) जो ऐसी हैं कि (समुद्रज्येष्ठाः) जिन में समुद्र ज्येष्ठ है वे (पुनानाः) पवित्र करती हुई (अन्निविशमानाः) कहीं निवास न करने वाली (आपः) जल तरङ्गें (सलिलस्य) अन्तरिक्ष के (मध्यात्) बीच से (यन्ति) जाती हैं वह (माम्) मेरी (इह) इस संसार में (अवन्तु) रक्षा करें और (ताः) उन (देवीः) प्रमोद कराने वाली जल तरंगों को (वृषभः) वर्षा करने वा (वज्री) वज्र के तुल्य छिन्न भिन्न करने वाला बहुत किरणों से युक्त (इन्द्रः) सूर्य वा विजुली (रराद) वर्षाता है वैसे तुम होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे मनुष्यो जो जल अन्तरिक्ष से वर्षा के सब की पालना करते हैं उन का तुम पान आदि कामों में अच्छे प्रकार योग करो ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा
उत वा याः स्वयंजाः । समुद्रार्था याः शुचयः पा-
वकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः ।
उत । वा । याः । स्वयम् ५ जाः । समुद्र ५ अर्थाः । याः । शुचयः ।
पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(याः) (आपः) जलानि (दिव्याः) शुद्धाः
(उत) अपि (वा) (स्रवन्ति) चलन्ति उत वा (खनित्रिमाः)

त्रिमाः) याः खनित्रेण संजाताः (उत) (वा) (याः) (स्व-
यंजाः) स्वयंजाताः (समुद्रार्थाः) समुद्रायेमाः (याः) (शुच-
यः) पवित्राः (पावकाः) पवित्रकर्त्र्यः (ताः) (आपः) (देवीः)
देदीप्यमानाः (इह) (माम्) (अवन्तु) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या दिव्या आपस्त्रवन्ति उत वा ख-
नित्रिमा जायन्ते याः स्वयंजा उत वा समुद्रार्थाः याः शुचयः पाव-
काः सन्ति ता देवीराप इह मामवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यथा जलानि प्राणाश्चाऽस्मान् संरक्ष्य-
वर्धयेयुस्तथा यूयमस्मान् बोधयत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (याः) जो (दिव्याः) शुद्ध (आपः) जल (त्र-
वन्ति) चूते हैं (उत, वा) अथवा (खनित्रिमाः) खोदने से उत्पन्न होते हैं वा
(याः) जो (स्वयंजाः) आप उत्पन्न हुए हैं (उत, वा) अथवा (समुद्रार्थाः)
समुद्र के लिये हैं वा (याः) जो (शुचयः) पवित्र (पावकाः) पवित्र करने वाले
हैं (ताः) वह (देवीः) देदीप्यमान (आपः) जल (इह) इस संसार में (मा-
म्) मेरी (अवन्तु) रक्षा करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जैसे जल और प्राण हमारी अच्छे प्रकार रक्षा कर
बढ़ावें वैसे तुम लोग हम को बोध कराओ ॥ २ ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय को० ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अ-
वपश्यञ्जनानाम् । मधुश्रुतः शुचयो याः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति ।
 अवपश्यन् । जनानाम् । मधुश्चुतः । शुचयः । याः । पाव-
 काः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यासाम्) अपाम् (राजा) प्रकाशमानः (वरुणः)
 सर्वोत्कृष्ट ईश्वरः (याति) प्राप्नोति (मध्ये) (सत्यानृते) सत्यं
 चानृतं च ते (अवपश्यन्) यथार्थं विजानन् (जनानाम्) जी-
 वानाम् (मधुश्चुतः) मधुरादिगुणैर्निष्पन्नाः (शुचयः) पवित्राः
 (याः) (पावकाः) पवित्रकराः (ताः) (आपः) (देवीः)
 देदीप्यमानाः (इह) अस्मिन् संसारे (माम्) (अवन्तु) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यासां मध्ये वरुणो राजा जनानां सत्या-
 नृत आचरणे अवपश्यन् याति या मधुश्चुतः शुचयः पावका-
 स्सन्ति ता देवीराप इह मामवन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यो जगदीश्वरः प्राणादिष्वभिव्याप्त-
 स्सर्वेषां जीवानां धर्माधर्मौ पश्यन् फलेन योजयन् सर्वं रक्षति स
 एव सर्वैः सततं ध्येयोऽस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यासाम्) जिन जलों के (मध्ये) बीच (वरुणः)
 सब से उत्तम (राजा) प्रकाशमान ईश्वर (जनानाम्) मनुष्यों के (सत्यानृते)
 सत्य और झूठ आचरणों को (अव, पश्यन्) यथार्थ जानता हुआ (याति) प्राप्त
 होता है वा (याः) जो (मधुश्चुतः) मधुरादि गुणों से उत्पन्न हुए (शुचयः)
 पवित्र (पावकाः) और पवित्र करने वाले हैं (ताः) वह (देवीः) देदीप्यमान (आपः)
 जल (इह) इस संसार में (माम्) मेरी (अवन्तु) रक्षा करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो जगदीश्वर प्राणादिकों में अभिव्याप्त सब जीवों
 के धर्म अधर्म को देखता और फल से युक्त करता हुआ सब की रक्षा करता है
 वही सब को निरन्तर ध्यान करने योग्य है ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा या-
सूर्जं मदन्ति । वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो
देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥ १६ ॥

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः ।
यासु । ऊर्जम् । मदन्ति । वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्र-
विष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥४॥ १६ ॥

पदार्थः—(यासु) अन्तरिक्षे जलैषु प्राणेषु वा (राजा)
न्यायविनयाभ्यां प्रकाशमानः (वरुणः) श्रेष्ठगुणकर्मस्वभावः
(यासु) (सोमः) ओषधिगणः (विश्वे) सर्वे (देवाः) वि-
द्वांसः पृथिव्यादयो वा (यासु) (ऊर्जम्) बलम् पराक्रमम्
(मदन्ति) प्राप्नुवन्ति (वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु वा राजमानः
परमात्मा (यासु) (अग्निः) वियुत (प्रविष्टः) (ताः) (आपः)
(देवीः) कमनीयाः (इह) अस्मिन्संसारे (माम्) (अवन्तु) ॥४॥

अन्वयः—हे विद्वांसः यास्वप्सु वरुणो राजा यासु सोमो यासु
विश्वे देवाश्चूर्जं मदन्ति यासु वैश्वानरोऽग्निः प्रविष्टस्ता देवीराप इह
मामवन्तु तथा बोधयत ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्मिन्नाकाशे प्राणेषु जले वा सर्व

जगज्जीवति येषु प्राणेषु स्थितो योगी परमात्मानं लभते यत्र विद्यु-
त्प्रविष्टाऽस्ति ता अपो यूयं विज्ञाय रक्षिता भवतेति ॥ ४ ॥

अत्रावादिगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सं-
गतिर्वेद्या ॥

इत्येकोनपञ्चाशत्तमं सूक्तं षोडशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो [यासु] जिन अन्तरिक्ष जल वा प्राणों में [वरुणः]
श्रेष्ठ गुण कर्म स्वभावयुक्त [राजा] न्याय और विनय नम्रता से प्रकाशमान [यासु]
वा जिन में [सोमः] ओषधिगण और [यासु] जिन में [विश्वे] समस्त [देवाः]
विद्वान् जन अथवा पृथिवी आदि लोक [ऊर्जम्] बल पराक्रम को [मदन्ति] प्राप्त
होते हैं वा [यासु] जिन में [वैश्वानरः] सब में वा मनुष्यों में प्रकाशमान परमात्मा
वा [अग्निः] विजुलीरूप अग्नि [प्रविष्टः] प्रविष्ट है [ताः] वह [देवीः] म-
नोहर [आपः] जल [इह] इस संसार में [माम्] मेरी [अवन्तु] रक्षा करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस आकाश में, प्राणों में वा जल में सब जगत्
जीवन धारण करता है वा जिन प्राणों में स्थित योगी जन परमात्मा को प्राप्त होता
है वा जहां विजुली प्रविष्ट है उन जलों को तुम जान कर रक्षा युक्त होओ ॥ ४ ॥

इस सूक्त में जलादि कों के गुण और कृत्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह उनपञ्चाशवां सूक्त और सोलहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य १-४वसिष्ठः । १ मित्रावरुणौ । २

अग्निः । ३ विश्वेदेवाः । ४ नद्यः । १ । ३ स्वराट्

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । २ निचृज्जगती । ४

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः किमत्रानुष्ठेयमित्याह ॥

अब चार ऋचावाले पचाशवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को इस संसार में क्या आचरण करना चाहिये इस विषय को ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वय-
न्मा न आगन् । अजकावं दुर्दशीकं तिरोदधे मा
मां पद्येन रपसा विदुत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् ।
विश्वयत् । मा । नः । आ । गन् । अजकावम् । दुःद-
शीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् ।
त्सरुः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) (माम्) (मित्रावरुणा) प्राणोदाना-
विवाध्यापकोपदेशकौ (इह) अस्मिन् संसारे (रक्षतम्) (कु-
लाययत्) कुलायं कुलोन्नतिं कामयमानः (विश्वयत्) यो विश्वं
करोति सः (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आ) (गन्)
आगच्छेत् प्राप्नुयात् (अजकावम्) योजान् जीवान् का-
वयति पीडयति तम् (दुर्दशीकम्) दुःखेन द्रष्टुं योग्यम् (तिरः)
(दधे) निवारयामि (मा) निषेधे (माम्) (पद्येन) प्राप्तुं

योग्येन (रपसा) पापेन (विदत्) प्राप्नुयात् (त्सरुः) कुटिलगतिः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुणा युवामिह योऽहं कुलाययद्विश्वयदुर्दृशीकमजकावं तिरोदधे त्सरु रोगः पथेन रपसा मां मा विदत्कापि पीडा नोऽस्मान् मा आगन् तस्मान्मामा रक्षतम् ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कदापि पापाचरणं कुपथ्यं च न कार्यं येन कदाचिद्रोगप्राप्तिर्न स्यात् येऽत्र संसारे अध्यापकोपदेशकास्सन्ति तेऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वानरोगान्कृत्वा सरलानुद्योगिनः कुर्वन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणा) प्राण और उदान के समान अध्यापक और उपदेशक तुम (इह) इस संसार में जो मैं (कुलाययत्) कुल की उन्नति चाहता हुआ (विश्वयत्) सब काम करने वाला (दुर्दृशीकम्) दुःख से देखने योग्य (अजकावम्) जीवों को पीडा देता उस को (तिरोदधे) निवारण करता हूं वह (त्सरुः) कुटिल गती रोग (पथेन) प्राप्त होने योग्य (रपसा) पाप से (माम्) मुझे (मा) मत (विदत्) प्राप्त हो कोई पीडा (नः) हम लोगों को (मा) मत (आगन्) प्राप्त हो इस से (माम्) मेरी (आ, रक्षतम्) सब ओर से रक्षा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को पापाचरण वा कुपथ्य कभी न करना चाहिये जिस से कभी रोग प्राप्ति न हो जो इस संसार में अध्यापक और उपदेशक हैं वे पढ़ाने और उपदेश करने से सब को अरोगी कर सीधे और उद्योगी करें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यै रोगनिवारणार्थं किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यों को रोग निवारणार्थ क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

यद्विजामन्पसंवि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिकुल्फौ

च देहत् । अग्निष्ठच्छोचन्नपं बाधतामितो मा मां
पद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्ठी-
वन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् । अग्निः । तत् । शोचन् ।
अपं । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पद्येन । रपसा । वि-
दत् । त्सरुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) यस्मिन् (विजामन्) विजानन् (प-
रुषि) कठोरे व्यवहारे (वन्दनम्) (भुवत्) भवति (अष्ठीव-
न्तौ) ष्ठीवनं कफादिकमत्यजन्तौ (परि) सर्वतः (कुल्फौ) गुल्फौ
(च) (देहत्) वर्धये (अग्निः) (तत्) (शोचन्) पवित्री-
कुर्वन् (अप) (बाधताम्) निवारयतु (इतः) अस्मात्सः (मा)
निषेधे (माम्) (पद्येन) (रपसा) अपराधेन (विदत्) (त्सरुः)
कठिनो रोगः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यद्यस्मिन्परुषि वन्दनं विजामन् भुवत्
यत्त्सरु रोगोऽष्ठीवन्तौ कुल्फौ च परिदेहत् तत्तमग्निः शोचन्नितोऽप-
बाधतां यः पद्येन रपसा मां रोगः प्राप्नोति स मां मा विदत् ॥ २ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ब्रह्मचर्यं विहाय बाल्यविवाहं कुपथ्यं
च कुर्वन्ति तेषां शरीरेषु शोधादयो रोगाः प्रभवन्ति तेषां निवारणं
वैद्यकरीत्या कार्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो इस (परुषि) कठोर व्यवहार में (वन्दनम्) व-
न्दना को (विजामन्) विशेषता से जानता हुआ (भुवत्) प्रसिद्ध होता है (च-

त्) जिस व्यवहार में (त्सरुः) कठिन रोग (अष्ठीवन्तौ) कफादि न थूकने वाली (कुल्फौ) जड़्याओं को (च) भी (परिदेहत्) सब ओर से बढ़ावे पीड़ा दे (तत्) उस को (अग्निः) अग्नि (शोचन्) पवित्र करता हुआ अग्नि (इतः) इस स्थान से (अपवाधताम्) दूर करें (पद्येन) प्राप्त होने योग्य (रपसा) अपराध से (माम्) मुझ को रोग प्राप्त होता है वह मुझ को (मा) मत (विदत्) प्राप्त हो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य्य को छोड़ के बालक पन में विवाह वा कुपथ्य करते हैं उन के शरीर में शोथ आदि रोग होते हैं उन का निवारण वैद्यक रीति से करना चाहिये ॥ २ ॥

मनुष्यै रोगनिवारणं कृत्वैव पदार्थसेवनं कर्तव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को रोगनिवृत्त करके ही पदार्थ सेवन करना चाहिये इस विषय को ॥

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् । विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां मद्येन रपसा विदत्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्मलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् । विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यत्) (शल्मलौ) शल्मलीवृक्षादौ (भवति) (यत्) (नदीषु) नदीनां प्रवाहेषु (यत्) (ओषधीभ्यः) यवादिभ्यः (परि) सर्वतः (जायते) उत्पद्यते (विषम्) प्राणहरम् (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (निः) निस्तारणे

(इतः) अस्माच्छरीरात् (तत्) (सुवन्तु) दूरे प्रेरयन्तु (मा)
(माम्) (पथेन) प्राप्तव्येन (रपसा) पापाचरणेन (विदत्)
लभेत (त्सरुः) कुटिलो रोगः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदिषं शल्मलौ यन्मदीषु भवति यदो-
षधीभ्यो विषं परिजायते तदितो विश्वे देवा निस्सुवन्तु यतः पथेन
रपसा जातस्त्सरु रोगो मां मा विदत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे वैद्यादयो मनुष्याः सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः पदार्थेषु वा
यावदिषं प्रजायते तावत्सर्वं निवार्यान्नपानादिकं सेवनीयं यतो युष्मान्
कश्चिदपि रोगो न प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्) जो (विषम्) प्राण हरने वाला पदार्थ विष
(शल्मलौ) सेमर आदि वृक्ष में और (यत्) जो (नदीषु) नदियों के प्रवाहों में
(भवति) होता है (यत्) जो (ओषधीभ्यः) यव आदि ओषधियों से विष (प-
रिजायते) उत्पन्न होता है (तत्) उसको (इतः) इस शरीर से (विश्वे) सब
(देवाः) विद्वान् जन (निस्सुवन्तु) निरन्तर दूर करें जिस कारण (पथेन) प्राप्त
होने योग्य (रपसा) पापाचरण से उत्पन्न हुआ (त्सरुः) कुटिलरोग (माम्)
मुझ को (मा, विदत्) मत प्राप्त हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे वैद्य आदि मनुष्यो ! सब पदार्थों से वा पदार्थों में जितना विष
उत्पन्न होता है उतना सब निवार के अन्न पानी आदि सेवन करना चाहिये जिससे
तुम को कोई भी रोग न प्राप्त हो ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं निवार्य किं सेवनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को किस का निवारण कर क्या सेवन करना चाहिये इस विषय को० ॥

याः प्रवतो निवतं उद्धतं उदन्वतीरनुदकाश्च

याः । ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवी-
रशिपदा भवन्तु सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥४॥१७॥

याः । प्रवतः । निवतः । उतवतः । उदन्वतीः ।
अनुदकाः । च । याः । ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्व-
मानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु । सर्वाः ।
नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(याः) (प्रवतः) गमनार्हान् (निवतः) निम्नान्
(उदतः) ऊर्ध्वान् देशान् (उदन्वतीः) उदकयुक्ताः (अनु-
दकाः) जलरहिताः (च) (याः) (ताः) अस्मभ्यम्
(पयसा) उदकेन पय इत्युदकनाम निघं० १ । १२ । (पिन्व-
मानाः) सिञ्चमानाः प्रीणन्त्यः (शिवाः) सुखकर्यः (देवीः)
आनन्दप्रदाः (अशिपदाः) भोजनादिव्यवहाराय प्राप्ताः (भ-
वन्तु) (सर्वाः) (नद्यः) (अशिमिदाः) भोजनादिस्नेहकारिकाः
(भवन्तु) ॥ ४ ॥

अन्वयः—याः प्रवतो निवत उदतो देशान् गच्छन्ति याश्चो-
दन्वतीरनुदकास्सन्ति ताः सर्वा नद्योऽस्मभ्यं पयसा पिन्वमाना अ-
शिपदा देवीः शिवा भवन्तु अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यावज्जलं नद्यादिषु गच्छति यावच्च
मेघमण्डलं प्राप्नोति तावत्सर्वं होमेन शोधयित्वा सेवन्ताम् यतः
सर्वदा मङ्गलं वर्धित्वा दुःखप्रणाशो भवेदिति ॥ ४ ॥

अत्रावोषधीविषनिवारणेन शुद्धसेवनमुक्तमत एतदर्थस्य पूर्व-
सूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इति पञ्चाशत्तमं सूक्तं सप्तदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—[याः] जो [प्रवतः] जाने योग्य [निवतः] नीचे [उद्वतः]
वा ऊपरले देशों को जाती हैं [याश्च] और जो [उदन्वतीः] जल से मरी वा
[अनुदकाः] जलरहित हैं [ताः] वे [सर्वाः] सब [नद्यः] नदियां [अस्म-
भ्यम्] हमारे लिये [पयसा] जल से [पिन्वमानाः] सींचती हुई वा तृप्त करती
हुई [अशिपदाः] भोजनादि व्यवहारों के लिये प्राप्त होती हुई [देवीः] आनन्द
देने और [शिवाः] सुख करने वाली [भवन्तु] हों और [अशिमिदाः] भोजन
आदि स्नेह करने वाली [भवन्तु] हों ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जितना जल नदी आदि में जाता है और जितना
मेघ मण्डल में प्राप्त होता है उतना सब होम से शुद्ध कर सेवो जिस से सर्वदा मं-
गल बढ़कर दुःख का अच्छे प्रकार नाश हो ॥ ४ ॥

इस सूक्त में जल और ओषधी विष के निवारण से शुद्ध सेवन कहा इस से इस
सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह पचाशवां सूक्त और सत्रहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ ष्वचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । आदित्या देवताः

। १ । २ त्रिष्टुप् । ३ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । भैवतः स्वरः ॥

अथ केषां संगेन किं भवतीत्याह ॥

अब तीन ऋचा वाले इकावनवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में

किन के संग से क्या होता है इस विषय को० ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा
शंतमेन । अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं
दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा ।
शमऽतमेन । अनागाऽस्त्वे । अदितिऽत्वे । तुरासः । इमम् ।
यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आदित्यानाम्) पूर्णविद्यानां विदुषाम् (अवसा)
रक्षणदिना (नूतनेन) नवीनेन (सक्षीमहि) संबधीयाम् (श-
र्मणा) विग्रहेण (शंतमेन) अतिशयेन सुखकर्ता (अनागास्त्वे)
अनपराधित्वे (अदितित्वे) अखण्डितत्वे (तुरासः) शीघ्रका-
रिणः (इमम्) (यज्ञम्) (दधतु) (श्रोषमाणाः) श्रवणं
कुर्वन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—ये तुरासः श्रोषमाणा अनागास्त्वे अदितित्व इमं
यज्ञं दधतु तेषामादित्यानामवसा शंतमेन नूतनेन शर्मणा सह वयं
सक्षीमहि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा वयं विद्वत्संगेनात्यन्तं सुखं प्राप्तु-
मस्तथैव यूयमपीदं प्राप्नुत ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (तुरासः) शीघ्रकारी (श्रोषमणाः) सुनते हुए (अना-
गास्त्वे) अनपराधन पन में (अदितित्वे) अखण्डित काम में (इमम्) इस (यज्ञम्)
यज्ञ को (दधतु) धारण करें उन (आदित्यानाम्) पूर्ण विद्यायुक्त विद्वानों की
(अवसा) रक्षा आदि से (शंतमेन) अतीव सुख करने वाले (नूतनेन) नवीन
(शर्मणा) विग्रह के साथ हम लोग (सक्षीमहि) बँधें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हम लोग विद्वानों के संग से अत्यन्त सुख
पावें वैसे ही तुम भी इस को पाओ ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

**आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा
वरुणो रजिष्ठाः । अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः
पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥**

**आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा ।
वरुणः । रजिष्ठाः । अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपाः ।
पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥**

पदार्थः—(आदित्यासः) पूर्ण विद्वांसः संवत्सरस्य मासा वा
(अदितिः) अखण्डिता नीतिः (मादयन्ताम्) आनन्दयन्ताम्
(मित्रः) सखा (अर्यमा) व्यवस्थापकः (वरुणः) श्रेष्ठः

(रजिष्ठाः) अतिशयेन रजितारः (अस्माकम्) (सन्तु) (भुवनस्य) जलादेर्लोकसमूहस्य भुवनमित्युदकनाम निधं० । १।१२ ।
 (गोपाः) रक्षकाः (पिवन्तु) (सोमम्) महौषधिरसम् (अ-
 वसे) रक्षणाद्याय (नः) अस्माकम् (अद्य) इदानीम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यथा रजिष्ठा अदितिर्मितोऽर्यमा वरुणो-
 ऽस्माकं भुवनस्य गोपाः सन्ति नोऽवसे मादयन्तामद्य सोमं संपिवन्तु
 तथा ते आदित्यासोऽस्माकं भुवनस्य गोपास्सन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यूयमादित्यवत् विद्याप्र-
 काशेन वैद्यवदौषधसेवनेन नीरोगा भूत्वाऽस्माकमप्यारोग्यं कुर्वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (रजिष्ठाः) अतीव प्रीति करते हुए (अदितिः)
 अखण्डित नीति (मित्रः) मित्र (अर्यमा) व्यवस्था देने वाला (वरुणः) श्रेष्ठ
 (अस्माकम्) हमारे (भुवनस्य) जल आदिलोक समूह की (गोपाः) रक्षा करने वाले हैं
 (नः) और हमारी (अवसे) रक्षा आदि के लिये (मादयन्ताम्) आनन्द देते हैं
 (अद्य) आज (सोमम्) बड़ी बड़ी ओषधियों के रस को (पिवन्तु) पीवें
 वैसे ये (आदित्यासः) पूर्ण विद्वान् वा संवत्सर के महीने हमारे जलादि वा लोक
 समूह की रक्षा करने वाले (सन्तु) हों ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे विद्वानो ! तुम आ-
 दित्य के समान विद्या प्रकाश से वैद्य के समान ओषधियों के सेवन से नीरोग हो-
 कर हमारा भी आरोग्य करो ॥ २ ॥

पुनः केषां रक्षणेन सर्वं सुखं संभवतीत्याह ॥

फिर किस की रक्षा से सब सुख होता है इस विषय को० ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वं

ऋभवंश्च विश्वे । इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १८ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च ।
विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे । इन्द्रः । अग्निः । अश्विना ।
तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) संवत्सरस्य मासा इव विद्यावद्धाः
(विश्वे) सर्वे (मरुतः) मनुष्याः (च) (विश्वे) (देवाः)
विद्वांसः (च) विश्वे) अखिलाः (ऋभवः) मेधाविनः (च)
(विश्वे) (इन्द्रः) विद्युत् (अग्निः) (अश्विना) सूर्याचन्द्र-
मसौ (तुष्टुवानाः) प्रशंसन्तः (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः)
समग्रैस्सुखैः (सदा) (नः) अस्माकम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विश्व आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च
विश्व ऋभवश्च इन्द्रोऽग्निरश्विना तुष्टुवाना विद्वांसो यूयं स्वस्ति-
भिर्नस्सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्मिन्देशे सर्वे विद्वांसो धीमन्तः चतुरा धार्मि-
काश्च रक्षका विद्याप्रदा उपदेशकास्सन्ति तत्र सर्वतो रक्षिता भूत्वा
सर्वे सुखिनो भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्रादित्यवद् विहृद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सं-
गतिर्वेद्या ॥

इत्येकपञ्चाशत्तमं सूक्तमष्टादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे [विश्वे] सत्र [आदित्याः] संवत्सर के महीनों के समान विद्या वृद्ध [विश्वे, मरुतः, च] और समस्त मनुष्य [विश्वे, देवाः, च] और समस्त विद्वान् [विश्वे] [ऋभवः, च] और बुद्धिमान् जन [इन्द्रः] विजुली [अग्निः] साधारण अग्नि [अश्विना] सूर्य चन्द्रमा [तुष्टुवानाः] प्रशंसा करते हुए विद्वान् जन तथा [यूयम्] तुम [स्वस्तिभिः] सुखों से [नः] हम लोगों की [सदा] सर्वदा [पात] रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस देश में सब विद्वान् जन बुद्धिमान् चतुर धार्मिक और रक्षा करने और विद्या देने वाले उपदेशक हैं वहां सत्र से रक्षायुक्त होकर सब सुखी होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में सूर्य के समान विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह इक्यावनवां सूक्त और अठारहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ व्युचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः आदित्या देवताः ।

१ । ३ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतस्स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

अत्र वाचनर्वे सूक्त का प्रारम्भ है उसके प्रथम मंत्र में फिर मनुष्य कैसे हों इस वि० ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूदेवत्रा वसवो
मर्त्यत्रा । सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावा-
पृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः ।
मर्त्यऽत्रा । सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावा-
पृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आदित्यासः) मासा इव (अदितयः) अ-
खण्डिताः (स्याम) भवेम (पूः) नगरीव (देवता) देवेषु वर्तमानाः
(वसवः) निवसन्तः (मर्त्यत्रा) मर्त्येषूपदेशकाः (सनेम) वि-
भजेम (मित्रावरुणा) प्राणोदानौ (सनन्तः) सेवमानाः (भ-
वेम) (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी इव (भवन्तः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं देवत्राऽऽदित्यासोऽदितयः स्या-
म यथा मर्त्यत्रा वसवस्सनन्तस्सनेम पूरिव मित्रावरुणा सनन्तो द्यावापृ-
थिवी इव भवन्तो भवेम तथा यूयमपि भवत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—हे मनुष्या यूयं आप्तविद्वद् वर्तित्वा धार्मिकेषु विद्वत्सु न्युष्य सत्यासत्ये विभज्य सूर्यभूमीवत् परोपकारं कृत्वा विश्वसुखाय प्राणोदानवत् सर्वेषामुन्नतये भवतः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (देवत्रा) देवों में वर्तमान (आदि-त्यासः) सहीने के समान (अदितयः) अखण्डित (स्याम) हों जैसे (मर्त्यत्रा) मनुष्यों में उपदेशक (वसवः) निवास करते हुए (सनेम) विभाग करें (पूः) नगरी के समान (मित्रावरुणा) प्राण और उदान दोनों (सनन्तः) सेवन करते हुए (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि के समान (भवन्तः) आप (भवेम) हों वैसे आप भी हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! तुम दान के समान वर्तित्कर धार्मिक विद्वानों में निरन्तर वस कर सत्य और असत्य का विभाग कर सूर्य और भूमि के समान परोपकार कर विश्व के सुख के लिये प्राण और उदान के सदृश सब की उन्नति के लिये होओ ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्तु शर्म तोकाय तन-
याय गोपाः । मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा त-
त्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । समहन्तु । शर्म । तोकाय । त-
नयाय । गोपाः । मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा ।
तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥ २ ॥

पदार्थः—(मित्रः) प्राण इव सखा (तत्) सुखम् (नः)
अस्माकम् (वरुणः) जलमिव पालकः (मामहन्त) सत्कुर्वन्तु
अत्र तुजादीनामित्यभ्यासदैर्घ्यम् (शर्म) सुखं गृहं वा (तोकाय)
सखो जातायापत्याय (तनयाय) सुकुमाराय (गोपाः) रक्षकाः
(मा) (वः) युष्मान् (भुजेम) अभ्यवहरेम (अन्यजातम्)
अन्यस्मादुत्पन्नम् (एनः) पापम् (मा) (तत्) (कर्म) (व-
सवः) निवसन्तः (यत्) (चयध्वे) संचिनुत ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वसवो यदन्यजातमेनोऽस्ति तत्कर्म यूयं मा च-
यध्वे यथा गोपाः शर्म मामहन्त तथा नस्तोकाय तनयाय तत् मित्रो
वरुणश्च प्रदद्याताम् येन वयं व एनो मा भुजेम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या भवन्तस्सदैव ब्रह्म-
चर्यविद्यादानाभ्यां स्वापत्यानि रक्षयित्वा सत्कृत्य वर्धयन्तु स्वयं
पापमकृत्वाऽन्येन कृतमपि मा भजन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) निवास करनेवालो (यत्) जो (अन्यजातम्) और से उ-
त्पन्न (एनः) पाप कर्म है (तत्) वह (कर्म) कर्म तुम (मा, चयध्वे) मत इकट्ठा करो
जैसे (गोपाः) रक्षा करने वाले (शर्म) सुख वा घर को (मामहन्त) सत्कार से
वर्ते वैसे (नः) हमारे (तोकाय) शीघ्र उत्पन्न हुए बालक के लिये और (तन-
याय) सुन्दरकुमार के लिये उस को (मित्रः) प्राण के समान मित्र (वरुणः)
जल के समान पालने वाला देवें जिस से हम लोग (वः) तुम लोगों को और पाप
(मा, भुजेम) मत भोगें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! आप सदैव ब्र-
ह्मचर्य और विद्यादान से अपने लड़कों की रक्षा और सत्कार कर बढ़ावें और आप
पाप न करके और से किये हुए को भी न सेवें ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवद्भूत्वा किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्य किसके तुल्य होकर क्या करें इस विषय को० ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवि-
तुरियानाः। पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः
समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥ १९ ॥

तुरण्यवः। अङ्गिरसः। नक्षन्त। रत्नम्। देवस्य। सवितुः।
इयानाः। पिता। च। तत्। नः। महान्। यजत्रः। विश्वे।
देवाः। सऽमनसः। जुषन्त ॥ ३ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(तुरण्यवः) क्षिप्रं कर्तारः (अङ्गिरसः) प्राणा
इव (नक्षन्त) व्याप्नुवन्तु (रत्नम्) रमणीयं धनम् (देवस्य)
प्रकाशमानस्य (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य परमेश्वरस्य
(इयानाः) अधीयमानाः (पिता) जनक इव (च) (तत्)
(नः) अस्मभ्यम् (महान्) पूजनीयः सर्वेभ्यो महान् (यज-
त्रः) संगन्तव्यो ध्येयः (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (सम-
नसः) समानं मनोऽन्तः करणं येषां ते (जुषन्त) सेवन्ताम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये तुरण्यवोऽङ्गिरसस्समनस इयाना
जनाः सवितुर्देवस्य सृष्टौ यद्रत्नं नक्षन्त तत्पितेव वर्तमानो महान्
यजत्र ईश्वरो विश्वे देवाश्च नोऽस्मभ्यं जुषन्त ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे मनुष्या यथा विद्वांसोऽस्या-
मीश्वरकृतसृष्टौ विद्यापुरुषार्थविद्वत्सेवायैः सर्वाणि सुखानि लभन्ते

तथा भवन्तो लभन्तां सर्वे मिलित्वा पितृवत्पालकं परमात्मानं स-
ततमुपासीरनिति ॥ ३ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्विपञ्चाशत्तमं सूक्तमेकोनविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (तुरण्यवः) शीघ्र करने वाले (अङ्गिरसः) प्राणों के स-
मान (समनसः) समान अन्तःकरण युक्त (इयानाः) पढ़ते हुए (सवितुः) स-
कल जगत् उत्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान परमेश्वर की सृष्टि में जिस
(रत्नम्) रमणीय धन को (नक्षन्त) व्याप्त हो (तत्) वह (पिता) उ-
त्पन्न करने वाले के समान वर्त्तमान (महान्) सब से सत्कार (यजत्रः) संग और
ध्यान करने योग्य ईश्वर (विश्वे, देवाः, च) और सब विद्वान् जन (नः) हम लोगों
के लिये (जुषन्त) सेवे ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमलाङ्कार है—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान्
जन इस ईश्वर कृत सृष्टि में विद्या पुरुषार्थ और विद्वानों की सेवा आदि से सब सुखों
को पाते हैं वैसे आप प्राप्त हों सब मिल कर पिता के समान पालना करने वाले पर-
मात्मा की निरन्तर उपासना करें ॥ ३ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बावनवां सूक्त और उन्नीशवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । द्यावापृथिव्यौ देवते । १

त्रिष्टुप् २ । ३ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

अब तीन ऋचा वाले त्रिपनवें सूक्त का प्रारम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में अब विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे
बृहती यजत्रे । ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो
मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सऽबाधः ।
ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति । ते इति । चित् । हि । पूर्वे ।
कवयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इ-
ति । देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (द्यावा) (यज्ञैः) संगतिकरणैः कर्मभिः
(पृथिवी) सूर्यभूमी (नमोभिः) अन्नादिभिः (सबाधः) बा-
धेन सह वर्तमानः (ईळे) गुणैः प्रशंसामि (बृहती) महत्यौ
(यजत्रे) संगन्तव्ये (ते) (चित्) अपि (हि) (पूर्वे)
(कवयः) विद्वांसः (गृणन्तः) स्तुवन्तः (पुरः) पुराणि (म-
ही) महत्यौ (दधिरे) धरन्ति (देवपुत्रे) देवा विद्वांसः पुत्राः
पुत्रवत्पालकाः ययोस्ते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सबाधोऽहं नमोभिर्यज्ञैः ये मही बृ-
हती यजत्रे पुरो धरन्त्यौ देवपुत्रे द्यावापृथिवी पूर्वे कवयो गृणन्तो
दधिरे ते चिद्धि प्रेळे ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सर्वधारकौ भूमिसूर्यौ विद्वांसो विज्ञायोपकुर्वन्ति तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सन्नाधः) पीड़ा के सहित वर्तमान मैं (नमोभिः) अन्नादि कों से और (यज्ञैः) संगति करने वालों से जो (मही) बड़े (वृहती) बड़े (यजत्रे) संग करने योग्य (पुरः) नगरों को धारण करनेवाली (देवपुत्रे) देवपुत्र अर्थात् विद्वान् जन जिन की पुत्र के समान पालना करने वाले हैं उन (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि को (पूर्वे) अगले (कवयः) विद्वान् जन (गृणन्तः) स्तुति करते हुए (दधिरे) धारण करते हैं (ते, चित्) (हि) उन्हीं की (प्रेळे) अच्छे प्रकार गुणों से प्रशंसा करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जैसे सबको धारण करने वाले भूमि और सूर्य को विद्वान् जन जान कर उपकार करते हैं वैसे तुम भी करो ॥ १ ॥

पुनस्ते भूमिविद्युतौ कीदृश्यौ स्त इत्याह ॥

फिर वे भूमि और बिजुली कैसी हैं इस विषय को० ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गोभिः कृणुध्वं स-
दने ऋतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन
यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वजे । पितरा । नव्यसीभिः । गोऽ-
भिः । कृणुध्वम् । सदने इति । ऋतस्य । आ । नः । द्यावा-
पृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । व-
रूथम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (पूर्वजे) पूर्वस्माज्जाते (पितरा) मा-

तापितृवद्वर्तमाने (नव्यसीभिः) अतिशयेन नवीनाभिः (गीर्भिः)
 सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (ऋणुध्वम्) कुरुत (सदने) सीदन्ति ययोस्ते
 (ऋतस्य) सत्यस्योदकस्य वा (आ) (नः) अस्माकम् (द्या-
 वापृथिवी) भूमिविद्युतौ (दैव्येन) देवैर्विद्वद्भिः कृतेन विदुषा
 (जनेन) प्रसिद्धेन मनुष्येण (यातम्) प्राप्नुयातम् (महि) म-
 हत् (वाम्) युवयोः स्त्रीपुरुषयोः (वरूथम्) वरं गृहम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शिल्पिनो विद्वांसो यूयं नव्यसीभिर्गीर्भिर्ऋतस्य
 सन्वन्धे सदने पूर्वजे पितरेव वर्त्तमाने द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन वां
 महि वरूथमा यातं तथेमे नः ऋणुध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे स्त्रीपुरुषा यूयं पदार्थविद्यया
 पृथिव्यादिविज्ञानं कृत्वा सुन्दराणि गृहाणि निर्माय तत्र मनुष्यसु-
 खोन्नतिं कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे शिल्पि विद्वानो तुम (नव्यसीभिः) अतीव नवीन (गीर्भिः)
 सुशिक्षित वाणियों से (ऋतस्य) सत्य वा जल के संवन्ध में (सदने) स्थानरूप
 निन में स्थिर होते हैं वे (पूर्वजे) आगे से उत्पन्न हुए (पितरा) माता पिता के
 समान वर्त्तमान (द्यावापृथिवी) भूमि और विजुली (दैव्येन) विद्वानों ने बनाये हुए
 विद्वान् (जनेन) प्रसिद्ध जन से (वाम्) तुम दोनों के (महि) बड़े (वरूथम्) श्रेष्ठ घर
 को (आ, यातम्) प्राप्त हों वैसे इन को (नः) हम को (ऋणुध्वम्) सिद्ध करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे स्त्री पुरुषो ! तुम पदार्थ
 विद्या से पृथिवी आदि का विज्ञान कर के सुन्दर घर बना वहां मनुष्यों के सुखों की
 उत्पत्ति करो ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैर्भूम्यादिगुणा वेदितव्या इत्याह ॥

किर मनुष्यों को भूमि आदि के गुण जानने योग्य हैं इस विषय को० ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरूणि द्यावा-
पृथिवी सुदासे । अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ २० ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरूणि ।
द्यावापृथिवी इति । सुदासे । अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् ।
अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ २० ॥

पदार्थः—(उतो) अपि (हि) (वाम्) युवयोः (रत्न-
धेयानि) रत्नानि धीयन्ते येषु तानि (सन्ति) (पुरूणि)
बहूनि (द्यावापृथिवी) भूमिविद्युतौ (सुदासे) शोभना दासाः
दातारो ययोस्ते (अस्मे) अस्मासु (धत्तम्) धरेतम् (यत्)
(असत्) भवेत् (अस्कृधोयु) अस्थूलम् (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ ये सुदासे द्यावापृथिवी व-
र्तेते यत्त वां हि पुरूणि रत्नधेयानि धनाधिकरणानि सन्ति ते अस्मे
धत्तं यदुतो अस्कृधोयु असत् तेन सहिता यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा
पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युद्भूमिगुणान् विज्ञाय तत्रस्थानि रत्ना-
नि प्राप्य सर्वार्थं सुखं विदधतिते सर्वतस्सदा सुरक्षिता भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्र द्यावापृथिवीगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेदया ॥

इति त्रिपञ्चाशत्तमं सूक्तं विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशको ! जो (सुदासे) सुन्दर दानशीलों वाले (धातापृथिवी) भूमि और विजुली वर्तमान हैं अथवा जिन में (वाम्) तुम दोनों के (हि) हि (पुरुणि) बहुत (रत्नधेयानि) रत्न जिन में धरे जाते (सन्ति) हैं वे धन धरने के पदार्थ हैं (ते) वे भूमि और विजुली (अस्मे) हम लोगों में (धत्तम्) धारण करें (यत्) जो (उतो) कुछ (अस्कृधोयु) कृश (असत्) हो अर्थात् मोटा न हो उस के साथ (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विजुली और भूमि के गुणों को जान कर वहां स्थित जो रत्न उन को पाकर सब के लिये सुख का विधान करते हैं वे सब ओर से सदा सुरक्षित होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में धातापृथिवी के गुणों और कृत्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह त्रेपनवां सूक्त और वीशवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ व्यूचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । वास्तोष्पति-
देवता । १ । ३ निचृत्विष्टुप् । २ विराट्त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः गृहं निर्माय तत्र किं कुर्वन्तीत्याह ॥

अब तीन ऋचा वाले चौवनवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में
मनुष्य घर बना कर उस में क्या करते हैं इस विषय को० ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्स्वावेशो अन-
मीवो भवा नः । यत्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो
भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽआवेशः ।
अनमीवः । भव । नः । यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् ।
नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

पदार्थः—(वास्तोः) वासहेतोर्गृहस्य (पते) स्वामिन् (प्रति)
(जानीहि) (अस्मान्) (स्वावेशः) स्वः आवेशो यस्य सः
(अनमीवः) रोगराहितः (भव) अत्र धुचो इति दीर्घः (नः)
अस्माकम् (यत्) यत्र (त्वा) त्वाम् (ईमहे) प्राप्नुयाम (प्रति)
(तत्) सह (नः) अस्मान् (जुषस्व) सेवस्व (शम्) सुख-
कारी (नः) अस्माकम् (भव) (द्विपदे) मनुष्याद्याय
(शम्) (चतुष्पदे) गवाद्याय ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते ! गृहस्थ त्वमस्मान्प्रति जानीहि त्व-

मत्र नो गृहे स्वावेशोऽनमीवो भव यद्यत्र वयं त्वेमहे तन्नः प्रति
जुषस्व त्वन्नो द्विपदे शं चतुष्पदे शं भव ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्सर्वतोद्धारं पुष्कलावकाशं गृहं निर्माय तत्र वसन्ति रोगरहिता भूत्वा स्वेभ्यश्चान्येभ्यश्च सुखं प्रयच्छन्ति ते सर्वेषां मह्यगलप्रदा भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वास्तोः) निवास कराने वाले घर के (पते) स्वामी गृहस्थ जन आप (अस्मान्) हम लोगों के (प्रति, जानीहि) प्रतिज्ञा से जानो आप (नः) हमारे घर में (स्वावेशः) सुख में है सब ओर से प्रवेश जिन को ऐसे और (अनमीवः) नीरोग (भव) हूजिये (यत्) जहां हम लोग (त्वा) आप को (ईमहे) प्राप्त हों (तत्) उस को (नः) हमारे (प्रति, जुषस्व) प्रति सेवो आप (नः) हम लोगों के (द्विपदे) मनुष्य आदि जीव (शम्) सुख करने वाले और (चतुष्पदे) गौ आदि पशु के लिये (शम्) सुख करने वाले (भव) हूजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब ओर द्वार और बहुत अवकाश वाले घर को बनाकर उस में वसते और रोगरहित होकर अपने तथा औरों के लिये सुख देते हैं वे सब को मह्यगल देने वाले होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्गृहस्थः किं कृत्वा कान् क इव रक्षेदित्याह ॥

किं गृहस्थ क्या करके किनको किसके समान रखे इसविषयको ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गो-
भिरश्वैभिरिन्दो । अजरांसस्ते सख्ये स्याम पि-
तेवं पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रतरणः । नः । एधि । गयस्फानः ।
गोभिः । अश्वैभिः । इन्दो इति । अजरांसः । ते । सख्ये ।

स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

पदार्थः—(वास्तोः) गृहस्य (पते) पालक (प्रतरणः) प्रकर्षेण दुःखात्तारकः (नः) अस्माकम् (एधि) भव (गयस्फानः) गृहस्य वर्धकः (गोभिः) गवादिभिः (अश्वेभिः) तुरङ्गादिभिः (इन्दो) आनन्दप्रद (अजरासः) जरारोगरहिताः (ते) तव (सख्ये) मित्रत्वे (स्याम) (पितेव) (पुत्रान्) (प्रति) (नः) अस्मान् (जुषस्व) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्दो ! वास्तोष्पते त्वं गोभिरश्वेभिर्गयस्फानः प्रतरणो नोऽस्माकं सुखकार्येधि यस्य ते सख्ये अजरासः वयं स्याम स त्वं नोऽस्मान्पुत्रान् पितेव प्रति जुषस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—मनुष्या उत्तमं गृहं निर्माय गवादिभिः पशुभिरलंकृत्य शोधयित्वा प्रजाया वर्धका भूत्वाऽक्षयं मित्रत्वं सर्वेषु संभाव्य यथा पिता पुत्रान्क्षति तथैव सर्वान् रक्षन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्दो) आनन्द के देने वाले (वास्तोष्पते) घर के रक्षक आप (गोभिः) गौ आदि से (अश्वेभिः) घोड़े आदि से (गयस्फानः) घर की वृद्धि करने (प्रतरणः) उत्तमता से दुःख से तारने और (नः) हमारे सुख करने वाले (एधि) हूजिये जिन (ते) आप के (सख्ये) मित्रपन में हम लोग (अजरासः) शरीर जीर्ण करने वाली वृद्धावस्था से रहित (स्याम) हों सो आप (नः) हम लोगों को (पुत्रान्) पुत्रों को जैसे (पितेव) पिता वैसे (प्रति, जुषस्व) प्रतीति से सेवो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—मनुष्य उत्तम घर बनाकर गो आदि पशुओं से शोभित कर शुद्ध कर प्रजा के बढ़ाने वाले होकर अक्षय मित्रपन सब में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध कराय जैसे पिता पुत्रों की रक्षा करता है वैसे ही सब की रक्षा करें ॥ २ ॥

पुनस्ते गृहस्थाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे घर में रहने वाले क्या करें इस विषय को० ॥

वास्तोष्पते शग्मयां संसदां ते सज्जीमहि र-
एवयां गातुमत्यां । पाहि क्षेमं उत योगे वरं नो
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ २१ ॥

वास्तोः । पते । शग्मयां । सम्ऽसदां । ते । सज्जीमहि । र-
एवयां । गातुऽमत्यां । पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वास्तोः) गृहस्थ (पते) पालक (शग्मया)
सुखरूपया (संसदा) सम्पक् सीदन्ति यस्यां तथा (ते) तव (स-
ज्जीमहि) संवधीयाम (रएवया) रमणीयया (गातुमत्या) प्र-
शस्तवाग्भूमियुक्तया (पाहि) (क्षेमे) रक्षणे (उत) (योगे)
अनुपात्तरूपोपात्तलक्षणे (वरम्) (नः) अस्मान् (यूयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते ! यस्य ते तव शग्मया संसदा र-
एवया गातुमत्या सह सज्जीमहि स त्वं योग उत क्षेमे नोऽस्मान्
वरं पाहि यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये गृहस्थाः सज्जनान् सत्कृत्य रक्षन्ति ते तेषां
योगक्षेमावुनीय सततं तान् पालयन्तीति ॥ ३ ॥

अत्र वास्तोष्पतिगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह संगतिर्वेदया ॥

इति चतुष्पञ्चाशत्तमं सूक्तमेकविंशतितमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वास्तोष्पते) घर की रक्षा करने-वाले जिन (ते) आप के (शग्मया) सुख रूप (संसदा) जिस में अच्छे प्रकार स्थिर हों उस (रश्वया) रमणीय (गातुमत्या) प्रशंसित वाणी वा भूमि से युक्त सभा के साथ (सक्षीमहि) सम्बन्ध करें वह आप (योगे) न ग्रहण किये हुए पदार्थ के ग्रहण लक्षण विषय में (उत) और (क्षेमे) रक्षा में (नः) हम लोगों की (वरम्) उत्तमता जैसे हो वैसे (पाहि) रक्षा करो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखादिकों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदैव (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो गृहस्थ सज्जनों का सत्कार कर उन की रक्षा करते हैं वे उन के योग क्षेम की उन्नति कर निरन्तर उन की पालना करते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में वास्तोष्पति के गुण और कृत्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह चौपनवां सूक्त और इक्कीशवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथाष्टर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । वास्तोष्पतिर्देवता :

२-८ इन्द्रः । १ निचूदायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ।

२ । ३ । ४ बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । ५

। ७ अनुष्टुप् ६-८ निचूदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ गृहपतिः किं कुर्यादित्याह ॥

अन आठ आना वाते पचपनवे सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में घर का स्वामी क्या करे इस विषय को० ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।
सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽ-
विशन् । सखा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अमीवहा) योऽमीवान् रोगान् हन्ति (वास्तोः)
गृहस्य (पते) स्वामिन् (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि)
(आविशन्) आविशन्ति (सखा) सुहृत् (सुशेवः) सुष्ठुसुखः
(एधि) भव (नः) अस्मभ्यम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते यत्त गृहे विश्वा रूपाण्याविशन् तत्र
नोऽमीवहा सखा सुशेवः सन्नेधि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे गृहस्था यूयं सर्वप्रकाराण्युत्तमानि गृहाणि नि-
र्माय सुखिनो भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वास्तोष्पते) घर के स्वामी जिस घर में (विश्वा) सत्र (रूपानि) रूप (आविशन्) प्रवेश करते हैं वहां (नः) हम लोगों के लिये (अभीवहा) रोग हरने वाले (सखा) मित्र (सुशेवः) सुन्दर सुख वाले होते हुए (एधि) प्रसिद्ध हूजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थो तुम सर्व प्रकार उत्तम घरों को बनाकर सुखी होओ ॥ १ ॥

पुनर्गृहस्थाः कुत्र वासं कुर्युरित्याह ॥

फिर गृहस्थ कहां वास करें इस विषय को० ॥

**यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे । वीव
भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्केषु वप्संतो नि सु स्वप ॥ २ ॥**

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे । वि-
ड्भवे । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । स्रक्केषु । वप्सतः । नि ।
सु । स्वप ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) (अर्जुन) सुस्वरूप (सारमेय) साराणां निर्मातः (दतः) दन्तान् (पिशङ्ग) पिशङ्गादिवर्णयुक्त (यच्छसे) (वीव) पक्षीव (भ्राजन्ते) प्रकाशन्ते (ऋष्टयः) प्रापकः (उप) (स्रक्केषु) प्राप्तेषूतमेषु गृहेषु (वप्सतः) भक्षयतः (नि) (सु) (स्वप) शयस्व ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अर्जुन सारमेय पिशङ्ग यद्यस्त्वं वीव दतो यच्छसे स्रक्केषु वप्सत ऋष्टय उप भ्राजन्ते स तेषु नि सु स्वप ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या यत्रारोग्येन युष्माकं दन्तादयोऽवयवास्सुशोभन्ते तत्रैव निवासं शयनादिव्यवहारं च कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अर्जुन) अच्छे रूपयुक्त (सारमेय) सारवस्तुओं की उत्पत्ति करने वाले (पिशङ्ग) पीले पीले (यत्) जो आप (वीव) पक्षी के समान (दतः) दांतों को (यच्छसे) नियम से रखते हो वह जो (स्वकेषु) प्राप्त उत्तम वरों में (वप्सतः) भक्षण करते हुए (अष्टयः) पहुंचाने वाले (उप, आजन्ते) समाप्त प्रकाशित होते हैं उन में आप (नि, पु, प्वप) निरन्तर अच्छे प्रकार सोओ ॥२॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—हे मनुष्यो ! जहां आरोग्यपन से तुम्हारे दन्त आदि अवयव अच्छे प्रकार शोभते हैं वहां ही निवास और शयन आदि व्यवहार को करो ॥ २ ॥

पुनर्गृहस्थैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर गृहस्थों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

**स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।
स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि
पु स्वप ॥ ३ ॥**

**स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।
स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनः
यसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥**

पदार्थः—(स्तेनम्) चोरम् (राय) रासु धनेषु साधो (सारमेय) (तस्करम्) दस्त्ववादिकम् (वा) (पुनः सर) पुनः पुनः दण्डदानाय प्राप्नुहि (स्तोतृन्) स्तावकान् (इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (रायसि) शब्दयसि (किम्) (अस्मान्) (दुच्छुनायसे) दुष्टेष्वेवाचरसि (नि) नितराम् (सु) (स्वप) ॥३॥

अन्वयः—हे राघ सारमेय त्वमिन्द्रस्य स्तेनं वा तस्करं वा पुनस्सर यस्त्वं स्तोतृन् रायसि सोऽस्मान् किं दुच्छुनायसे स त्वमुत्तमे स्थाने नि पु स्वप ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैः स्तेनानां निग्रहं श्रेष्ठानां सत्करणं कृत्वा कदाचिद् श्ववन्नाचरणीयम् सदैव शुद्धवायूदकावकाशे शयितव्यम् ॥३॥

पदार्थः—हे (राघ) धनियों में सज्जन (सारमेय) सार वस्तुओं से मान करने योग्य आप (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य के (स्तेनम्) चोर (वा) वा (तस्करम्) डाकू आदि चोर को (पुनः, सर) फिर २ दण्ड देने के लिये प्राप्त होओ जो आप (स्तोतृन्) स्तुति करने वालों को (रायसि) कहलाते हो (अस्मान्) हम लोगों को (किम्) क्या (दुच्छुनायसे) दुष्टों में जैसे जैसे आचरण से प्राप्त होंगे सो आप उत्तमस्थान में (नि, सु, प्वप) निरन्तर अच्छे प्रकार सोओ ॥३॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि चोरों की रुकावट और श्रेष्ठों का सत्कार कर के कभी कुत्ते के समान न आचरण करें और सदैव शुद्ध वायु जल और अवकाश में सोवें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

त्वं सूकरस्य दद्वहि तव दर्दतु सूकरः । स्तो-
तृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि पु
स्वप ॥ ४ ॥

त्वम् । सूकरस्य । दद्वहि । तव । दर्दतु । सूकरः । स्तो-
तृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे ।
नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सूकरस्य) यः सुष्ठु करोति (दर्दहि) भृशं वर्धय (तव) (दर्दतु) भृशं वर्द्धताम् (सूकरः) यः सन्वक् करोति (स्तोतृन्) विदुषः (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रायसि) रा इवाचरसि (किम्) (अस्मान्) (दुच्छुनायसे) (नि) (सु) (स्वप) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ यस्य सूकरस्येन्द्रस्य तव सूकरो दर्दतु त्वं रायसि यत् सर्वान् दर्दहि स्तोतृन्स्मान् किं दुच्छुनायसे तत्र गृहे सुखेन नि सु स्वप ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थ त्वमैश्वर्य संचित्य धर्मे व्यवहारे संवीय विदुषः सत्कृत्य श्रीमानिवाचरास्मान् प्रति किमर्थं श्वेवाचरति नीरोगस्सन् प्रतिसमयं सुखेन शयस्व ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ जिस (सूकरस्य) सुन्दरता से कार्य करने वाले (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यवान् (तव) तुम्हारे (सूकरः) कार्य को अच्छे प्रकार करने वाला (दर्दतु) निरन्तर बढ़े (त्वम्) आप (रायसि) लक्ष्मी के समान आचरण करते हो और जो सब को (दर्दहि) निरन्तर उन्नति दें अर्थात् सब की वृद्धि करें (स्तोतृन्) स्तुति करने वाले विद्वान् (अस्मान्) हम लोगों को (किम्) क्या (दुच्छुनायसे) दुष्ट कुत्तों में जैसे वैसे आचरण से प्राप्त होते हो उस घर में सुख से (नि, सु, स्वप) निरन्तर सोओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थ आप ऐश्वर्य का संचय कर धर्म व्यवहार में अच्छे प्रकार विस्तार कर और विद्वानों का सत्कार कर श्रीमानों के समान आचरण करो हम लोगों के प्रति किस लिये कुत्ते के समान आचरण करते हैं नीरोग होते हुए प्रति समय मृत से सोओ ॥ ४ ॥

पुनर्गृहस्थाः गृहे किं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर गृहस्थ घरमें क्या २ करें इस विषय को० ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिः । ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । श्वा । सस्तु । विश्पतिः । ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सस्तु) शयताम् (माता) (सस्तु) (पिता) (सस्तु) (श्वा) कुकुरः (सस्तु) (विश्पतिः) प्रजापतिः (ससन्तु) शयीरन् (सर्वे) (ज्ञातयः) संबन्धिनः (सस्तु) (अयम्) (अभितः) सर्वतः (जनः) उत्तमो विद्वान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या यथा मद्गृहे मम माताऽभितः सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिस्सस्तु सर्वे ज्ञातयोऽभितः ससन्त्वयं जनः सस्तु तथा युष्माकं गृहेऽपि ससन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानि यत्र सर्वेषां सर्वव्यवहारकरणाय पृथक् पृथक् शालागृहाणि च भवेयुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य जैसे मेरे घरमें मेरी (माता) माता (अभितः) सब ओर से (सस्तु) सोवे (पिता) पिता (सस्तु) सोवे (श्वा) कुत्ता (सस्तु) सोवे (विश्पतिः) प्रजापति (सस्तु) सोवे (सर्वे) सब (ज्ञातयः) संबन्धी

सब ओर से (ससन्तु) सोवें (अयम्) यह (जनः) उत्तम विद्वान् सोवे वैसे तुम्हारे घर में भी सोवें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—मनुष्यों को ऐसे घर रचने चाहियें जिनमें सब के सर्व व्यवहारों के करने को अलग २ शाला और घर हों ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यैः कीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानीत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे घर बनाने चाहियें इस विषय को० ॥

**य आस्ते यश्च चरन्ति यश्च पश्यन्ति नो जनः ।
तेषां संहन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ६ ॥**

यः । आस्ते । यः । च । चरन्ति । यः । च । पश्यन्ति । नः ।
जनः । तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् ।
हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) (आस्ते) उपविशति (यः) (च)
(चरन्ति) गच्छति (यः) (च) (पश्यन्ति) (नः) अस्मा-
नस्माकं गृहे वा (जनः) मनुष्यः (तेषाम्) (सम्) (हन्मः)
संहितानि निमीलितान्यदर्शकानि कुर्मः (अक्षाणि) इन्द्रियाणि
(यथा) (इदम्) (हर्म्यम्) कमनीयं गृहम् (तथा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथेदं हर्म्यमस्ति तथा यो जनो नो गृह
आस्ते यश्च चरन्ति यश्च नोऽस्मान् पश्यति तेषामक्षाणि वयं संह-
न्मस्तथा यथमप्याचरत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—मनुष्यैरीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानि

यत्र सर्वेष्वृत्तुषु निर्वाहस्स्यात् सर्वं सुखं वर्धेत बहिःस्थाः जना गृह-
स्थान् सहसा न पश्येयुर्न च गृहस्था बाह्यान् पश्येयुरिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जैसे (इदम्) यह (हर्म्यम्) मनोहर घर
है (तथा) वैसे (यः) जो (जनः) मनुष्य (नः) हमारे घर में (आस्ते) बै-
ठता है (यः, च) और जो (चरति) जाता है (यः, च) और जो हम लोगों
को (पश्यति) देखता है (तेषाम्) उन सभी की (अन्त्याणि) इन्द्रियों को हम लोग
(सं, हन्मः) संहित न देखने वाले करें वैसे तुम भी आचरण करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—मनुष्यों को ऐसे घर बनाने चा-
हियें जिन में सब ऋतुओं में निर्वाह हो सब सुख बढ़े और बाहर वाले जन गृहस्थों
को सहसा न देखें और न घर वाले बाहर वालों को देखें ॥ ६ ॥

पुनः कीदृशो गृहे गृहस्थैः शयनादिव्यवहारः कर्तव्य इत्याह ॥

फिर कैसे घर में सोना आदि करना चाहिये इस विषय को० ॥

**सहस्रंशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् । तेना
सहस्येना वयं नि जनान्त्स्वापयामसि ॥ ७ ॥**

**सहस्रंशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उदाचरत् ।
तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥**

पदार्थः—(सहस्रशृङ्गः) सहस्राणि शृङ्गाणि तेजांसि कि-
रणा यस्य सूर्यस्य सः (वृषभः) वृष्टिकरः (यः) (समुद्रात्)
अन्तरिक्षात् समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम निधं० १।३ (उदाचरत्) ऊर्ध्व
गच्छति (तेन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (सहस्येना) सहसि
बले साधुना अत्रापि संहितायामिति दीर्घः (वयम्) (नि) नि-
त्यम् (जनान्) (स्वापयामसि) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यस्सहस्रशृङ्गो वृषभः सूर्यः समुद्राद्य-
धोदाचरत् तथा तेन सहस्येन गृहेण सह वयं जनान् तत्र नि स्वा-
पयामसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यत् सूर्यस्य किरणानां स्पर्शस्सर्वतः
स्यात् यच्च वलाधिवर्धकं गृहं भवेत् तत्र शुद्धे सर्वान् स्वापयेम वयं च
शयीमहि ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (सहस्रशृङ्गः) हजारों किरण वाला (वृषभः)
घृष्टि कारण सूर्य (समुद्रात्) अन्तरिक्ष से जैसे (उदाचरत्) ऊपर जाता है वैसे
(तेन) उस के साथ (सहस्येन) बल में उत्तम घर से (वयम्) हम लोग
(जनान्) मनुष्यों को (निष्वापयामसि) निरन्तर सुलावें ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जहां सूर्य की किरणों का स्पर्श सब ओर से हो और
जो बल का अधिक बढ़ाने वाला घर हो उस के शुद्ध होने में सब को सुलावें और
हम लोग भी सोवें ॥ ७ ॥

पुनः स्त्रीणां गृहाणि उत्तमानि कार्याणीत्याह ॥

किर स्त्री जनों के घर उत्तम बनावें इस विषय को अगले मंत्र में० ॥

**प्रोष्टेशया वह्नेशया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।
स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि
॥ ८ ॥ २२ ॥ ३ ॥**

**प्रोष्टेशयाः । वह्नेशयाः । नारीः । याः । तल्पशीवरीः ।
स्त्रियः । याः । पुण्यगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥**

पदार्थः—(प्रोष्ठेशयाः) याः प्रोष्ठे अतिशयेन प्रौढे गृहे शेर-
ते ताः (वह्येशयाः) या वह्ये प्रापणीये शेरते ताः (नारीः) नर-
स्य स्त्रियः (याः) (तल्पशीवरीः) यास्तल्पेषु शेरते ताः (स्त्रि-
यः) (याः) (पुण्यगन्धाः) पुण्यः शुद्धो गन्धो यासां ताः
(ताः) (सर्वाः) (स्वापयामसि) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था यथा वयं याः प्रोष्ठेशया वह्येशया त-
ल्पशीवरीनारीः स्त्रियः याः पुण्यगन्धाः स्युस्ताः सर्वा वयं उत्तमे
गृहे स्वापयामसि यूयमप्येता उत्तमे गृहे स्वापयत ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थाः यत्र गृहे स्त्रियो वसेयुस्तद्गृहमतीवोत्तमं
रक्षणीयं यतः स्वसन्ताना उत्तमा भवेयुः ॥ ८ ॥

अत्र गृहस्थकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संग-
तिर्वेद्या ॥

इत्यृग्वेदे सप्तमे मण्डले तृतीयोऽनुवाकः पञ्चपञ्चाशत्तमं सूक्तं पञ्च-
मेऽष्टके चतुर्थेऽध्याये द्वाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (याः) जो (प्रोष्ठेशयाः) अतीव सब
प्रकार उत्तम सुखों की प्राप्ति कराने वाले घर में सोती हैं (वह्येशयाः) वा जो प्राप्ति
करानेवाले घर में सोतीं वा जो (तल्पशीवरीः) पलंग पर सोनेवाली उत्तम (नारीः)
स्त्री (स्त्रियः) विवाहित तथा (पुण्यगन्धाः) जिन का शुद्धगन्ध हो (ताः)
उन (सर्वाः) सभीको हम लोग उत्तम घर में (स्वापयामसि) सुलावें वैसे तुम भी
उत्तम घर में सुलाओ ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थो ! जिस घर में स्त्री वसें वह घर अतीव उत्तम रखना चाहिये जिस से निज सन्तान उत्तम हों ॥ ८ ॥

इस सूक्त में गृहस्थों के काम का और गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद के सातवें मण्डल में तीसरा अनुवाक, पचपनवां सूक्त और पञ्चम अष्टक के चौथे अध्याय में वार्शवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ पञ्चविंशतितमर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मरुतो देवताः ।

१ आर्ची गायत्री । २ । ६ । ७ । ९ भुरिगार्चीगायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः । ३ । ४ । ५ प्रजापत्या बृहतीछन्दः ।

मध्यमः स्वरः । ८ । १० आर्च्युष्णिक् । ११ नि-

चुदार्च्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । १२ । १३ ।

१५ । १८ । १९ । २१ निचृत्रिष्टुप् । १७ ।

२० । त्रिष्टुप् । २२ । २५ विराट्त्रिष्टुप्-

छन्दः । धैवतः स्वरः । २४ पङ्क्तिः ।

१४ । १६ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ के मनुष्याः श्रेष्ठा भवन्तीत्याह ॥

अब पच्चीस ऋचावाले छप्पनवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में अब कौन मनुष्य श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा
स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः ।
अध । सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(के) (ईम्) सर्वतः (व्यक्ताः) विशेषेण प्र-
सिद्धाः कमनीयाः (नरः) नेतारो मनुष्याः (सनीळाः) समानं
नीळं प्रशंसनीयं गृहं येषां ते (रुद्रस्य) रोगाणां द्रावकस्य निस्सारकस्य
(मर्याः) मनुष्याः (अध) अथ अथ निपातस्य चेति दीर्घः (स्व-
श्वाः) शोभना अश्वाः तुरङ्गा महान्तो जना वा येषां ते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्ध क ई रुद्रस्य स्वश्वा व्यक्ताः सनीळा मर्या नरस्सन्तीति ब्रूहि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र संसारे क उत्तमाः प्रसिद्धाः प्रशंसनीयाः मनुष्यास्सन्तीत्यस्याग्रस्थे मन्त्रे समाधानं वेद्यमिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (अध) अनन्तर इस के (के) कौन (ईम्) सब ओर से (रुद्रस्य) रोगों के निकालने वाले के (स्वश्वाः) सुन्दर घोड़े वा महान् जन जिस में विद्यमान हैं (व्यक्ताः) विशेषता से प्रसिद्ध (सनीळाः) सगान घर वाले (मर्याः, नरः) मरणधर्मा नायक मनुष्य हैं इस को कहो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस संसार में कौन उत्तम प्रसिद्ध प्रशंसा करने योग्य मनुष्य हैं इस का अगले मन्त्र में समाधान जानना चाहिये ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांस एव प्रकटकीर्तयो जायन्त इत्याह ॥

फिर विद्वान् जन ही प्रकट कीर्ति वाले होते हैं इस विषय को० ॥

नकिर्ह्येषां जनूंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जनूंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे ।

मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नकिः) निषेधे (हि) यतः (एषाम्) जनूंषि जन्मानि (वेद) विदन्ति (ते) (अङ्ग) सुहृत् (विद्रे) लभन्ते (मिथः) परस्परम् (जनित्रम्) जन्मसाधनं कर्म ॥ २ ॥

अन्वयः—अङ्ग जिज्ञासो ये ह्येषां जनूंषि नकिर्वेद ते मिथो जनित्रं विद्रे ॥ २ ॥

भावार्थः—ये विदुषां जन्मानि विद्याप्रापकाणि जन्मानि न

विदुस्ते प्रसिद्धा न भवन्ति ये च विद्याजन्म प्राप्नुवन्ति ते हि कृतकृत्याः प्रसिद्धा जायन्त इत्युत्तरम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) मित्र जिज्ञासु जो (हि) जिस कारण (एषाम्) इन के (जनूंषि) जन्मों को (नकिः) नहीं (वेद) जानते हैं (ते) वे उसी कारण (मिथः) परस्पर (जनित्रम्) जन्म सिद्ध कराने वाले कर्म को (विद्रे) पाते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—जिन विद्वानों के जन्मों को विद्या प्राप्ति कराने वाले न जानते हैं वे प्रसिद्ध नहीं होते हैं और जो विद्या जन्म पाते हैं वेही कृतकृत्य और प्रसिद्ध होते हैं यह उत्तर है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना
अस्पृधन् ॥ ३ ॥**

**अभि । स्वपूभिः । मिथः । वपन्त । वातस्वनसः ।
श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥**

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (स्वपूभिः) शयानैस्वकीयैः पवित्राचरणैः सह (मिथः) अन्योन्यम् (वपन्त) वपन्ति (वातस्वनसः) वातस्य स्वनः शब्द इव शब्दो येषान्ते (श्येनाः) श्येन इव पराक्रमिणः (अस्पृधन्) स्पर्धन्ते ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये गृहस्था वातस्वनसः श्येना इव वर्त्तमानाः स्वपूभिर्मिथो वपन्ताभ्यस्पृधन् ते श्रेष्ठैश्वर्या जायन्ते ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये गृहस्थाः परस्परं सत्याचरणानुष्ठानेन गम्भीराशयाः पराक्रमिणो भूत्वा सर्वस्योन्नतिं चिकीर्षन्ति तेऽभिपूजिता भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो गृहस्थ पुरुष (वातस्वनसः) पवन के शब्द के समान जिन का शब्द है वे (श्येनाः) बाज के समान पराक्रमी (स्वपूभिः) सोते हुए अर्थात् अप्रसिद्ध अपने पवित्र आचरणों के साथ (मिथः) परस्पर (वपन्त) बोते (अम्य-सृधन्) और सन्मुखस्पर्द्धा करते हैं वे श्रेष्ठ ऐश्वर्य वाले होते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जो गृहस्थ परस्पर सत्याचरणानुष्ठान से गंभीर आशयवाले पराक्रमी होकर सब की उन्नति करना चाहते हैं वे पूजित होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वान् किं कुर्यादित्याह० ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषयको० ॥

एतानि धीरौ निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधौ मही जभारं ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊधः । मही । जभारं ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एतानि) (धीरः) मेधावी विद्वान् (निण्या) निश्चितानि (चिकेत) (पृश्निः) अन्तरिक्षमिव गम्भीराशयोऽज्ञोमः (यत्) (ऊधः) दुग्धाधारम् (मही) पृथिवी (जभार) विभर्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो धीरः यदूधः पृश्निर्मही जभार तद्देतानि निण्या चिकेत जानीयात्स गृहभारं धर्तुं शक्नुयात् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पृथिवी सूर्यश्च सर्वान् गृहान् बिभर्ति तथैव ये विद्वांसो निर्णीतान् सिद्धान्ताञ्जानन्ति ते सर्वत्र सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (धीरः) बुद्धिमान् विद्वान् (यत्) जैसे (ऊधः) दुग्ध-धारायुक्त और (पृथिनः) अन्तरिक्ष के (मही) तथा पृथिवी (जमार) धारण करती है वैसे क्षोभ रहित निष्कम्प गम्भीर (एतानि) इन (निश्चया) निश्चित पदार्थों को जो (चिकेत) जाने वह घर के भार को धर सके ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जैसे पृथिवी और सूर्य सब गृहों को धारण करते हैं वैसे जो विद्वान् जन निर्णीत सिद्धान्तों को जानते हैं वे सर्वत्र सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

का प्रजा उत्तमेत्याह ॥

कौन प्रजा उत्तम है इस विषय को० ॥

सा विट् सुवीरां मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नम्रणम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुवीरां । मरुत्भिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नम्रणम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सा) (विट्) प्रजा (सुवीरा) शोभना वीरा यस्यां सा (मरुद्भिः) मनुष्यैः (अस्तु) (सनात्) सनातने (सहन्ती) सहनं कुर्वती (पुष्यन्ती) पुष्टं कारयित्री (नम्रणम्) घनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—या सुवीरा विट् मरुद्भिः सनात् नम्रणं पुष्यन्ती पीडां सहन्ती वर्तते साऽस्माकमस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—सैव स्त्री वरा या ब्रह्मचर्येण समग्रा विद्या अधीत्य
शूरवीरौस्तनयान् प्रसूते सहनशीला कोशिका भवति ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (सुवीरा) सुन्दर वीरों वाली (विद्) प्रजा (मरुद्भिः)
मनुष्यों के साथ (सनात्) सनातन व्यवहार में (नृम्णम्) धन को (पुण्यन्ती)
पुष्ट करावती और पीड़ा को (सहन्ती) सहने वाली वर्तमान है (सा) वह हमारे
लिये (अस्तु) होवे ॥ ५ ॥

भावार्थः—वही स्त्री श्रेष्ठ है जो ब्रह्मचर्य से समग्र विद्याओं को पढ़ के शूर-
वीरपुत्रों को उत्पन्न करती है और वही सहनशील तथा कोश वाली होती है ॥ ५ ॥

पुनस्ता नार्यः कीदृश्यो भवेयुरित्याह ॥

फिर वे स्त्री कैसी हों इस विषय को० ॥

**यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्ला
ओजोभिरुग्राः ॥ ६ ॥**

यामम् । येष्ठाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । समऽमिश्लाः ।
ओजःऽभिः । उग्राः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यामम्) प्रहरं प्राप्तव्यं वा (येष्ठाः) अतिश-
येन यातारः (शुभा) शोमनेन (शोभिष्ठाः) अतिशयेन शोभा-
युक्ताः (श्रिया) धनेन (संमिश्लाः) सम्यक् मित्रत्वेन मिश्रिताः
(ओजोभिः) पराक्रमादिभिः (उग्राः) कठिनगुणकर्मस्वभावाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था याः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्ला येष्ठा
ओजोभिरुग्राः सत्यो यामं प्रापणीयं यान्ति ताः गृहस्थैस्सं-
माननीयाः ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे गृहस्था याः शाला श्रियानादिभिर्युक्ताः शो-
भमानाः प्रापणीयं सुखं प्रयच्छन्ति ताः पतिव्रताः स्त्रिय इव सु-
शोभनीयाः सततं कुरुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो जो (शुभा) शोभन (शोभिष्ठाः) अतीव शोभायुक्त
(श्रिया) धन से (संमिश्रिताः) अच्छे प्रकार मित्रता के साथ मिली हुई (येष्ठाः)
अतीव प्राप्त होने और (ओजोभिः) पराक्रम आदि से (उग्राः) कठिन गुण कर्म
स्वभाव वाली होती हुई (यामम्) प्राप्त होने वाले व्यवहार को पहुंचती हैं वे गृ-
हस्थों को मान करने योग्य हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थो जो शालाघर धन और अन्नादि पदार्थों से युक्त शो-
भायमान प्राप्त होने योग्य सुख को देते हैं उन को पतिव्रता स्त्रियों के समान सुन्दर
शोभा युक्त निरन्तर करो ॥ ६ ॥

पुनः स्त्रियः कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

फिर स्त्री कैसे वर्ते इस विषय को० ॥

**उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गण-
स्तुविष्मान् ॥ ७ ॥**

**उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शवांसि । अध । मरुत्-
भिः । गणः । तुविष्मान् ॥ ७ ॥**

पदार्थः—(उग्रम्) तेजस्वी (वः) युष्माकम् (ओजः) प-
राक्रमः (स्थिरा) स्थिराणि दृढानि (शवांसि) वलानि (अध)
अथ अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (मरुद्भिः) उत्तमैर्मनुष्यैः (गणः)
समूहः (तुविष्मान्) बलवान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियः वो मरुद्भिस्सहोय ओजः स्थिरा शवां-
स्यध गणस्तुविष्मान् भवतु ॥ ७ ॥

भावार्थः—या स्त्रियः स्वेषां पतीनां च बलं न ह्रासयन्ति-
तासां पुत्रपौत्रादिगणो बलवान् जायते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (वः) तुम्हारा (मरुद्भिः) उत्तम मनुष्यों के साथ
(उग्रम्) तेजस्वी (ओजः) पराक्रम और (स्थिरा) स्थिरदृढ़ (शवांसि) बल (अध)
इस के अनन्तर (गणः) समूह (तुविष्मान्) बलवान् हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो स्त्रियां अपने पतियों के बल को न क्षीण करातीं उन का पुत्र
पौत्रादि समूह बलवान् होता है ॥ ७ ॥

पुनर्गृहस्थः किं कर्म कुर्यादित्याह ॥

किं गृहस्थ कौन काम करे इस विषय को० ॥

**शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव
शर्धस्य धृष्णो ॥ ८ ॥**

शुभ्रः । वः । शुष्मः । क्रुध्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिः-
इव । शर्धस्य । धृष्णोः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शुभ्रः) शुद्धः प्रशंसनीयः (वः) युष्माकम् (शुष्मः)
बलयुक्तो देहः (क्रुध्मी) क्रोधशीलानि (मनांसि) अन्तःक-
रणानि (धुनिः) कम्पनं चेष्टाकरणम् (मुनिरिव) यथा मनन
शीलो विद्वांस्तथा (शर्धस्य) बलयुक्तस्य (धृष्णोः) दृढस्य ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था वो युष्माकं धार्मिकेषु शुभ्रः शुष्मोऽ-
स्तु दुष्टेषु क्रुध्मी मनांसि सन्तु मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोर्धुनिरिव वा-
गस्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—ये गृहस्थाः श्रेष्ठैस्सह संधिं दुष्टैस्सह पृथग्भावं रक्षन्ति ते बहुबलं लभन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो (वः) तुम्हारा धार्मिक जनों में (शुभ्रः) प्रशंसनीय (शुष्मः) बलयुक्त देह हो दुष्टों में (कुष्मी) क्रोधशील (मनांसि) मन हों (मुनिरिव) मननशील विद्वान् के समान (शर्द्धस्य) बलयुक्त बली (धृष्णोः) दृढ़ के (धुनिः) चेष्टा करने के समान वाणी हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जो गृहस्थ जन श्रेष्ठों के साथ मिलाप और दुष्टों के साथ अलग होना रखते हैं वे बहुत बल पाते हैं ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्क् ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । वः । दुः । मतिः । इह । प्रणक् । नः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सनेमि) पुरातनम् (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (युयोत) पृथक् कुरुत (दिद्युम्) प्रज्वलितं शलाखम् (मा) (वः) युष्मान् (दुर्मतिः) दुष्टधीः (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (प्रणक्) प्रणाशयेत् (नः) अस्मान् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः ! अस्मत्सनेमि दिद्युयुयोत यत इह वो नोऽस्माँश्च दुर्मतिर्मा प्रणक् ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यूयं सदा दुष्टाचारेभ्यो मनुष्येभ्यः
पृथक् स्थित्वा शत्रुवत्नं निवार्य वर्धमाना भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (अस्मत्) हम से (सनेमि) पुराने (दिद्युम्) प्र-
ज्वलित शत्रु और अश्रु समूह को (युयोत) अलग करो जिस से (इह) इस गृहाश्रम
व्यवहार में (वः) तुम लोगों को और (नः) हम लोगों को (दुर्मतिः) दुष्टबुद्धि
(मा) मत (प्रणक्) नष्ट करावे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो तुम सदा दुष्टाचारी मनुष्यों से अलग रह कर
और शत्रु बल को निवार के बढ़ते हुए होओ ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो
वावशानाः ॥ १० ॥ २३ ॥**

**प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृ-
पत् । मरुतः । वावशानाः ॥ १० ॥ २३ ॥**

पदार्थः—(प्रिया) प्रियाणि कमनीयानि (वः) युष्माकम्
(नाम) नामानि (हुवे) प्रशंसामि (तुराणाम्) सद्यः कारिणाम्
(आ) (यत्) यः (तृपत्) तृप्यति (मरुतः) प्राण इव
प्रिया विद्वांसः (वावशानाः) कामयमानाः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वावशाना मरुतस्तुराणां वः प्रिया नामाहं हुवे
ययः आतृपत् तं मां च यूयं सत्कुरुत ॥ १० ॥

भावार्थः—ये सर्वेषां प्रियाचरणाः सुखं कामयमाना मनुष्या
वर्तन्ते त एव प्रियाणि सुखानि लभन्ते ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (वावशानाः) कामना करते हुए (मरुतः) प्राण के समान
प्यारे विद्वानो (तुराणाम्) शीघ्र करने वालों (वः) आप लोगों के (प्रिया) म-
नोहर (नाम) नामों को मैं (हुवे) प्रशंसता हूं अर्थात् मैं उन की प्रशंसा करता
हूं (यत्) जो (आ,तृपत्) अच्छे प्रकार तृप्त होता है उस का और मेरा सत्कार करो ॥१०॥

भावार्थः—जो सब के प्रियाचरण करने और सुख की कामना करने वाले
मनुष्य वर्तमान हैं वेही प्रिय सुखों को पाते हैं ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

**स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं त-
न्वः शुभमानाः ॥ ११ ॥**

**सुऽप्रायुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् ।
तन्वः । शुभमानाः ॥ ११ ॥**

पदार्थः—(स्वायुधासः) शोभनान्यायुधानि येषान्ते (इ-
ष्मिणः) इच्छानादियुक्ताः (सुनिष्काः) शोभनानि निष्काणि
सौवर्णानि येषां ते (उत) (स्वयम्) (तन्वः) शरीराणि (शु-
भमानाः) शोभमानाः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ये स्वायुधास इष्मिणः सुनिष्का उत-
स्वयं तन्वः शुभमानास्सन्ति त एव विजयप्रशंसे प्राप्नुवन्ति ॥१-१॥

भावार्थः—ये धनुर्वेदमधीत्यारोगशरीरा युद्धविद्याकुशलास्स-
न्ति त एव धनधान्ययुक्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (स्वायुधासः) अच्छे हथियारों वाले (इष्मिणः)

इच्छा और अनादि पदार्थों से युक्त (सुनिष्काः) जिन के सुन्दर सुवर्ण के गहने विद्यमान (उत) और (स्वयम्) आप (तन्वः) शरीरों की (शुभमानाः) शोभा करते हुए वर्तमान हैं वे ही विजय और प्रशंसा को पाते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो धनुर्वेद को पढ़ के आरोग्य युक्त शरीर और युद्ध विद्या में कुशल हैं वे ही धनधान्य युक्त होते हैं ॥ ११ ॥

केऽत्र संसारे पवित्रा जायन्त इत्याह ॥

कौन इस संसार में पवित्र होते हैं इस विषय को० ॥

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्य-
ध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसाप आयञ्छुचि-
जन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुचीं । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनो-
मि । अध्वरम् । शुचिभ्यः । ऋतेन । सत्यम् । ऋतसापः ।
आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शुची) शुचीनि पवित्राणि (वः) युष्माकम्
(हव्या) दातुमादातुमर्हाणि (मरुतः) मरणधर्माणो मनुष्याः
(शुचीनाम्) पवित्राचाराणाम् (शुचिम्) पवित्रम् (हिनोमि)
वर्धयामि (अध्वरम्) अहिंसनीयं यज्ञम् (शुचिभ्यः) पवित्तेभ्यो
विद्म्यः पदार्थेभ्यो वा (ऋतेन) यथार्थेन (सत्यम्)
अव्यभिचारि नित्यम् (ऋतसापः) ये ऋतेन सपन्ति प्रतिज्ञां
कुर्वन्ति ते (आयन्) आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति (शुचिजन्मानः)
पवित्रजन्मवन्तः (शुचयः) पवित्राः (पावकाः) बन्धय इव वर्त-
मानाः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे पावका इव शुचयः शुचिजन्मान ऋतसापो मरुतः शुचीनां वो यानि शुची हव्यास्तन्ति तेभ्यः शुचिभ्यः शुचिमृतेन सत्यमध्वरं य आयँस्तानहं हिनोमि तं मां सर्वे वर्धयत ॥ १२ ॥

भावार्थः—येषां प्राक्कर्माणि पुण्यात्मकानि सन्ति त एव पवित्रजन्मानोऽथवा येषां वर्तमाने धर्माचरणानि सन्ति ते पवित्रजन्मानो भवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे [पावकाः] अग्नि के समान प्रताप सहित वर्तमान [शुचयः] पवित्र [शुचिजन्मानः] पवित्र जन्म वाले [ऋतसापः] जो सत्य से प्रतिज्ञा करते हैं वह [मरुतः] मरण धर्मा मनुष्यो [शुचीनाम्] पवित्र आचरण करने वाले [वः] तुम लोगों के जो [शुची] पवित्र [हव्या] देने लेने योग्य वस्तु वर्तमान हैं उन [शुचिभ्यः] पवित्र वस्तुओं से वा पवित्र विद्वानों से [शुचिम्] पवित्र को और [ऋतेन] यथार्थ भाव से [सत्यम्] अव्यभिचारी नित्य [अध्वरम्] न नष्ट करने योग्य व्यवहार को [आयन्] जो प्राप्त होते हैं उन्हें [हिनोमि] बढ़ाता हूँ उस मुझे सब बढ़ावें ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिन के पिछले काम पुण्यरूप हैं वे ही पवित्र जन्म वाले हैं अथवा जिन के वर्तमान में धर्म युक्त आचरण हैं वे पवित्रजन्मा होते हैं ॥ १२ ॥

पुनर्योद्धारः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर योद्धा कैसे हों इस विषय को० ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा
उपशिश्त्रियाणाः । वि विद्युतो न वृष्टिभीं रुचाना
अनुं स्वधामायुर्धैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रु-

कमाः । उपऽशिश्त्रियाणाः । वि । विऽद्युतः । न । वृष्टिऽ-
भिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमा-
नाः ॥ १३ ॥

पदार्थः— (अंसेषु) भुजमूलेषु (आ) (मरुतः) वा-
यव इव बलिष्ठा मनुष्याः (खादयः) ये खादन्ति ते (वः)
युष्माकम् (वक्तुःसु) हृदयदेशेषु (रुक्माः) देदीप्यमानाः (उप-
शिश्त्रियाणाः) ये उपश्रयन्ति ते (वि) (विद्युतः) स्तनयित्तवः
(न) इव (वृष्टिभिः) (रुचानाः) रोचमानाः (अनु)
(स्वधाम्) अन्नम् (आयुधैः) शस्त्रास्त्रैः युद्धसाधनैः (यच्छ-
मानाः) निग्रहीतारः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मरुतो ये उपशिश्त्रियाणा वक्तुःसु रुक्माः खाद-
यो वृष्टिभिर्विद्युतो नानु स्वधां वि रुचाना आयुधैश्शत्रून् यच्छ-
मानाः तेषां वोऽसेषु बलमा वर्तते ते भवन्तो विजयिनो भव-
न्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे शूरवीरा मनुष्या यथा विद्युतो वृ-
ष्टिभिस्सहैव प्रकाशन्ते तथैव यूयं शस्त्रास्त्रैः प्रकाशध्वं स्वशरीर-
बलं वर्धयित्वा उत्तमसेनामुपश्रित्य शत्रून् निगृह्णीत ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे [मरुतः] पवनों के समान बलिष्ठ मनुष्यो जो [उपशिश्त्रि-
याणाः] समीप सेवने वाले [वक्तुःसु] हृदयों में [रुक्माः] देदीप्यमान [खादयः]
मनुष्य करते हैं [वृष्टिभिः] वर्षाओं से जैसे [विद्युतः] विजुली [न] वैसे [अनु,
स्वधाम्] अनुकूल अन्न को [वि, रुचानाः] प्रदीप्त करते हुए [आयुधैः] शस्त्र और
अथ गुरु के साधनों से शत्रुओं को [यच्छमानाः] पराजय देने वाले उन [वः]

आपकी [अंसेषु] भुजाओं की मूलों में बल [आ] सब ओर से वर्तमान है वे आप लोग विजय प्राप्त होने वाले होते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे शूरवीर पुरुषो ! जैसे विजुली वर्षाओं के साथ ही प्रकाशित होती है वैसे ही आप लोग शस्त्र और अस्त्रों से प्रकाशित होओ और अपने शरीर बल को बढाके और उत्तम सेना का आश्रय लेकर शत्रुओं को पराजय देओ ॥ १३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषयको० ॥

प्र बुध्न्यां व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्य-
वस्तिरध्वम् । सहस्त्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं
मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्न्याः । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि ।
प्रयज्यवः । तिरध्वम् । सहस्त्रियम् । दम्यम् । भागम् ।
एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(प्र) (बुध्न्याः) बुध्न्येऽन्तरिक्षे भवा मेघाः (वः)
युष्माकम् (ईरते) प्राप्नुवन्ति (महांसि) (प्र) (नामानि)
(प्रयज्यवः) प्रकर्षेण संगन्तारः (तिरध्वम्) शत्रुबलमुच्छङ्खध्वम्
(सहस्त्रियम्) सहस्रेषु भवं (दम्यम्) दमनीयम् (भागम्)
भजनीयम् (एतम्) (गृहमेधीयम्) गृहमेधे गृहस्य शुद्धे व्यवहारे
भवम् (मरुतः) वायव इव (जुषध्वम्) सेवध्वम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मरुतः ! प्रयज्यवो यूयं ये वो महांसि नामानि बु-

धन्याः प्रेरते तैः शत्रून् प्रतिरध्वमेतं सहस्रियं दम्यं गृहमेधीयं भागं
जुषध्वम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे गृहस्था यथा मेघाः पृथिवीं से-
वन्ते तथैव भवन्तः प्रजाः सेवध्वम् शत्रून् विवार्यातुलसुखं प्राप्नुत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पर्वतों के समान (प्रयज्यवः) उत्तम संग करने
वालों तुम जो (वः) तुम लोगों के (महांसि) बड़े २ (नामानि) नामों को (बु-
ध्न्याः) अन्तरिक्ष में उत्पन्न हुए मेघ (प्रेरते) प्राप्त होते हैं उस से शत्रुओं के (प्र-
तिरध्वम्) बल को उल्लङ्घन करो (एतम्) इस (सहस्रियम्) हजारों में हुए और (दम्यम्)
शान्त करने योग्य (गृहमेधीयम्) घर के शुद्ध व्यवहार में हुए (भागम्) सेवन
करने योग्य विषय को (जुषध्वम्) सेवो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—हे गृहस्थो जैसे मेघ
पृथिवी को सेवते हैं वैसे ही आप लोग प्रजा जनों को सेवो और शत्रुओं की निवृ-
त्ति कर अतुल सुख पावो ॥ १४ ॥

पुनस्ते मनुष्याः कीदृशा जायेरन्नित्याह ॥

फिर वे मनुष्य कैसे प्रसिद्ध हों इस विषय को० ॥

**यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्या विप्रस्य वा-
जिनो हवीमन् । मक्षू रायः सुवीर्यस्य दात नू
चिद्यमन्य आदभदरावा ॥ १५ ॥ २४ ॥**

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्था । विप्र-
स्य । वाजिनः । हवीमन् । मक्षु । रायः । सुऽवीर्यस्य ।
दात । नू । चित् । यम् । अन्यः । आऽदभत् । अरा-
वा ॥ १५ ॥ २४ ॥

पदार्थः— (यदि) (स्तुतस्य) (मरुतः) वायव इव
 (अधीथ) (इत्था) अनेन प्रकारेण (विप्रस्य) मेधाविनः
 (वाजिनः) वेगयुक्तस्य (हवीमन्) हवींषि दातव्यानि वसूनि
 विद्यन्ते यस्मिन् तस्मिन् (मज्जु) सद्यः अत्र ऋचि तुनुधेति दीर्घः
 (रायः) धनस्य (सुवीर्यस्य) शोभनं वीर्यं यस्मात्तस्य (दात)
 दत्त (नु) शीघ्रम् अत्र ऋचि तुनुधेति दीर्घः (चित्) अपि
 (यम्) (अन्यः) (आदभत्) हिंस्यात् (अरावा) अदा-
 ता अवचनो वा ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यदि स्तुतस्य वाजिनो विप्रस्य हवीम-
 न्नित्था मध्वधीथ सुवीर्यस्य रायो दात चिदपि यमन्योऽरावा न्वाद-
 भत् तर्हि किं किं विमर्शनं न जायेत ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीयते ते समर्था भूत्वा धनस्वा-
 मिनो जायन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनों के समान वर्तमान मनुष्यो (यदि) यदि
 (स्तुतस्य) प्रशंसित (वाजिनः) वेग युक्त (विप्रस्य) मेधावी जन के (ह-
 वीमन्) जिस में देने योग्य वस्तु विद्यमान उस व्यवहार में (इत्था) इस प्रकार से
 (मज्जु) शीघ्र (अधीथ) स्मरण करो (सुवीर्यस्य) और जिस के संबन्ध में शुभ
 वीर्य होता उस (रायः) धन को (दात) देओ (चित्) और (यम्) जिस
 को (अन्यः) अन्य (अरावा) न देने वाला जन (नु) शीघ्र (आदभत्) नष्ट
 करे तो क्या २ विचार न हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप से पढ़ते हैं वे समर्थ अर्थात् विद्यासंपन्न हो
 धन पति होते हैं ॥ १५ ॥

पुनरुते राजजनाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

किर ये राजजन कैसे हों इस विषय को० ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यज्ञदृशो न शु-
भयन्त मर्याः । ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा व-
त्सासो न प्रकीलिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः ।
न । शुभयन्त । न । मर्याः । ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न ।
शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽकीलिनः । पयःऽधाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अत्यासः) येऽतन्त्यध्वानं व्याप्नुवन्ति ते (न)
इव (ये) (मरुतः) वायव इव वसिष्ठा मनुष्याः (स्वञ्चः)
ये सुष्ठुञ्चन्ति गच्छन्ति ते (यज्ञदृशः) ये यज्ञान् पूजनीयान्
पश्यन्ति ते (न) इव (शुभयन्त) शुभ इवाचरन्ति (मर्याः)
मनुष्याः (ते) (हर्म्येष्ठाः) ये हर्म्ये तिष्ठन्ति ते (शिशवः) बा-
लकाः (न) इव (शुभ्राः) शुद्धाः (वत्सासः) सद्योजाता वत्साः
(न) इव (प्रकीलिनः) प्रकृष्टा क्रीळा विद्यते येषां ते (पयोधाः)
ये पयांसि स्वगतानि दधति ते ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ये मर्या अत्यासो न स्वञ्चः पयोधा
मरुत इव गतिमन्तो वसिष्ठा यज्ञदृशो न हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा
वत्सासो न प्रकीलिनः सन्तः शुभयन्त ते कृतकार्या भवन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अतोपमा०—ये शूरवीरा अश्ववद्देगवन्तः कल्या-

एदृष्टिवत्समीक्षकाः शिशुवत्सरलस्वभावा वत्सवत्क्रीडाकर्तारः वा-
युवत्सामग्रीधरा राजादयो वीरास्सन्ति त एव विजयप्रतिष्ठे सततं
लभन्ते ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (मर्याः) मरणधर्मा मनुष्य (अत्यासः)
मार्ग को व्याप्त होते हुएओं के (न) समान (स्वञ्चः) सुन्दरता से जाने (पयो-
धाः) वा जलों को धारण करने वाले (मरुतः) पवनों के समान निरन्तर चाल वाले
बलिष्ठ (यक्षदृशः) जो पूजन करने योग्यों को देखते हैं उनके (न) समान
(हर्म्येष्ठाः) अटारियों पर स्थिर होने वाले (शिशवः) बालकों के (न) समा-
न (शुभ्राः) शुद्ध सुन्दर (वत्सासः) शीघ्र उत्पन्न हुए बछड़ों के (न) समान
(प्रक्रीडिनः) अच्छे प्रकार खेल वाले होते हुए (शुभयन्तः) उत्तम के समान
आचरण करते हैं (ते) वे कृतकार्य होते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जो शूरवीर घोड़े के समानवेग वाले,
अच्छी दृष्टि वाले के समान देखने वाले, बालकों के समान सीधे स्वभाव वाले ब-
छड़ों के समान खेल करने वाले, पवनों के समान पदार्थों के धारण करने वाले राजा
आदि वीर जन हैं वेही विजय और प्रतिष्ठा को निरन्तर पाते हैं ॥ १६ ॥

पुनः के राजजनाः श्रेष्ठाः सन्तीत्याह ॥

फिर कौन राजजन श्रेष्ठ हैं इस विषय को ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृलन्तु वरिवस्यन्तो
रोदसी सुमेके । आरे गोहा नृहा वधो वो अ-
स्तु सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृलन्तु । वरिवस्यन्तः ।
रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । आरे । गोऽहा । नृऽहा ।

वृधः । वः । अस्तु । सुम्नेभिः । अस्मे इति । वसवः । नम-
ध्वम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(दशस्यन्तः) वलयन्तः (नः) अस्मान् (म-
रुतः) प्राणा इव (मृळन्तु) सुखयन्तु (वरिवस्यन्तः) परिच-
रन्तः (रोदसी) घावापृथिव्यौ (सुमेके) सुस्वरूपे (आरे)
दूरे (गोहा) यो गां हन्ति (नृहा) यो नृन् हन्ति (वधः) ह-
न्ति येन सः (वः) युष्माकम् (अस्तु) (सुम्नेभिः) सुखैः
(अस्मे) अस्मान् (वसवः) वासयितारः (नमध्वम्) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे वीरा मरुत इव दशस्यन्तस्सुमेके रोदसी व-
रिवस्यन्तो नो मृळन्तु वो युष्माकमारे गोहा नृहा वधोऽस्तु वसवो
यूयं सुम्नेभिरस्मे नमध्वम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव राजजना उत्तमास्सन्ति
ये श्रेष्ठान् सुखयित्वा दुष्टान् मन्त्यात्तान्त्वा दुष्टेषूग्रा भवन्तीति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे वीरो (मरुतः) प्राणों के समान (दशस्यन्तः) बल करते
आर (सुमेके) एक से रूप वाले (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (वरिवस्य-
न्तः) सेवते हुए जन (नः) हम लोगों को (मृळन्तु) सुख देवें और (वः) तुम्हारे
(आरे) दूर देश में (गोहा) गोहत्यारा (नृहा) और मनुष्य हत्यारा (वधः)
मह दानों जिस से मारते हैं वह (अस्तु) हो दूर जाय (वसवः) निवास दिलाने
वाले तुम लोग (सुम्नेभिः) सुखों के साथ (अस्मे) हम लोगों को (नमध्वम्)
नमो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस गन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—वे ही राजजन उत्तम हैं
जो श्रेष्ठों को सुख देकर दुष्टों को मारते हैं और आप जनों को नम के दुष्टों में उ-
प होते हैं ॥ १७ ॥

पुनस्ते राजजनाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे राजजन कैसे हों इस विषय को० ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं राति-
मरुतो गृणानः । य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः
सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सत्राचीम् । रा-
तिम् । मरुतः । गृणानः । यः । ईवतः । वृषणः । अस्ति ।
गोपाः । सः । अद्वयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (वः) युष्मान् (होता) दा-
ता (जोहवीति) भृशमाहुयन्ति (सत्तः) निषण्णः (सत्राची-
म्) या सत्ता सत्यमञ्चति प्रापयति ताम् (रातिम्) दानम् (म-
रुतः) वायव इव मनुष्याः (गृणानः) स्तुवन् (यः) (ईवतः)
गच्छतः (वृषणः) वृष्टिकरस्य (अस्ति) (गोपाः) रक्षकः
(सः) (अद्वयावी) छलकपटादिरहितः (हवते) आव्हयति
(वः) युष्मान् (उक्थैः) वक्तुमर्हैः वचनैः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यो गृणानः सत्तोऽद्वयावी होता ईवतो
वृषणो वो युष्मानाजोहवीति सत्राचीं रातिं ददाति गोपा अस्ति
उक्थैर्वो हवते स उत्तमोऽस्तीति विजानीत ॥ १८ ॥

भावार्थः—यो राजादिर्जनो भयदाता सर्वस्य रक्षकः मायादि-

दोषरहितः सत्यविद्याप्रदाता सत्यग्राहकोऽस्ति स एवात्र प्रशंसितो
वर्त्तते तमेवोत्तमं मनुष्या विजानन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनों के तुल्य मनुष्यो (यः) जो (गृणानः)
स्तुति करता (सत्तः) बैठा हुआ (अद्वयावी) छल कपट आदि से रहित (होता)
देनेवाला (ईवतः) जाते हुए (वृषणः) वर्षा करने वाले के संबन्ध में (वः) तुम
लोगों को (आ,जोहवीति) निरन्तर बुलाता (सत्राचीम्) जो सत्य को देती है उस (राति-
म्) दान को देता और (गोपाः) रक्षा करने वाला (अस्ति) है तथा (उक्थैः) क-
हने योग्य वचनों से (वः) तुम लोगों को (हवते) बुलाता है वह उत्तम है इस
को जानो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो राजा आदि जन अभय देने और सब की रक्षा करने वाला,
छल कपट आदि दोष रहित सत्यविद्या दाता और सत्य ग्राहक है वही यहां प्र-
शंसित वर्त्तमान है उसी को मनुष्य उत्तम जानें ॥ १८ ॥

पुनस्ते कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे कैसे हों इस विषय को० ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ
नमन्ति । इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो
अरंरुपे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सह-
सः । आ । नमन्ति । इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पा-
न्ति । गुरु । द्वेषः । अरंरुपे । दधन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—(इमे) (तुरम्) शीघ्रम् (मरुतः) वायव इव
(रामयन्ति) (इमे) (सहः) बलम् (सहसः) बलात् (आ)

(नमन्ति) (इमे) (शंसम्) प्रशंसकम् (वनुष्यतः) क्रुध्यतः ।
वनुष्यतीति क्रुध्यतिकर्मा निधं० । २ । १२ । (नि) (पान्ति)
रक्षन्ति (गुरु) भारवत् (द्वेषः) अप्रीतिम् (अररुषे) अ-
लंरोषकायं (दधन्ति) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! य इमे मरुतस्तुरं रमयन्तीमे सहसस्सह
आ नमन्तीमे वनुष्यतः शंसं नि पान्त्यररुषे द्वेषो गुरु दधन्ति
स्तांस्त्वं सततं सत्कृद्रक्ष ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे राजन्ये सेनां सुशिक्ष्य सद्यो व्यूह्य वलिष्ठानपि
शत्रून् विजित्योत्तमान् संरक्ष्य दुष्टेषु द्वेषं विदधति ते त्वया सत्क-
र्तव्याः सन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे राजा जो [इमे] ये [मरुतः] पवनों के समान [तुरम्]
शीघ्र [रमयन्ति] रमण कराते [इमे] यह [सहसः] बल से [सहः] बल को
[आ, नमन्ति] सब ओर से नमते [इमे] यह [वनुष्यतः] क्रोध करने वाले की
[शंसम्] प्रशंसा करने वाले को [नि, पान्ति] निरन्तर रखते और [अररुषे]
पूरा रोष करने वाले के लिये [द्वेषः] वैर [गुरु] बहुत [दधन्ति] धारण करते
हैं उन का आप निरन्तर सत्कार करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजा जो सेना को अच्छी शिक्षा देकर शीघ्र विशेष रचना कर
वली शत्रुओं को भी जीत उत्तमों की रक्षा कर दुष्टों में द्वेष फैलाते हैं वे तुम को सत्कार
करने चाहिये ॥ १६ ॥

पुनस्ते राजजनाः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

फिर वे राजजन कैसे होते हैं इस विषय को० ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा

वसवो जुषन्त । अपं बाधध्वं वृषणस्तमांसि
धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥ २५ ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् ।
चित् । यथा । वसवः । जुषन्त । अपं । बाधध्वम् । वृषणः ।
तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे
इति ॥ २० ॥ २५ ॥

पदार्थः—(इमे) (रध्रम्) समृद्धिमन्तम् (चित्)
अपि (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (जुनन्ति) प्रेरयन्ति
(भूमिम्) भ्रमणशीलम् (चित्) अपि (यथा) (वसवः)
वासयितारः (जुषन्त) सेवन्ते (अप) (बाधध्वम्) (वृष-
णः) बलिष्ठाः (तमांसि) रात्रिरिव वर्तमानान् दुष्टान् जनान्
(धत्त) (विश्वम्) सर्वम् (तनयम्) विस्तीर्णशुभगुणकर्म-
स्वभावम् (तोकम्) अपत्यम् (अस्मे) अस्मासु ॥ २० ॥

अन्वयः—हे वृषणो वसवो यूयं यथेमे मरुतो रध्रं चित्
जुनन्ति भूमिं चित् जुषन्त तथा यूयं सूर्यस्तमांसीव शत्रूनप
बाधध्वमस्मे विश्वं तनयं तोकं धत्त ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—यथा प्राणायामादिभिः सुसाधिता वा-
यवस्समृद्धिं कुपथ्येन सेविता दारिद्र्यं च जनयन्ति तथैव सेविता
विद्वांसो राज्यद्विमपमानिता राज्यभङ्गं जनयन्ति सुशिक्ष्य सत्कृत्य
रक्षिताः शूरवीरा यथा शत्रूनपबाधन्ते तथा वर्तित्वा प्रजासूतमान्य-
पत्यानि राजजना नयन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (वृषणाः) बलिष्ठो (वसवः) निवास कराने वाले तुम (यथा) जैसे (इमे) यह (मरुतः) पवनों के समान वर्तमान (रधम्) समृद्धिमान् (चित्) ही को (जुनन्ति) प्रेरणा करते हैं और (भूमिम्) घूमने वाले को (चित्) ही (जुषन्त) सेवते हैं वैसे और जैसे सूर्य अन्धकारों को वैसे (तमांसि) रात्रि के समान वर्तमान दुष्ट शत्रुओं को (अप, बाधध्वम्) अत्यन्त बाधा देओ और (अस्मे) हम लोगों में (विश्वम्) समस्त (तनयम्) विस्तार युक्त शुभ गुण कर्म स्वभाव वाले (लोकम्) संतान को (धत्त) धारण करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जैसे प्राणायामादिकों से अच्छे सिद्ध किये हुए पवन समृद्धि और कुपथ्य से सेवन किये दरिद्र को उत्पन्न करते हैं वैसे ही सेवन किये हुए विद्वान् राज्य की अद्विऔर अपमान किये हुए राज्य का भङ्ग उत्पन्न करते हैं, अच्छी शिक्षा दिये और सत्कार कर रक्षा किये हुए शूरवीर जैसे शत्रुओं को नष्ट करते हैं वैसे वर्तकर प्रजा जनों में उत्तम संतान राजजन उत्पन्न करावें ॥ २० ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशाभवन्तीत्याह ॥

फिर मनुष्य कैसे होते हैं इस वि० ॥

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्वध्म
रथ्यो विभागे । आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये
यदीं सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । प-
श्चात् । दध्म । रथ्यः । विभागे । आ । नः । स्पार्हे । भज-
तन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुजातम् । वृषणः । वः ।
अस्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मा) (वः) युष्मान् (दातात्) दानात् (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (निः) नितराम् (आराम) (मा) (पश्चात्) (दध्म) गच्छेम दध्यतीति गतिकर्मा निघं० २।१४ (रथ्यः) वहवो रथा विद्यन्ते येषां ते (विभागे) विभजन्ति यस्मिन् तस्मिन् व्यवहारे (आ) (नः) अस्मान् (स्पार्हे) स्पृहणीये (भजतन) सेवध्वम् अत्र संहितायामिति दीर्घः (वसव्ये) वसुषु द्रव्येषु भवे (यत्) (ईम्) सर्वतः (सुजातम्) सुष्ठु प्रसिद्धं सुखम् (वृषणः) (वः) युष्माकम् (अस्ति) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यथा वयं वो दातान्मा निरराम हे रथ्यो वयं पश्चान्मा दध्म हे वृषणो वो यत्सुजातमस्ति तस्मिन् वसव्ये स्पार्हे विभागे यूयं नोऽस्मान्मा भजतन ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सदैव विद्वज्यो देयात्सत्यासत्ययोर्विभागात्पृथङ्मा भवन्तु यत्किञ्चिदपि श्रेष्ठं सुखं भवेत्तत्सर्वस्मै निवेदयन्तु ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनों के समान मनुष्यो जैसे हम लोग (वः) तुम को (दातात्) दान से (मा) मत (निरराम) अलग करें हे (रथ्यः) बहुत रथों वालो हम लोग (पश्चात्) पीछे से (मा, दध्म) मत जावें हे (वृषणः) वर्षा कराने वालो (वः) तुम्हारा (यत्) जो (सुजातम्) सुन्दर प्रसिद्ध सुख (अस्ति) है उस (वसव्ये) द्रव्यों में हुए (स्पार्हे) इच्छा करने योग्य (विभागे) विभाग मिल में कि बांटते हैं उस में तुम (नः) हम लोगों को (ईम्) सब ओर से (आ, भजतन) अच्छे प्रकार सेचो ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्य सदैव विद्वानों के लिये देने योग्य सत्यासत्य व्यवहार से अलग न हों जो कुछ भी उत्तम सुख हो उस को सब के लिये निवेदन करें ॥२१॥

पुनस्ते वीराः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे वीर कैसे हों इस विषय को० ॥

**सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनांसः शूरां यव्हीष्वोष-
धीषु विक्षु । अर्धं स्मानो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो
भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥**

समूहयत् । हनन्त । मन्युभिः । जनांसः । शूराः । य-
व्हीषु । ओषधीषु । विक्षु । अर्धं । स्म । नः । मरुतः । रु-
द्रियासः । त्रातारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(संयत्) (हनन्त) मन्ति (मन्युभिः) क्रोधा-
दिभिः (जनांसः) जनाः प्रसिद्धाः (शूराः) निर्भयाः (यव्हीषु)
महतीषु (ओषधीषु) (विक्षु) प्रजासु च (अर्ध) अथ (स्मा)
एव अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) युष्माकम् (मरुतः) वा-
यव इव मनुष्याः (रुद्रियासः) रुद्र इवाचरन्तः (त्रातारः) र-
क्षकाः (भूत) भवत (पृतनासु) शूरवीरमनुष्यसेनासु (अर्यः)
स्वामी ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यद्ये रुद्रियासो जनांसः शूरा मनुष्या मन्यु-
भिश्चान्न संयत् हनन्ताथ यव्हीष्वोषधीषु विक्षु पृतनासु स्म नस्त्रा-
तारो भूत यो युष्माकमर्यः स्वामी तस्यापि त्रातारो भवत ॥२२॥

भावार्थः—ये वीराः शत्रूणां हन्तारः प्रजानां रक्षकाः महौष-
धीषु चतुरास्सन्ति तान् स्वामी राजा प्रीत्या रक्षेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनों के समान (यत्) जो (रुद्रियासः) रुद्र
के समान आचरण करने वाले (जनासः) प्रसिद्ध (शूराः) निर्भय मनुष्यो (म-
न्युभिः) क्रोवादिकों से शत्रुओं को (संयत्) संग्राम में (हनन्त) मारिये (अध) इस के
अनन्तर (यद्वापि) बहुत बड़ी (ओषधीषु) ओषधियों में और (विक्षु) प्रजाओं
में (पृतनासु) शूरवीरों की सेनाओं में (स्म) निश्चित (नः) हमारे (त्रातारः) रक्षा करने
वाले (भूत) हूजिये जो (यः) तुम्हारा (अर्थः) स्वामी है उस की भी रक्षा क-
रने वाले हूजिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो वीर जन शत्रुओं को मारने वाले प्रजाओं के रक्षक और
बड़ी २ ओषधियों में चतुर हैं उन को स्वामी राजा प्रीति से रक्खें ॥ २२ ॥

पुनस्ते मनुष्याः किं किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे मनुष्य क्या २ करें इस विषय को० ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः श-
स्यन्ते पुरा चित् । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हां
मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः ।
शस्यन्ते । पुरा । चित् । मरुद्भिः । उग्रः । पृतनासु ।
साळ्हां । मरुद्भिः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भूरि) बहु (चक्र) कुर्वन्ति (मरुतः) वा-
युवद्वर्तमाना मनुष्याः (पित्र्याणि) पित्रूणां सेवनादीनि (उक्थानि)

प्रशंसनीयानि कर्माणि (या) यानि (वः) युष्माकम् (शस्यन्ते)
स्तूयन्ते (पुरा) प्राक् (चित्) अपि (मरुद्भिः) उत्तमैर्मनु-
ष्यैस्सह (उग्रः) तेजस्वी (पृतनासु) सेनासु (साळ्हा) स-
हनकर्ता (मरुद्भिः) मनुष्यैः (इत्) एव (सनिता) विभाजकः
(वाजम्) विज्ञानं वेगं वा (अर्वा) वेगवानश्व इव ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मरुतो वो योक्तानि पित्र्याणि शस्यन्ते पुरा-
तानि मरुद्भिस्सह पृतनासूग्रः साळ्हा मरुद्भिस्सह सनिताऽर्वेव वा-
जं प्राप्तश्चिदेव विजयते तानि यूयं भूरि चक्र ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रशस्तानि कर्माणि कुर्वन्ति तेषां स-
दैव विजयो जायते ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवन के सदृश वर्त्तमान मनुष्यो (वः) आप लो-
गों के (या) जो (उक्तानि) प्रशंसा करने योग्य कर्म और (पित्र्याणि) पितरों के
सेवन आदि (शस्यन्ते) स्तुति किये जाते हैं (पुरा) पहिले उनको (मरुद्भिः)
उत्तम मनुष्यों के साथ (पृतनासु) सेनाओं में (उग्रः) तेजस्वी (साळ्हा) सह-
ने वाला पुरुष और (मरुद्भिः) मनुष्यों के साथ (सनिता) विभाग करने वाला
(अर्वा) वेग युक्त घोड़ा जैसे वैसे (वाजम्) विज्ञान वा वेग को प्राप्त हुआ
(चित्) भी जीतता है उनको आप लोग (भूरि) बहुत (चक्र) करते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रशंसनीयकर्मों को करते हैं उन का सदा ही विज-
य होता है ॥ २३ ॥

पुनस्ते मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे मनुष्य कैसे हों इस विषय को० ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्यस्तु जनानां यो अ-

सुरो विधर्ता । अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्व-
मोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जना-
नाम् । यः । असुरः । विधर्ता । अपः । येन । सुक्षितये ।
तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकम् (वीरः) प्राप्तबलबुद्धि
शौर्यादिः (मरुतः) प्राणवद् बलकारकाः (शुष्मी) बहुबल-
युक्तः (अस्तु) (जनानाम्) (यः) (असुरः) असुषु प्रा-
णेषु रममाणो विद्युदग्निरिव (विधर्ता) विशेषेण धर्ता
(अपः) जलानि (येन) (सुक्षितये) शोभनायै पृथिव्याः
प्राप्त्यै (तरेम) (अध) अथ (स्वम्) स्वकीयम् (ओकः)
गृहम् (अभि) (वः) युष्माकम् (स्याम) भवेम ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यो वीरोऽसुरो जनानां विधर्ता सोऽस्मे
शुष्म्यस्तु येन सुक्षितये वयमपस्तरेमाऽध स्वमोकोऽभितरेम वो
युष्माकं रत्नकाः स्याम ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मनुष्यान् बलयुक्तान् कुर्वन्ति नौका-
दिभिः समुद्रं तीर्त्वा द्वितीयं देशं गत्वा धनमार्जयन्ति ते युष्माक-
मस्माकं च रत्नकास्सन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) प्राणों के सदृश बल करने वाले जनो (यः)
ये (वीरः) वीर अर्थात् प्राप्त हुई बल बुद्धि और शूरता आदि जिस को (असुरः)

प्राणों में रमता हुआ बिजुली अग्नि के सदृश [जनानाम्] मनुष्यों का [विधर्ता] विशेष करके धारण करने वाला है वह [अस्मे] हमारा [शुष्मी] बहुत बलसे युक्त [अस्तु] हो [येन] जिससे [सुक्षितये] सुन्दर पृथिवी की प्राप्ति के लिये हम लोग [अपः] जलों को [तरेम] तैरें [अध] इसके अनन्तर [स्वम्] अपने [ओकः] गृहके पार होवें और [वः] आप लोगों के रक्षक [स्याम] होवें ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य, मनुष्यों को बलयुक्त करते और नौका आदिकों से समुद्र के पार होकर दूसरे देश में जाकर धन बटोरते हैं वे आप लोगों और हम लोगों के रक्षक हों ॥ २४ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस के सदृश क्या करें इस विषयको० ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधी-
वनिनो जुषन्त । शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः ।
ओषधीः । वनिनः । जुषन्त । शर्मन् । स्याम । मरुताम् ।
उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ।
॥ २५ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सर्व कर्म वस्तु वा (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) विद्युत् (वरुणः) जलाधिपतिः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावकः (आपः) जलानि (ओषधीः)

सोमलतायाः (वनिनः) बहुकिरणयुक्ता वनस्था वृक्षादयः
 (जुषन्त) सेवन्ताम् (शर्मन्) शर्मणि सुखकारके गृहे
 (स्याम) भवेम (मरुताम्) वायूनां विटुषां वा (उपस्थे)
 समीपे (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः)
 अस्मान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेन्द्रो वरुणो मित्रोऽग्निराप ओषधीर्वनिनो
 नस्तज्जुषन्त यस्मिन् शर्मन् मरुतामुपस्थे वयं सुखिनः स्याम तत्र
 यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे मनुष्या यथा विद्युदादयः प-
 दार्थाः सर्वानुन्नयन्ति क्षयन्ति च तथैव दोषान् विनाश्य गुणानुन्नीय
 सर्वेषां रक्षणं सर्वे सदा कुर्वन्त्विति ॥ २५ ॥

अत्र मरुद्विद्वाजशूरवीराध्यापकोपदेशकरक्षकगुणकृत्यवर्ण-
 नादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति षट्पञ्चाशत्तमं सूक्तं षड्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (इन्द्रः) विजुली (वरुणः) जल (मित्रः)
 मित्र (अग्निः) अग्नि (आपः) जल (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधियों को
 (वनिनः) बहुत किरणों जिन में पड़तीं ऐसे वन में वर्तमान वृक्ष आदि (नः)
 हम लोगों के (तन्) पूर्वोक्त सम्पूर्ण-कर्म वा वस्तु की (जुषन्त) सेवा करें और जिस
 (शर्मन्) सुख कारक गृह में (मरुताम्) पवनों वा विद्वानों के (उपस्थे) समीप
 में हम लोग सुखी (स्याम) होंगे उस में (यूयम्) आप लोग (स्वस्तिभिः) क-
 ल्याप्तों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्षा कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे विजुली आदि पदार्थ सब की उन्नति और नाश करते हैं वैसे ही दोषों का नाश कर और गुणों की वृद्धि कर के सब की रक्षा को सब सदा करें ॥ २५ ॥

इस सूक्त में वायु, विद्वान्, राजा, शूरवीर, अध्यापक, उपदेशक और रक्षक के गुण वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की संगति इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

यह छप्पनवां सूक्त और छब्बीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मरुतोदेवताः । २ । ४

त्रिष्टुप् । १ विराट्त्रिष्टुप् । ३ । ५ । ६ । ७ निचृ-

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्य किं के सदृश क्या करें इस विषय को ॥

मध्वो वो नाम् मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शव-
सा मदन्ति । ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्यु-
त्सं यदयासुः उग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु ।
शवसा । मदन्ति । ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उ-
र्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

पदार्थः—(मध्वः) मन्यमानाः (वः) युष्माकम् (नाम)
(मारुतम्) मरुतां मनुष्याणामिदं कर्म (यजत्राः) संगन्तारः
(प्र) (यज्ञेषु) विहृत्सत्कारादिषु (शवसा) बलेन (मदन्ति)
कामयन्ते (ये) (रेजयन्ति) कम्पयन्ति (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ
(चित्) अपि (उर्वी) बहुपदार्थयुक्ते (पिन्वन्ति) सिञ्चन्ति
(उत्सम्) कूपमिव (यत्) ये (अयासुः) प्राशुयुः (उग्राः)
तेजस्विनः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे यजत्रा य उग्रा विद्युत्सहिता वायवो यद्ये उर्वी
रोदसी उत्समिव सर्व जगत् पिन्वन्ति चिदपि रेजयन्त्ययासुस्तद्वद्ये
यो मध्वो नाम यज्ञेषु शवसा मारुतं प्रमदन्ति तान् यूयं विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये वायवो भूगोलान्भ्रामयन्ति धरन्ति दृष्टिभिस्सिञ्चन्ति तान् विदित्वा विद्वांसः कार्याणि निष्पाद्यानन्दन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (यजत्राः) मिलने वाले (ये) जो (उग्राः) तेजस्वी विजुली के सहित पवन (यत्) जो (उर्वी) बहुत पदार्थों से युक्त (रोदसी) अन्तरिक्ष पृथिवी और (उत्सम्) कूप को जैसे वैसे सम्पूर्ण संसार को (पिन्वन्ति) सींचते हैं और (चित्) भी (रेजयन्ति) कम्पाते हैं (अयासुः) प्राप्त होवें उस को (ये) जो (वः) आप लोगों को (मध्वः) मानते हुए (नाम) प्रसिद्ध (यज्ञेषु) विद्वानों के सत्कार आदिकों में (शवसा) बल से (मारुतम्) मनुष्यों के कर्म की (प्र, मदन्ति) कामना करते हैं उन को आप लोग जानिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पवन, भूगोलों को घुमाते और धारण करते हैं और वृष्टियों से सींचते हैं उनको जान कर विद्वान् जन कार्यों को कर के आनन्द करें ॥ १ ॥

पुनस्ते विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर वे विद्वान् कैसे होवें इस विषय को० ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म । अस्माकमद्य विदथेषु वर्हिषा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । हि । मरुतः । गृणन्तम् । प्रणेतारः । यजमानस्य । मन्म । अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । वर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(निचेतारः) ये निचयं समूहं कुर्वन्ति ते (हि)
 वतः (मरुतः) वायवः (गृणन्तम्) स्तुवन्तम् (प्रणेतारः)
 प्रकृष्टं न्यायं कुर्वन्तः (यजमानस्य) सर्वेषां सुखाय यज्ञकर्तुः
 (मन्म) विज्ञानम् (अस्माकम्) (अथ) अस्मिन् (विद-
 धेषु) यज्ञेषु (वह्निः) अन्तरिक्षस्थमुत्तममासनम् (आ)
 (वीतये) विज्ञानाय प्राप्तये वा (सदत) आसीदत (पिप्रि-
 याणाः) प्रियमाणाः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो निचेतारो हि मरुतः सर्वान् प्रेरयन्ति
 ततः प्रणेतारस्सन्तो यजमानस्य मन्मास्माकं विदधेषु गृणन्तं पि-
 प्रियाणाः अथ वीतये वह्निरा सदत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—हे मनुष्या यूयं सर्वेषां पदार्थानां
 संघातारं मरुद्गणं विज्ञाय सर्वेषां प्रियं साध्नुवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो (निचेतारः, हि) जिस कारण समूह करने वाले
 (मरुतः) पवन सत्र को प्रेरित करते हैं उस कारण (प्रणेतारः) अच्छे न्याय को
 करने हुए जन (यजमानस्य) सत्र के सुख के लिये यज्ञ करने वाले के (मन्म)
 विज्ञान को और (अस्माकम्) हम लोगों के (विदधेषु) यज्ञों में (गृणन्तम्)
 स्तुति करने हुए को (पिप्रियाणाः) प्रसन्न करते हुए (अथ) आज (वीतये) वि-
 ज्ञान वा प्राप्ति के लिये (वह्निः) अन्तरिक्ष में स्थित उत्तम आसन पर (आ, सं-
 दत) बैठिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! आप लोग सम्पूर्ण पदार्थों
 के रखने वाले पानों के समूह को जान कर सत्र के प्रिय को सिद्ध करो ॥ २ ॥

पुनश्ते विद्वांसः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

फिर वे, विद्वान् जन कैसे होते हैं इस विषय को० ॥

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधै-
स्तनूभिः । आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समा-
नमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते ।
रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः । आ । रोदसी इति । विश्व-
पिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (एतावत्) (अन्ये) (मरुतः)
वायुवन्मनुष्याः (यथा) (इमे) (भ्राजन्ते) प्रकाशन्ते (रुक्मैः)
देदीप्यमानैः (आयुधैः) (तनूभिः) शरीरैः (आ) (रोदसी)
द्यावापृथिव्यौ (विश्वपिशः) विश्वस्यावयवभूताः (पिशानाः) सं-
चूर्णयन्तः (समानम्) तुल्यम् (अञ्जि) गमनम् (अञ्जते)
गच्छन्ति व्यक्तिं कुर्वन्ति (शुभे) शोभनाय (कम्) सुखम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेमे मरुतो रुक्मैरायुधैस्तनूभि-
स्सह भ्राजन्ते विश्वपिशः पिशानाः शुभे समानमञ्जि कमञ्जते
रोदसी आ भ्राजन्ते नैतावदन्ये कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्याः यथा विद्वांसः शूरवीरा
शरीरात्मबलयुक्ताः स्वायुधाः संग्रामेषु प्रकाशन्ते तथा भीरवो मनुष्या

न प्रकाशन्ते यथा प्राणास्सर्वे जगदानन्दयन्ति तथा विद्वांसस्सर्वान्मनुष्यान् सुखयन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो (यथा) जैसे (इमे) ये (मरुतः) वायु के सदृश मनुष्य (रुन्मैः) प्रकाशमान (आयुधैः) आयुधों और (तनूभिः) शरीरों के साथ (भ्रान्ते) प्रकाशित होते हैं और (विश्वपिशः) संसार के अवयवभूत (पिशानाः) उत्तम प्रकार चूर्ण करते हुए (शुभे) सुन्दरता के लिये (समानम्) तुल्य (अद्भिज) गमन को और (कम्) सुख को (अञ्जते) व्यतीत करते हैं तथा (रोदसी) अन्तरिक्ष और पृथिवी को (आ) सब ओर से प्रकाशित करते हैं (न) न (एतावत्) इतना ही (अन्ये) अन्य करने को समर्थ होते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् शूरवीर जन शरीर और आत्मा के बल से युक्त और श्रेष्ठ आयुधों से युक्त हुए सङ्ग्रामों में प्रकाशित होते हैं वैसे भीरु मनुष्य नहीं प्रकाशित होते हैं जैसे प्राण सब जगत् को आनन्दित करते हैं वैसे विद्वान् सब को सुखी करते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को कैसा वर्ताव करना चाहिये इस विषय को० ॥

ऋधक्सा वाँ मरुतो दिद्युदस्तु यद्व आगः पुरुपता करांम । मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वाँ अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुपता । करांम । मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । सुमतिः । चनिष्ठा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ऋधक्) सत्ये (सा) (वः) युष्माकम् (मरुतः) मनुष्याः (दिद्युत्) देदीप्यमाना नीतिः (अस्तु) (यत्)

यया (वः) युष्माकम् (आगः) अपराधम् (पुरुषता) पुरुषाणां भावेन पुरुषार्थतया (कराम) कुर्याम (मा) (वः) युष्मान् (तस्याम्) (अपि) (भूम) भवेम अत्र ह्यचो० इति दीर्घः (यजत्राः) संगन्तारः (अस्मे) अस्मासु (वः) युष्माकम् (अस्तु) (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (चनिष्ठा) अतिशयेनानाद्यैश्वर्ययुक्ताः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे यजत्राः मरुतः यद्यया व आगः यद्यया पुरुषता कराम तस्यामपि व आगो मा कराम यया वयं पुरुषार्थिनो भूम सा व ऋधक् चनिष्ठा सुमतिरस्मे अस्तु सा दिद्युद्गो युष्माकमस्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या अन्यायापराधं विहाय सत्यां प्रज्ञां गृहीत्वा पुरुषार्थेन सुखिनो भवत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (यजत्राः) मेल करने वाले (मरुतः) मनुष्यो (यत्) जिस से (वः) आप लोगों के (आगः) अपराध को और जिस (पुरुषता) पुरुष पने से (कराम) करें (तस्याम्) उस में (अपि) भी (वः) आप लोगों के अपराध को (मा) नहीं करें और जिस से हम लोग पुरुषार्थी (भूम) होवें (सा) वह (वः) आप लोगों के (ऋधक्) सत्य में (चनिष्ठा) अतिशय अन्न आदि ऐश्वर्य से युक्त (सुमतिः) अच्छी बुद्धि (अस्मे) हम लोगों में (अस्तु) हो और वह (दिद्युत्) प्रकाशमान नीति (वः) आप लोगों की (अस्तु) हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! अन्याय से अपराध का परित्याग कर और सत्य बुद्धि को ग्रहण कर के पुरुषार्थ से सुखी होओ ॥ ४ ॥

पुनर्विहांसः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन कैसे हो कर क्या करें इस विषय को० ॥

कृते चिदन्न मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः

पावकाः । प्र णोऽवत सुमतिभिर्यजत्राः प्र वाजै-
भिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शु-
चयः । पावकाः । प्र । नः । अवत । सुमतिभिः । यजत्राः ।
प्र । वाजैभिः । तिरत । पुष्यसे । नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(कृते) (चित्) अपि (अत्र) अस्मिन् सं-
सारे (मरुतः) मनुष्याः (रणन्त) रमध्वम् (अनवद्यासः)
अनिन्याः धर्माचाराः (शुचयः) पवित्राः (पावकाः) पवित्रकराः
(प्र) (नः) अस्मान् (अवत) रक्षत (सुमतिभिः) उत्तम-
प्रज्ञैर्मनुष्यैः (यजत्राः) सङ्गन्तारः (प्र) (वाजैभिः) अ-
न्नादिभिः (तिरत) निष्पादयत (पुष्यसे) पुष्टये (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथाऽनवद्यासः शुचयः पावकाः मरुत-
श्चिरकृतेऽत्र रणन्त तथा यजत्रास्सन्तो यूयं सुमतिभिर्वाजैभिस्सह
नः प्रावत नः पुष्यसे प्र तिरत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—य आप्तवद्भामिकाः पवित्राः
विद्वांसो भूत्वा सर्वे सर्वान् रक्षन्ति ते सर्वान् पुष्टान् सुखिनः क-
र्तुं शक्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो जैसे [अनवद्यासः] नहीं निन्दा करने योग्य
और धर्मानुराग से युक्त [शुचयः] पवित्र और [पावकाः] पवित्र करने वाले
[मरुतः] मनुष्य [चित्] भी [कृते] उत्तम कर्म में [अत्र] इस संसार में
[रणन्त] रंगें जैसे [यजत्राः] मिलने वाले हुए आप लोग [सुमतिभिः] उत्तम

बुद्धिवाले मनुष्यों और (वाजेभिः) अन्न आदिकों के साथ (नः) हम लोगों की (प्र, अवत) रक्षा कीजिये और (नः) हम लोगों को (पुण्यसे) पुष्टि के लिये (प्र, तिरत) निष्पन्न कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो यथार्थ वक्ता, धार्मिक, पवित्र, विद्वान् होके सब सब की रक्षा करते हैं वे सब को पुष्ट और सुखी कर सकते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो
हवीषि । ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिष्टत रायः
सूनुतां मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नाम-
भिः । नरः । हवीषि । ददात । नः । अमृतस्य । प्रजायै ।
जिष्टत । रायः । सूनुतां । मघानि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्तुतासः) प्राप्तप्रशंसाः (मरु-
तः) वायव इव मनुष्याः (व्यन्तु) व्याप्नुवन्तु प्राप्नुवन्तु (विश्वे-
भिः) समग्रैः (नामभिः) संज्ञाभिः (नरः) नायकाः (हवीषि)
दातुमर्हाणि (ददात) (नः) अस्माकम् (अमृतस्य) नाश-
रहितस्य (प्रजायै) प्रजासुखाय (जिष्टत) उदगिरत (रायः)
श्रियः (सूनुता) सूनुतानि धर्मेण संपादितानि (मघानि) धनानि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मरुतो नरो यूयं विश्वेभिर्नामभिर्नो हवीषि ददात

उतस्तुतासो हवींषि व्यन्तु नोऽस्माकममृतस्य प्रजायै रायस्सूनुता म-
घानि च जिगृत ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ये प्रशंसका मनुष्याः समग्रैश्शब्दा-
र्थसम्बन्धैः सर्वा विद्याः प्राप्य शुभमाना भूत्वा प्रजाजनेभ्यस्सत्यां
वाचं प्रच्छयन्ति तं सर्वं सुखं प्राप्नुयन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पयनों के सदृश मनुष्यो (नरः) अग्रणी आप लोगो
(विधेभिः) सम्पूर्ण (नामभिः) संज्ञाओं से (नः) हम लोगों के लिये हमलोगों
के (हवींषि) देने योग्य पदार्थों को (ददात) दीजिये (उत) और (स्तुतासः)
प्रशंसा को प्राप्त हुए जन देने योग्य द्रव्यों को (व्यन्तु) प्राप्त होवें हम लोगों और
(अमृतस्य) अविनाशी की (प्रजायै) प्रजा के सुख के लिये (रायः) शोभाओं वा
लक्ष्मियों को और (सूनुता) धर्म से इकट्ठे किये गये (मघानि) धनों को (जिगृत)
उगलिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो प्रशंसा करने वाले मनुष्य सम्पूर्ण शब्द और
अर्थों के सम्बन्धों से सम्पूर्ण विद्याओं को प्राप्त कर और शोभित होकर प्रजाजनों के
लिये सत्य वचन को देते हैं वे सम्पूर्ण सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनः के प्रशंसनीया माननीया भवन्तीत्याह ॥

किर कौन प्रशंसा करने और आदर करने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती अच्छां सू-
रीन्त्सर्वताता जिगात । ये नृस्त्मना शतिनो वर्ध-
यन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ २७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छं ।

सूरीन् । सर्वताता । जिगात । ये । नः । त्मना । शति-
नः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा ।
नः ॥ ७ ॥ २७ ॥

पदार्थः—(आ) (स्तुतासः) प्रातप्रशंसाः (मरुतः)
वायव इव व्याप्तविद्या मनुष्याः (विश्वे) सर्वे (ऊती) ऊत्था
(अच्छा) सम्यक् अत्र संहितायामिति दीर्घः (सूरीन्) धार्मि-
कान् विदुषः (सर्वताता) सर्वेषां मुखकरे यज्ञे (जिगात)
प्रशंसत (ये) (नः) अस्मान् (त्मना) आत्मना शतिनः
शतमसंख्यातं बलं येषामस्ति ते (वर्धयन्ति) (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये विश्वे स्तुतासः शतिनो मरुतो त्मनोती
नोऽस्मान् वर्धयन्ति तान् सूरीन् सर्वताता यूयमच्छा जिगात स्व-
स्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये विद्वांसो धर्म्यकर्माणो असंख्यविद्या
दयालवो न्यायकारिण आप्ता अस्मान्सर्वान् सततं वर्धयेयुर्वर्धयित्वा
सदा रक्षन्ति वर्धयन्तानेव प्रशंसितान् कृत्वा सेवेमहीति ॥ ७ ॥

अत्र मरुद्विद्वद्गुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति सप्तपञ्चाशत्तमं सूक्तं सप्तविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो (ये) जो (विश्वे) सम्पूर्ण (स्तुतासः)

प्रशंसा को प्राप्त हुए (शतिनः) असंख्य बल वाले (मरुतः) पवनों के समान विद्या में व्याप्त मनुष्य (तमना) आत्मा से (ऊर्ता) रक्षण आदि क्रिया से (नः) हम लोगों को (वर्धयन्ति) बढ़ाते हैं उन (सूरिन्) धार्मिक विद्वानों को (सर्वतता) सच के सुख करने वाले यज्ञ में (यूयम्) आप लोग (अच्छ) अच्छे प्रकार आ (जिनात) प्रशंसा कीजिये और (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम लोगों की (सदा) सन काल में (पात) रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो विद्वान् धर्मयुक्त कर्म करने वाले असंख्य विद्या में युक्त, दयालु, न्यायकारी यथार्थ वक्ता जन हम सबों की निरन्तर वृद्धि करें वृद्धि करते सदा रक्षा करते हैं उनको ही हम लोग प्रशंसित करके सेवा करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में पवन के सदृश विद्वान् के गुणों और कृत्य का वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की संगति इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

यह सत्तावनवां सूक्त और सत्ताईशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ षड्वचस्याष्टापञ्चाशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मरुतो
देवताः । ३ । ४ निचृत्रिष्टुप् । ५ त्रिष्टुप् । १ विराट्
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । २ । ६ भुरिक्पङ्क-
क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

अथ छः ऋचावाले अष्टावनवें सूक्त का प्रारम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में विद्वान् जन
क्या करें इस विषय को० ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धा-
मस्तुविष्मान् । उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा
नक्षन्ते नाकं निःश्रुतेः श्वात् ॥ १ ॥

प्र । साकम् उच्ये । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य ।
धाम्नः । तुविष्मान् । उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति
महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःश्रुतेः । श्वात् ॥ १ ॥

पदार्थः— (प्र) (साकमुक्षे) यः साकं सहोक्षति सुखेन
सचति संबध्नाति तस्मै (अर्चत) सत्कुरुत अत्र संहितायामिति
दीर्घः (गणाय) गणनीयाय (यः) (दैव्यस्य) देवैः कृतस्य
(धाम्नः) नामस्थानजन्मनः (तुविष्मान्) बहुबलयुक्तः (उ-
त) अपि (क्षोदन्ति) संपिंशन्ति (रोदसी) धावापृथिव्यौ (म-
हित्वा) महत्त्वेन (नक्षन्ते) प्राप्नुवन्ति (नाकम्) अविद्यमानदुःखम्
(निःश्रुतेः) भूमे (श्वात्) असन्तानात् ॥ १ ॥

अन्वयः—यस्तुविष्मान् दैव्यस्य धाम्नो ज्ञातास्ति तस्मै साकमुक्ते गणाय विदुषे यूयं प्रार्चत अपि ये वायवो महित्वा रो-
दसी नक्षन्ते सावयवानुत क्षोदन्ति निर्ऋतेरवंशान्नाकं व्याप्नुवन्ति त-
दिदो विदुषो यूयमुत प्रार्चत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये वायुविद्यां जानन्ति तान् नित्यं स-
त्कृत्यैतेभ्यो वायुविद्यां प्राप्य भवन्तो महान्तो भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—(यः) जो (तुविष्मान्) बहुत बल से युक्त (दैव्यस्य) देव-
ताओं से किये गये (धाम्नः) नाम स्थान और जन्म का जानने वाला है उस (सा-
कमुक्ते) साथ ही मुख से सम्बन्ध करने वाले (गणाय) गणनीय विद्वान् के लिये
आप लोग (प्र, अर्चत) सत्कार करिये और (अपि) भी जो पवन (महित्वा) म-
हत्त्वसे (रोदसी) अन्तरिक्ष और पृथिवी को (नक्षन्ते) व्याप्त होते हैं अवयवों-
के सहितों को (उत) भी (क्षोदन्ति) पीसते हैं (निर्ऋतेः) भूमि से (अवंशा-
त्) सन्तान भित्त से (नाकम्) दुःख से रहित स्थान को व्याप्त होते हैं उन को
जानने वाले विद्वानों को आप लोग भी सत्कार करिये ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो वायु आदि की विद्या को जानते हैं उनका
नित्य सत्कार कर के इन से वायु की विद्या को प्राप्त होकर आप लोग श्रेष्ठ हूजिये ॥ १ ॥

पुनः के अविश्वसनीया इत्याह ॥

फिर कौन नहीं विश्वास करने योग्य हैं इस विषय को० ॥

जनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमांसस्तुविमन्य-
वोऽयांसः । प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो
वो यामन्भयते स्वर्हक् ॥ २ ॥

जनूः । चित् । वः । मरुतः । त्वेष्येण । भीमांसः । तुविऽ-

मन्यवः । अयासः । प्र । ये । महःऽभिः । ओजसा । उत । स-
न्ति । विश्वः । वः । यामन् । भयते । स्वःऽदृक् ॥ २ ॥

पदार्थः—(जनूः) जनन्यः प्रकृतयः (चित्) अपि (वः)
युष्माकम् (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (त्वेप्येण) त्विषि प्र-
दीपने भवेन (भीमासः) विभ्यति येभ्यस्ते (तुविमन्यवः) व-
हुक्रोधाः (अयासः) ज्ञातारो गन्तारो वा (प्र) प्रकाशयन्तः (ये)
(महोभिः) महद्भिः पराक्रमैर्गुणैर्वा (ओजसा) बलेन सह (उ-
त) अपि (सन्ति) (विश्वः) सर्वः (वः) युष्मान् (याम-
न्) यान्ति येन यस्मिन् वा तस्मिन् (भयते) भयं करोति
(स्वर्दृक्) यः स्वः सुखं पश्यति सः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मरुतो ये महोभिरोजसा त्वेप्येण सह वर्त्तमानाः
भीमासस्तुविमन्यवोऽयासो वो युष्माकं जनूः प्रसन्त्युत यो विश्वः
स्वर्दृग्जनो यामन् वो भयते तौस्तं चिद्युं विज्ञाय युक्त्या सेवध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो मनुष्याः ये भयङ्करा
मनुष्यादयः प्राणिनः सन्ति तेषां विश्वासमकृत्वा तान् महता
बलेन पराक्रमेण च वशं नयत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनो के समान मनुष्यो (ये) जो (महोभिः)
बड़े पराक्रमों वा गुणों के और (ओजसा) बल (त्वेप्येण) प्रकाश में हुए के साथ
वर्त्तमान (भीमासः) डरते हैं जिन से वे (तुविमन्यवः) बहुत क्रोध युक्त (अयासः)
जानने वा जाने वाले जन (वः) आप लोगों को (जनूः) स्वभाव (प्रसन्ति) प्र-
काश करते हुए हैं और (उत) भी जो (विश्वः) सम्पूर्ण (स्वर्दृक्) सुख को दे-
खने वाला मनुष्य (यामन्) जाते हैं जिस से वा जिस में उस में (वः) आप लोगों

को (भयते) भय देता है उन को और उस को (चित्) भी आप लोग जान कर मुक्ति से सेवा करिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो भयङ्कर मनुष्य आदि प्राणी हैं उन का विश्वास नहीं करके उन को बड़े बल और पराक्रम से वश में करिये ॥ २ ॥

• पुनः के जगत्पूज्या भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन जगत् से आदर पाने योग्य होते हैं इस विषय को० ॥

बृहद्व्यो मघवद्व्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः
सुष्टुति नः । गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः
स्पार्हाभिस्तुतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । वयः । मघवत्सभ्यः । दधात । जुजोषन् । इ-
त् । मरुतः । सुस्तुतिम् । नः । गतः । न । अध्वा । वि ।
तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हाभिः । तुतिभिः ।
तिरेत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(बृहत्) महत् (वयः) जीवनम् (मघवद्व्यः)
(दधात) दधति (जुजोषन्) सेवन्ते (इत्) एव (मरुतः)
(सुष्टुतिम्) जोमनां प्रशंसाम् (नः) अस्माकमस्मान् वा (ग-
तः) प्राप्तः (न) निषेधे (अध्वा) मार्गः (वि) (तिराति)
निहन्ति (जन्तुम्) प्राणिनम् (प्र) (नः) अस्मान् (स्पार्हा-
भिः) स्पृष्टव्याभिः (तुतिभिः) रक्षादिभिः क्रियाभिः (तिरे-
त्) वधये ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ये मरुतो मघवद्भ्यो नोऽस्मभ्यं बृह-
द्भ्यो जुजोषनिन् नोऽस्माकं सुष्टुतिं दधात यो गतोऽध्वास्ति तस्मि-
न् जन्तुं न वितराति यश्च स्पर्हाभिस्तुतिभिर्नोऽस्मान् प्रतिरेत
तान् वयं नित्यं सेवेमहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये विद्वांसः सर्वेषामायुर्वर्धयन्ति प्रशं-
सितानि कर्माणि कारयन्ति त एव सर्वैस्सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मरुतः) मनुष्य (मघवद्भ्यः) अन्न से युक्त
(नः) हम लोगों के लिये (बृहत्) बहुत (वयः) जीवन का (जुजोषन्) सेव-
न करते (इत्) ही हैं (नः) हम लोगों की (सुष्टुतिम्) उत्तम प्रशंसा को
(दधात) धारण करते हैं और जो (गतः) प्राप्त हुआ (अध्वा) मार्ग है उस में
(जन्तुम्) प्राणी को (न) नहीं (वि, तिराति) मारता है और जो (स्पर्हाभिः)
स्पृहा करने योग्य (ऊतिभिः) रक्षा आदि क्रियाओं से हम लोगों को (प्र, तिरेत)
बढावे उनका हम लोग नित्य सेवन करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् जन सब की अवस्था को बढाते हैं प्र-
शंसित कर्मों को कराते हैं वे ही सबों से सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ३ ॥

कैन रक्षिताः मनुष्याः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

किससे रक्षित मनुष्य कैसे होते हैं इस विषय को कहते हैं ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अवा
सहुरिः सहस्री । युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं
प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः ।

अर्वा । सहुरिः । सहस्त्री । युष्माऽऽतः । संऽराट् । उत ।
हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धूतयः ।
देष्णम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युष्मोतः) युष्माभी रक्षितः (विप्रः) मेघावी
(मरुतः) प्राणा इव प्रियकरा विद्वांसः (शतस्वी) शतमसंख्यं
स्वं धनं विद्यते यस्य सः (युष्मोतः) युष्माभिः पालितः (अर्वा)
अर्धेव अश्व इव (सहुरिः) सहनशीलः (सहस्त्री) सहस्रा-
ण्यसंख्याता उत्तममनुष्याः पदार्था वा विद्यन्ते यस्य सः (युष्मोतः)
युष्माभिः संरक्षितः (सम्राट्) यः सूर्यः सम्प्राजते तद्द्वर्तमानश्चक्र-
वर्ती राजा (उत) (हन्ति) (वृत्रम्) मेघम् (प्र) (तत्)
(वः) युष्मभ्यम् (अस्तु) (धूतयः) कम्पयितारः (देष्णम्)
दातुं योग्यं धनम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे धूतयो मरुतो यं युष्मोतो विप्रः शतस्वी युष्मो-
तोऽर्धेव सहुरिः सहस्रयुत युष्मोतः सम्राट् वृत्रमिव शत्रून् हन्ति त-
देष्णं वः प्रास्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा प्राणाः शरीरादिकं सर्वं रक्षयि-
त्वा सुखं प्रापयन्ति तथैव विद्वांसः शरीरात्मवत्तायुषि रक्षयित्वा स-
र्वानानन्दयन्ति नैतेषां रक्षया विना कोपि सम्राट् भवितुमर्हति त-
स्मादेते सर्वदा सत्कर्तव्यास्सन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (धूतयः) कम्पाने वाले (मरुतः) प्राणों के सदृश प्रिय करने
वाले विद्वान् जनो (युष्मोतः) आप लोगों से रक्षा किया (विप्रः) बुद्धिमान् जन

(शतस्त्री) असंख्य धन वाला (युष्मोतः) आप लोगों से पालन किया गया (अर्वा) घोड़े के समान (सहुरिः) सहनशील (सहस्त्री) असंख्यात उत्तम मनुष्य वा पदार्थ जिस के वह (उत) और (युष्मोतः) आप लोगों से उत्तम प्रकार रक्षा किया गया (सम्राट्) उत्तम प्रकाशित सूर्य के समान वर्तमान चक्रवर्ती राजा (वृत्रम्) मेघ को जैसे सूर्य वैसे शत्रुओं का (हन्ति) नाश करता है (तत्) वह (देष्णम्) देने योग्य दान (वः) आप लोगों के लिये (प्र, अस्तु) हो अर्थात् आप का दिया हुआ समस्त है, सो आप का विख्यात हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे प्राण, शरीर आदि सब की रक्षा करके सुख को प्राप्त कराते हैं वैसे ही विद्वान् जन शरीर, आत्मा, बल और अवस्था की रक्षा कर के सब को अनन्द देते हैं उन की रक्षा के बिना कोई भी चक्रवर्ती राजा होने को योग्य नहीं होता तिस से ये सब काल में सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः के मनुष्याः सत्करणीयास्तिरस्करणीयाश्च भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन मनुष्य सत्कार करने योग्य और तिरस्कार करने योग्य होते हैं इस विषय को कहते हैं ॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुविन्नंसन्ते
मरुतः पुनर्नः । यत्सस्वताँ जिहीळिरे यदाविर-
व तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळहुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते ।
मरुतः । पुनः । नः । यत् । सस्वताँ । जिहीळिरे । यत् । आ-
विः । अव । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तान्) (आ) समन्तात् (रुद्रस्य) प्राण-
स्येव विदुषः (मीळहुषः) सेचकस्य (विवासे) वासयामि (कु-

वित्) महत् (नंसन्ते) नमन्ति (मरुतः) मनुष्याः (पुनः)
 (नः) अस्मान् (यत्) येन (सस्वर्ता) उपतापकेन शब्देन
 (जिहीळिरे) क्रोधयेयुः (यत्) (आविः) प्राकटये (अव)
 विरोधे (तत्) (एनः) पापमपराधम् (ईमहे) दूरीकुर्महे (तु-
 राणाम्) क्षिप्रं कारिणाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः यत्सस्वर्ता नो जिहीळिरे तेषां तुराणां
 यदेनस्तद्वेमहे तान् रुद्रस्य मीळहुषो नंसन्ते पुनस्तान् रुद्रस्य कु-
 वित् कुर्वतोऽहमाविराविवासे ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये पापिनो धार्मिकाणामनादरकर्तारः
 स्युस्ते दूरे निवासनीयाः ये च नम्रत्वादिगुणयुक्ता धार्मिकः स्युस्ता-
 निकटे निवासयेयुर्यतः सर्वेषां सत्कीर्तिः प्रकटा स्यात् ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (यत्) जिस (सस्वर्ता) तपाने वाले शब्द से (नः)
 हम लोगों को (जिहीळिरे) क्रुद्धित करवैं उन (तुराणाम्) शीघ्र कार्य करने वालों
 का (यत्) जो (एनः) पाप अपराध (तत्) उस को (अव) विरोध में (ई-
 महे) दूर करें उन को (रुद्रस्य) प्राण के सदृश विद्वान् (मीळहुषः) सींचने वाले
 विद्वान् के संशय में (नंसन्ते) नष्ट होते हैं (पुनः) फिर (तान्) उन को (रुद्रस्य) प्राण
 के सदृश विद्वान् के (कुवित्) बड़ा करते हुए को मैं (आविः) प्रकटता में (आ)
 सब प्रकार से (विवासे) बसाता हूं ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो पापी जन धार्मिक जनों के अनादर करने वाले
 हों उनको दूर बसाना चाहिये और जो नम्रता आदि से युक्त धार्मिक हों उन
 को समीप बनावें जिस से सब का श्रेष्ठ यश प्रकट होवै ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को कहते हैं ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सूक्तं मरुतो
जुषन्त । आराच्चिद्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ २८ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् ।
सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त । आरात् । चित् । द्वेषः । वृष-
णः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा ।
नः ॥ ६ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(प्र) (सा) (वाचि) वाण्याम् (सुष्टुतिः)
शोभना प्रशंसा (मघोनाम्) बहुपूजितधनानाम् (इदम्)
(सूक्तम्) शोभनं वचनम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (जु-
षन्त) सेवन्ताम् (आरात्) दूरात् समीपाद् वा (चित्) अपि
(द्वेषः) द्वेष्टृन् दुष्टान् शत्रून् मनुष्यान् (वृषणः) बलिष्ठाः
(युयोत) पृथक्कुरुत (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा)
(नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृषणो मघोनां वाचि सा सुष्टुतिस्तदिदं सूक्तं मरु-
तः प्रजुषन्त साऽस्मान् जुषतां यूयं द्वेष आरात् दूरानिकटाच्चियुयोत
स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्तदैव सत्यस्य वक्तारस्ते स्तावकाः स्यु-
स्तैस्सह बलं वर्धयित्वा सर्वशत्रून् निवार्य श्रेष्ठान् सदा रक्षन्तु ॥ ६ ॥

अत्र मरुद्भिर्द्रुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्विधा ॥

इत्यष्टपञ्चाशत्तमं सूक्तमष्टाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वृषणः) बलयुक्त जनो (मघोनाम्) बहुत श्रेष्ठधन वालों की (वाचि) वाणी में (सा) वह (सुष्टुतिः) सुन्दर प्रशंसा है (इदम्) इस (सूक्तम्) उत्तम वचन को (मरुतः) विद्वान् मनुष्य (प्र, जुषन्त) सेवन करै (यूयम्) (सा) वह हम लोगों को सेवन करे (यूयम्) आप लोग (द्वेषः) द्वेष करने वालों को (आरात्) समीप से वा दूर से (चित्) भी (युयोत) पृथक् करिये और (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम लोगों की (सदा) सब काल में (पात) रक्षा कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सदा ही सत्य के कहने वाले हों वे ही स्तुति करने वाले हों उन के साथ बल को बढ़ाय के सब शत्रुओं को दूर करके श्रेष्ठों की सदा रक्षा करो ॥ ६ ॥

इस सूक्त में वायु और विद्वान् के गुण वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥
यह अष्टावनवां सूक्त और अष्टाईशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्यैकोनषष्टितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । १-

११ मरुतः । १२ रुद्रो देवता । १ निचृद्बृहती । ३ बृ-

हती । ६ स्वराड्बृहती छन्दः । मध्यमस्वरः । २ प-

ङ्क्तिः । ४ निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । ऋचमः स्वरः ।

५ । १२ । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः । ७

निचृत्त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः

स्वरः । ९ । १० गायत्री । ११ निचृ-

द्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब बारह ऋचा वाले ऊनसठवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवांसो यं च नयथ । तस्मां

अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम् । इदम् । देवांसः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म ।

यच्छत ॥ १ ॥

पदार्थः—(यम्) (त्रायध्वे) रक्षय (इदमिदम्) वचनं श्रावयित्वा कर्म कृत्वा वा (देवांसः) प्राणा इव विद्वांसः (यम्) नरम् (च) (नयथ) प्रापयथ (तस्मै) (अग्ने) (वरुण) श्रेष्ठ (मित्र) सखे (अर्यमन्) न्यायकारिन् (मरुतः) प्राण इव नेतारः (शर्म) सुखं गृहं वा (यच्छत) दत्त ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मरुतो देवासो यूयमिदमिदं यन्नयथ यं च त्रायध्वे
तस्मै शर्म यच्छत हे अग्ने वरुण मित्रार्यमस्त्वमेतानेव सदा सेवस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो भवन्तस्सत्योपदेशसुशिक्षाविद्यादानेन
सर्वान्मनुष्यान् सम्यग्रक्षित्वा वर्धयन्तु येन सर्वे सुखिनः स्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [मरुतः] प्राणों के सदृश अग्रणी [देवासः] विद्वान् आप
लोग [इदमिदम्] इस इस वचन को सुनाय के वा कर्म कर के [यम्] जिस को
[नयथ] प्राप्त कराइये [यम्, च] और जिस मनुष्य की [त्रायध्वे] रक्षा करें
[तस्मै] उस के लिये [शर्म] सुख वा गृह [यच्छत] दीजिये और हे [अग्ने]
अग्नि के समान तेजस्वी [वरुण] श्रेष्ठ [मित्र] मित्र [अर्यमन्] न्यायकारी आप
इन्हीं की सदा सेवा करिये ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् जनो ! आप लोग सत्य उपदेश, उत्तम शिक्षा और
विद्या दान से सब मनुष्यों की उत्तम प्रकार रक्षा कर के वृद्धि करिये जिस से सब
सुखी हों ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

किं विद्वान् मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तंरति
द्विपः । प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो व-
राय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । त-
रति । द्विपः । प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः ।
द्विपः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

पदार्थः—(युष्माकम्) (देवाः) विद्वांसः (अवसा) र-
क्षणादिना (अहनि) दिने (प्रिये) कमनीये प्रीतिकरे (ईजा-
नः) यजमानः (तरति) उल्लङ्घ्यते (द्विषः) द्वेषन् (प्र)
(सः) (क्षयम्) निवासम् (तिरते) वर्धयति (वि) (महीः)
भूमीः सुशिक्षिता वाचो वा (इषः) अज्ञायाः (यः) (वः)
युष्मान् (वराय) श्रेष्ठत्वाय (दाशति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे देवा य ईजानोऽवसा द्विषस्तरति प्रियेऽहनि
युष्माकं प्रियं प्र साधनोति यो महीरिषो वो वराय प्र दाशति स क्षयं
प्र वि तिरते ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये दुष्टतानिवारकास्सर्वेषां रक्षका विद्या-
द्यैश्वर्यप्रदाः सुखेन सर्वदा वासयितारो विद्वांसः स्युस्तानेव सेवयि-
त्वा संगत्य प्राप्तुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् जनो (यः) जो (ईजानः) यजमान (अ-
वसा) रक्षण आदि से (द्विषः) द्वेष करने वालों का (तरति) उल्लङ्घन करता है और
(प्रिये) प्रीति करने वाले (अहनि) दिन में (युष्माकम्) आप-लोगों के प्रियको
सिद्ध करता है और जो (महीः) भूमियों वा उत्तम प्रकार शिक्षित याणियों वा (इ-
षः) अज्ञादिकों को (वः) आपलोगों के अर्थ (वराय) श्रेष्ठत्व के लिये (प्र, दाशति) देता
है (सः) वह (क्षयम्) निवास को (प्र, वि, तिरते) बढ़ाता है ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो दुष्टता के दूर करने वाले, सब की रक्षा कर-
ने वाले, विद्या आदि ऐश्वर्य के देने वाले, और सुख से सर्वदा वसाने वाले विद्वान् हों
उन्हीं की सेवा और मेल कर के विद्याओं को प्राप्त हूँजिये ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

किर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते । अस्माकं-
मद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिवत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।
अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिवत ।
कामिनः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (वः) युष्माकम् (चरमम्)
अन्तिमम् (चन) अपि (वसिष्ठः) अतिशयेन वासयिता (प-
रिमंसते) वर्जनीयं विरुद्धं वा परिणमति (अस्माकम्) (अद्य)
(मरुतः) मनुष्याः (सुते) निष्पन्ने महौषधिरसे (सचा) संब-
न्धेन (विश्वे) सर्वे (पिवत) (कामिनः) कामयितारः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः कामिनो विश्वे मरुतो यूयं सचाद्यास्माकं
सुते रसं पिवत यतो वंश्चरमं चन वसिष्ठो नहि परि मंसते ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यदि यूयमिच्छासिद्धिं चिकीर्षेयुस्तर्हि
युक्ताहारविहारं ब्रह्मचर्यं कुरुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (कामिनः) कामना करने वाले (विश्वे) सम्पूर्ण
(मरुतः) मनुष्य आप लोग (सचा) सम्बन्ध से (अद्य) इस समय (अस्माकम्)
हम लोगों के (सुते) उत्पन्न हुए बड़ी औषधियों के रस में रस को (पिवत)
पीने जिस से (वः) आप लोगों के (चरमम्) अन्त वाले को (चन) भी (व-

सिद्धः) अतिशय बसाने वाला (नहि) नहीं (परि, मंसते) त्यागने योग्य वा वि-
रुद्ध परिणाम को प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो आप लोग इच्छा की सिद्धि करने की इच्छा
करें तो योग्य आहार और विहार जिस में उस ब्रह्मचर्य को करिये ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को कहते हैं ॥

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं
नरः । अभि व आर्वत्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात
पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अ-
राध्वम् । नरः । अभि । वः । आ । अवर्त्तु । सुमतिः । न-
वीयसी । तूयम् । यातु । पिपीषवः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (वः) युष्माकम् (ऊतिः) र-
क्षाया क्रिया (पृतनासु) मनुष्यसेनासु (मर्धति) हिंसति (यस्मै)
(अराध्वम्) स्मर्धयन्ति (नरः) नायकाः (अभि) (वः)
युष्माकम् (आ) (अवर्त्तु) आवर्तते (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा
(नवीयसी) अतिशयेन नवीना (तूयम्) तूर्णम् तूयमिति क्षि-
प्रनाम निधं० २ । १५ (यात) प्राप्नुत (पिपीषवः) पातुमिच्छवः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पिपीषवो नरो येषां व ऊतिः पृतनासु नहि मर्धति
यस्मै यूयमराध्वं स वोऽभ्यावर्त्तु येषां नवीयसी सुमतिरस्ति ते यूयं
विद्यां तूयं यात ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः भवन्त एवं प्रयतन्तां येन युष्माकं न्यायेन रक्षा सेनासमृद्धिरुत्तमा प्रज्ञा कदाचिन्न द्रश्येत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (पिपीपवः) पान करने की इच्छा करने वाले (नरः) अग्रणी जनो जिन (यः) आप लोगों की (उतिः) रक्षा आदि क्रिया (पृतनासु) मनुष्यों की सेनाओं में (नहि) नहीं (गर्धति) हिंसा करती है और (यस्मै) जिस के लिये आप लोग (अराध्वम्) आराधना करते हैं वह (वः) आप लोगों के (अमि, आ, अवर्त) समीप सब प्रकार से वर्तमान होता है और जिन की (न-धीयसी) अतिशय नहीं (सुमतिः) उत्तम बुद्धि है वे आप लोग विद्या को (तू-यम्) शीघ्र (यात) प्राप्त हूजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो! आप लोग इस प्रकार से प्रयत्न करिये जिस से आप लोगों की न्याय से रक्षा सेना की बढ़ती और उत्तम बुद्धि कभी न न्यून हो ॥ ४ ॥

पुनः स्वामिनः भृत्यान्प्रति कथमाचरेयुरित्याह ॥

फिर स्वामी जन नौकरों के प्रति कैसा आचरण करें इस विषय को० ॥

**ओ पु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये । इ-
मा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मोष्वन्यत्र ग-
न्तन ॥ ५ ॥**

**ओ इति । सु । घृष्विराधसः । यातन । अन्धांसि । पी-
तये । इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो-
इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥**

पदार्थः—(ओ) संबोधने (सु) (घृष्विराधसः) घृष्वीनि संबद्धानि राधांसि येषां ते (यातन) प्राप्नुत (अन्धांसि) अन्ध-

पानादीनि (पीतये) पानाय (इमा) इमानि (वः) युष्मभ्यम्
(हव्या) दातुमादातुमर्हाणि (मरुतः) मनुष्याः (ररे) ददामि
(हि) (कम्) सुखम् (मो) निषेधे (सु) (अन्यत्र) (ग-
न्तन) गच्छत ॥ ५ ॥

अन्वयः—ओ घृष्विराधसो मरुतो यानीमा हव्या राधांसि वः
पीतयेऽहं ररे तैर्हि यूयं कं सुयातनान्यत्र मो सु गन्तन ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे धार्मिका विद्वांसोऽहं युष्माकं पूर्ण सत्कारं क-
रोमि यूयमन्यत्रेच्छां मा कुरुतात्रैव कर्तव्यानि कर्माणि यथावत्
कृत्वा पूर्णमभीष्टं सुखमतैव प्राप्तुत ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ओ) हे (घृष्विराधसः) इकट्ठे किये हुए धनों वाले (मरु-
तः) मनुष्यो जिन (इमा) इन (हव्या) देने और ग्रहण करने योग्य (अन्धांसि)
अन्न पान आदिकों को (वः) आप लोगों के अर्थ (पीतये) पान करने के लिये मैं
(ररे) देता हूं उन से (हि) ही आप लोग (कम्) सुख को (सु, यातन)
अच्छे प्रकार प्राप्त हूजिये (अन्यत्र) अन्य स्थान में (मो) नहीं (सु) अच्छे
प्रकार (गन्तन) जाइये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे धार्मिक विद्वानो ! मैं आप लोगों का पूर्ण सत्कार करता हूं
आप लोग अन्यत्र की इच्छा को न करिये यहां ही करने योग्य कर्मों को यथावत्
कर के पूर्ण अभीष्ट सुख को यहां ही प्राप्त हूजिये ॥ ५ ॥

पुनर्विद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

आ च नो बर्हिः सदंताविता च नः स्पृहार्हाणि
दातव्ये वसुं । अस्त्रैधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वा-
हेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥ २९ ॥

आ । च । नः । वहिः । सदत । अवित । च । नः । स्पार्हाणि ।
 दातवे । वसु । अस्त्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधौ । स्वाहा ।
 इह । मादयाध्वे ॥ ६ ॥ २९ ॥

पदार्थः—(आ) (च) अथार्थे (नः) अस्माकम् (ब-
 हिः) उत्तमं बृहद्गृहम् (सदत) उपविशत (अवित) प्रवि-
 शत रक्षत अत्र संहितायामिति दीर्घः (च) (नः) अस्मभ्यम्
 (स्पार्हाणि) स्पृहणीयानि कमनीयानि (दातवे) दातुं (वसु)
 द्रव्यम् (अस्त्रेधन्तः) अहिंसन्तः (मरुतः) मनुष्याः (सोम्ये)
 सोमइवानन्दकरे (मधौ) मधुरे (स्वाहा) सत्यया क्रियया (इ-
 ह) अस्मिन् लोके (मादयाध्वे) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वस्वस्त्रेधन्तो मरुतो यूयं नो स्पार्हाणि च दा-
 तवेऽस्माकं वहिरा सदत नोऽस्माँश्चावितेह स्वाहा सोम्ये मधौ मा-
 दयाध्वे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो विद्यां दातुं प्र-
 वर्तध्वं विद्यैवैषां रक्षां विधत्तैश्वर्यं सर्वार्थं वर्धयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वसु) द्रव्य का (अस्त्रेधन्तः) नहीं नाश करते हुए (म-
 रुतः) मनुष्यो आप लोग (नः) हम लोगों के (स्पार्हाणि) कामना करने योग्य
 पदार्थों को (च) निश्चित (दातवे) देने के लिये हम लोगों के (वहिः) उत्तम
 बड़े गृह में (आ, सदत) बैठिये (नः, च) और हम लोगों की (अवित) रक्षा
 कीजिये (इह) इस लोक में (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सोम्ये) सोमलता के स-
 दृश आनन्द करने वाले (मधौ) मधुर रस में (मादयाध्वे) आनन्द कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग सब मनुष्यों के लिये विद्या देने को प्रवृत्त हूँ निये विद्या ही से इन की रक्षा कीजिये और ऐश्वर्य्य सब के लिये बढ़ाइये ॥६॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किं जानीयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस के सदृश किस को जानें इस विषय को० ॥

**सस्वश्चिद्धि तन्वः शुम्भमाना आ हंसासो
नीलपृष्ठा अपतन् । विश्वं शर्धो अभितो मा नि
षेद नरो न रएवाः सवने मदन्तः ॥ ७ ॥**

सस्वरिति । चित् । हि । तन्वः । शुम्भमानाः । आ । हंसासः ।
नीलपृष्ठाः । अपतन् । विश्वम् । शर्धः । अभितः । मा ।
नि । सेद । नरः । न । रएवाः । सवने । मदन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सस्वः) अन्तर्हिताः (चित्) अपि (हि)
यतः (तन्वः) विस्तीर्णाः (शुम्भमानाः) शोभायुक्ताः (आ)
(हंसासः) हंसा इव गमनकर्तारः (नीलपृष्ठाः) नीलं शुद्धं पृ-
ष्ठमन्तावयवं कारणं येषां ते (अपतन्) पतन्ति (विश्वम्)
अखिलम् (शर्धः) बलम् (अभितः) सर्वतः (मा) माम् (नि)
(सेद) निषादयत (नरः) नायकाः (न) इव (रएवाः) र-
मणीयाः (सवने) ऐश्वर्य्ये (मदन्तः) आनन्दन्तः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः यथा शुम्भमानाः हंसासो हि नीलपृष्ठाः
सस्वश्चित्तन्वः प्राणाः देहादिष्वापतन् तथा सवने मदन्तः रएवा नरो
न मामभितो यूयं नि षेद विश्वं शर्धः प्रापयत ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यथा हंसाः पक्षिणस्सद्यो गच्छन्ति तथा देहात्प्राणा निर्गच्छन्ति यथा रमणीया नरा सर्वेषां हृद्या भवन्ति तथैव विहांसः सर्वेषां प्रिया जायन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो जैसे (शुम्भमानाः) शोभते हुए (हि) ही (हंसाः) हंसाँ के समान गमन करने वाले (नीलपृष्ठाः) शुद्ध कारण जिन के वे (सस्वः) जिसे हुए (चित्) निश्चित (तन्वः) विस्तार युक्त प्राण देह आदि को मैं (आ) सब ओर से (अपसन्) गिरते हैं वैसे (सवने) ऐश्वर्य में (मदन्तः) आनन्द करते हुए (रगवाः) सुन्दर (नरः) अग्रणी जनों के (न) समान (मा) मुझ को (अभिनः) सब ओर से आप लोग (नि, सेद) बैठाइये और (विश्वम्) सम्पूर्ण (रघः) बल को प्राप्त कराइये ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हंस पक्षी शीघ्र चलते हैं वैसे देह से प्राण निकलते हैं और जैसे उत्तम मनुष्य सब के प्रिय होते हैं वैसे ही विद्वान् जन सब के प्रिय होते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्यामिका विहांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर यामिक विद्वान् क्या करें इस विषय को कहते हैं ॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि व-
सवो जिघ्रांसति । द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट त-
पिष्टेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । मरुतः । अभि । दुः । हृणायुः । तिरः । चित्तानि ।
वसवः । जिघ्रांसति । द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट ।
तपिष्टेन । हन्मना । हन्तना । तम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) (नः) अस्मान् (मरुतः) मनुष्याः (अभि)

आभिमुख्ये (दुर्हृणायुः) दुष्टहृदयः (तिरः) तिरस्करणे
 (चित्तानि) अन्तःकरणानि (वसवः) वासयितारः (जिघांस-
 ति) हन्तुमिच्छति (द्रुहः) द्रोघीन् (पाशान्) बन्धकान्
 (प्रति) (सः) (मुचीष्ट) मुञ्चत (तपिष्ठेन) अतिशयेन त-
 स्तेन (हन्मना) हननेन (हन्तना) अत्र संहितायामिति दीर्घः
 (तम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वसवो मरुतो यो दुर्हृणायुर्नश्चित्तान्धभि जिघांस-
 तिस द्रुहः पाशान् प्रापयति तमस्मान्प्रति मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना
 तं तिरो हन्तन ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे धार्मिका विद्वांसो यूयं दुष्टान् मनुष्यान् श्रेष्ठे-
 भ्यो दूरीकृत्य मोहादिवन्धनानि निवार्य तेषां दोषान् हत्वैतान् शु-
 द्धान् सम्पादयत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) वास कराने वाले (मरुतः) मनुष्यो (यः) जो
 (दुर्हृदयः) दुष्ट विचार वाला (नः) हम लोगों के (चित्तानि) अन्तःकरणों को
 (अभि) सन्मुख (जिघांसति) मारने की इच्छा करता है (सः) वह (द्रुहः)
 द्रोह करने वाले (पाशान्) बन्धकों को प्राप्त कराता है (तम्) उस को हम लोगों
 के (प्रति) प्रति (मुचीष्ट) छोड़िये (तपिष्ठेन) और अत्यन्त तप्त (हन्मना)
 हनन से उस को (तिरः, हन्तन) तिरछा मारिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे धार्मिक विद्वानो! आप लोग दुष्ट मनुष्यों को श्रेष्ठों से दूर
 करके मोह आदि बन्धनों को निवृत्त कर के उन के दोषों का नाश कर के उन को
 शुद्ध करिये ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

किर मनुष्य क्या करें इस विषय को० ॥

सान्तपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्मा-
कोती रिशादसः ॥ ९ ॥

सांतपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुजुष्टन । यु-
ष्माकं । उती । रिशादसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सान्तपनाः) सन्तपने भवाः शत्रूणां सन्ताप-
कराः (इदम्) (हविः) दातुमर्हमन्नादिकम् (मरुतः) मान-
वाः (तत्) (जुजुष्टन) सेवध्वम् (युष्माकं) अत्र वा छन्द-
सीति मलोपः (उती) उत्था रक्षणायया क्रियया (रिशादसः)
हिंसकानां हिंसकाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसस्सान्तपना मरुतो यूयं तदिदं हविर्जु-
जुष्टन रिशादसः ! युष्माकोती जुजुष्टन ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो भवन्तः सर्वेषां रक्षणं विधाय ग्रही-
तव्यं ग्राहयन्तु ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! (सान्तपनाः) उत्तम प्रकार तपन में हुए (मरुतः)
मनुष्यो आप (तत्) उस (इदम्) इस (हविः) देने योग्य अन्न आदि पदार्थ
की (जुजुष्टन) सेवा करिये हे (रिशादसः) हिंसा करने वालों के हिंसक (युष्माकं)
आप लोगों की (उती) जो रक्षण आदि क्रिया उस से आप सेवन करें अर्थात्
ग्रहण करके ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग सब का रक्षण करके ग्रहण करने योग्य को
ग्रहण कराइये ॥ ९ ॥

पुनर्गृहस्थाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

फिर गृहस्थ कैसे होंगे इस विषय को० ॥

गृहमेधास आ गत मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गत । मरुतः । मा । अप । भूतन ।
युष्माकं । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

पदार्थः—(गृहमेधासः) गृह मेधा प्रज्ञा येषां ते (आ)
(गत) आगच्छत (मरुतः) उत्तमा मनुष्याः (मा) निषेधे
(अप) (भूतन) विरुद्धा भवत (युष्माक) युष्माकम् (ऊ-
ती) ऊत्या रक्षणायवा क्रियया (सुदानवः) सुष्ठु दानाः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे गृहमेधासो मरुतो यूयमत्रागत सुदानवो भूतन
युष्माकोती सहिता यूयं माप भूतन ॥ १० ॥

भावार्थः—हे गृहस्था यूयं विद्यादिशुभगुणदातारो भूत्वा धर्मपु-
रुषार्थविरुद्धा मा भवत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (गृहमेधासः) गृह में बुद्धि जिन की ऐसे (मरुतः) उत्तम
मनुष्यो आप लोग यहां (आ, गत) आइये और (सुदानवः) अच्छे दान वाले
(भूतन) हूजिये और (युष्माक) आप लोगों की (ऊती) रक्षण आदि क्रिया
के सहित आप लोग (मा) नहीं (अप) विरुद्ध हूजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—हे गृहस्थ जनो ! आप लोग विद्या आदि श्रेष्ठ गुणों के देने वाले
होकर धर्म और पुरुषार्थ के विरुद्ध मत होओ ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

इहेहं वः स्वतवसः कवयःसूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आवृणे ॥ ११ ॥

इहेइह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इहेह) अस्मिन् संसारे (वः) युष्माकम् (स्वतवसः) स्वकीयवलाः (कवयः) विद्वांसः (सूर्यत्वचः) सूर्य इव प्रकाशमाना त्वग्नेपां ते (यज्ञम्) संगतिमयम् (मरुतः) मनुष्याः (आ) समन्तात् (वृणे) स्वीकरोमि ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सूर्यत्वचस्वतवसः कवयो मरुत इहेह वो यज्ञमहमा वृणे ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो भवन्तो विद्यादिप्रचाराख्यं कर्म सदोत्तपत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सूर्यत्वचः) सूर्य के समान प्रकाशमान त्वचा जिन की ऐसे (स्वतवसः) अपने बल वाले हे (कवयः) विद्वान् (मरुतः) मनुष्यो (इहेह) इसी संसार में (वः) आप लोगों के (यज्ञम्) सङ्गतिस्वरूप यज्ञ को मैं (आ, वृणे) स्वीकार करता हूँ ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग विद्या आदि के प्रचार नामक कर्म की सदा उत्तपति करिये ॥ ११ ॥

पुनर्मनुष्यैः क उपासनीय इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को किस की उपासना करनी चाहिये इस विषय को० ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनम् । उर्वारु-
कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥
३० ॥ ४ ॥

त्र्यम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिम् । पुष्टिवर्धनम् । उर्वारु-
कमिव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । आ । अमृ-
तात् ॥ १२ ॥ ३० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्र्यम्बकम्) त्रिष्वम्बकं रक्षणं यस्य रुद्रस्य परमे-
श्वरस्य यद्वा त्रयाणां जीवकारणकार्याणां रक्षकस्तं परमेश्वरम् (य-
जामहे) संगच्छेमहि (सुगन्धिम्) सुविस्तृतपुण्यकीर्तिम् (पु-
ष्टिवर्धनम्) यः पुष्टिं वर्धयति तम् (उर्वारुकमिव) यथोर्वारुक
फलम् (बन्धनात्) (मृत्योः) मरणात् (मुक्षीय) मुक्तो भ-
वेयम् (मा) निषेधे (आ) मर्यादायाम् (अमृतात्) मो-
क्षप्राप्तेः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यं सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं त्र्यम्बकं वयं
यजामहे तं यूयमपि यजध्वं यथाऽहं बन्धनादुर्वारुकमिव मृत्योर्मुक्षीय
तथा यूयं मुच्यध्वं यथाऽहममृतादा मा मुक्षीय तथा यूयमपि मुक्ति-
प्राप्तेर्विरक्ता मा भवत ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या अस्माकं सर्वेषां जगदी-
श्वर एवोपास्योऽस्ति यस्योपासनात् पुष्टिर्वृद्धिः शुद्धकीर्तिर्मोक्षश्च

प्राप्नोति मृत्युभयं नश्यति तं विहायान्यस्योपासनां वयं कदापि न
कुर्यामेति ॥ १२ ॥

अत्र वायुदृष्टान्तेन विद्वदीश्वरगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इत्यृग्वेदे पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्यायस्त्रिंशो वर्गः सप्तमे
मण्डले एकोनपष्टितमं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस (सुगन्धिम्) अच्छे प्रकार पुण्यरूप यश युक्त
(पुष्टिर्वर्धनम्) पुष्टि बढ़ाने वाले (व्यम्बकम्) तीनों कालों में रक्षण करने वा
तीन अर्थात् जीव कारण और कार्यों की रक्षा करने वाले परमेश्वर को हम लोग
(यजामहे) उत्तम प्रकार प्राप्त होवें उस की आप लोग भी उपासना करिये और
जैसे मैं (बन्धनात्) बन्धन से (उर्वारुकमिव) ककड़ी के फल के सदृश (मृत्योः)
मरण से (मुञ्जीय) छूटूं वैसे आप लोग भी छूटिये जैसे मैं मुक्ति से न छूटूं वैसे आप भी
(अमृतात्) मुक्ति की प्राप्ति से विरक्त (मा, आ) मत हूजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं ०—हे मनुष्यो ! हम सब लोगों का उपास्य
नगदीश्वर ही है जिस की उपासना से पुष्टि, वृद्धि, उत्तम यश और मोक्ष प्राप्त होता
है मृत्यु सम्बन्धि भय नष्ट होता है उस का त्याग कर के अन्य की उपासना हम
लोग कभी न करें ॥ १२ ॥

इस सूक्त में वायु के दृष्टान्त से विद्वान् और ईश्वर के गुण और कृत्य के
वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के
साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद में पांचवें अष्टक में चौथा अध्याय तीसवां वर्ग तथा सप्तम म-
ण्डल में उनसठवां सूक्त समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमाऽध्यायारम्भः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुंव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुंव ॥ १ ॥

अथ द्वादशर्चस्य पष्ठितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः ।

१ सूर्यः । २-१२ मित्रावरुणौ देवते । १ पङ्-

क्तिः । १ विराट् पङ्क्तिः । १० स्वराट् पङ्क्ति-

श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ३ । ४ ।

६ । ७ । १२ निचृत्रिष्टुप् । ५ । ८ ।

११ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कः प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब मनुष्यों को किस की प्रार्थना करनी चाहिये इस विषय को० ॥

यदद्य सूर्य ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय

सत्यम् । वयं देवत्वादिते स्याम तव प्रियासो अ-

र्यमन्गृणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मि-

त्राय । वरुणाय । सत्यम् । वयम् । देवत्वा । अदिते । स्या-

म । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गृणन्तः ॥ १ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (अद्य) (सूर्य) सूर्य इववर्त्तमान

(ब्रवः) वद (अनागाः) अनपराधः (उद्यन्) उद्यन् (मित्राय)

सख्ये (वरुणाय) श्रेष्ठाय (सत्यम्) यथार्थम् (वयम्) (देवता)
 देवेषु विद्वत्सु (अदिते) अविनाशिन् (स्याम) (तव) (प्रियासः)
 प्रियाः (अर्यमन्) न्यायकारिन् (गृणन्तः) स्तुवन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सूर्यादितेऽर्यमन् जगदीश्वर यद्योऽनागास्त्वमस्मानु-
 नुद्यन्सूर्य इव यथा मित्राय वरुणाय सत्यं ब्रवस्तथाऽस्मभ्यं ब्रूहि
 यतस्त्वां देवता गृणन्तो वयं तवाद्य प्रियासस्स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या भवन्तं सूर्यवत्प्रका-
 शकं परमात्मानमेवं प्रार्थयन्तु हे परब्रह्मन् भवान्नास्माकमात्मस्व-
 न्तर्यामिरूपेण सत्यं सत्यमुपदिशतु येन तवाज्ञायां वर्तित्वा वयं
 भवत्प्रिया भवेमेति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (सूर्य) सूर्य के समान वर्तमान (अदिते) अविनाशी और
 (अर्यमन्) न्यायकारी जगदीश्वर (यत्) जो (अनागाः) अपराध से रहित आप
 हम लोगों को (उद्यन्) उद्यत कराते हुए सूर्य जैसे वैसे (मित्राय) मित्र और
 (वरुणाय) श्रेष्ठ जन के लिये (सत्यम्) यथार्थ बात को (ब्रवः) कहिये वैसे
 हम लोगों के लिये कहिये जिस से आप की (देवता) विद्वानों में (गृणन्तः)
 स्तुति करते हुए हम लोग (तव) आप के (अद्य) इस समय (प्रियासः) प्रिय
 (स्याम) होंगे ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! आप लोग सूर्य के सदृश
 प्रकाशक परमात्मा ही की प्रार्थना करो हे परब्रह्मन् आप हम लोगों के आत्माओं
 में अन्तर्यामी के स्वरूप से सत्य सत्य उपदेश करिये जिस से आप की आज्ञा में
 समाज कर के हम लोग आप के प्रिय होंगे ॥ १ ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृशः किंवर्तिक करोतीत्याह ॥

फिर वह कैसा जगदीश्वर किसके सदृश क्या करता है इस विषय को० ॥

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उमे उदेति सूर्यो
अभि जमन् । विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु
मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उमे इति । उत् ।
एति । सूर्यः । अभि । जमन् । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः ।
च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

पदार्थः—(एषः) (स्यः) सः (मित्रावरुणा) सर्वेषां प्रा-
णोदानौ (नृचक्षाः) नृणां कर्मणां द्रष्टा (उमे) द्वे (उत्)
(एति) उदयं करोति (सूर्यः) सवितृलोकः (अभि) अभितः
(जमन्) भूमौ जमेति पृथिवीनाम निधं० १ । १ । (विश्वस्य)
सर्वस्य (स्थातुः) स्थावरस्य (जगतः) जङ्गमस्य (च) (गोपाः)
रक्षकः (ऋजु) सरलम् (मर्तेषु) मनुष्येषु (वृजिना) वृजि-
नानि बलानि (च) (पश्यन्) विजानन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या एष स्य नृचक्षाः परमात्मोमे स्थूलसूक्ष्मे
जगति यथा जमन् सूर्योऽभ्युदेति तथा विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपाः
मर्तेष्वृजु वृजिना च पश्यन् मित्रावरुणा प्रकाशयति ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथोदितः सूर्यः स-
न्निहितं स्थूलं जगत् प्रकाशयति तथान्तर्यामीश्वरस्स्थूलं सूक्ष्मं

जगज्जीवांश्च सर्वतः प्रकाशयति सर्वान्संरक्ष्य सर्वेषां कर्माणि पश्यन्
यथायोग्यं फलं प्रयच्छति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (एषः) (स्यः) सो यह (नृचक्षाः) मनुष्यों के कर्मों को देखने वाला परमात्मा (उमे) दोनों प्रकार के स्थूल और सूक्ष्म संसार में जैसे (जम्) भूमि में (सूर्यः) सूर्य लोक (अभि, उत्, एति) सत्र ओर से उदय करता है वैसे (विश्वस्य) सम्पूर्ण (स्यातुः) नहीं चलने वाले और (जगतः) चलने वाले संसार का भी (गोपाः) रक्षक वह (मर्तेषु) मनुष्यों में (ऋजु) सरलता पूर्वक (वृन्निना) सेनाओं को (च) और (पश्यन्) विशेष कर के जानता हुआ (मित्रावरुणा) सत्र के प्राण और उदान वायु को प्रकाशित करता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे उदय को प्राप्त हुआ सूर्य समीप में वर्तमान स्थूल जगत् को प्रकाशित करता है वैसे अन्तर्यामी ईश्वर स्थूल और सूक्ष्म जगत् और जीवों को सत्र प्रकार से प्रकाशित करता है और सत्र की उत्तम प्रकार रक्षा कर के सत्र के कर्मों को देखता हुआ यथायोग्य फल देता है ॥२॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं
वृताचीः । धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यू-
थेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधस्थात् । याः । ईम् । वह-
न्ति । सूर्यम् । वृताचीः । धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः
सम् । यः । यूथाऽदेव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अयुक्त) युज्जते (सप्त) एतत्संख्याकाः (हरितः) दिशः हरित इति दिङ्नाम निघं० १ । ६ (सधस्थात्) समानस्थानात् (याः) (ईम्) उदकम् (वहन्ति) (सूर्यम्) (घृताचीः) रात्रयः (धामानि) जन्मस्थाननामानि (मित्रावरुणा) प्राणोदानौ (युवाकुः) सुसंयोजकः (सम्) (यः) (यूथेव) यूथानि समूहा इव (जनिमानि) जन्मानि (चष्टे) प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा सप्त हरितो या घृताची रात्रयस्सधस्थात्सूर्यमीं वहन्ति तथा योऽयुक्त धामानि मित्रावरुणा युवाकुस्सन् यूथेव जनिमानि सं चष्टे तं यूयं बोधयत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—यथा वायवस्सूर्यान् लोकान् सर्वतो वहन्ति तथा विद्वांसस्सूर्यप्राणपृथिव्यादिविद्या जानीयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (सप्त) सात (हरितः) दिशा और (याः) जो (घृताचीः) रात्रियां (सधस्थात्) तुल्य स्थान से (सूर्यम्) सूर्य को और (ईम्) जल को (वहन्ति) धारण करती हैं वैसे (यः) जो (अयुक्त) युक्त होता है (धामानि) जन्म स्थान और नाम को (मित्रावरुणा) प्राण और उदान वायु को (युवाकुः) उत्तम प्रकार संयुक्त करने वाला हुआ (यूथेव) समूहों के सदृश (जनिमानि) जन्मों को (सम्, चष्टे) प्रकाशित करता है उस को आप लोग जनाइये ॥३॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे पवन सूर्य लोकों को सब ओर से धारण करते हैं वैसे विद्वान् जन सूर्यप्राण और पृथिवी आदिकी विद्या को जानें॥३॥

पुनर्विद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को० ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यां अ-

रुहच्छुक्रमर्णः । यस्मां आदित्या अध्वनो रदन्ति
मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उत्) (वाम्) युवयोः (पृक्षासः) सेचकाः (मधुमन्तः) मधुरादयो गुणा विद्यन्ते येषु ते (अस्थुः) उत्तिष्ठन्तु (आ) (सूर्यः) सूर्यलोकः (अरुहत्) रोहति (शुक्रम्) शुद्धम् (अर्णः) उदकम् (यस्मै) (आदित्याः) संवत्सरस्य मासाः (अध्वनः) मार्गस्य मध्ये (रदन्ति) विलिखन्ति (मित्रः) प्राणः (अर्यमा) विद्युत् (वरुणः) जलादिकम् (सजोषाः) समानप्रीत्या सेवनीयः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ ! वां ये पृक्षासो मधुमन्त उत्तस्थुः यः सूर्यः शुक्रमर्णः आरुह्यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति सजोषा मित्रो वरुणोऽर्यमा चाध्वनो रदन्ति तान् सर्वान् यूयं गथावहिजानीत ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसः ! अध्यापकोपदेशाभ्यां प्राप्तविद्या यूयं शपिथ्यादिपदार्थविद्यां विज्ञाय श्रीमन्तो भवत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक जनो (वाम्) आप दोनों के जो (पृक्षासः) सींचने वाले (मधुमन्तः) मधुर आदि गुण विद्यमान जिन में वे (उत्, अ-

स्थुः) उठें और जो (सूर्यः) सूर्यलोक (शुक्रम्) शुद्ध (अर्णः) जल को (आ, अरुहत्) सत्र ओर से चढ़ाता और (यस्मै) जिस के लिये (आदित्याः) वर्ष के महीने (अध्वनः) मार्ग के मध्य में (रदन्ति) आक्रमण करते हैं (सजोषाः) तुल्य प्रीति से सेवा करने योग्य (मित्रः) प्राण (वरुणः) जल आदि (अर्यमा) विजुली और मार्ग के मध्य में आक्रमण करते हैं उन सब को आप लोग यथावत् जानो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! अध्यापक और उपदेशक से विद्या को प्राप्त हुए आप लोग पृथिवी आदि की विद्या को जान कर धनवान् हूजिये ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

**इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो
हि सन्ति । इम ऋतस्य ववृधुर्दुरोणे शग्मासः
पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥**

**इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
हि । सन्ति । इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः ।
पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥**

पदार्थः—(इमे) (चेतारः) सम्यग्ज्ञानयुक्ताः विज्ञापकाः
(अनृतस्य) मिथ्यावस्तुनः (भूरैः) बहुविधस्य (मित्रः) स-
र्वसुहृत् (अर्यमा) न्यायकारी (वरुणः) जलमिव पालकः (हि)
(सन्ति) (इमे) (ऋतस्य) सत्यस्य वस्तुनो व्यवहारस्य वा
(ववृधुः) वर्धयन्ति अत्राभ्यासदैर्घ्यम् (दुरोणे) गृहे (शग्मा-
सः) बहुसुखयुक्ताः (पुत्राः) (अदितेः) अखण्डितस्य (अ-
दब्धाः) अहिंसकाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेमे मित्रोऽर्थमा वरुणश्च भूरनृतस्य चेतारस्सन्तीमे हि शग्मास अदितेः पुत्रा अदब्धाः दुरोणे भूरेऽर्तस्य विज्ञानं वावृधुस्तस्मात्ते सत्कर्तव्यास्सन्ति ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये पूर्णविद्या भवन्ति त एव सत्यासत्यप्रज्ञापका जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (इमे) ये (मित्रः) सर्व मित्र (अर्थमा) न्यायकारी और (वरुणः) जल के सद्यः पालक (भूरेः) बहुत प्रकार के (अनृतस्य) मिथ्या वस्तु के (चेतारः) उत्तम प्रकार ज्ञान युक्त वा जनाने वाले (सन्ति) हैं और (इमे) जो (हि) निश्चित (शग्मासः) बहुत सुख से युक्त (अदितेः) अलगिदत न नष्ट होने वाली के (पुत्राः) पुत्र (अदब्धाः) नहीं हिंसा करने वाले (दुरोणे) गृह में बहुत प्रकार के (ऋतस्य) सत्य वस्तु के विज्ञान को (ववृधुः) बढ़ाते हैं इस से वे सत्कार करने योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण विद्या युक्त होते हैं वे ही सत्य और असत्य के जानने वाले होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा वरा भवन्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् कैसे श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

इमे मित्रो वरुणो दृळभांसोऽचेतसं चिच्चितयन्ति दक्षैः । अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःऽदभांसः । अचेतसम् । चित् चितयन्ति । दक्षैः । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुऽपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

पदार्थः—(इमे) (मित्रः) सखा (वरुणः) श्रेष्ठः (दू-
ळभासः) दुःखेन लब्धुं योग्या विद्वांसः (अचेतसम्) अज्ञा-
निनम् (चित्) अपि (चितयन्ति) ज्ञापयन्ति (दक्षैः) व-
लैश्चतुरैर्जनैर्वा (अपि) (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (सुचेतसम्) शु-
द्धान्तःकरणम् (वतन्तः) वनन्तः संभजन्तः अत्र वर्णव्यत्ययेन
नस्यः तः (तिरः) तिरस्करणे निवारणे (चित्) अपि (अंहः)
अपराधं पापम् (सुपथा) शोभनेन धर्मेण मार्गेण (नयन्ति)
प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अन्वयः—य इमे दूळभासो मित्रो वरुणश्च दक्षैरप्यचेतसं
चिचितयन्ति सुचेतसं क्रतुं वतन्तस्सुपथांहश्चित् तिरो नयन्ति
त एव जगत्कल्याणकारका भवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये अज्ञान् ज्ञानिनस्सज्ञानान् सद्यो विदुषः कृत्वा
सत्यधर्ममार्गेण गमयित्वा पापाद्विभोजयन्ति त एवात्र संसारे दुर्ल-
भास्सन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (इमे) ये (दूळभासः) दुःख से प्राप्त होने योग्य विद्वान्
(मित्रः) मित्र और (वरुणः) श्रेष्ठ पुरुष (दक्षैः) सेनाओं वा चतुर जनों से (अ-
पि) भी (अचेतसम्) अज्ञानी को (चित्) भी (चितयन्ति) जनाते हैं और (सुचे-
तसम्) शुद्ध अन्तःकरण और (क्रतुम्) बुद्धि का (वतन्तः) सेवन करते हुए जन
(सुपथा) सुन्दर धर्मयुक्त मार्ग से (अंहः) अपराध को (चित्) भी (तिरः)
निवारण में (नयन्ति) पहुंचाते हैं वेही संसार में कल्याणकारक होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो अज्ञानियों को ज्ञानी और ज्ञानियों को शीघ्र विद्वान् कर-
के सत्यधर्म के मार्ग से चलाकर पाप से पृथक् करते हैं वेही इस संसार में दुर्लभ हैं ॥ ६ ॥

पुनः के विद्वांसः श्रेष्ठा भवन्तीत्याह ॥

किं कौन विद्वान् श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को० ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अ-
चेतसं नयन्ति । प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं
नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः ।
अचेतसम् । नयन्ति । प्रव्राजे । चित् । नद्यः । गाधम् ।
अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्षन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(इमे) (दिवः) सूर्यादेः (अनिमिषा) नैर-
न्तर्येण (पृथिव्याः) भूम्यादेः पदार्थमात्रस्य (चिकित्वांसः) वि-
ज्ञापयन्तः (अचेतसम्) जड़बुद्धिम् (नयन्ति) (प्रव्राजे) प्र-
व्रजन्ति यस्मिन् तस्मिन् देशे (चित्) यथा (नद्यः) सरितः
(गाधम्) अपरिमितमुदकम् (अस्ति) (पारम्) परभागम्
(नः) अस्मान् (अस्य) (विष्पितस्य) व्याप्तस्य कर्मणः
(पर्षन्) पारयन्ति ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः य इमे चिकित्वांसोऽनिमिषा पृथिव्याः
दिवश्च विद्यामचेतसं नयन्ति चित् प्रव्राजे नद्यो गच्छन्ति यदासां
गाधमुदकमस्ति तस्मात्पारं नयन्ति तथाऽस्य विष्पितस्य कर्मणः
पारं नोऽस्मान्पर्षन् त एव विदुषः कर्तुमर्हन्ति ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो विद्युद्भूम्यादेस्सर्वस्याः सृष्टेर्विद्यां बोध-
यन्ति ते सर्वान् मनुष्यान् दुःखात्पारं नेतुं शक्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इमे) ये (चिकित्वांसः) विज्ञान देते हुए (अ-
निमिषा) निरन्तरता से (पृथिव्याः) भूमि आदि पदार्थ मात्र की और (दिवः) सूर्य आदि
की विद्या को (अचेतसम्) अङ्ग बुद्धि को (नयन्ति) प्राप्त कराते हैं और (चित्)
जैसे (प्रवाजे) जिस में चलते हैं उस देश में (नद्यः) नदियां जाती हैं जो इन
नदियों का (गाधम्) अथाह जल (अस्ति) है इस से (पारम्) परमाग को
पहुंचाते हैं वैसे (अस्य) इस (विष्पितस्य) व्यास कर्म के पार को (नः) हम
लोगों को (पर्वन्) पहुंचाते हैं वेही विद्वान् करने को योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन विजुली और भूमि आदि सम्पूर्ण सृष्टि की विद्या
को जानते हैं वे सब मनुष्यों को दुःख से पार ले जाने को समर्थ होते हैं ॥७॥

पुनः के विद्वांस उत्तमा भवन्तीत्याह ॥

फिर कौन विद्वान् उत्तम होते हैं इस विषय को० ॥

**यद् गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति
वरुणः सुदासे । तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा
कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥**

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । य-
च्छन्ति । वरुणः । सुदासे । तस्मिन् । आ । तोकम् ।
तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवहेळनम् । तुरासः ॥८॥

पदार्थः—(यत्) ये (गोपावत्) पृथिवीपालवत् (अदितिः)
विदुषी माता (शर्म) गृहम् (भद्रम्) भजनीयं कल्याणकरम्
(मित्रः) सखा (यच्छन्ति) प्रददति (वरुणः) श्रेष्ठः (सुदासे)
शोभना दासा दातारो यस्मिन् व्यवहारे (तस्मिन्) (आ)समन्तान्

(तोकम्) अपत्यम् (तनयम्) (विशालम्) (दधानाः) धरन्तः (मा)
निषेधे (कर्म) (देवहेळनम्) देवानां विदुषामनादराख्यम् (तुरासः)
त्वरिता आशुकारिणः ॥ ८ ॥

अन्वयः—यथादिति मित्रो वरुणश्च गोपावद्भद्रं शर्म ददाति
तथा सुदासे तस्मिन् तनयं तोकं च दधाना यद्ये सर्वेभ्यः सुखं य-
च्छन्ति ते भवन्तः तुरासस्तन्तोः देवहेळनं कर्म मा कुर्वन् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मातृवन् मित्रवन् न्यायाधी-
शराजवत्सर्वान् सत्या विद्याः प्रदाय सुखं प्रयच्छन्ति धार्मिकाणां
विदुषामनादरं कदाचिन् कुर्वन्ति सर्वान्संतानान् ब्रह्मचर्ये विद्यायां च
रक्षन्ति त एव सर्वजगद्धितैपिणो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (अदितिः) विद्यायुक्त माता (मित्रः) मित्र (वरुणः)
क्षेत्र (गोपावत्) पृथिवी के पालन करने वाले राजा के सदृश (भद्रम्) सेवन क-
रने योग्य सुख कारक (शर्म) गृह को देते हैं वैसे (सुदासे) सुन्दर दाता जन
भित्त व्यवहार में (तस्मिन्) उस में (तनयम्) विशाल उत्तम (तोकम्) सन्तान
को (दधानाः) धारण करते हुए (यत्) जो जन सत्र के लिये सुख (यच्छन्ति) देते
हैं वे आप लोग (तुरासः) शीघ्र करने वाले हुए (देवहेळनम्) विद्वानों का भित्त में
अनादर हो ऐसे (कर्म) कर्म को (मा) मत करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो माता के, मित्र के और न्यायाधीश के
सदृश मन को सत्य विद्या दे कर सुख देते हैं और धार्मिक विद्वानों के अनादर को कभी
भी नहीं करते हैं और सत्र सन्तानों की ब्रह्मचर्य और विद्या में रक्षा करते हैं वे ही
सम्पूर्ण समस्त के हित चाहने वाले होते हैं ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युः किंच न कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें और क्या न करें इस विषय को कहते हैं ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपः काश्चिद्वरुणधृतः
सः । परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तूरुं सुदासे वृषणा
उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत । रिपः । काः । चित् ।
वरुणधृतः । सः । परि । द्वेषः । अभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उ-
रुम् । सुदासे । वृषणौ । ऊं इति । लोकम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अव) विरोधे (वेदिम्) हवनार्थं कुण्डम् (हो-
त्राभिः) हवनक्रियाभिर्वाग्भिर्वा होतेति वाङ्नाम निघं० १ । ११
(यजेत) संगच्छेत (रिपः) पापात्मिकाः क्रियाः (काः) (चित्)
अपि (वरुणधृतः) वरुणेन धृतः स्थिरीकृतः (सः) (परि)
सर्वतः (द्वेषोभिः) द्वेषयुक्तैः सह (अर्यमा) न्यायाधीशः (वृ-
णक्तु) पृथग्भवतु (उरुम्) बहुसुखकरं विस्तीर्णम् (सुदासे)
सुष्ठु दानाख्ये व्यवहारे (वृषणौ) बलिष्ठौ राजामात्यौ (उ)
(लोकम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—यो होत्राभिर्वेदिं यजेत यः कश्चित् काश्चिद्रिपः
क्रिया अवयजेत स वरुणधृतोऽर्यमा द्वेषोभिः परि वृणक्तूरुं लो-
कम् वृषणौ च सुदासे प्राप्नोतु ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो वेदयुक्ताभिर्वाग्भिस्तत्त्वान् व्यवहारान्
संसाध्य दुष्टक्रिया दुष्टांश्च त्यजन्ति त एवोत्तमं सुखं लभन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थः—जो (होत्राभिः) हवन की क्रियाओं वा वाणियों से (वेदिम्) हवन के निमित्त कुण्ड का (यजेत) समागम करे और जो कोई (चित्) भी (काः) तिन्हीं (रिपः) पाप स्वरूप क्रियाओं का (अव) नहीं समागम करे (सः) वह (वरुणधृतः) श्रेष्ठ से स्थिर किया गया (अर्यमा) न्यायाधीश (द्वे-पोभिः) द्वेप से युक्त जनों के साथ (परि) सब ओर से (वृणक्तु) पृथक् होवै तथा (उरुम्) बहुत मुख कारक और विस्तीर्ण (लोकम्) लोक को (उ) और (वृणो) दो बलिष्ठों को (सुदासे) उत्तम प्रकार दान जिस में दिया जाय ऐसे कर्म में प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन वेद से युक्त वाणियों से सम्पूर्ण व्यवहारों को सिद्ध कर के और दृष्ट क्रियाओं और दृष्टों का त्याग करते हैं वे ही उत्तम सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्ते विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

किं वे विद्वान् जन क्या करें इस विषय को० ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपिच्येन सहसा सहन्ते । युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सस्वरिति । चित् । हि । संऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपिच्येन । सहसा । सहन्ते । युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मृळत । नः ॥ १० ॥

पदार्थः—(सस्वः) अन्तश्चरन्तः (चित्) अपि (हि) (समृतिः) सम्यक् सत्यक्रियावान् (त्वेषी) प्रकाशमाना (एषाम्) (अपिच्येन) येनायमञ्चति तत्र भवेन (सहसा) व-

लेन (सहन्ते) (युष्मत्) युष्माकं सकाशात् (भिया) भयेन
(वृषणः) बलिष्ठाः (रेजमानाः) कम्पमाना गच्छन्तः (दक्ष-
स्य) बलस्य (चित्) अपि (महिना) महत्त्वेन (मृळत)
सुखयत अत्र संहितायामिति दीर्घः (नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—ये हि सस्वश्विदेषां त्वेषी समृतिरसत्यपीच्येन सह-
सा सहन्ते तेभ्यो युष्मद्भिया रेजमाना वृषणो रेजमाना भवन्ति ते
यूयं दक्षस्य महिना चिन्तो मृळत ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्य सत्या प्रज्ञा विद्या नीतिः सेना
प्रजाश्च वर्तते स एव शत्रून् सहमानः सर्वान् सुखयति स महिम्ना-
नन्दितो भवति ॥ १० ॥

पदार्थः—जो [हि] निश्चित [सस्वः] मध्य में चलते हुए हैं [चित्]
और [एषाम्] इन की [त्वेषी] प्रकाशमान [समृतिः] उत्तम प्रकारसत्य क्रिया
है [अपीच्येन] जिस से चलता है उस में हुए [सहसा] बल से [सहन्ते] स-
हते हैं उन के लिये और [युष्मत्] आप लोगों के समीप से [भिया] भय से [रे-
जमानाः] कांपते और चलते हुए [वृषणः] बलिष्ठ कांपते हुए जाने वाले होते हैं
वे आप लोग [दक्षस्य] बल के [महिना] महत्त्व से [चित्] भी [नः] हम लोगों
को [मृळत] सुख युक्त करें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिसकी सत्य-बुद्धि, विद्या, नीति, सेना और प्रजा वर्त-
मान है वही शत्रुओं को सहता हुआ सब को सुख युक्त करता है वह महिमा से
आनन्दित होता है ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को० ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ

परमस्य रायः । सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्थ उ-
रु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आयजाते । वाजस्य ।
सातौ । परमस्य । रायः । सीक्षन्त । मन्युम् । मघऽवानः ।
अर्थः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यः) (ब्रह्मणे) धनाय परमेश्वराय वा (सुम-
तिम्) शोभनां प्रज्ञाम् (आयजाते) समन्ताद्यजेत सङ्गच्छेत
(वाजस्य) विज्ञानस्य (सातौ) संविभागे (परमस्य) श्रेष्ठ-
स्य (रायः) धनस्य (सीक्षन्त) संवधनन्ति (मन्युम्) क्रो-
धम् (मघवानः) परमधनयुक्ताः (अर्थः) यथावज्ज्ञातारः (उ-
रु) बहु (क्षयाय) निवासाय (चक्रिरे) कुर्वन्ति (सुधातु)
शोभना धातवो यस्मिन् गृहे ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यः परमस्य वाजस्य रायः सातौ ब्रह्मणे
सुमतिमा यजाते ये मघवानोऽर्थः मन्युं सीक्षन्त क्षयायोरु सुधातु च-
क्रिरे त एव श्रीमन्तो जायन्ते ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वरविज्ञानाद्योत्तमधनलाभाय श्रेष्ठाय
गृहाय क्रोधादिदोषान् विहाय प्रयतन्ते ते सर्वसुखा जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (परमस्य) श्रेष्ठ (वाजस्य) विज्ञान
और (रायः) धन के (सातौ) उत्तम प्रकार बांटने में (ब्रह्मणे) धन के वा प-
रमेश्वर के लिये (सुमतिम्) उत्तम बुद्धि को (आयजाते) सब प्रकार से प्राप्त होवै

और जो (मघवानः) अत्यन्त धन से युक्त (अर्यः) यथावत् जानने वाले (म-
न्युम्) क्रोध को (सीक्षन्त) सम्बन्धित करते हैं और (क्षयाय) निवास के लिये
(उरु) बड़े (सुधातु) सुन्दर धातु सुवर्ण आदि जिस में उस गृह को (चक्रिरे)
सिद्ध करते हैं वेही लक्ष्मीवान् होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के विज्ञान के, उत्तम धन के लाभ के और श्रेष्ठ
गृह के लिये क्रोध आदि दोषों का परित्याग कर के प्रयत्न करते हैं वे सम्पूर्ण सुखों
से युक्त होते हैं ॥ ११ ॥

पुनर्विद्भिः किं क्रियत इत्याह ॥

फिर विद्वानों से क्या किया जाता है इस विषय को० ॥

**इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणा-
वकारि । विश्वानि दुर्गा पिष्टतं तिरि नो यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥ २ ॥**

**इयम् । देवा । पुरःऽहिंतिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रा-
वरुणौ । अकारि । विश्वानि । दुःऽगा । पिष्टतम् । तिरः । नः ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥ २ ॥**

पदार्थः—(इयम्) (देवा) दातारौ (पुरोहिंतिः) पुर-
स्ताद्धिता क्रिया (युवभ्याम्) (यज्ञेषु) विहत्सत्कारादिषु (मि-
त्रावरुणौ) प्राणोदानवदध्यापकोपदेशकौ (अकारि) क्रियते (वि-
श्वानि) सर्वाणि (दुर्गा) दुःखेन गन्तुं योग्यानि (पिष्टतम्)
पूरयतम् (तिरः) तिरस्कियायाम् (नः) अस्मान् (यूयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुणौ देवा युवभ्यां यज्ञेष्वियं पुरोहितिर-
कारि युवां नो विश्वानि दुर्गा तिरस्कृत्य पिपृतं हे विद्वांसो यूयं स्व-
स्तिभिर्नस्त्वान्मनुष्यान् सदा पात ॥ १२ ॥

भावार्थः— हे अध्यापकोपदेशकौ यथा भवन्तौ सर्वेषां हितं
कुर्यातां तथाऽस्मत् दुर्व्यसनानि दूरीकृत्य सर्वदाऽस्मान् वर्धय-
तमिति ॥ १२ ॥

अत्र सूर्यादिदृष्टान्तैर्विद्वद्गुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पू-
र्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इति षष्ठितमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान वायु के सदृश वर्तमान अ-
ध्यापक और उपदेशक जनो (देवा) दाता दोनो (युवभ्याम्) आप दोनों से (य-
ज्ञेषु) विद्वानों के सत्काररूपी यज्ञ कर्मों में (इयम्) यह (पुरोहितीः) पहले हित
की क्रिया (अकारि) किई जाती है वे दोनों आप (नः) हम लोगों के लिये (वि-
श्वानि) सम्पूर्ण (दुर्गा) दुःख से जाने योग्य कामों का (तिरः) ति-
रस्कार कर के आप दोनों (पिपृतम्) पूर्ण करिये और हे विद्वान् जनो (यूयम्)
आप लोग (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम सब मनुष्यों की (सदा) सब
काल में (पात) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक जनो ! जैसे आप दोनों सबके हित
को करें वैसे हम लोगों के दुष्ट व्यसनों को दूर कर के सब काल में हम लोगों की
शुद्धि करें ॥ १२ ॥

इस सूक्त में सूर्य आदि के दृष्टान्तों से विद्वानों के गुण और कृत्य के व-
र्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की संगति इस से पूर्व सूक्त के अर्थ
के साथ जाननी चाहिये ॥

यह साट्ठिवां सूक्त और द्वितीय वर्ग समाप्तः ॥

अथैकषण्डितमस्य सप्तचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मित्रा-

वरुणौ देवते । २ । ४ त्रिष्टुप् । ३ । ५ । ६ । ७

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । १ भुरिक्प-

ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाध्यापकोपदेशकौ कीदृशौ भवेतामित्याह ॥

अब सात ऋचावाले एकसाठवें सूक्त का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अब अध्यापक और उपदेशक कैसे होवें इस विषय को० ॥

उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्तत-
न्वान् । अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं
मर्त्येष्वचिकेत ॥ १ ॥

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुप्रतीकम् । देवयोः ।
एति । सूर्यः । ततन्वान् । अभि । यः । विश्वा । भुवनानि ।
चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (वाम्) युवयोः (चक्षुः) चष्टेऽनेन
तत् (वरुणा) वरौ (सुप्रतीकम्) सुष्ठु रूपादि प्रतीतिकरम्
(देवयोः) विदुषोः (एति) (सूर्यः) सवितृमण्डलम् (तत-
न्वान्) विस्तीर्णः (अभि) (यः) (विश्वा) सर्वाणि (भु-
वनानि) (चष्टे) जानाति (सः) (मन्युम्) क्रोधम् (म-
र्त्येषु) मनुष्येषु (आ) समन्तात् (चिकेत) विजानीयात् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वरुणा देवयोर्वा यत्सुप्रतीकं चक्षुस्ततन्वान् सूर्य-
इवोदेति यो मनुष्यो विश्वा भुवनान्यभि चष्टे स मर्त्येषु मन्युमा
चिकेत तथा युवां कुरुतम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथा सूर्यस्सर्वान्
लोकान् प्रकाशयति तथाऽध्यापकोपदेशकौ सर्वेषामात्मनः प्रकाश-
यतः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वरुणा) श्रेष्ठो (देवयोः) विद्वान् जो (वाम्) आप उन दोनों
के जिस (सुप्रतीकम्) उत्तम प्रकार रूप आदि के ज्ञान कराने वाले (चक्षुः) चक्षु
इन्द्रिय को कि जिस से देखता है (ततन्वान्) विस्तृत करता हुआ (सूर्यः) सूर्य
मगडल जैसे (उत्, एति) उदय को प्राप्त होता है और (यः) जो मनुष्य (विश्वा)
सम्पूर्ण (भुवनानि) भुवनों को (अभि, चष्टे) जानता है (सः) वह (मर्त्येषु)
मनुष्यों में (मन्युम्) क्रोध को (आ) सब प्रकार से (चिकेत) जाने वैसे आप
दोनों करिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य सम्पूर्ण लोकों
को प्रकाशित करता है वैसे अध्यापक और उपदेशक जन सब के आत्मा को प्रका-
शित करते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तौ कीदृशौ भवेतामित्याह ॥

फिर वे दोनों कैसे हों इस विषय को कहते हैं ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि
दीर्घश्रुदियति । यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ
यत्क्रत्वा न शरदः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र। वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि ।

दीर्घऽश्रुत् । इयति । यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ।
अवाथः । आ । यत् । क्त्वा । न । शरदः । पृषैथे इति ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (वाम्) युवाम् (सः) (मित्रावरुणौ)
प्राणोदानाविवाध्यापकोपदेशकौ (ऋतावा) सत्यसेवी (विप्रः)
मेधावी (मन्मानि) मन्तव्यानि विज्ञानानि (दीर्घश्रुत्) यो दीर्घ
विस्तीर्णानि बहुकालं वा शास्त्राणि शृणोति (इयति) प्राप्नोति
(यस्य) (ब्रह्माणि) धनानि (सुक्रतू) शोभनप्रज्ञायुक्तौ (अवाथः)
रक्षेताम् (आ) (यत्) (क्त्वा) प्रज्ञया (न) इव (शरदः)
शरदाद्यतून् (पृषैथे) पूरयतम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुणा स ऋतावा दीर्घश्रुद्भिप्रो वां मन्मानि-
यति यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू सन्तौ युवां प्रावाथः यत् क्त्वा न शरद
आपृषैथे तौ युवां वयं सततं सत्कुर्याम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसः! यो दीर्घकालं ब्रह्मचर्येण शास्त्राण्यधीते
स एव मेधावी भूत्वा सर्वान्मनुष्यान् रक्षितुं शक्नोति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान वायु के सहश वर्तमान
अध्यापक और उपदेशक जनो (सः) वह (ऋतावा) सत्य का सेवन करने और
(दीर्घश्रुत्) बहुत शास्त्रों को वा बहुत काल पर्यन्त शास्त्रों को सुनने वाला (विप्रः)
बुद्धिमान् जन (वाम्) आप दोनों के (मन्मानि) विज्ञानों को (इयति) प्राप्त होता है (यस्य)
जिस के (ब्रह्माणि) धनों को (सुक्रतू) सुन्दर बुद्धि से युक्त होते हुए आप (प्र, अ-
वाथः) रक्षा करें और (यत्) जिस की (क्त्वा) बुद्धि से (न) जैसे पदार्थों

को वैसे (शरदः) शरद आदि ऋतुओं को (आ, पृथैथे) अच्छे प्रकार पूरो उन आप दोनों का हम लोग निरन्तर सत्कार करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो! जो बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य्य से शास्त्रों को पढ़ाता है वही बुद्धिमान् होकर सब मनुष्यों की रक्षा करने को समर्थ होता है ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीपरमविदुषां

विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमद्वयान-

न्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां

समान्विते सुप्रमाणयुक्ते ऋग्वेदभाष्ये सप्तमे

मण्डले चतुर्थानुवाक एकषष्ठितमे सूक्ते

पञ्चमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयवर्गे

द्वितीयमन्त्रस्य भाष्यं समाप्तम् ॥

उक्तस्वामिकृतं भाष्यं चैता-

वदेवेति । सं० १९५६ वि०

आपाढक० ५ को छपके

समाप्त हुआ ॥

सर्वग्रन्थनिम्न लिखित पत्रेपर मिलेंगे । सूचीपत्रमंगाकर देखिये जो बिना मूल्य मिलता ॥
महाविं श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती जी विरचित
प्रबन्धकर्ता वैदिकग्रन्थालय—अजमेर ॥

